



ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Видавничий Дім Дмитра Бурого

Наукове видання

«МОВА І КУЛЬТУРА»

Випуск 10

Том VI (106)

Київ
2008

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Издательский Дом Дмитрия Бурого

Научное издание

«ЯЗЫК И КУЛЬТУРА»

Выпуск 10

Том VI (106)

Киев
2008

УДК 80 + 008] (082)
М 74

М 74 МОВА І КУЛЬТУРА. (Науковий журнал). – К.: Видавничий Дім Дмитра Бурого, 2008. – Вип. 10. – Т. VI (106). – 280 с.

Наукове видання «Мова і культура» засноване у 1992 році

Видання зареєстроване Міністерством юстиції України.
Свідоцтво КВ № 12056-927ПР від 4.12.2006 р.

Засновники:

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Видавничий Дім Дмитра Бурого

Видається за рішенням Вченої ради Інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка від 19.02.2007 р.

Головний редактор Д. С. Бурого

Редакційна колегія:

канд. філол. наук, доц. **П. П. Алексєєв**; д-р філол. наук, проф. **А. Й. Багмут**; д-р філол. наук, проф. **В. М. Брицин**; д-р філол. наук, проф., академік АН ВШ України **Ю. Л. Булаховська**; д-р філол. наук, проф. **О. П. Воробійова**; д-р філол. наук, проф., академік НАН України **Д. В. Затонський**; д-р філол. наук, проф., академік АН ВШ України, заслужений працівник ВШ України **М. О. Карпенко**; д-р філол. наук, проф. **Т. В. Клеофастова**; д-р філол. наук, проф. **Ю. І. Корзов**; д-р філол. наук, проф. **Н. В. Костенко**; д-р філос. наук, проф., заслужений діяч науки і техніки України **С. Б. Кримський**; д-р філол. наук, проф., член-кор. НАН України **Н. Є. Крутікова**; д-р філол. наук, проф. **Г. Ю. Мережинська**; д-р філол. наук, проф. **А. К. Мойсієнко**; д-р філол. наук, проф. **Ф. О. Нікітіна**; д-р філол. наук, проф. **Н. Г. Озерова**; д-р філос. наук, проф., академік НАН України **О. С. Онищенко**; д-р пед. наук, канд. філол. наук, проф. **Г. В. Онкович**; д-р філос. наук, канд. істор. наук, проф. **Ю. В. Павленко**; д-р філол. наук, проф. **Г. Ф. Семенюк**; д-р філол. наук, проф., академік НАН України, заслужений діяч науки і техніки України **В. Г. Скляренко**; д-р філол. наук, проф. **Н. В. Слухай**; д-р філол. наук, проф. **О. С. Снитко**; д-р філол. наук, проф. **Е. С. Соловей**; д-р психол. наук, проф., член-кор. АПН України **Н. В. Чепелева**.

© Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, 2008
© Видавничий Дім Дмитра Бурого (майнові), 2008

УДК 81'373; 811.111

Боднар І. М.
(Львів, Україна)

АСОЦІАТИВНО-СЕМАНТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ АНГЛІЙСЬКИХ ПРИКМЕТНИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОСТІ

У статті йдеться про різнобічний опис семантики мовного інвентаря на позначення інтелектуальної діяльності (на матеріалі англійських прикметників) в синхронічному та діахронічному вимірах. Мовні знаки, позначаючи різні суб'єкти, об'єкти, артефакти культури, виступають носіями культурно-національної інформації, відбивають специфічні ментальні, етичні установки етносу – носія даної мови, які разом створюють систему національно та культурно зорієнтованих смислів.

Ключові слова: інтелектуальна діяльність, культурно-мовні асоціації, маловживані слова та архаїзми.

The article displays different approaches to semantic characteristics of lexical group denoting intellectual activity (on material of English adjectives) in synchrony and diachrony. Linguistic signs denoting different objects, subjects, artifacts of culture, at the same time transform national and cultural information, reflect specific mental, ethical instructions of the nation, and altogether create the system of nationally and culturally oriented senses.

Key words: intellectual activity, linguistic and cultural associations, rare words and archaisms.

На сучасному етапі розвитку мовознавча наука проявляє значний інтерес до теорій коеволуції природи і культури, де визначальною для аргументації є мова в її пізнавальних і цивілізаційних параметрах – мова як мисленнєва форма, мова як інтелектуальна сутність, мова як функція і трансформація свідомості, мова як субстанція культури. Як зазначає наш видатний мовознавець В. М. Русанівський, кожна мова – це неповторне явище, складова і виразник досягнень уселюдської культури [1: 3]. Якби не ця її особливість, не були б можливі переклади з мови на мову, а отже, таким чином не відбувалося б взаємопроникнення різних культур. У глобальнішому мовно-культурологічному сенсі, мова кожного етносу є складовою частинкою мовної картини світу. І чим упорядкованіша мова, тим точніше відображається в ній ця картина. Кожна з мов, розвиваючись, має можливість адекватніше відображати Всесвіт.

Однією з найважливіших і найдавніших проблем мовознавчої науки є проблема взаємозв'язку між мовою і мисленням. Мова й мислення утворюють таку діалектичну, суперечливу єдність, у якій мова являє собою самостійне явище, котре, в свою чергу, справляє певний зворот на мислення. Саме тому нам видалося цікавим дослідити лексику конкретної мови (а саме англійської), пов'язану із характеристикою процесів розумової (інтелектуальної) діяльності. Адже в лексичній системі мови закодований менталітет нації – її носія. Вербалізація інтелекту нації – це складний комплекс питань про еволюцію

мовних форм свідомості та онтологічну й історичну зумовленість простору словесної культури, що формується в категоріях антропологічно зорієнтованої теорії пізнання [2: 3].

Осмислення різних етапів формування понять як однієї з форм відображення навколишнього світу на етапі пізнання та його наслідків, в якому узагальнюється досвід та знання людини про навколишній світ, дозволяє глибше пізнати реальність шляхом виділення та дослідження їх істотних сторін. Будь-яка реальність, будучи об'єктом спостереження (тобто вступаючи у відношення «суб'єкт – об'єкт»), виявляє свою суть в обмежених формах, досяжних для сприйняття суб'єктом [3: 49].

В англійській мові пласт лексики, пов'язаної із розумовою діяльністю, досить великий. Згідно з нашою вибіркою зі словників NED, RHD, WDT та інших – це близько 250 іменників [4] та близько 600 прикметників. Якщо взяти до уваги той факт, що до сфери відображувальної діяльності людини залучається не весь спектр особливостей предметів, явищ, дій і станів, а лише ті, які мають найпрактичніше значення для людини, то можна стверджувати, що мисленнєві процеси та їх мовне відображення займають чільне місце у житті людини. Відображення світу в психіці суб'єкта завжди опосередковане внутрішніми і зовнішніми процесами діяльності.

Сучасна мовознавча наука розглядає мову як складну динамічну систему, яка перебуває в постійному русі, що обумовлює також і динамічний характер її різних підсистем. А лексичний склад є найрухливішою частиною мовної системи, тому його зміни можна спостерігати протягом відносно невеликого часового проміжку. Значення слів може змінюватися на очах одного покоління носіїв певної мови. Лексичний рівень мови має центр і периферію, і одним з мірил відносин між ними є критерій часу, на основі якого ми виділяємо неологізми та архаїзми. Безперервно в розряд маловживаних, а потім застарілих, переходить маса слів, що ще вчора були приналежністю узусу. Частина з них замінюється синонімами, інші вибувають безслідно. Зрозуміло, що однозначні слова з вузькою семантикою робляться застарілими повністю, у всьому об'ємі смислової структури. У багатозначних словах широкій семантиці частіш за все робиться застарілим один або кілька лексико-семантичних варіантів. Із загальної кількості застарілих значень прикметників, що характеризують інтелектуальну діяльність, майже 3/4 вийшли повністю з вжитку, і лише четвертина – це вживані слова, значення розумової діяльності яких є застарілим. Більшість слів вийшла із вжитку історично, в результаті мовних змін. Скажімо, суфікс *in-* витіснив суфікс *un-*, і в сучасній англійській мові замість слів *inactive*, *incapable*, *uncomprehensible*, *insufficient* etc. їх основи вживаються із *in-*: *inactive*, *incapable*, *incomprehensive* і т. д. А суфікс *be-* зовсім відмер, і в сучасному мовленні не має слів на зразок *bethought*, *unbethought*, *unbeknown*. Лексеми *engineous*, *ingeniary* трансформувались у *ingenious*. В У процесі розвитку мови відпало також багато прикметників, що входили до складу однокоренових парадигм: *comprehensional* від *comprehensible*; *conceitful*, *conceitive* від *conceited*; *intellected*, *intellectible*, *intelligenced*, *intellegencing*, *intelligentiary* від *intellectual* та *intelligent* відповідно. І цей список можна продовжувати. Є частина слів, що випали з вжитку і за формою, і за змістом: *hend*, *hende*, *hendy*; *quesy*; *redeless*, *rededeful*, *redewise*; *bicchet*; *dianoetic(al)*; *bedaff*; *rage*, *rageful* та ін.

Проте, значення слова може змінюватися і в протилежному напрямку – від архаїчного до неологічного. Прикладом цього можуть служити такі лексеми, як *obscure*, *sick*, *transcendent*, *familiar*, *furious* які у NED марковані як застарілі, а у WDT та RHD – як слова сучасного узусу. Крім того, прикметники *quaint*, *surd*, *equal* також вживаються в сучасному мовленні, але не на позначення інтелекту, зокрема *surd*, *equal* – математичні терміни.

Загалом у лексикографічних джерелах зафіксовано близько 200 архаїчних прикметників, що характеризували мисленнєву діяльність. Це означає, що номінація даної групи лексики здавна була актуальною, проте змістове наповнення цього поняття зазнає постійних змін.

Вирішення проблеми взаємозв'язку думки, мови та реально існуючого світу є надзвичайно важливою для класифікації одиниць номінації. Процес мислення може протікати на основі різних систем мовних знаків. Когнітивний погляд на природу та функціонування мови постійно повертає нас до визначення мови як найважливішого засобу спілкування, розмаїтості мовних фактів, проблем співвідношення мови і мислення, знаку і значення. Основною функцією чуттєвого сприйнятого знаку є інформативна – передавати інформацію про щось поза знаковою системою [5: 145].

Сучасні психолінгвістичні дослідження говорять про тип мислення, який включає в себе думку та мовний знак – це лінгвокреативне мислення. Хоча слід зауважити, що є як прихильники, так критики існування даного типу мислення [6: 7]. Прихильники цієї теорії стверджують, що лінгвокреативне мислення причетне до творення мови та до процесу її розвитку і має подвійне спрямування: з одного боку, воно відбиває навколишню дійсність, а з другого, найтісніше пов'язане з наявними ресурсами мови. Мовні тлумачення є доволі абстрактними, тому мовець часто вдається до їх нового пояснення, нового застосування – тобто, до мовотворчості на основі вже існуючих мовних елементів (ресурсів). Лінгвокреативне мислення базується на асоціаціях. Асоціації можуть бути інтралінгвістичного та екстралінгвістичного плану. Мовотворчі асоціації інтралінгвістичного типу можна, в свою чергу, поділити на асоціації за змістом, асоціації за формою, асоціації за функцією [6: 134]. Ілюстрацією лінгвокреативної асоціації за змістом є зв'язок між усіма компонентами синонімічного ряду. Не можна не погодитись, що такий ряд являє собою, по суті, асоціативно організований лексико-семантичний блок, зчленований близьким чи тотожним або тим і тим значенням (основою асоціації) одночасно. Загалом, уся структурна організація лексичної системи мови визначається асоціативними відношеннями, що постійно урізноманітнюються в зв'язку зі змінами у змісті мислення та через збагачення мислення новими якостями і поняттями. Осмислювані знаки мови, особливо слова, окрім своїх знакових відносин до позначуваних сутностей, вступають у свідомості мовця в асоціативні відносини зі семантично близькими їм іншими словами [8: 52]. Будучи безпосередньо пов'язаними з психічною діяльністю людини, з її мисленням, зі всіма сферами матеріального та духовного життя, мовні знаки створюють велику самотність і неповторну своєрідність цієї складної семіотичної системи [9: 17].

Екстралінгвістичні асоціації виводять лінгвокреативне мислення за межі мови. Більшість з них є соціально вмотивована.

Серед ад'єктивного масиву англійської мови на позначення інтелектуальної діяльності також можна виділити асоціативні групи. Наприклад, *homo sapiens* сприймає тварин як істот розумово відсталіших, тому слова, похідні від назв тварин, характеризують об'єкт з негативного боку: *wild, animal, asinine, bull-headed, cat-witted, calvish, sheepish, goosish, hare-brained, foxish* тощо. Явища природи також вживаються для означення розумової здатності з негативною конотацією: *cloudy, cold, moon-blind, moon-struck*. Слова, семантичний смисл яких «яскравий, що кидається у вічі», несуть позитивно-емоційне значення: *bright, brilliant, enlightened, impressive, irradiant, striking*. А от прикметники із антонімічним смислом, навпаки, означають недостатній інтелектуальний розвиток: *dark, dim, misty, muddy, vague*. Наявність або відсутність здорового глузду передається

прикметниками зі семантикою тверезий/нетверезий, запаморочений: *sober, sober-minded, healthy/dizzy, giddy, drunk*. Розум також асоціюється із поняттям «гострий»: *acute, sharp, sharp-witted/blunt, flat*.

Таким чином, національно-мовна специфіка мови обумовлена факторами, пов'язаними з роботою самої мовної системи; національно-культурна – факторами екстралінгвістичними, зовнішніми по відношенню до мови [10: 108]. Специфіка значення мовних одиниць базується на суб'єктивному сприйнятті і особистісному ставленні до оточуючого світу. Процес формування значення слів обумовлюється особистісними асоціаціями, творчим потенціалом мислення і системою понять та оцінок. Сам зв'язок між семантикою та людською психологією можна прослідкувати при описі значення. Оскільки взаємозв'язок номінативної одиниці та її значення є зв'язком між чимось конкретним та абстрактним, дуже часто значення передається через асоціації. Власне на ґрунті асоціацій невпинно відбувається синонімізація, антонімізація, омонімізація, паронімізація слів та інші мовотворчі процеси.

ЛІТЕРАТУРА

1. Русанівський В. М. Мовна картина світу в етнокультурній парадигмі // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 3-7.
2. Шевченко Л. І. Інтелектуалізація української літературної мови: лінгвістична та теоретико-епістемологічна аспектологія: Автореф. дис. ... доктора філол. наук. – К.: КНУ, 2002. – 32 с.
3. Широков В. А. Семантичні стани мовних одиниць та їх застосування в когнітивній лексикографії // Мовознавство. – 2005. – № 3-4. – С. 47-62.
4. Нижегородцева-Кириченко Л. О. Лексико-семантичне поле «інтелектуальна діяльність»: досвід концептуального аналізу (на матеріалі іменників сучасної англійської мови): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К.: КНУ, 2000. – 17 с.
5. Левицкий А. Э. Функциональные подходы к классификации единиц современного английского языка: Монография. – К., 1998. – 362 с.
6. Чабаненко В. А. Асоціація як універсальний чинник мовного розвитку // Мовознавство. – 2005. – № 3-4. – С. 132-137.
7. Серебренников Б. А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление. – М.: Наука, 1988. – 242 с.
8. Методологические проблемы языкознания / А. В. Бондарко, А. Н. Гаркавец, Ю. А. Жлуктенко и др. – К.: Наукова думка, 1988. – 216 с.
9. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков. – М.: Наука, 1974. – 203 с.
10. Гусева Е. В. Особенности организации структуры значения оценочных и качественно-оценочных прилагательных в английском и русском языках // Системность в реализации языковых единиц различных уровней. – Межвуз. сб.ст. – Куйбышев, 1987. – 170 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

NED – New English Dictionary on Historic Principles. Vol.I – Vol. XII., 1888 – 1932.
RHD – The Random House Dictionary of the English Language. The unabridged edition. – N.Y., 1967. – 2059 p.
WDT – New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language, 1993.

**МЕСТО И РОЛЬ КУЛЬТУРНЫХ УНИВЕРСАЛИЙ
В СИСТЕМЕ КУЛЬТУРЫ И РУССКОМ СИМВОЛИЗМЕ**

В статье рассмотрена культурсемиотическая концепция, согласно которой культура представляется как многоуровневая знаковая система. Структурность и системность культуры обеспечивается ее изначальной пространственностью. Универсалии культуры – первоэлементы на уровне концептуального пространства семиосферы – являются только формально-идеальными элементами, смысловыми схемами. Реализуются они в символах и составляют план содержания символического образа. Набор и нюансировка содержания культурных универсалий специфичны для каждой культурной эпохи, поэтому значение образной универсалии может быть раскрыто только в контексте конкретной культуры. Символизм относится к типу культур, сознательно ориентированных на символизацию.

Ключевые слова: культура, пространство, система, универсалия, символ

In the article culture represented as the multilevel sign system. According to cultursemiotic concepts structure and system cultures it is provided with its primary spatiality. Universalis of culture – firstelements at a level of conceptual space of semiosphera – are only is formal-ideal elements, semantic schemes. They are realized in symbols and make the plan of the maintenance of a symbolical image. A set and nuances of contents cultural universalis are specific to each cultural epoch, therefore value figurative universalis can be opened only in a context of concrete culture. Symbolism concerns to type of the cultures, meaningly focused on symbol.

Key words: culture, space, system, universalis of culture, symbol.

На сегодняшний день универсальной модели культуры, универсального аппарата для ее описания и даже какого-либо единого, общепринятого определения культуры не существует. В данном исследовании акцент будет сделан на тех аспектах культуры, которые непосредственно обусловлены 1) этимологическим значением самого слова 'культура', 2) принципиальной структурностью, динамичностью, пространственностью культуры и 3) связаны с особенностями культурно-исторической ситуации эпохи рубежа XIX – XX вв.

Существует исследовательская традиция в рассуждениях о смысле и свойствах культуры опираться на этимологию. По наблюдениям В. Н. Топорова, этимологически «культура предполагает прежде всего отбор, взращивание-обработку, установление, совершенствование-украшение и почитание, культ (прежде всего сакрально отмеченное, религиозное). Соответствующие смыслы содержатся и в латинском глаголе *colo*, от которого произведено слово культура, буквально обозначение того, что должно быть обработано» [1: 12]. Акцентирование такого понятия, как «культ» в связи с культурой символизма представляется особенно важным, т. к. символические образы генетически восходят к древним религиозным культам и догмам, к тому же символистский дискурс был создан с сознательной ориентацией на мифологические и религиозные структуры. В результате в символизме сакрально-религиозное начало культуры выходит на первый план. В связи с этим представляет интерес дневниковая запись А. А. Блока о сакральной надчеловеческой природе

культуры, сделанная им после разговора с Э. К. Метнером: ««Секта» искони (с перерывами) хранящая тайную подоснову культуры (Упанишады, Geheimlehre [тайное учение] – Ареопаг, связанный с элевсинскими мистериями). Я возражаю, что этой подосновой люди не владеют и никогда не владели, не управляли» [2: 210]. Вяч. И. Иванов возводил культуру к культу предков и мечтал, что в будущем культура обратится в культ Бога и Земли и это будет возвращением к Перво-памяти человечества [3: 133-134]. Андрей Белый воспринимал культуру как теургию и цель культуры видел в «творческом преобразовании действительности» [4: 20]. В целом можно утверждать, что символистам было близко генетическое определение культуры с особым подчеркиванием роли символа и процессов символизации.

Чаще всего для описания культуры применяется язык двоичных противопоставлений. В качестве основных культурных оппозиций выделяются «природа / культура», «культура / цивилизация», «природа / цивилизация», «Восток / Запад», «циклическое / линейное», «реальное / идеальное», «абсолютное / условное», «универсальное / уникальное» и др. В настоящее время двоичный код уже нельзя назвать универсальным языком культуры. Постструктуралистская философия вообще отрицает наличие универсального кода семиотических и жизненных систем и вместо бинаризма предлагает другой язык описания – плюралистическую множественность единого, а вместо структуры – ризому. Однако на рубеже веков XIX – XX вв. феномен культуры наиболее часто осмыслялся при помощи двоичного кода, а типологические схемы развития искусства представлялись в виде дихотомических моделей.

Тартуско-московская семиотическая школа предлагает рассматривать культуру как сложноорганизованную, многоуровневую систему, которая изначально пространственно организована, обладает знаковой символической природой и диалогична по своей структуре. Культура, являясь знаковой системой, обладает всеми признаками системности: бинарностью, симметрией / асимметрией, повторяемостью, а язык пространства является моделирующим кодом культуры [5]. Культура синтетична: философия, религия, литература, искусство и наука – все эти культурные формы составляют единое целое культуры как системы. Единое, полярность, троичность, четверичность, семиричность – основные принципы формирования системы как таковой. С ними связаны представления об абсолюте, антиномиях, динамике и становлении мира. Двоичный код является органичным и удобным средством описания бинарной культурной модели, построенной по образцу мифопоэтической модели мира, и служит основой для формирования символов в культуре подобного типа. Основные культурфилософские антиномии и, прежде всего, «природа / культура» по своей сути воспроизводят центральную мифологическую оппозицию «хаос / космос». Ю. М. Лотман связывает разделение культур на бинарную и тернарную модели со спецификой воплощения идеала [6: 257-258, 267]. Тернарные (западные) культурные системы стремятся приспособить идеал к реальности. Бинарные (восточные) – перенести и осуществить на практике неосуществимый идеал, отсюда одержимость идеальным в культурных моделях такого типа. В русском символизме бинарное и тернарное начала пересекаются, в целом символистам было присуще стремление превратить бинарную модель в тернарную. Связано это главным образом с тем, что символисты оперируют символами. Для существования символов оппозиции необходимы, в символе они сопрягаются, и в результате их взаимодействия рождается нечто «третье». Но вместе с тем возможны и другие варианты: трагическое заострение оппозиции или смешение, намеренное неразличение противоположных понятий.

Антиномичность – основной принцип строения классической картины мира. За пределами космоса (гармонии, полноты, пространства, жизни) остается враждебный человеку хаос (стихия, неполнота, не-пространство, смерть), который, однако, входит в картину мира как обязательный элемент. Изначальная стихия служит материалом (пассивной, бесформенной, текучей, т. е. «женственной» материей) для создания космоса, а затем помещается на крайней периферии («потусторонний мир») и чаще всего является отрицательно окрашенной частью оппозиции. Мировая коллизия, или «трещина мира», переносится вовнутрь человека и воспринимается как борьба двух противоположных начал (добра и зла, божественного и демонического, жизни и смерти) в его душе, причем абсолютное преодоление названных антиномий невозможно. Антиномичность наряду с идеей синтеза – характерные свойства модернистской культуры. Переживание антиномичности мира сопровождалось поиском равновесия противоположных начал и тем самым попытками гармонизации действительности. Антиномичность особенно важна для понимания символизма, т. к. символизм построен на представлении о двух мирах (двомирии и многамирии). Самым действенным средством достижения гармонии символисты считали символ. Вяч. Иванов в «Заветах символизма» называет одной из двух основополагающих черт символизма сознательно выраженный художником параллелизм феноменального и ноуменального. В символе внешняя земная (*realia*) и внутренняя высшая действительность (*realiora*) обретают гармоническое созвучие [7: 186]. На рубеже XIX – XX вв. разработкой проблемы изначально антиномичности человеческого мышления и, как следствие, культуры занимался П. А. Флоренский. По мнению Флоренского, только догмат является той «идеальной предельной границей, где снимается противоречие» [8: 160]. Символ в художественном тексте, особенно в тексте с религиозно-философским кругом проблем, – это догмат «здесь и сейчас», реальное воплощение ноуменальной идеи, вечного прообраза. Так, А. Белый полагал, что блоковский образ «Прекрасной Дамы» может считаться новым религиозным догматом, а сам А. Блок – «максималистом-догматиком».

Представления о хаосе всегда присутствуют в сознании культуры и определяют ее существенные черты [9: 114]. Культура как система является попыткой гармонизировать фундаментальную оппозицию человеческого сознания, преобразовать окружающий мир и противостоять хаосу (смерти) [10]. Цель культурного творчества – стремление к идеалу и создание универсальной личности, совершенного «нового человека», способного победить смерть. Концепции «вечного возвращения», «сверхчеловека» и идея синтеза преследуют те же цели гармонизации человека и реальности. Концепция «вечного возвращения» создана по образцу природного цикла и связана с постоянным возвращением к начальному сакральному тексту (событию), в котором реализуется ситуация «золотого века», «рая», т. е. идеальному состоянию гармоничного единства человека с природой, в результате история уничтожается, а вместе с ней – страдания и смерть. Все названные идеи связаны с поиском гармонии, только желаемое гармоничное целое достигается разными способами. Если с помощью «вечного возвращения» человек пытается вернуться к первичному нерасчлененному состоянию досознания, то концепция сверхчеловека предлагает выход в сверхсознательное. В результате мифологическая концепция «вечного возвращения» реализует принцип совпадения противоположностей («*coincidentia oppositorum*»), здесь – статичность, покой, замкнутые фигуры: круг, сфера, символы: мифологический андрогин и гностический уроборос. Концепция синтеза построена на принципе единства противоположностей, здесь – динамика, развитие как движение от

простого к сложному, открытая спиральность, символы – мировое древо и морская раковина в христианской культуре. В философии первая модель мышления реализовалась в учении об Абсолюте как *coincidentia oppositorum* Н. Кузанского, вторая – в гегелевской схеме триадического мышления, где логический переход от «тезиса» к «синтезу» осуществляется с помощью сплетения.

Культура динамична и различные концепции развития культуры связаны с основными концепциями движения мира и времени – 1) циклической, 2) линейной или 3) их совмещении – спиралеобразной форме, связанной с представлениями о синтезе. Впервые дихотомия «циклическое – линейное» (в пространственном коде «круг – линия») была снята и разрешена как синтез в иудео-христианской концепции движения мира. Позже аналогии, сравнения любого динамического процесса, в том числе развития истории и культуры, со спиралеобразной пространственной формой проводились неоднократно в классической и постклассической философии, где геометрический образ спирали выступает в роли универсального культурфилософского символа с основным значением единства противоположностей, или «нераздельности и неслиянности». В символистской культуре были актуализированы две концепции движения мира – мифологическое «вечное возвращение» (во многом благодаря влиянию Ницше, как его понимали символисты) и идея синтеза (через «идею всеединства» В. С. Соловьева).

Культура так же, как и природа, пространственна. Биосфера и семиосфера изоморфны, гомологичны и связаны с неевклидовой геометрией – с кривизной пространственных форм. Отражение макрокосма и микрокосма друг в друге порождает «закон гомеоморфизма», когда человек, животные, растения и элементы космоса вступают в синонимические отношения и в результате порождают различные варианты семиотического кода. Изо(гемео)морфизм – один из основных принципов строения топологического пространства: многомерного, изменчивого, искривленного, текучего пространства состояний. Пространство такого типа настолько важно для представления и описания культуры, что Ю. М. Лотман предлагает рассматривать топологический язык как метаязык типологии культуры [11: 113].

Культура семиотична и текстоморфна (т. е. существует параллель, подобие между культурой и текстом). Основными организующими принципами семиосферы являются диалог (внешне- и внутрикультурный) и контекст; внутри семиосферы обращаются константы – универсальные символы-культуремы, философемы и мифологемы (город, книга, дерево, путь, крест, спираль и мн. др.), концептуальные образы-метафоры, большинство которых связано с операциями пространственной концептуализации («жизнь – театр, путь, сон»; «мир – книга, библиотека, лабиринт, сад», «родина – мать» и др.) [12: 468]. Рассматривая всю культуру как единый большой текст, модель, мы наделяем ее теми же свойствами, что и текст вообще – семантической связностью элементов в общем смысле культурном пространстве. Именно на уровне общего смыслового пространства культуры происходит образование фундаментальных культурных универсалий, которые проявляют себя во всех сферах культуры: от быта до философии.

Универсалии культуры (категории культуры, культурные концепты, константы, прасимволы, схемы человеческого духа и др. синонимичные термины) – условное понятие, при помощи которого описываются основы ощущения, переживания, восприятия, понимания и истолкования мира, человека, места человека в мире, свойственные всей культуре или какой-либо определенной культурной традиции. Набор культурных универсалий ограничен и стабилен. Культурные универсалии функционируют как единая

система, где все элементы взаимосвязаны и вместе взятые формируют целостную картину мира. Внутри этой системы универсалии подразделяются на универсалии объектного ряда (представления о мире), субъектного ряда (представления о человеке) и субъект-объектного ряда (представления о месте человека в мире). В универсалиях культуры отражаются глубинные структуры человеческой ментальности, именно поэтому они лежат в основании культуры и составляют ее «базисный лексикон». Общечеловеческие культурные универсалии – это инвариантные структуры, «схематизмы», которые реализуются в многообразии конкретных вариантов культуры. Особенности отбора и комбинации универсалий, конкретизации и спецификации их содержания позволяют судить о типе мировоззрения определенной исторической эпохи или национальной традиции. В литературе культурные универсалии раскрываются в устойчивых образах-символах. Символарум каждой конкретной культурной эпохи зависит от присущего ей набора ключевых универсалий и специфики их интерпретации [13: 344-346; 14: 853-854; 15: 279]. В литературоведении понятие «культурная универсалия» соответствуют термины «топос» и «архетип». Все образные константы архетипичны. Это значит, что они символически, архаичны, универсальны, связаны с первопереживанием, надличностны, коренятся в «коллективном бессознательном» (порождены коллективным опытом), мифологичны и составляют основу образного языка культуры.

Существование общего смыслового пространства культуры с обращающимися в нем константами связано с такими понятиями, как «образец», «традиция», «канон». В зависимости от отношения к канонам выделяются искусства двух типов: 1) ориентированные на канонические системы («ритуализированное искусство», «искусство эстетики тождества», «холодные культуры»). Тексты в этой системе стремятся к максимально точной и адекватной передаче значений, в итоге канонизированная поэтика насыщена устойчивыми образами, словами-сигналами; 2) ориентированные на нарушение канонов и порождение новых смыслов, принципиально отличных от ранее существовавших («горячие культуры») [16; 17: 9]. Именно в системе канонизированного искусства были заложены основы формирования образных универсалий: устойчивость образных средств, повторяемость, традиционность словоупотребления. Выделяя два аспекта функционирования текста в пространстве культуры («повторение» и «построение нового»), исследователи сходятся в одном: текст с каким-либо одним типом кодирования является идеальной моделью. Как правило, конкретное произведение допускает множество прочтений и характеризуется переплетением кодов. Любой текст, который не рассчитан на какие-либо ассоциации с предшествующей традицией, не может быть коммуникативным: «любая индивидуальность и неповторимость <...> возникает в результате комбинации сравнительно небольшого числа вполне стандартизованных элементов» [16: 243]. Если рассматривать символизм с точки зрения культурной дихотомии «универсальное / уникальное», то будучи частью художественной системы модернизма он настроен на порождение новых смыслов и вместе с тем ориентируется на архаические культуры и реконструирует мифологическое сознание. По преимуществу символизм может быть отнесен к культурам, ориентированным на построение нового. Особенность же символистской культуры состоит в том, что это «новое» в ней создается через обращение к «старому», в результате активизации архаических пластов мировой культуры.

Символистам вся мировая культура представлялась в виде единого текста, хранящего в себе все смыслы и построенного по законам мифологического сознания, иначе – согласно «закону изо(гомео)морфизма». Поэтому символистский текст – это изначально

поли- и метакультурное явление. Символизм ориентирован на другие тексты и целые художественные системы, поэтому он оперирует метасимволами – символами, описывающими другие символы или символические системы [18: 97]. Символ – центральный компонент символистского мирозерцания, его системообразующий элемент. Согласно представлениям символистов, любое подлинное искусство символично. Символ – воплощенный архетип (эйдос), цель символа – установить органическое единство между реальным и идеальным планами бытия, выразить мировую целокупность. Объединяющая способность символа подчеркнута в младосимволизме. Безусловно, символ играет значительную роль в культуре любого типа, но особенно важно подчеркнуть его культурную значимость в отношении символизма, который относится к типу культур, сознательно ориентированных на символизацию.

Символическая функция культуры доминирует в культуре конца XIX – начала XX в. Символ становится основным средством познания мира, создания культурного текста и осмысления культуры. И такое отношение к символу было характерно не только для символизма. Напр., в «философии жизни» символ осмысляется как главная категория культуры. В частности, О. Шпенглер строит свою концепцию локальных культур на том предположении, что в основе каждой культуры лежит особый «прасимвол», определяющий ее специфику. В XX в. символическая функция культуры была осмыслена в философии культуры Э. Кассирера (культура как иерархия символических форм), в символической концепции культуры К. Гирца (культура как система символов, любой культурный феномен – символ, и именно из этих символов формируются культурные системы) и в семиотике культуры. Согласно культурсемиотике культура обладает символическими свойствами благодаря своей знаковой природе. Символ организует культуру парадигматически и является «семиотическим конденсатором» [19: 20]. Культурная функция символа – хранить в себе память культуры, быть посредником между разными уровнями, сферами, хронологическими и национальными пластами культурного текста, обеспечивать его целостность, а также целостность бытия и культуры, феноменального и ноуменального, сознания и бессознательного. Существует множество различных концепций символа, однако как бы ни осмыслялась природа символа, важно то, что символ – универсальная эстетическая категория и базовая категория культуры.

Итак, исходя из выбранной нами культурсемиотической концепции, культура может быть рассмотрена как текст, как упорядочивающая, структурирующая природу (стихию, хаос, внешний мир) многоуровневая знаковая система. Структурность и системность культуры обеспечивается ее изначальной пространственностью. Признание изоморфизма пространства, культуры и текста позволяет исследователю осуществить переход от общего, абстрактного, универсального к конкретному, частному (от культуры к индивидуальной художественной системе) и, наоборот, – от мотива конкретного произведения подняться на уровень культуры как системы. Универсалии культуры – первоэлементы на уровне концептуального пространства семиосферы – сами по себе являются только абстракциями, формально-идеальными элементами, смысловыми схемами. Реализуются же они в символах и составляют план содержания символического образа. Набор и нюансировка содержания культурных универсалий специфичны для каждой культурной эпохи, поэтому значение образной универсалии может быть раскрыто только в контексте конкретной культуры. Символистская культура стремилась к культурному синтезу, породила многочисленные культурфилософские построения, ориентировалась на мифотворчество, поиск первоисточков, поэтому оперирование понятием «культурная универсалия» в отношении символистского текста представляется особенно продуктивным.

ЛИТЕРАТУРА

1. Топоров В. Н. Пространство культуры и встречи в нем // Восток – Запад. Исследования. Переводы. Публикации. – М.: Наука, 1989. – Вып. 4. – С. 6-17.
2. Блок А. А. Собрание сочинений: В 8 т. – М.; Л.: Художественная литература, 1960–1963. – Т. 7.
3. Иванов Вяч. И., Гершензон М. Переписка из двух углов // Иванов Вяч. И. Родное и вселенское. – М.: Республика, 1994. – С. 113–137.
4. Белый А. Проблема культуры // Белый А. Символизм как миропонимание. – М.: Республика, 1994. – С. 18-25.
5. Лотман Ю. М. Семиотическое пространство // Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб: «Искусство – СПб», 2000. – С. 250-256.
6. Лотман Ю.М. Культура и взрыв. – М.: Гнозис, 1992. – 271с.
7. Иванов Вяч. И. Заветы символизма // Иванов Вяч.И. Родное и вселенское. – М.: Республика, 1994. – С. 180-190.
8. Флоренский П. А. Столп и утверждение истины. – Т. 1: (1). – М.: Правда, 1990. – 490 с.
9. Гуревич А. Я. Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии // Одиссей. Человек в истории. Исследования по социальной истории и истории культуры. – М.: Наука, 1989. – С. 114-135.
10. Аркадьев М. А. Конфликт ноосферы и жизни // Ноосфера и художественное творчество. – М.: Наука, 1991. – С. 74-87.
11. Лотман Ю.М. О метаязыке типологических описаний культуры // Лотман Ю. М. Статьи по семиотике культуры и искусства. – СПб.: Академический проект, 2002. – С. 109-142.
12. Задворная Е. Г. Метафоры концептуальные // Постмодернизм. Энциклопедия. – Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. – С. 468.
13. Степин В. С. Культура // Новейший философский словарь. – Минск: Издательство В.М. Скакун, 1998. – С. 344-346.
14. Можейко М. А. Универсалии // Постмодернизм. Энциклопедия. – Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. – С. 853-854.
15. Исупов К. Г. Универсалии культуры // Культурология. XX век. Энциклопедия: В 2 т. – СПб.: Университетская книга, 1998. – Т. 2: М – Я. – С. 279.
16. Лотман Ю. М. Каноническое искусство как информационный парадокс // Лотман Ю. М. Избранные статьи: В 3 т. – Таллинн: Александра, 1992. – Т. 1. – С. 243-247.
17. Иванов В. В. О взаимоотношении динамического исследования эволюции языка, текста и культуры // Исследования по структуре текста. – М.: Наука, 1987. – С. 5-26.
18. Минц З. Г. Несколько дополнительных замечаний к проблеме: «Символ в культуре» // Труды по знаковым системам. XXI: Актуальные проблемы семиотики культуры. – Тарту: ТГУ, 1987. – С. 95-101
19. Лотман Ю. М. Символ в системе культуры // Труды по знаковым системам. XXI: Символ в системе культуры. – Тарту: ТГУ, 1987. – С. 10-21.

КОНДЕНСАЦИОННАЯ ФУНКЦИЯ СИМВОЛА

Понятие символ включает в себе смысл, раскрывающий способности и возможности материальных вещей, событий, чувственных образов выразить идеальные содержания, отличные от их непосредственного чувственно-телесного бытия. Символ имеет знаковую природу, и ему присущи все свойства знака. Содержание символа носит коммуникативный характер, то есть складывается из накопленной ранее информации. Слово становится символом в силу проникновения в его означаемое глубинного, широкого, сконденсированного содержания, которое возвышает слово-символ до бесознательного. Концентрация содержания символа – главная его особенность. Этим конденсационный символ отличается от слова, но является знаком, означаемое и означающее которого находятся в асимметричных отношениях. Символ выражает сгусток энергии, то есть его действительная значимость непропорционально больше, чем тривиальное значение, выражаемое его формой как таковой. Символ выступает как заместитель некоторого содержания. Сжатой формой заместительного поведения является означаемое символа. Символ производит значение, и семантические границы его размыты, тогда как слово имеет четкие границы, обусловленные коммуникацией.

Ключевые слова: конденсационный символ, концентрация содержания символа, означаемое символа.

The concept symbol contains the meaning that reveals the capacities and possibilities of material things, events and perceptible images to express ideal contents which are different from their direct sensible and corporeal being. The symbol possesses a sign nature, and it has all the qualities of the sign. The contents of the symbol are of communicative character, i.e. it is made up of all the information accumulated earlier. Word becomes symbol as the in-depth wide condensed contents penetrate its signified, thus elevating the word symbol to the level of the unconscious. The concentration of the contents of the symbol is its main peculiarity. This distinguishes the condensation symbol from the word but it is a sign whose signified and signifying are in an asymmetrical relationship. The symbol expresses energy condensation, i.e. its real significance is unproportionately greater than the trivial meaning which is expressed by its form as such. The symbol acts as a substitute of some meaning. The symbol's signified is the succinct format of substitutive behaviour. The symbol produces meaning, and its semantic boundaries are vague, meanwhile the word has clear-cut boundaries determined by communication.

Key words: condensation symbol, concentration of the contents of the symbol, symbol's signified.

Символизация является основной характеризующей чертой эллинского красноречия, поэтического языка античности. Символ не просто объективный вневременной знак. Он представляет собой способ связи между смыслом и его интерпретацией, между божественным знаменем и человеческим осмыслением, энергией и именем [1: 227]. Греческое слово σύμβολο ‘символ’ от συνβάλλω – ‘соединяю, согласовываю, составляю’ [2: 1682] есть «соединение». Понятие σύμβολο, как оно отражено в новогреческой лексикогра-

фии, отличается многозначностью уже потому, что оно не могло не сохранить в своем содержании далекого света философской мысли Греции. Платон определяет связь слова со смыслом как спонтанную, основанную на природе вещей. Аристотель называет эту связь условной и произвольной. Древнегреческие философы творили в мифопоэтическую эпоху, когда символическое сознание создавало мифы. Вот почему материалом к древнегреческой дефиниции символа выступают тексты, которые отражают суть понятий имя, идея (Платон), чтойность: *το τι εν είναι* – ‘то, что возвещает о себе’ (Аристотель). По Аристотелю, чтойность для каждой вещи есть то, что говорится о ней самой: «В имени вещи ... дается её чтойность. Но имя вещи не есть просто понятие, или смысл, вещи» [3: 536].

В большом толковом словаре новогреческого языка символ определяется как: 1) *οτιδήποτε χρησιολογείται για να παραστήσει ή κατά σύμβαση θεωρείται πως παριστάνει κάτι άλλο κυρ ένα υλικό αντικείμενο που αντιπροσωπεύει κάτι αφηρημένο* – ‘что-нибудь, что используется для изображения чего-то другого, один вещественный предмет, который является представителем чего-то абстрактного’, 2) *οτιδήποτε έχει κατοχυρωθεί ως έμβλημα* – ‘что-нибудь является подтверждением как эмблема’, 3) *αυτός που έχει καθιερωθεί στην κοινή συνείδηση ως ο κατεξοχήν, ο υλοδειγματικός εκφραστής ή ενσαρκωτής μιας ιδέας, μιας στάσης, ενός παραδείγματος ζωής* – ‘... в сознании образное выражение, воплощение идей, положений, примеров жизни’, 4) *κάθε γράμμα, σχέδιο ή άλλο σημάδι, που συμβατικά προσδιορίζει αντικείμενο, μέγεθος, παρότητα, λειτουργία, πράξη στα μθηματικά, στη χημεία, τη μουσική* – ‘каждая буква, эскиз или другой знак, которым конвенционально обозначают предмет’ [2: 1684]. В обобщенном виде символ представляется как средство выражения чувств, идей; что-нибудь для выражения чувств, идей, положений, примеров жизни; что-нибудь, используемое для изображения чего-то другого. Понятие символ включает в себе смысл, раскрывающий способности и возможности материальных вещей, событий, чувственных образов выражать идеальные содержания, отличные от их непосредственного чувственно-телесного бытия. Символ имеет знаковую природу, и ему присущи все свойства знака. Языковой знак – материально-идеальное образование (двусторонняя единица языка), репрезентирующее предмет, свойство, отношение действительности; представляет единство определенного мыслительного содержания (означаемого) и означающего. Означаемое и означающее, будучи поставлены в отношение постоянной опосредованной сознанием связи, составляют устойчивое единство, которое посредством чувственно воспринимаемой формы знака репрезентирует социально приданное ему значение. Обе стороны языкового знака подчиняются общему закону асимметрии в языке. Содержание словесных знаков носит коммуникативный характер, то есть складывается из накопленной ранее информации [4: 167]. Концепт знака, по Н. Д. Арутюновой, связан с прагматикой речи. Знак имеет коммуникативную цель, то есть иллокутивную силу, тогда как символ императивен [5: 23]. С данным положением можно согласиться только в том случае, если рассматривать символ как конвенциональный знак, находящийся за пределами языковой системы. Сущность же символа как элемента языковой системы – указывать на большее, чем есть он сам, тогда как сущность знака – чистое указание, отсылка.

Э. Сепир описал термин символ в свете общих проблем языка. Среди свойств этого термина им выделяются две постоянные характеристики. Первая из них – это замещающая функция символа, что объединяет символ со словом. «Символ всегда выступает как заместитель некоторого более тесно посредничающего типа повествования, откуда

следует, что всякая символика предполагает существование значений, которые не могут быть непосредственно выведены из ситуационного контекста» [6: 205]. Концентрация содержания символа – главная его особенность. Этим символ отличается от слова, но является знаком, означаемое и означающее которого находятся в асимметричных отношениях. Вторая характеристика – указание на то, что символ «выражает сгусток энергии; то есть его действительная значимость непропорционально больше, чем на первый взгляд тривиальное значение, выражаемое его формой как таковой» [6: 205]. То, что у символа «означающее выходит за рамки означающего», отмечают Ц. Тодоров, В.Т. Клоков [7; 8]. Символ, преодолевая «земное тяготение», стремится обозначить «вечное и ускользающее» [5: 25]. Именно символ выражает «ощущение запредельности»: символ уводит за пределы реальности благодаря энергии сжатого содержания. Такую функцию символа мы назовем, по Э. Сепиру, конденсационной. Конденсационными символами называются потому, что в них осуществляется единение и аккумуляция всего человеческого опыта, всех сторон жизни человека одновременно, синтезированы представления о мире во всех формах его существования – земном, подземном, небесном [8: 7]. Э. Сепир называет конденсационный символизм сжатой (condensed) формой заместительного поведения, которая используется для прямого выражения чего-нибудь и позволяет полностью снять эмоциональное напряжение в сознательной и бессознательной форме [6: 205]. В качестве иллюстрации приведем примеры использования античной символики конденсационного типа в литературном тексте: «А дождь бежал по глиняному склону, / Гонимый стрелами, ветвисторогий, / Уже во всем подобный Актеону» [9: 50]. Здесь Актеон – конденсационный символ, означаемым которого является содержание мифа об Актеоне. В греческой мифологии Актеон – страстный охотник. Он был превращен богиней Артемидой в оленя из-за того, что увидел ее купающейся. По другим вариантам мифа, за то, что пытался совершить насилие над богиней, похвалялся своим охотничьим превосходством [10: 56]. Символ не есть только наименование какой-либо отдельной частности, он охватывает связь этой частности со множеством других, подчиняя эту связь одному закону, единому принципу, подводя их к некоторой единой универсалии [11: 726].

«Поэты любят не Елену, а причину в ней. Поэтому-то и можно до бесконечности вызывать ее образ, хоть ее самой и не было. Естественно, что я тут же прозвал свою фотонезнакомку Еленой, но сначала лишь из-за этих невразумительных облаков» [12: 324]. Конденсационное содержание символа Елена заключено в цитируемом выражении: «*фотонезнакомку назвал Еленой*». Означаемое представлено в сжатом виде: Елена прекрасная – символ красоты. Раскрывается содержание символа Елена (прекраснейшая из женщин) в греческой мифологии. Слух о ее красоте был широко распространен по всей Греции. Сватали девушку десятки знатнейших героев всей Эллады. Елена, увлеченная юным красавцем Парисом, бежит с ним в Трою. По одной из версий мифа, Зевс и Гера подменили подлинную Елену ее призраком, за который и шла Троянская война [10: 431]. В выражении: «*Поэты любят не Елену, а причину в ней*» имени Елена принадлежит не конденсационная, а референциальная (отсылочная) характеристика.

В примере «*У меня тоже отняли мою Трою в восемнадцатом году. Ты думаешь, я мог это пережить?*» [12: 155] Троя – конденсационный символ, содержание означаемого которого представляет в сжатом виде миф о Троянской войне. Сравним: «*Факт этот ничем не доказан, кроме того, что из-за нее [Елены] разыгралась Троянская война*» [12: 324]. Троянская война в данном случае – референциальный символ, выполняющий отсылочную функцию.

Референциальную символизацию Сепир выделяет как тип наряду с конденсационной (заместительной). По сути своей референциальный символ – это слово, языковой знак, выполняющий отсылочную функцию в процессе коммуникации. Так, с одной стороны, трезубец – референциальное слово, которое возникает из цепочки звуков. Семантические особенности его употребления диктуются необходимостью адекватного общения людей. В этом смысле трезубец как орудие ловли рыбы выполняет отсылочную функцию по отношению к слову острога. Сравним дефиниции: трезубец – 1) род старинного оружия в виде жезла с тремя зубцами [13 (4: 403)]; 2) трехзубчатая вилка с античных времен [14: 561]; 3) первоначально, по-видимому, острога для ловли рыбы, которая используется и в современной ловле тунца в Средиземном море [15: 586]. Острога – колющее рыболовное орудие в виде вил с несколькими зубьями [13 (2: 657)]. Трезубец как символ Посейдона – это конденсационный знак, который включает в свое означаемое мифы о Посейдоне: Посейдон – в греческой мифологии бог морей, всех источников и вод. Своим трезубцем он мог вызвать землетрясение или бурю, выбил своим трезубцем источник на Акрополе [15: 450]. В этом заключается заместительная функция символа трезубец в поэтической речи: «*Ты славись лирой золотой/ Нептуна грозного трезубец./ Не славь его*» [16: 381].

Референциальный символ – знак языковой системы, но не символ (в узком смысле) в семиотике. Слово становится символом в силу проникновения в его означаемое глубинного, широкого, сконденсированного содержания, которое возвышает слово-символ до бессознательного. Рассмотрим пример мифопоэтического содержания, которое в сжатом виде превращает слово в символ. В греческой мифологии Пенелопа – прекрасная верная супруга Одиссея. В мифе заложен смысл, на основании которого Пенелопа стала считаться символом супружеской верности. В символе размыты семантические границы, тогда как в слове они обозначены четко. «В конденсационном символизме по мере роста самостоятельности символов возрастает также богатство значений. Однако главное эволюционное различие между символизмом такого типа и референциальным символизмом состоит в следующем: референциальный символизм развивается по мере совершенствования формальных механизмов сознания, а конденсационный все глубже и глубже пускает корни в сферу бессознательного и распространяет свою эмоциональную окраску на типы поведения и ситуации, на первый взгляд далеко удаленные от первоначального значения символа» [6: 206]. Когда мы говорим: «*Эта женщина – настоящая Пенелопа*», то понимаем, что речь идет о женщине – верной жене, на основании «сгустка энергии» в символе Пенелопа. В понятии вещи, по Аристотелю, подчеркивается воплощенная в ней [вещи] энергия сущности. А.Ф.Лосев, анализируя энергию сущности, описанную Аристотелем, отмечает, что вещь осмысливается, то есть получает существование, исключительно через энергию сущности, и потому вещь и есть энергия сущности, но как инобытийная, уже не по естеству, но по благодати и по причастию. Энергия сущности отлична от самой сущности, и потому сущность не есть ее энергия; но энергия сущности неотделима от сущности и потому она сама сущность» [3: 439]. Когда снижается «энергия сущности», когда снимается эмоциональное напряжение с означаемого, конденсационный символ превращается в слово (референциальный символ), просто в имя, например, Пенелопа (*Мою греческую подругу зовут Пенелопа*). «Чем менее первичен и ассоциативен символ, чем более он оторван от своего первоначального контекста и чем менее эмоционален, тем больше он приобретает воистину референциальный характер» [6: 206].

Таким образом, символ – конденсационный знак, действительная значимость которого непропорционально больше, чем его тривиальное значение. Символ выступает как заместитель некоторого содержания. Сжатой формой заместительного поведения является означаемое символа. В этом заключается отличие символа как конденсационного знака от слова, которое по сути является референциальным знаком. Символ производит значение, и семантические границы его размыты, тогда как слово имеет четкие границы, обусловленные коммуникацией. Поэтический язык метафорически выражает устремленность символа к бессознательному, но чувственному: «*Как журавлиный клин в чужие рубежи – / На головах царей божественная пена – / Куда плывете вы? Когда бы не Елена, / Что Троя вам, одна, ахейские мужи? / И море, и Гомер – все движется любовью*» [17: 73].

ЛИТЕРАТУРА

1. Огурцов А. П. Неклассические модели культуры / А. П. Огурцов // Теоретическая культурология. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга; РИК, 2005. – С. 209 – 336.
2. Μπατιλιώτη Γ. Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας. Ερμηνευτικό, Ετυμολογικό, Ορθογραφικό, Συνωνύμων – Αντιθέτων, Κυρίων Ονομάτων, Επιστημονικών όρων, Ακρωνυμίων / Γ. Μπατιλιώτη. – Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., 2002. – 2032 σελ.
3. Лосев А. Ф. Бытие – имя – космос / А.Ф. Лосев; сост. и ред. А.А. Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1993. – 958 с.
4. Уфимцева А. А. Знак языковой / А. А. Уфимцева // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 167.
5. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс / Н.Д. Арутюнова // Теория метафоры: сб. / Н. Д. Арутюнова [и др.]; общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5-32.
6. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир; общ. ред. и вступ. ст. А. Е. Кибрика. – М.: Издательская группа «Прогресс», 2001. – 656 с.
7. Тодоров Ц. Теории символа / Ц. Тодоров. – М.: Дом интеллектуальной книги, Русское феноменологическое общество, 1999. – 408 с.
8. Клоков В. Т. Символика и язык / В.Т. Клоков // Спецкурсы по романской филологии: сб. науч. тр. / В.Т. Клоков [и др.]; под ред. проф. В. Т. Клокова. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1998. – С. 3 – 64.
9. Тарковский А. А. Собрание сочинений: в 3 т. / А. А. Тарковский. – М.: Художественная литература, 1991. – Т. 1: Стихотворения. – 462 с.
10. Тахо-Годи А. А. Актеон / А. А. Тахо-Годи // Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2 т. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2003. – Т. 1. – С. 56.
11. Радионова С. А. Символ / С. А. Радионова // Постмодернизм. Энциклопедия. – Минск.: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001.– 1040 с.
12. Битов А. Г. Человек в пейзаже: повести и рассказы / А.Г. Битов. – М.: Советский писатель, 1988. – 464 с.
13. Словарь русского языка: в 4 т. / редкол.: А. П. Евгеньева (гл. ред.) [и др.]. – 3-е изд. – М.: Русский язык, 1985 – 1988. – Т. 2. – 1986. – 736 с.; Т. 4 – 1988. – 800 с.
14. Холл Дж. Словарь сюжетов и символов в искусстве / Дж. Холл; пер. А. Майкапара.

- М.: ООО «Издательство АТС»: ООО «Транзиткнига», 2004. – 655 с.
15. Словарь античности / редкол.: В. И. Кузицин (отв. ред.) [и др.]. – М.: Прогресс, 1989. – 704 с.
16. Пушкин А. С. Сочинения: в 3 т. / А. С. Пушкин. – М.: Художественная литература, 1985. – Т. 1: Стихотворения; сказки; «Руслан и Людмила». – 735 с.
17. Мандельштам О. Камень / О. Мандельштам. – Л.: Наука, 1990. – 399 с.

УДК 82-1.09

Пустовит А. В.
(Киев, Украина)

ФРАКТАЛЬНОСТЬ В ПОЭЗИИ

Наприкінці ХХ ст. у фізиці з'явилися терміни «фрактал і «фрактальність». Йдеться про об'єкти, яким притаманна своєрідна властивість – подібність цілого і частини, повторення рис цілого у рисах частини. Автор намагається показати, що подібні властивості можуть бути притаманні літературним творам також.

Ключові слова: *фрактал, фрактальність, нескінченність, золотий переріз, тавтологія.*

Towards the end of XX century the term fractal appeared in theoretical physics. Fractals have the peculiar property: the features of whole object repeat themselves in the features of the part. Such situation is possible in poetry also.

Key words: *fractal, infinity, golden section, tautology.*

В конце ХХ в. в физике появились понятия «фрактал» и «фрактальность». Термин «фрактал» был предложен американским ученым Б. Мандельбротом, автором известной книги «Фрактальная геометрия природы» [1]. «Естественные фракталы – береговая линия, снежинки, броуновские кривые (т. е. траектории частиц, осуществляющих броуновское движение – А. П.)... Все рассмотренные выше фракталы обладают свойством масштабной инвариантности (скейлинг)». [2: 371].

Что такое масштабная инвариантность? – Это подобие целого и части, повторение свойств целого в свойствах части. Бенуа Мандельброт дал такое определение фрактала: «Фракталом называется структура, состоящая из частей, которые в каком-то смысле подобны целому»...но бесконечное дробление и подобие мельчайших частей целому – есть принцип «устройства» природы» [3: 49].

Например, бесконечное множество обладает свойством фрактальности, поскольку часть его – это тоже бесконечное множество (именно этим оно и отличается от конечных совокупностей) [4: 87]. Очень старая, восходящая к Платону (а возможно, еще более древняя) философская доктрина микрокосма и макрокосма, подобия человека и Вселенной [5: 67], родственна идее фрактальности. «И природа, и человек бесконечны; и по бесконечности своей, как равно-мощные, могут быть взаимно частями друг друга, – скажу более, могут быть частями самих себя, причем части равно-мощны между собою и с целым. Человек – в мире; но человек так же сложен, как и мир. Мир – в человеке; но и мир так же сложен, как и человек... Человек есть бесконечность... Человек есть сумма Мира, сокращенный конспект его; Мир есть раскрытие Человека, проекция его. Эта мысль о

Человеке как микрокосме бесчисленное множество раз встречается во всевозможных памятниках религии, народной поэзии, в естественнонаучных и философских воззрениях древности. Она же – один из основных мотивов поэзии всех стран и народов и во всяком случае коренная предпосылка лирики», – пишет П. Флоренский [6 (3.1: 441-442)].

Вот какой вид принимает эта доктрина в размышлениях выдающегося мыслителя современности, психотерапевта С. Грофа: «Взаимосвязь между Безусловным Сознанием и его частями необычна, сложна и не может быть понята с точки зрения привычного мышления и обычной логики. Наш здравый смысл говорит нам, что часть одновременно не может быть целым и что целое, будучи составленным из частей, должно быть больше, чем любая из его составляющих. Но в контексте Вселенной отдельные единицы сознания превосходят самобытность и различия, оставаясь по сути тождественными и своему истоку и друг другу. Их природа парадоксальна – они одновременно и целое, и части» [7: 177] ((такова бесконечность; часть ее – это тоже бесконечность! – см.: [5: Математическое приложение, I]).

Подобную фрактальность (повторение свойств целого в свойствах части) можно увидеть и в поэзии. В качестве примера рассмотрим одно из стихотворений Анны Ахматовой (1888 – 1966).

Приморский сонет

*1 Здесь все меня переживет,
Все, даже ветхие скворешни
И этот воздух, воздух вешний,
4 Морской свершивший перелет.
5 И голос вечности зовет
С неодолимостью нездешней.
И над цветущею черешней
8 Сиянье легкий месяц лет.
9 И кажется такой нетрудной,
Белея в чаще изумрудной,
11 Дорога не скажу куда...
12 Там средь стволов еще светлее,
И все похоже на аллею
14 У царкосельского пруда.*

1958

В области формотворчества существует общая для многих жанров искусства закономерность – так называемое «золотое сечение». Это – такое разделение целого на две части, при котором целое относится к большей части так, как большая часть – к меньшей. Если принять целое за единицу, то нетрудно вычислить, что большая часть будет равна приблизительно 0,62, меньшая – 0,38. Золотое сечение часто встречается в архитектуре, живописи, музыке и поэзии.

Действие сонета разворачивается в двух планах, обозначенных ключевыми словами «здесь» и «там». Зона золотого сечения в сонете – это граница четверостиший (катренов) (чувственно воспринимаемый мир, мир «здесь» – ветхие скворешни, весенний воздух, цветущая черешня, легкий месяц) и трехстиший (терцетов)(мир «там», куда ведет «дорога не скажу куда»). Форма обусловлена содержанием: переход из одного плана в другой (из мира «здесь» в мир «там») совершается именно в зоне золотого сечения.

Одним из проявлений золотого сечения является т.н. «закон третьей четверти» (если

разделить целое на четыре равные части, то точка золотого сечения принадлежит третьей четверти). Выдающийся филолог и историк культуры Ю. М. Лотман в книге «Анализ поэтического текста» формулирует этот закон следующим образом: если взять текст, который членится на четыре сегмента, то почти универсальным будет построение, при котором первые две четверти устанавливают некоторую структурную инерцию, третья ее нарушает, а четвертая восстанавливает исходное построение, сохраняя, однако, память и о его деформациях. Таким образом, из четырех сегментов третий будет некоторым образом выделяться.

Сонет написан четырехстопным ямбом; отклонения от идеально правильной структуры встречаются чаще всего в третьей стопе строки (в первой, второй и четвертой строках первого катрена третья стопа состоит из двух безударных слогов); в первом четверостишии этого сонета идеально правильной ямбической структурой обладает только третья строка из четырех [8: 642-645].

Итак, закономерность, связанная с золотым сечением (закон третьей четверти), проявляется на уровне художественного целого (сонет в целом, разделяющийся на первые восемь строк (мир «здесь») и последние шесть (мир «там»)), на уровне четверостишия (только третья строка из четырех обладает идеально правильной ритмической структурой) и на уровне отдельной строки (наиболее часто встречающееся отклонение от идеально правильной ритмической схемы – совпадение двух безударных слогов в третьей стопе), – это и есть своего рода фрактальность, т. е. повторение свойств целого в свойствах части (ведь и четверостишие и строка суть части сонета как целого).

Поскольку, как пишут современные исследователи В. Ю. Тихоплав и Т. С. Тихоплав, подобие частей целому – есть принцип «устройства» природы», то *наличие фрактальности в поэзии представляет собой одну из иллюстраций древней, восходящей к Аристотелю концепции искусства как подражания природе.*

Подобная фрактальность имеет место и в произведениях Пушкина, – в частности, в трагедии «Моцарт и Сальери» (кульминация всей пьесы в целом, – второй монолог Сальери, – находится в точке золотого сечения всей пьесы, и кульминации первой и второй сцен также совпадают с точками золотого сечения каждой из сцен) [8: 494-495] и в повести «Пиковая дама» [9: 203-206].

КАК ЭТО МОЖНО ОБЪЯСНИТЬ? Пушкинские тексты противоречивы (см. [8: 488-533]). Воплощая противоречие, поэт вкладывает в произведение бесконечность (по словам Шеллинга: «Художник вкладывает в свое произведение, помимо того, что явно вошло в его замысел, словно повинувшись инстинкту, некую бесконечность, в полноте своего раскрытия недоступную ни для какого конечного рассудка» [10: 123]). Бесконечность обладает свойством фрактальности (часть бесконечности – это тоже бесконечность). Вот мы и видим эту фрактальность в тексте «Моцарта и Сальери»: в частности, проявление закономерности золотого сечения в каждой из двух сцен, – и в трагедии в целом.

Известно, что феномен золотого сечения связан с категорией бесконечности; константы, связанные с золотой пропорцией, могут быть получены как пределы бесконечных рядов [9: 43-44].

Фрактальность, – повторение свойств целого в свойствах части, – и притом фрактальность, связанная с золотым сечением, – характеризует свойства живых организмов, в частности, формы человеческого тела. Например, уровень пупа делит идеальную мужскую фигуру в отношении 0. 62 : 1; золотая пропорция воплощается в строении руки, кисти, лица [9].

Многие исследователи писали о сходстве между произведением искусства и живым организмом: «Сопоставление художественного произведения с живым организмом – одна из самых древних и неуядаемых эстетических идей. Аристотель и Платон, Юм и Берк, Гумбольдт и Гёте, Кольридж и Шеллинг, Гюйо и Гербарт – не говоря уж о многих современных мыслителях – по-разному, но с одинаковой настойчивостью утверждали органичность внутреннего строения произведений искусства (т. е. утверждали, что произведение искусства подобно живому организму! – А. П.)» [11: 99].

Итак, бесконечность интерпретаций произведения искусства (неисчерпаемость его содержания), фрактальность (повторение свойств целого в свойствах части) и закон золотого сечения представляют собой три взаимосвязанные проблемы, имеющие прямое отношение к самой сути художественного творчества.

Замечательный кинорежиссер С. Эйзенштейн писал о связи золотого сечения с органичностью: где речь об органичности, там ищи золотое сечение в пропорциях! [12].

Органичность произведений Пушкина, еще при жизни названного поэтом действительности, – общее место пушкиноведения. Загадочность, многозначность, неисчерпаемость содержания многих произведений Пушкина, – «Повестей Белкина», «маленьких трагедий», «Евгения Онегина», – также давно известны (см., например, работы пушкинистов Р. Якобсона и В. Вацуро). О золотых пропорциях в его произведениях тоже написано много (см., напр., [9]). Приведем один пример такого рода.

В структуре романа «Евгений Онегин» зона золотого сечения соответствует шестой главе, главное событие которой – дуэль Ленского и Онегина.

Вообще говоря, трудно определить зону золотого сечения в таком обширном произведении, как «Евгений Онегин»: непонятно, как считать эпиграфы, пропущенные (но пронумерованные) строфы, ряды точек (в главе восьмой), авторские примечания, «Отрывки из путешествия Онегина» и фрагменты десятой главы. Возможно, следует ориентироваться на общее число страниц. В четвертом томе собрания сочинений Пушкина [13] текст романа начинается на стр. 7 и завершается на стр. 180, т. е. занимает 173 страницы. Тогда точка золотого сечения приходится на 115 страницу:

$$173 * 0.62 = 107. 26.$$

$$107.26 + 7 = 114.26.$$

На 115 стр. находится строфа XXXVII и начало строфы XXXVIII. XXXIX шестой главы.

Точно такой же результат получится, если взять отдельное издание романа [14]:

Текст романа – с. 11 – 190.

$$190 - 11 = 179.$$

$$179 * 0.62 = 110. 98, приблизительно 111.$$

$$111 + 11 = 122.$$

122-я страница – это глава 6, строфы XXXVI – XXXVII.

Вот эти строфы:

XXXVII

*Быть может, он для блага мира
Иль хоть для славы был рожден;
Его умолкнувшая лира
Гремучий, непрерывный звон
В веках поднять могла. Поэта,
Быть может, на ступенях света*

Ждала высокая ступень.
Его страдальческая тень,
Быть может, унесла с собою
Святую тайну, и для нас
Погиб животворящий глас,
И за могильною чертою
К ней не домчится гимн времен,
Благословение племен.

XXXVIII. XXXIX

А может быть и то: поэта
Обыкновенный ждал удел.
Прошли бы юношества лета:
В нем пыл души бы охладел.
Во многом он бы изменился,
Расстался б с музами, женился,
В деревне, счастлив и рогат,
Носил бы стеганный халат;
Узнал бы жизнь на самом деле,
Подагру б в сорок лет имел,
Пыл, ел, скучал, толстел, хирел,
И наконец в своей постеле
Скончался б посреди детей,
Плаксивых баб и лекарей.

[13: 115-116].

Какова логическая структура этого текста? Это не что иное как окрашенная иронией тавтология:

Ленский стал бы великим поэтом или не стал бы им.

Уже было сказано о том, что в трагедии Пушкина «Моцарт и Сальери» точки золотого сечения обеих сцен совпадают с кульминациями. В Сцене I это эпизод исполнения «безделицы» – музыкального фрагмента, представляющего собой *формулу целого* (трагическая история двух композиторов, но только воссозданная не словами, а музыкой), в Сцене II – момент отравления [8].

Итак, «безделица», звучащая в Сцене I, – это одно из проявлений *фрактальности*: музыкальный фрагмент, представляющий собой *часть* целого, воспроизводит содержание всей трагедии в *целом*.

Если предположить, что и в «Евгении Онегине» в точке золотого сечения тоже находится *формула целого*, то этой формулой тогда оказывается ироническая тавтология ***истинно, что А или не-А***.

Следовательно, можно согласиться с заключением, принадлежащим литературоведу Р. Якобсону: «В современных историко-литературных исследованиях справедливо подчеркивается, что движущей силой этого произведения является ирония романтизма, которая преподносит нам одну и ту же вещь с противоречивых точек зрения – то гротескно, то серьезно, то одновременно и гротескно и серьезно. Эта ирония есть отличительная черта проникнутого безнадежным скептицизмом героя... Современник поэта удачно сравнивал «Онегина» с музыкальным капричемно...»

Если мы вслед за внимательным Добролюбовым осознаем, что Пушкин вовсе не

вкладывал в свои образы какой-то один смысл, то мы поймем тщетность бесконечных споров по поводу того, как интерпретировать смысловое многообразие романа эпистемологически – как богатство содержания или как отсутствие содержания – и как оценивать его этически – как нравственный урок или как проповедь безнравственности. Мы поймем, как «Евгений Онегин» может стать проявлением бессильного отчаяния для одного выдающегося писателя и выражением полного эпикурейства для другого и каким образом могли появиться такие противоречивые суждения о главном герое романа как панегирик Белинского и порицание Писарева. Размышление Татьяны об Онегине в строфе XXIV седьмой главы, представляющее собой цепь противоречивых, полных сомнения вопросов, – выразительный пример пушкинской колеблющейся характеристики. Аналогичное раздвоение образа, которое, однако, оправдано эволюционно («Ужель та самая Татьяна...?», «Как изменилася Татьяна!»), отличает характеристику Татьяны в последней главе.

Либо такого рода колеблющаяся характеристика вызывает у читателя представление об уникальной, сложной неповторимой индивидуальности, либо, если читатель привык к ясно очерченной обрисовке образов, у него складывается впечатление, что в романе «нет характеров», «характеристики бледны», «Онегин изображен не глубоко» и т. п. [15: 219-222].

Итак, каким образом богатство содержания может обернуться отсутствием содержания? – Это возможно в случае иронического тавтологического построения, которое, с одной стороны, безусловно правильно и полностью исчерпывает все возможные варианты, и, с другой стороны, не несет никакой информации.

Это похоже на диалектическую связь *все* и *ничто*. Присутствие в математике нуля обуславливает присутствие в ней бесконечности; величина, обратная бесконечно малой – бесконечно велика. Молчание обладает глубочайшим смыслом: слово – серебро, молчание – золото.

Существование бесконечного числа интерпретаций поэтического текста, – один из центральных тезисов современной герменевтики. «Душа в заветной лире», – пишет Пушкин о своей поэзии. Бесконечности души соответствует бесконечность интерпретаций.

Р. Якобсон пишет: «Современник поэта удачно сравнивал «Онегина» с музыкальным каприччио...». Действительно, в классической музыке XVIII – XIX вв. часто встречаются построения, *изоморфные*¹* тавтологии А или не-А.

Семантика мажора и семантика минора противоположны и могут быть уподоблены утверждению и отрицанию. Во многих классических сонатах часто встречаются эпизоды следующей структуры: построение излагается сначала в мажоре, после в миноре, или наоборот (см. например: [16: 10]).

ЛИТЕРАТУРА

1. Mandelbrot B. V. The Fractal Geometry of Nature. – Freeman, San Francisco, 1982.
2. Фракталы. – Физическая энциклопедия в 5 томах. – Т. 5. – М., 1998.
3. Тихоплав В. Ю., Тихоплав Т. С. Гармония хаоса, или фрактальная реальность. – М., СПб., 2005.

¹ Изоморфизм (греч. изос – равный, морфэ – форма) – подобие формы.

4. Ильин В. А., Позняк Э. Г. Основы математического анализа. Ч. I. – М., 1971.
5. Пустовит А. В. История европейской культуры. Учебное пособие. – К., 2004.
6. Флоренский П. Сочинения в четырех томах. Т.3 (1). – М., 1999.
7. Гроф С. Надличностное видение. – М., 2004, с.177.
8. Пустовит А. В. Этика и эстетика. Наследие Запада. История красоты и добра. Учебное пособие. – К., 2006.
9. Васютинский Н. А. Золотая пропорция. – М., 1990.
10. Шеллинг Ф.-В. Философия искусства. – М., 1966.
11. Сапаров М. А. Об организации пространственно-временного континуума художественного произведения. – Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. – Л., 1974.
12. Сороко Э. М. Структурная гармония систем. – Минск, 1984.
13. Пушкин А. С. Собр. соч. в 10 тт. – М., 1974 – 1978.
14. Пушкин А. С. Евгений Онегин. Роман в стихах. – Paris, 1994.
15. Якобсон Р. Заметки на полях «Евгения Онегина». /Якобсон Роман. Работы по поэтике. – М., 1987.
16. Моцарт В. А. Соната KV 332 для фортепиано фа мажор. – М., 1991.

УДК 821.121.

Нагорная Н. М.
(Киев, Украина)

НАРРАТОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИСТОРИЧЕСКОЙ И ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ ПОЭТИКИ А. А. ПОТЕБНИ

Стаття присвячена нарратологічному аспекту історичної і теоретичної поетики О. О. Потебні. Досліджуються проблеми теорії нарації у трактуванні видатного представника харківської психологічної школи в українському і російському літературознавстві XIX ст.

Ключові слова: *нарратив, структура нарації, «точка зору».*

The present article deals with the narratological aspect of historical and theoretical poetics of O. O. Potebnya. The theory of narration problems in interpretation of prominent representative of Kharkiv group of the psychological trend in Ukrainian and Russian literature studies of XIX century are researched.

Key words: *narrative, structure of narration, «point of view».*

Д. Н. Овсяннико-Куликовский отнес А. А. Потебню к умам, наделенным даром «гениальной отгадки», к ученым, роль которых в истории мировой науки определяется тем, что они выступали творцами новых идей. Он писал: «Таковы, например, Ньютон, Лейбниц, Кант, Дарвин, Пастер, Гельмгольц, Лобачевский <...> А. А. Потебня и много других, с именами которых связаны положительные открытия, формулировка новых законов <...>, создание новых методов». Названные исследователи в противоположность ученым «ренановского» типа (Ренан, Тэн, Герцен) «совершают *крупные* и – если можно так выразиться – *осязательные открытия* (курсив наш – Н.Н.)» [3: 436].

«Осязательность», действительность, таких открытий проявляется в их ярко выраженной прогностической функции, в предвидении и предвосхищении как целых научных направлений, так и весьма конкретных, но тем не менее важных, проблем, воспринимаемых в качестве симптомов поворота к формированию новой методологии. А. А. Потебня вносил пафос методологических исканий во все роды своей научной деятельности, будь то лингвистика, фольклористика, мифология, компаративистика, психология творчества или же историческая и теоретическая поэтика. На приоритетность А. А. Потебни в постановке нарратологических проблем (структура повествования, образ автора, «точка зрения») как одна из главных категорий теории повествования обратили внимание В. В. Виноградов [7: 309], А. П. Чудаков [8: 353], О. П. Пресняков [6: 132–133] и другие литературоведы. Исследователи не ставили своей целью специальное рассмотрение нарратологического аспекта учения А. А. Потебни, ограничившись по необходимости хотя и существенными, но достаточно лаконичными замечаниями на этот счет.

Для современного отечественного литературоведения вопрос о научном вкладе А. А. Потебни в разработку нарратологических проблем, относящихся к сфере истори-

ческой и теоретической поэтики, является весьма *актуальным*, давно назревшим и принципиальным.

Автор статьи видит свою *задачу* в том, чтобы обратить внимание осведомленных читателей на самобытность подхода А. А. Потебни к анализу художественного произведения в аспекте теории повествования, способствовать введению имени ученого в ряд тех исследователей, которые на ранней стадии формирования теории повествования обозначили ее основополагающие категории, подготовив почву для развития идей и положений формальной школы 10–20-х гг. XX вв. и западноевропейской нарратологии XIX–XX вв.

Одной из причин, по которым нарратологические искания ученого до сих пор остаются в тени, фактически за пределами источниковедческого фонда по проблемам теоретической и исторической поэтики, можно считать отсутствие в исследованиях А. А. Потебни завершенной, последовательно изложенной теории повествования, к которой он, несомненно, проявлял большой интерес, что и отразилось прежде всего в его труде, известном нам сегодня под названием «Из записок по теории словесности» (Х., 1905) [4]. Следует принять во внимание факт не совсем обычной истории создания этого труда. Дело в том, что его основу составили материалы лекций по теории поэзии и прозы, читанных А. А. Потебней в Харьковском университете, но к изданию подготовленных после смерти автора его вдовой и учениками, представителями харьковской школы В. И. Харциевым, А. В. Ветуховым, Б. А. Лезиным, Б. М. Ляпуновым, проделавшими большую работу по разбору рукописных заметок, сгруппировавшими материалы по тематическому принципу, давшими заглавия отдельным фрагментам и труду в целом и опубликовавшими это замечательное исследование в 1905 году [1: 602; 6: 11–12].

Приверженцы психологического направления в литературоведении XIX в. А. А. Потебня и его ученики Д. Н. Овсяннико-Куликовский, А. Г. Горнфельд, Б. А. Лезин, И. И. Лапшин, В. И. Харциев, П. Энгельмейер по определению не могли обойти проблему «порождения» художественного текста и вопрос о связи этого процесса с психо-физической личностью автора. Так возникает и формируется в отечественной и западноевропейской теоретической поэтике конца XIX – начала XX вв., в трудах ученых харьковской школы проблема «образа автора», эксплицитной и имплицитной трансгрессии автора в тексте. Но если Эмиль Эннекен, единодушно признаваемый фундатором психологического направления в мировом литературоведении конца XIX в., автор нашумевшей книги «Опыт построения научной критики (Этопсихология)» (русск. пер. 1892), подчинил анализ художественного текста фактически одной проблеме – исследованию функции символов, аллюзий, тропов, кодирующих «образ автора», то А. А. Потебня развернул, как веер, целый спектр проблем, касающихся интерпретации художественного текста в нарратологическом аспекте: автор и «образ автора», категория субъективности / объективности в психологии творчества, пространственно-временная организация текста, автор и читатель, рецепция и апперцепция как процессы, относящиеся к психологии творчества, наконец, проблема структуры наррации (повествования).

Заслуга А. А. Потебни заключалась в том, что, опережая время, он выделяет повествование в самостоятельную категорию теоретической поэтики и предлагает свою интерпретацию глубинных структур построения художественного текста. Такая методология апробирована исследователем в ходе рассмотрения произведений А. С. Пушкина, М. Ю. Лермонтова, Н. В. Гоголя, А. А. Фета, Ф. И. Тютчева, Л. Н. Толстого. Особый интерес представляет в этом плане анализ древнегреческих текстов, в частности, «Илиады» и «Одиссеи» Гомера, поскольку в данном случае был намечен путь к изучению *генезиса*

определенных нарративных приемов, открывалась возможность суждений о специфике не только эпического, но и мифологического нарратива. Стоит пожалеть лишь о том, что уникальные наблюдения над текстами древнегреческих авторов (в лекциях Потебни в основном речь идет о Гомере) оформлены в труде «Из записок по теории словесности» в виде лапидарных замечаний; в опубликованном виде лекции не имеют окончания, завершения. Об устном варианте лекций мы, естественно, не можем судить, но приложение в издании «Записок» 1905 года украинского перевода «Одиссеи», не в полном, но в значительном объеме выполненного А. А. Потебней, указание публикаторов на то, что подготовительные материалы именно к этому труду чрезвычайно объемны (только выписок-цитат из книг древнегреческих авторов, древнерусских, украинских источников XI–XIX вв. сохранилось более двух с половиной тысяч), дают основание предполагать, что устный лекционный текст вполне мог раскрывать и развивать те идеи, которые в письменных опубликованных фрагментах высказаны в сжатой, подчас тезисной, форме.

В своих воспоминаниях о А. А. Потебне Д. Н. Овсяннико-Куликовский специально обращает внимание на эту особенность научной деятельности своего учителя: «Однажды он (Потебня – Н.Н.) сказал мне: «Я не читаю общих, элементарных, курсов; мои лекции – это всегда изложение моих специальных очередных исследований...» И действительно, А.А.Потебня на университетской кафедре был не столько «преподаватель своего предмета», сколько ученый, исследователь и мыслитель, раскрывающий слушателям весь ход своей творческой мысли со всею роскошью анализа и синтеза...» [2: 469].

Пропущенные сквозь призму современных нарратологических положений, концепции А. А. Потебни выдерживают испытание временем, сохраняют статус реально действующих в науке. Суждения А. А. Потебни о самом феномене нарратива, понимание повествования не как линейной, а как глубинной объемной структуры и, в особенности, наблюдения над функциональной ролью категории «точки зрения» в произведениях древнегреческих и славянских авторов, в произведениях устного народного творчества (украинские, сербские, чешские народные песни и сказки) – все это свидетельствует об определенном вкладе А. А. Потебни в нарративную поэтику, о непреходящей научной ценности его идей в области нарратологии как теории повествования.

Говоря о различии прозы и поэзии, А. А. Потебня опирался на критерий нарративности. По его мнению, «повествовательность», нарративность является принадлежностью и эпического и лирического текста. Почти до нулевого, сильно редуцированного уровня нарративность падает в драме. Однако, развивает свою мысль А. А. Потебня, «прозаический» и «поэтический» тексты дают разные конфигурации, отражающие различные типы апперцепции, основанные на большем или меньшем удалении автора-нарратора от настоящего времени, времени, разделяющего событие переживания от события рассказывания. Таким образом, подчеркивает А. А. Потебня, «лирика – *praesens* <...>. Эпос – *perfectum*. Отсюда спокойное созерцание, объективность (отсутствие другого личного интереса в вещах, изображаемых в событиях, кроме того, который нужен для возможности самого изображения). В чистом эпосе повествователя не видно. Он не выступает со своими размышлениями по поводу событий и чувствами (сравни лиро-эпические поэмы Байрона и другие). Не певец-поэт любит родину, а изображенный им Одиссей <...> Певец вполне скрыт за Одиссеем» [5: 449].

Заметив, что в «чистом эпосе» картины изображаемого мира, представление поступков, действий персонажей, событий даются настолько, «насколько они обнаруживаются для постороннего наблюдателя» [5: 449], А. А. Потебня показал, что в гомеровском эпо-

се центр тяжести перенесен с нарраторского на универсальное, «внеличностное» визуальное наблюдение с акцентуацией позиции «внеаходимости» автора-нарратора в мире эпического произведения. С одной стороны, мы видим в рассуждениях А. А. Потебни подтверждение гегелевской теории о «поглощении» автора, субъекта повествования, предметом, объектом изображения, в классическом эпосе; с другой, – подобное рассмотрение эпического нарратива предвосхитило фундаментальные идеи М. М. Бахтина о различных трансформациях «далевуго» образа автора в классическом эпосе и последующем сокращении дистанции времени и возникновении новых нарративных форм ее экспликации.

В нарратологических штудиях А. А. Потебни просматривается также коррелирующее с теорией диалогизма М. М. Бахтина представление о коммуникативной природе нарратива. А. А. Потебня как исследователь, много сделавший в области психологии творчества, часто и охотно говорил о «направленности» авторского монологического высказывания, каким является любой художественный текст, на адресата, реципиента и о возможности многочисленных интерпретаций авторского слова по закону читательской апперцепции. Таким образом, можно считать, что А. А. Потебня одним из первых обратил внимание на коммуникативную природу художественного текста и его нарративной структуры, поставил, развивая идеи Г. Штейнталя, В. фон Гумбольдта, ряд проблем, имеющих непосредственное отношение к теории повествования: понимание / непонимание, роль сознательного и бессознательного, иррациональное начало в процессе творчества, проблема апперцепции, проблема «экономии мысли» в научном и художественном творчестве, проблема «сгущения образа» в эпическом и мифологическом нарративе.

А. А. Потебня очень близко подошел к рассмотрению художественного текста в различных нарратологических аспектах: в аспекте нарративной семантики, синтактики и прагматики.

Чрезвычайно важны для современной нарратологии наблюдения ученого над феноменом «точки зрения». Термин «точка зрения» используется А. А. Потебней в двух значениях: широко, общепотребительном, подразумеваемом выражение позиции субъекта в мировоззренческом, нравственно-оценочном плане, и более узком, специфическом, относящемся к структурной организации художественного произведения.

В первом случае подчеркивается значение непредвзятости, определенности и самообытности взгляда человека на то или иное явление общественной жизни: «Широта зрения не в том, чтобы видеть все, а в том, чтобы, например, в науке сознательно стоять на своей точке зрения, не думая, что с нее видно все, признавая законность, необходимость других точек зрения (против этого правила ученые, по крайней мере второстепенные, часто погрешают); в политике – стоять на точке зрения своей национальности, более широкой, чем точки зрения партии, и не думать, что мир и цивилизация рушатся, когда высыхает лишь то болото, в котором мы квакаем» [5: 413]. Здесь имеется в виду мировоззренческая позиция субъекта.

Во втором случае категория «точки зрения» выступает у А. А. Потебни именно как методологическая *проблема*, относящаяся к области теоретической и исторической поэтики, к сфере нарратологии. Ведь под термином «точка зрения» А. А. Потебня понимает соотношение между сферой нарраторского и сферой персонажного сознания, пространственно-временную перспективу, психологическую и визуальную фокализацию при создании художественного мира произведения.

Проблема «точки зрения» – одна из первостепенных, основных в нарратологии, рассматриваемых сегодня в различных аспектах и с различной степенью полноты. Некоторые ученые придают проблеме «точки зрения» универсальный статус, рассматривая эту проблему в самом широком интертекстуальном, семиотическом диапазоне, раскрывая ее общую и для художественной словесности, и для живописи, кино, театра природу (Ц. Тодоров, П. Флоренский, Б. Успенский, С. Неклюдов, П. Ильин, Г. Косиков, В. Шмид).

Возникновение концепции «точки зрения» традиционно связывают с именем американского писателя Генри Джеймса, употребившего сам термин «точка зрения» в эссе 1884 г. «Искусство прозы», а также в цикле предисловий к романам и повестям 1907–1909 гг., где он представил свои соображения по поводу «открытости» / «скрытости» голоса автора-повествователя и описания происходящего с «точки зрения», «в перспективе» персонажа, а не нарратора.

Г. Джеймс опирался на известные художественные тексты Флобера, Мопассана, а также на высказанные Флобером в письмах, а Мопассаном в предисловии к роману «Пьер и Жан» идеи о создании «иллюзии правдоподобия» в произведениях, созданных в духе так называемой «объективной манеры» повествования, которая достигается введением дополнительного фокализатора – точки зрения персонажа в имперсональной наррации.

И в отечественной, и тем более в зарубежной нарратологии упускается тот факт, что приблизительно в то же время (возможно, даже ранее – в 70–80-е гг. XIX в.) и в том же аспекте А. А. Потебня рассматривал нарративную стратегию Льва Толстого, показав, что эффект стереоскопичности, иллюзия невмешательства автора в изображаемые события в романе «Война и мир» являются следствием отказа нарратора от изображения того или иного явления с точки зрения одного воспринимающего сознания и перехода к совмещению, интерференции нескольких субъектных сфер: сферы реального, «первичного», биографического автора, не присутствующего в художественном мире произведения, сферы «вторичного», имплицитного автора, выступающего в функции нарратора (повествователя), и сферы (или сфер) одного или нескольких персонажей.

Перспективными для развития теории повествования оказались мысли А. А. Потебни о художественной целесообразности построения такого нарратива, который передает не слово нарратора о персонаже, и не слово самого персонажа о себе, а демонстрирует процесс апперцепции, когда персонаж, явление, предмет изображается в рецептивном модусе через действие его на восприятие другого (других). Так, божественная красота Елены в поэме Гомера нигде не описывается непосредственно, «объективно», с точки зрения всезнающего, всевидящего автора-демиурга (хотя этот тип автора-повествователя – основной в «Илиаде»), но только с точки зрения окружающих, через восприятие тех, кто видит Елену (увидев Елену и будучи потрясены ее красотой, «старцы народа», «мужи» в изумлении, восторге и почтении поднялись с мест и «тихие между собой говорили крылатые речи») [5: 292].

А. А. Потебня попытался подытожить некоторые, на его взгляд, непреложные «правила» (его слово) повествования, в первую очередь, касающиеся принципа единства «точки зрения» [5: 292–294]. Если такое условие не соблюдается нарратором, это может рассматриваться как нарушение презумпции приоритетности читательского восприятия (замечание А. А. Потебни по поводу смещения Н. В. Гоголем нескольких визуальных «точек зрения» повествователя при описании сада Плюшкина в «Мертвых душах» или степи в «Тарасе Бульбе», совмещения двух типов перспективы: «сверху» и «снизу») [5:

295, 296]). «Определенность» нарративного визуального ракурса содействует, по мнению исследователя, созданию полноценного, «зримого», яркого художественного образа, а несоблюдение этого «правила» ведет к нечеткости, «размыванию» психологического впечатления, что вступает в противоречие с внутренним заданием художника-реалиста [5: 289].

Нарратологический аспект исторической (поскольку проблемы генезиса нарратива также затронуты) и теоретической поэтики А. А. Потебни заслуживает дальнейшего самого пристального изучения. Внимательное прочтение работ А. А. Потебни по теории словесности в намеченном нами ракурсе может дать дополнительные доказательства произошедшего на рубеже XIX–XX вв. «нарративного поворота» в истории гуманитарного знания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Иваньо И. В., Колодная А. И. Примечания // Потебня А. А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – С. 597–604.
2. Овсянико-Куликовский Д. Н. Александр Афанасьевич Потебня // Овсянико-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы: В 2-х т. – М.: Худ. лит., 1989. – Т. 2. – С. 464–486.
3. Овсянико-Куликовский Д. Н. Из книги «И. С. Тургенев» // Овсянико-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы: В 2-х т. – М.: Худ. лит., 1989. – Т. 1. – С. 435–458.
4. Потебня А. А. Из записок по теории словесности: Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое. Приложения. – Х.: Издание М. В. Потебни, 1905. – 652 с.
5. Потебня А. А. Из записок по теории словесности (Фрагменты) // Потебня А. А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – С. 286–461.
6. Пресняков О. Поэтика познания и творчества: Теория словесности А. А. Потебни. – М.: Худ. лит., 1980. – 218 с.
7. Виноградов В. В. О языке художественной прозы: Избр. труды. – М.: Наука, 1980. – 360 с.
8. Чудаков А. П. А. А. Потебня // Академические школы в русском литературоведении. – М.: Наука, 1975. – С. 305–354.

УДК 291.37: (811.161 + 398.3)

*Прождоина И. М.
(Киев, Украина)*

СОСУД КАК СИМВОЛИЧЕСКАЯ «СВЕРХ-ВЕЩЬ»

У статті йдеться про відбиття у східнослов'янських мовах і народних обрядах та віруваннях (на тлі ширшого етнологічного матеріалу) архетипових уявлень про посудину як символ людини в єдності тілесного й духовного і символ репродуктивної потенції жінки.

© Прождоина И. М., 2008

Ключові слова: символ, «над-рiч», обряди, людина (тілесне і духовне), жінка (репродуктивність).

The Symbolism of a vessel as conception of a human being and female reproductivity has been researched into the ritual level of East Slavonic folk culture.

Key words: symbol, «superthing», rites, body and soul of a human being, female reproductivity.

Толчком к настоящей работе послужили размышления В. Н. Топорова о более чем «вещных» смыслах вещи: «...вещь не исчерпывается видимой человеком сутью... она может быть увидена в сверх-человеческой перспективе, где она соответственно предстает как своего рода сверх-вещь, в свете Божьего взгляда раскрывающая иную свою глубину» [1: 21]. Божий взгляд раскрывает глубинную суть, то есть идею вещи, каковая проявляется в моменты прорыва в сферу сакрального. Готовность узреть в вещи ее идею сопряжена с такой активизацией духовной энергии человека, которая, с одной стороны, ведет к признанию идеи вещи как воплощения духовного начала, а, с другой стороны, дает возможность избежать опасности спиритуализации и фетишизации вещи. Последнее обязывает быть внимательным к тому, какая вещь, в каких условиях и почему включается в духовный контекст, в прорыв вместе с человеком в сферу духовного [1: 22]. Понятно, что вещь, у которой можно предположить семантику «сверх-вещи», должна иметь ритуальное применение.

Из всех вещей, достойных приставки «сверх», первым должен быть назван сосуд. Он потенциально содержит идеи полноты (наполненности) и пустоты, наполнения и опорожнения, бытия и небытия. Сосуд как отграниченная самой своей формой (замкнутой, замыкающей в себе нечто) вещь способен вмещать мир-макрокосм, воплощенный в человеке-микрокосме. Из всех вещей он наилучшим образом отражает идею человека как вместилища, как единства материи (тела) и духа (души). Такой важнейший комплекс идей – первоидей – безусловно, является символическим. Эта символика отражается в многочисленных обрядах у славян.

Сосуд (горшок) является обязательным атрибутом родильных, свадебных, похоронных и новогодних (рождественских) обрядов. В них с горшком связаны в основном два действия: приготовление каши и/или разбивание горшка.

Оба действия присутствуют в родильной обрядности восточных славян. На крестинах разбивали горшок с кашей и угощали всех присутствующих [2: 143]. Кашу готовила повитуха, из-за чего обряд родин у белорусов назывался «бабина каша» [3]. Репродуктивная символика горшка с кашей в народном сознании настолько действенна, что ассоциация с родами не исчерпывается разбиванием горшка. Черепки разбитого на родинах/крестинах горшка кладут или бросают в подол, за пазуху или на голову бездетным супругам или молодым женщинам [4: 167; 5: 181].

На роль горшка с кашей в свадебном обряде указывает тот факт, что свадьба у русских раньше называлась «кашей» [6: 429]. Молодые ели кашу на второй день свадьбы [там же]. У всех восточных славян зафиксирован обряд битья каши. В Центральном Приднепровье он знаменовал завершение свадьбы: на Киевщине и Черниговщине на третий день свадьбы в доме молодой гости в складчину варили пшеничную или гречневую густую кашу с маслом. Пока каша еще была в печи, ее выкупал, как правило, крестный отец. Горшок доставали из печи и, обвязав полотенцами, волокли по доске на стол, где его разбивали, и крестный отец «продавал» всем гостям по горсти каши. Молодая первой набирала каши в передник и обсевала ею двор, огород, скот [7: 82].

Обычно обращают внимание на то, что ритуальное употребление каши было призвано обеспечить урожай (в календарных обрядах), плодородие всего живого, благополучие (в семейных обрядах). Однако связь разбивания горшка с кашей и идеи плодородия до конца не проясняется. Только А. А. Потебня пытался объяснить эту символическую связь при помощи образа женского божества: «Каша приводится в связь со св. Варварою, из чего заключаем о первоначальной связи каши с языческою богинею. Греча, из которой варится каша, называется княгиною: она, подобно другим божествам, посещает дома смертных и приносит урожай, плодородие и скота, и людей. /.../ Все три обряда [приготовления каши, обсыпания зерном и обливания водой – *И.П.*] (а равно и связанный с ними обряд битья горшков) составляют принадлежность не только Рождества, но и свадьбы и похорон. Следовательно, богиня, которой варилась каша, имела отношение к дождю и воде, к браку и смерти, имеющим какую-то связь с Рождеством» [6: 442]. Связь сосуда с женским началом, а также с плодородием, действительно прослеживается благодаря идее репродуктивности.

В основном обряде календарного цикла – новогоднем, или рождественском – тоже отмечено битье горшков, что связывается с идеей обеспечения достатка, благополучия: «У восточных славян уцелела обрядовая трапеза, совершаемая накануне рождества, по окончании которой выносят на двор опорожненные горшки и разбивают их об землю, чтобы прогнать из дому всякий недостаток» [8: 181].

Ритуальное битье посуды (пустой или с зерном или пеплом) отмечено во многих славянских обрядах, особенно широко – в свадебных. Разбивание посуды символизирует свершившийся брак [9: 381]. В свадебном обряде у русских горшки разбивали о двери или около постели наутро после первой брачной ночи. У белорусов и украинцев посуду били обычно после венчания. В северо-восточной Сербии после первой брачной ночи били тарелку перед дверями комнаты, где находились молодые, а муж в знак невинности молодой разбивал о землю сосуд с пеплом. В Польше горшок с пеплом или зерном разбивали перед невестой по прибытии свадебного поезда к дому жениха. У лужицких сербов в этот момент обряда бросали в дверь горшок, а потом вводили молодую в дом. Чехи бросали горшок под ноги коня во время проезда свадебного поезда через деревню. В определенные моменты свадьбы разбивали чашу или чару с вином [5: 180-181], «чем символически выражается совершившийся акт брачного союза: девственная чара разбита, и вино из нее выпито счастливым супругом» [8: 118].

У всех восточных славян известно использование в свадебном обряде шербатого горшка или чарки без дна в том случае, если невеста оказалась «нечестной». Знаки (эмблемы) нецеломудренности невесты – надбитая, но не разбитая посуда. Подобные факты должны быть осмыслены с точки зрения мифологического сознания, для которого ритуал, в частности соблюдение места и времени совершения обряда, жизненно необходим. Действие, совершенное с нарушением ритуала, неуместное или преждевременное, осмысливается как таковое, осуждается и символически представляется с использованием «ущербного» сосуда.

Битье посуды зафиксировано и в похоронном обряде у восточных славян, поляков, сербов и находит подтверждение в славянском археологическом материале. Горшок разбивали либо об угол дома, либо перед церковью, либо на могиле [5: 181]. Исследователями замечено типологическое сходство похоронного и свадебного обрядов, что, безусловно, отражается и в символике. В разбивании горшка на свадьбе и на похоронах просматривается семантика нарушения целостности или разрушения некоей вмещающей

(материальной, телесной) оболочки для высвобождения изнутри наружу, для обеспечения перехода ее содержимого (потенциального или реального) в новое качество, для субстанциального изменения, преобразования. Как «без Ничто не может быть во всей глубине осмыслено и нечто – вещь» [1: 21], так и нечто – вещь – сосуд помогает осмыслить Ничто как возможность раскрытия сущего для человеческого бытия. Действие разбивания горшка наглядно демонстрирует изменение качества: из чего-то (нечто) целого, цельного, из чего-то, заключенного в границы этого мира-микрокосма, – в нечто безграничное, самоценное, вечное, не материальное, а духовное. Конкретнее разбивание горшка на похоронах мыслится как выпускание души из тела. Может быть предложена и другая трактовка этого ритуального действия, которая также согласуется с описанной символикой разбивания горшка. По некоторым данным, в древности у славян практиковался обряд сожжения вдовы (с ее согласия) вместе с телом умершего мужа, чтобы их души не разлучались. Горшок может быть позднейшей заменой человеческой жертвы, по логике горшок – сосуд, и тело – сосуд, оболочка для души. Такое объяснение смысла разбивания горшка подтверждается и тем, что этот ритуал зафиксирован в исполнении вдовой или, без дальнейшей детализации, родственницей или хозяйкой [5: 181].

В окказиональных обрядах обращает внимание роль горшка при переходе в новый дом: в нем со всеми почестями переносят из старой печи горячие уголья, потом горшок разбивают и зарывают черепки под передний угол дома [10: 34-35]. А. Н. Афанасьев объяснял разбивание горшка тем, что поскольку он уже был «освящен присутствием пената», «употребить его в дело домашних, обиходных нужд было нельзя» [там же, 35]. По-видимому, и в этом случае, как и в других обрядах, разбивание ассоциируется с изменением качества, преобразованием, высвобождением нематериального, духовного.

Ассоциативная связь человек – горшок (глиняный) предполагает для обоих объектов наличие творца, демиурга. Гончар, или горшечник, – в мифах многих народов образ бога или культурного героя, который вылепливает людей или мироздание. Мотив создания человека из глины засвидетельствован в индийской и египетской мифологиях и широко известен благодаря Библии. В Древней Японии, средневековом Цейлоне и во многих частях Индии существовали касты гончаров-жрецов, которые, кстати, изготавливали ритуальные изображения из глины для свадебного и других обрядов. Для западно-африканских мифов характерно представление о гончарстве как о божественном откровении, чаще всего связываемом с одной из первых прародительниц. В Западной Африке, как и в некоторых областях Средней Азии, гончарное дело представляет сугубо женское занятие [11: 309].

Многие народы в функции сосуда используют тыквенную бутыл, женская символика которой видна из следующего. У баганда – племени в Уганде – «когда воин возвращается домой, его главная жена выходит встречать его, снимает с него оружие и подает тыквенную бутыл с водой; прежде чем войти в свой дом, он выпивает немного этой воды. Считается, что если жена изменяла ему, пока он был на войне, то он заболел от этой воды и таким образом откроется неверность жены» [12: 40-41]. Описанный факт можно объяснить только тем, что женщина, по представлениям этого племени, подобна сосуду: если муж не заболел, значит, вода чистая, никто не пил, не откупоривал сосуд = женщину. Видимо, женская символика тыквы как полого сосуда отражена и в украинском знаковом действии – поднесении тыквы («дати гарбуза») в знак отказа выйти замуж за посватавшего девушку. Очевидно, тыква, используемая как сосуд, должна закрываться, затыкаться пробкой. «Гарбуз» как знак отказа – это ранее и не открытый, не откупорен-

ный сосуд, символизирующий отказ девушки тому, кто сватает ее, «откупорить» себѧ.

С бросанием или битьем посуды, а также с приготовлением обрядовой каши связан ряд гаданий и примет. В них, как и в свадебном и родильном обрядах, прослеживается связь сосуда с зачатием и рождением, а также с женским началом. Украинцы верили, что если брошенный женихом горшок с водой и овсом разобьется, то у молодых родится сын, а если останется целым, то родится дочь или молодые останутся бездетными (по аналогии: целый полый сосуд – женская утроба) [5: 181]. По каше, сваренной в Сочельник, гадают: «Если вылезла из горшка, это беда всему дому. Худое предвещает, если треснул горшок. Снимают ножом пенку: каша красная, полная – счастье всему дому, будущий урожай и талантливую дочь; каша мелкая, белая – беда. При хороших признаках кашу едят, при плохих – выбрасывают в реку» [6: 428]. По представлениям восточных славян, горшки в доме бьются из-за нарушения правил поведения: от свиста в доме (рус.), оттого, что мужчина положил топор на припечек или на лавку (укр.) [5: 181]. Сегодня эти представления расцениваются как предрассудки, поэтому они требуют объяснения согласно архаическому мировоззрению. Топор является мужским атрибутом, у закарпатских украинцев топорик – обязательный элемент мужского национального костюма. Отсюда можно сделать вывод о связи несанкционированного местонахождения мужского знака – топора и битья горшка как знака дефлорации. Отголоском подобных представлений является украинская поговорка «Вони глека розбили» («глек», «глечик» – кувшин), которая сейчас означает ссору, а раньше имела более узкое значение «поссорились из-за девушки» [13: 232].

«Предмет, обладающий свойством мужского (женского), становится носителем мужской (женской) производящей силы. Ему приписывается способность магического влияния и магической передачи свойств человеку» [14: 157]. Среди предикативно проявляющихся свойств женского исследовател традиционных фольклорных смыслов П. П. Червинский называет следующие (в этом перечне мы выделяем те свойства, которые имеют непосредственное отношение к сосуду): *«нести, тяжело нести, плести, лить, поливать, кормить, поить, сажать, сеять, собирать, белье стирать, пряхать, по воду ходить, ходить в лес по ягоды, шить, вышивать, крутить, водить, беречь, хранить»* [там же]. Как видно, больше половины «женских» предикатов связаны с сосудом. Некоторые моменты здесь наводят на размышления и требуют дополнительных пояснений. Безусловно женский предикат «тяжело нести», во-первых, требует сосуда как средства для ношения, «транспортировки», и, во-вторых, означает беременность (ср. номинации беременной: «тяжелая», «понесла»), то есть беременность рассматривается как наполнение сосуда – женской утробы. Семантический компонент «беречь, хранить» обнаруживает этимология славянского слова «сосуд», возводимого к индоевропейскому корню, обозначающему «деть, дело», родственного греческому «хранилище» [15 (3: 794)]. Это значение согласуется с предыдущим в общем символическом комплексе репродуктивности.

Христианство заимствовало образ сосуда-вместилища, актуализировав его антропную символику. Иоанн Златоуст так толкует евангельское выражение «Имамы же сокровище сие в скудельных сосудах» (2 Кор. IV, 7): «Что значит: в скудельных сосудах? Значит: в этом теле, смертном и тленном; потому что как скудельный сосуд делается из глины при помощи огня, так точно и тело св. апостолов, будучи перстным и испытав действие духовного огня, стало скудельным сосудом» [16]. Выражение «сосуд скудельный» (от лат. *scutella* – глиняная чашка, тарелка) употребляется чаще всего о женщине как о слабом, незащищенном существе, а также о человеке со всеми его слабостями, душевными и физическими [17].

По мнению украинской исследовательницы М. Новиковой, все магические действия по аналогии (а такими являются ритуальные действия по существу) означают (а в плане практическом, операциональном – усиливают) либо наличие, либо отсутствие какого-то субъекта [18: 287]. Применительно к сосуду (горшку) этот тезис можно конкретизировать: речь идет о наличии или отсутствии некоей субстанции или потенции сущего. Сосуд должно понимать в духе хайдеггеровского «поворота»: «... в вещественности вещи издалека дает о себе знать приближение самого бытия» (цит. по [1: 18]). Пустой сосуд – не ничто, а нечто, он содержит в себе ничто как предпосылку возникновения бытия, как потенциал сущего. Сущее может зародиться в ничто (полом теле – утробе, горшке), но для качественного преобразования (или, в данном случае, просто образования) оно требует проникновения в нечто (разбивание горшка на свадьбе как знак дефлорации), высвобождения из зачавшего его ничто внутри нечто: рождаясь в *этом* мире в *этом* качестве, сущее преобразует и ничто, и сопряженное с ним нечто (разбивание горшка на родинах/крестинах как знак разрешения от бремени); умирая, ничтожась, сущее возвращается в ничто как не-сущее в *этом* мире (разбивание горшка на похоронах).

Таким образом, сосуд в славянских обрядах, как и в ритуалах многих других народов, является символом человека в единстве телесного и духовного, а также символом женской (материнской) утробы. Широкое распространение этих представлений свидетельствует об их значительности и даже – принимая во внимание типологические параллели – архетипности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Топоров В. Н. Апология Плюшкина: вещь в антропоцентрической перспективе // Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. – М.: Издат. группа «Прогресс» – «Культура», 1995. – С. 7-111.
2. Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). – К.: Наукова думка, 1981. – 280 с.
3. Бабина каша // Белорусская ССР: Краткая энциклопедия. В 5-и т. Т. 4. / Редкол. И. П. Шамякин (гл. ред.) [и др.]. – Мн., 1981. – С. 71.
4. Плотникова А. А. Бесплодие // Славянские древности. Этнолингвистический словарь / Под ред. Н. И. Толстого. Т. 1. А-Г. – М.: Международные отношения, 1995. – С. 166-168.
5. Топорков А. Л. Битье посуды // Славянские древности. Этнолингвистический словарь / Под ред. Н. И. Толстого. Т. 1. А-Г. – М.: Международные отношения, 1995. – С. 180-182.
6. Потєбня А. А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. // Потєбня А. А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – С. 379-471.
7. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. (Історико-етнографічне дослідження). – К.: Наукова думка, 1988. – 192 с.
8. Афанасьев А. Н. Древо жизни: Избранные статьи. – М.: Современник, 1982. – 464 с.
9. Карскі Я. Беларусы. – Мн.: Беларускі кнігазбор, 2001. – 640 с.
10. Афанасьев А. Н. Дедушка домовый // Афанасьев А. Н. Народ-художник: Миф. Фольклор. Литература. – М.: Советская Россия, 1986. – С. 33-48.
11. Иванов В. В. Гончар // Мифы народов мира. Энци.: в 2-х тт. / Гл. ред. С. А. Токарев. – М.: Советская энциклопедия, 1998. – С. 309-310.

12. Фрээр Дж. Золотая ветвь. Дополнительный том. [Исследование магии и религии]. Пер. с англ. – М.: «Рефл-бук»; К.: «Ваклер», 1998. – 464 с.
13. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історико-релігійна монографія. – К.: АТ «Обереги», 1991. – 424 с.
14. Червинский П. П. Семантический язык фольклорной традиции. – Р.-на-Д.: Изд-во Ростовского университета, 1989. – 224 с.
15. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. Т. 3 (Муза – Сят) / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стер. – М.: Прогресс, 1987. – 832 с.
16. Ел. ресурс: <<http://www.ccel.org/contrib/ru/Zlat21/Statues10.htm>>.
17. Ел. ресурс: <<http://etimology.net.ua/s.php>>.
18. Новикова М. Коментар // Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко; Авт. передм. М. О. Новикова. – К.: Дніпро, 1993. – С. 199-306.

УДК 811,111'42

Бойко А. В.
(Харків, Україна)

МЕТАФОРИЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ ОСІНЬ В АНГЛІЙСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

В статтє рассматривается вербальная реализация концепта ОСЕНЬ в англоязычном поэтическом дискурсе. Описывается лингвокогнитивная структура концепта ОСЕНЬ и его корреляции с другими концептами в рамках когнитивной метафоры.

Ключевые слова: *концепт, когнитивная метафора, область цели, область источника, фрейм.*

The article deals with the verbalization of the concept AUTUMN in English poetic discourse. An attempt is made to reconstruct the linguistic cognitive concept AUTUMN and its correlations with other concepts in terms of the cognitive metaphor.

Key words: *concept, metaphor, source domain, target domain, frame.*

Проблема часосприйняття і його відображення у мові є складовою сучасних лінгвокогнітивних студій. Час у когнітивному аспекті досліджувався такими вченими як Н. Д. Арутюнова [1], Є. С. Яковлева [2] Дж. Лакофф, М. Джонсон [3], В. Евансон [4] та іншими. Всі вони підкресливали визначну роль метафори як когнітивного інструменту у процесі осмислення часу.

Мета роботи – вивчення структури метафори ОСІНЬ на матеріалі англomовної поезії різних періодів. Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань:

- виявити кореляти концепту ОСІНЬ в межах метафори;
- побудувати корелятивну структуру концепту ОСІНЬ.

За думкою Дж. Лакоффа та М. Джонсона, метафора дає нам можливість розуміти ті області досвіду, які мають мотиваційну базу у повсякденній діяльності людини, отже метафора – когнітивний механізм, за допомогою якого відбувається концептуалізація, категоризація і вербалізація людського досвіду [3: 26]. Час є одним з найбільш метафоризованих концептів, саме тому в даній роботі лінгвокогнітивну структуру концепту ОСІНЬ було побудовано на основі аналізу його метафоризаційних кореляцій.

У процесі метафоризації концепт або концептуальний комплекс, який ідентифікується

за допомогою когнітивної метафори, називається концептуальним референтом, або областю цілі. Концепт або концептуальний комплекс, що використовується для порівняння є концептуальним корелятом, або областю-джерелом [5: 49]. У даній роботі ми робимо спробу аналізувати кореляції концепту ОСІНЬ з іншими концептами в межах когнітивної метафори. Для цього ми використовуємо концептуальну міжфреймову сіль С. А. Жаботинської [6].

1. Предметний фрейм

1.1 Слот ЯКІСТЬ

ОСІНЬ ЯК ЖИВА ІСТОТА,

ТИХА, ХВОРОБЛИВА: *And autumn slow enters so silent and sallow*, [Alexander Wilson,1], СТАРА: *I saw old Autumn in the misty morn* [Thomas Hood,1], РУДА, З ЗАСМАГОЮ: *The field of cornflower yellow is a scarf at the neck of the copper sunburned woman, the mother of the year, the taker of seeds*. [Carl Sandburg,1], КОРОНОВАНА: *And Autumn, crown'd from the yellow forest-tree* [Aubrey Thomas De Vere,1], БАГАТА, ДОБРА, МУДРА: *Oh! rich and liberal, and wise, and provident is he!*[Dora Greenwell,1]

ОСІНЬ ЯК РЕЧОВИНА

ОТРУЙНА: *The autumn poison of the air* [William Wordsworth,1], ЗОЛОТА: *Again! Spring-silver, autumn-gold* [Edna St. Vincent Millay,1].

1.2 Слот МІСЦЕ ІСНУВАННЯ:

ОСІНЬ ЯК РЕЧОВИНА

And autumn grows, autumn in everything. [Robert Browning,1],

On woodlands ruddy with autumn The amber sunshine lies [William Cullen Bryant,1].

2. Акціональний фрейм

2.1 слот ПРОЦЕС:

ОСІНЬ ЯК ЖИВА ІСТОТА:

РОСТЕ: *And autumn grows, autumn in everything*. [Robert Browning,1],

ЛІТАЄ: *Too fair to fly in autumn's rout* [Philip Henry Savage,1],

ОСІНЬ ЯК ЛЮДИНА

СТРАЖДАЄ: *Did Autumn's grieving lure thee hence*, [George Sterling,]

ПЛАЧЕ: *The autumn seems to cry for thee* [Sarah Chauncey Woolsey,1], *The Autumn mourns her rip'ning corn* [Robert Burns,1], ПИШАЄТЬСЯ: *And autumn proudly bears her matron grace* [Queen Mab,1], КЛИЧЕ: *The voice of Autumn, calling from afar* [Elizabeth Green Crane,1] ЗІТХАЄ: *If Autumn's hollow sighs in the sere wood*, [Alastor,1], ДИХАЄ: *O wild West Wind, thou breath of Autumn's being* [P. B. Shelley,].

2.2 Слот ДІЯ:

ОСІНЬ ЯК ЛЮДИНА

ПОКАЗУЄ (вроду) *What pensive beauty autumn shows*, [William Wordsworth,1], ЗАЧАРОВУЄ (розум): *For autumn charms my melancholy mind*. [Elizabeth Stoddard,1], ЗМОВЛЯЄТЬСЯ (із сонцем): *Close bosom-friend of the maturing sun, Conspiring with him...* [John Keats,1], ПРИНОСИТЬ (погоду): *In the keen, sweet weather that autumn brings* [Amilie Troubetzkoj,1], НАПОВНІЮЄ (коліна): *... and where Autumn fills Her lap with asters* [Madison Cawein,1], ЗБИРАЄ (врожай): *He gathereth his store from Earth, and silently, And he will gather me, my friend* [Dora Greenwell,1], ЗАСПОКОЮЄ (рік): *... autumn stills, the year* [Sir Charles George Douglas Roberts,1], ОБКРАДАЄ (ліси): *From all the woods that autumn Bereaves in all the world* [A. E. Housman,1], РОЗРИВАЄ (одяг): *Thou, Autumn, wi' thy yellow hair In grief thy sallow mantle tear!* [Robert Burns,1].

3. Посесійний фрейм.

3.1 Слот ПРИНАЛЕЖНІСТЬ:

ОСІНЬ ЯК РЕЧОВИНА

ОТРУТУ: *The autumn poison of the air* [William Wordsworth,1],

ЗАПАХ: *There seemed a smell of autumn in the air* [Siegfried Sassoon,1],

ОСІНЬ ЯК ПРОЦЕС

ГОРІННЯ: *From the autumn bonfires See the smoke trail* [Stevenson, Robert Louis,1]

ОСІНЬ ЯК ФІЗИЧНИЙ ОБ'ЄКТ

ВОГНІ ВІВТАРЯ: (ЦЕРКВА): *Fade the Autumn's altar-lights* [Charles G. D. Roberts,1],

ОСІНЬ ЯК ІСТОТА

ВРОДУ: *What pensive beauty autumn shows,* [William Wordsworth,1],

ЛЮТЬ: *October's bellowing anger breaks and cleaves The bronzed battalions of the stricken wood* [Siegfried Sassoon] *МАНЕРИ, НАСТРІЙ: There is something in the autumn that is native to my blood – Touch of manner, hint of mood* [Bliss Carman,1], *МАТЕРИНСЬКУ ГОРДІСТЬ: And autumn proudly bears her matron grace* [Queen Mab,1], *КОЛІНА: ...and where Autumn fills Her lap with asters* [Madison Cawein,1], *ВОЛОССЯ: Thou, Autumn, wi' thy yellow hair* [Robert Burns,1].

3.2 Слот ВОЛОДІННЯ:

ОСІНЬ ЯК ЛЮДИНА

ОДЯГ: *The field of cornflower yellow is a scarf at the neck of the copper sunburned woman, the mother of the year, the taker of seeds.* [Carl Sandburg,1], *The Autumn's gaudy livery whose gold Her jealous brother pilfers* [Oscar Wilde,1], *ВРОЖАЙ: He gathereth his store from Earth, and silently, And he will gather me, my friend»* [Dora Greenwell,1], *КОРОНУ: Bliethe Autumn's purple crown* [William Wordsworth,1], *РОДИНУ: Autumn's gaudy livery whose gold Her jealous brother pilfers* [Oscar Wilde,1], *АМБАР: He taken to his garner-house the things that ripen'd be* [Dora Greenwell,1].

4. Компаративний фрейм.

Слот ТОТОЖНІСТЬ

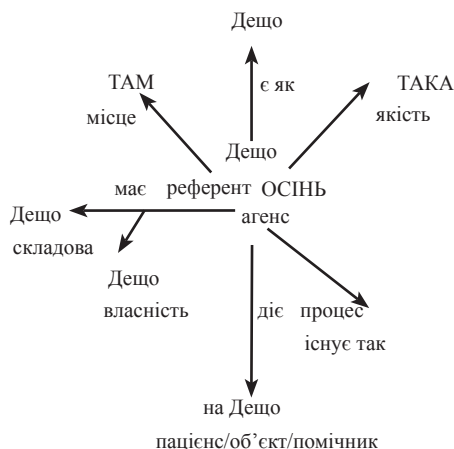
ОСІНЬ Є ЯК ДЕЩО

ЖІНКА, МАТЕР РОКУ, ЗБИРАЧ ЗЕРНА: *The field of cornflower yellow is a scarf at the neck of the copper sunburned woman, the mother of the year, the taker of seeds.* [Carl Sandburg,1], *ДОБРА ЛЮДИНА: While Autumn, benefactor kind,* [Robert Burns,1].

Аналіз фактичного матеріалу дозволяє стверджувати, що при встановленні подібності концептуальна область ДЕЩО-1 (ОСІНЬ) об'єднується з корелятивними областями, що формують метафоричний спектр: ДЕЩО-2 ЖИВА ІСТОТА, ЛЮДИНА, ФІЗИЧНЕ ТІЛО, РЕЧОВИНА, ПРОЦЕС. Кількісні дані фактичного матеріалу дають змогу стверджувати, що відповідності ОСІНЬ-ІСТОТА має місце майже у 80% випадків метафоризації, з них на корелят ЛЮДИНА припадає майже 59%. Таким чином, можна стверджувати, що концепт ОСІНЬ є антропоцентричним.

Проведений аналіз вербальних виражень метафоризації концепту ОСІНЬ дає нам змогу побудувати його концептуальну міжфреймову сіть (див. наступну сторінку).

Тему концепту час у поетичній картині світу ще далеко не вичерпано. Перспективними для подальших досліджень є концептуалізація інших гіпонімів часу, а також випадки, коли концепт ОСІНЬ є у метафорі не референтом, а корелятом.



ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Время: модели и метафоры // Логический анализ языка.
2. Яковлева Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия). – М. Гнозис, 1994.
3. Лакофф Дж. Джонсон М., Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 387-415.
4. Vyv Evans, The structure of Time: Language, meaning and temporal cognition. – Sussex, 2005. – 286 p.
5. Lipka, L An Outline of English Lexicology. – Tubingen, 1990.
6. Жаботинская С. А. Концептуальный анализ: типы фреймов. // Вісник Черкаського університету. Серія Філол. науки. – Черкаси, 1998. – Вип.11. – С. 12-25.

ІЛЮСТРАЦІЙНИЙ МАТЕРІАЛ

Great Books Online. Электронный ресурс: <<http://www.bartleby.com/>>

УДК 82...А/Я1/7.08: 81'322.6

Рис У. Г.
(Івано-Франківськ, Україна)

ІНТЕНСИВНІСТЬ МОВИ/МОВЛЕННЯ У ЖІНОЧОМУ ТЕКСТІ

(на матеріалі роману Оксани Забужко
«Польові дослідження з українського сексу»)

У статті досліджується надмірна експресивність, інтенсивність мови роману О. Забужко «Польові дослідження..», їх роль у становленні жінки як суб'єкта в мові.

© Рис У. Г., 2008

Робиться спроба психолого-культурного ракурсу лінгвістичного аналізу інтенсивності мови/мовлення твору.

Ключові слова: інтенсивність, експресивність, градація, суб'єкт у мові, гіпотекст, жіноче письмо.

The article deals with the enormous expressivity and intensity in the language of the novel by O. Zabuzhko «The field researches...», their function of becoming a woman as the subject in language. A linguistic analysis of intensity of language/speech in the text from the psychological and cultural foreshortening is made.

Key words: intensity, expressivity, gradation, subject in language, gynotext, ũcriture feminine.

В статье исследуется чрезмерная экспрессивность, интенсивность языка романа О. Забужко «Полевые исследования...», их роль в становлении женщины как субъекта в языке. Делается попытка психолого-культурного ракурса лингвистического анализа интенсивности языка/речи произведения.

Ключевые слова: интенсивность, экспрессивность, градация, субъект в языке, гипотекст, женское письмо.

Проблема жінки як суб'єкта в мові є настільки ж суперечливою, як і питання, чи було зроблено все, щоб жінка промовляла вголос і щоб її почули. Маючи щонайменше півстолітню традицію жіночих студій у світовій гуманітарній науці, жіноча частина суспільства все ж не отримала повної «свободи слова», яка б дозволила їй висловлюватись «іншою» мовою, відмінно унікальною від тієї, яка є єдино правильною (тобто чоловічою). Власне тим, що викликає неоднозначну реакцію у свідомості більшості чоловіків, є експресивність мови/мовлення, емоційна забарвленість, а часто й суцільний вибух емоцій у мові, її інтенсифікація. На підтвердження цього зацитуємо вченого Джооса, який переконаний, що емоційні елементи мовлення не можуть бути описаними «необхідним числом абсолютних категорій» і розглядаються «як позамовні елементи реального світу» (виділення наше. – У.Р.). І в наступній думці він відкриває нам істинну причину такого переконання, оскільки «вони [емоційні елементи] стають дуже невизначними, невловимими, змінними явищами, і ми відмовляємося терпіти їх в *нашій* науці» (виділення наше. – У.Р.) [цит. за: 1: 361]. Джоос ніби навмисне не називає джерело «невловимих явищ», але зрозумілим і прозорим стає його натяк на жіночу мову/мовлення, цілковите «вигнання» якої призвело б до радикальної редукції – до *reductio ad absurdum* [1: 362]. У цьому випадку проблема емоційності мови постає на такому ж рівні, як і проблема жінки в суспільстві, її трактування в світі науки – царині «істинних» інтелектуалів-чоловіків. Поняття експресивності протиставляється інтелектуальності у працях багатьох вчених (В. Звєгінцев, Ш. Баллі та ін.), таким чином акцентуючи на «неінтелектуальній» стороні вияву емоцій, а, отже, недооцінюючи їх значимість та вартість у лінгвістичній науці. Натомість в *Експериментальній психології емоцій* Рейковський включає емоції до найважливіших регуляційних процесів людини, тобто до пізнавальних процесів (орієнтаційних), які відображають сигнали впливу реального світу на людину; *інтелектуальних* процесів (реорганізаційних, творчих), під час яких отримані сигнали проходять етап перетворень і формулюються в плані дій; до виконавчих процесів, які дозволяють реалізувати план дій, переводячи його до мовленнєвого апарату [2: 94]. Те, наскільки експресивна мова є важливим елементом у пізнанні жіночої свідомості, для її артикуляції у чоловічому дискурсі, ми намагатимемось увиразнити з допомогою найгучнішого жіночого тексту в українському літературному житті, який

сколихнув не тільки типову українську ментальність, але й зачепив псевдофемінізовані суспільства. Говорити про мову твору Оксани Забужко *Польові дослідження з українсько-го сексу*, навколо якого ось уже з десяток років не вщухають суперечки у колах української інтелігенції, варто хоча б для того, що він є унікальним за своєю емоційно наповненою синтаксичною структурою, яка визначає жіночий тип мовленнєвої поведінки. Ми також спробуємо розглянути цей твір з дещо відмінного, психолого-культурного ракурсу лінгвістичного аналізу його експресивності, інтенсивності емоцій, а також з погляду її номінативної системи, лексики та синтаксису.

Передусім потрібно зазначити, що О. Забужко не є втіленням стереотипного жіночого мислення, яке традиційно вкорінилось у свідомості суспільства як надзвичайно емоційне, некероване у мові, а тому дуже часто – і який парадокс – жінки постають безмовними, «непроартикульованими» («inarticulate») [3: 9]. Роль емоційних елементів, великої міри експресивності на межі з інтенсивністю набирає у тексті зовсім незвичного звучання: воно постає двоїстим, оскільки йде боротьба (а, може, «колаборація»?) двох начал – чоловічого і жіночого, що теж відбивається у мовній тканині твору. З одного боку маємо неймовірні мовні констеляції, синтаксичні та лексичні емоційні нашарування і зсуви, які втілюють «жіночий» тип мислення, а з іншого – витончені, логічно послідовні зв'язки фраз, думки запальні, але їх аргументованість справляє враження, якби це писав чоловік. Така поліфонія твору, а водночас його концептуальна єдність – це «вся послідовність мови, наснажена осередком випромінювання, що пов'язує тіло з його біологічною та соціальною історією» [4: 23]: *«Ні, хай би хто-небудь усе ж пояснив: якого ч о р- т а було родитися на світ жінкою (та ще й в Україні!) – із цією бл...ою залежністю, закладеною в тіло, як бомба сповільненої дії, з несамостійністю цією, з потребою перетоплюватись на вогню, хляпаву глину, втовчену в поверхню землі...»*. [5: 29]. Власне, нашарування цих двох полюсів, які перебувають в екстраполярній залежності, рееструють «зсуви і викиди енергії, кількісні розряди й наснаження» [4: 25] на письмі, які вже не належать до єдностей та структур лінгвістичного порядку. Пошук «своєї» мови, пошук себе через суб'єкт у мові здійснюється з допомогою перевороту в мові, її бунту, який певною мірою розбиває усталену структуру самої мови через надмір емоційних елементів, що виливаються в «одержимості тексту». Цей бунт фактично розростається до обсягів людської комунікації, тобто він певною мірою розбиває структуру самої мови, її усталений синтаксичний лад, ніби провокуючи вибух потоку мовлення. Відбувається перенасичення твору розділовими знаками, які мають трохи вгамувати, але натомість тільки пришвидчують ритм тексту. Окресливши його як «текст, що тече», отримуємо символічне порівняння жінки з водою, з чимось, чого не можна стримати. З лінгвістичної точки зору маємо втрату семантичної та логіко-синтаксичної двозначності: авторка не залишає нам шансу перевести поди́х і повною мірою насолодитись цими синтаксичними (рідше лексичними) аномаліями.

Грамати́чні зсуви у вживанні різних осіб у стосунку однієї героїні свідчать про деяке розбалансування у сприйнятті власної ідентичності, її віддаленості, здистансованості (через 3 особу однини), іронічно приціленості (через 2 особу однини) або ж по-справжньому близькому (1 особа однини) відчутті. У реченні *«Ні, золотко («золотце», іронічно поправляла вона себе: так звертався до неї той чоловік, якому зараз, либонь ще паскудніше, ніж їй, але то вже не має жодного значення), – ні, сачконути не вийде...»*. поєдналося взаємовітиснення (взаємопроникнення) особових займенників, що наклалося у свідомості і виринуло у такій подвійності.

Водночас манері письма О. Забужко притаманна деяка агресивність, але вона радше

свідчить про зосередження переживань, емоцій, власну відкритість, оголення почуттів, спрямованих часто на причину страждань героїні, але вже через призму раціонального (чоловічого) бачення: *«Ти навчив моє тіло – каструвати зрадника: вся моя, з коліна в коліно громаджена жіноцька сила, досі спрямована до світла (найоборожча нам 'ять з минулих кохань – сонце в чорному небі: таким воно бачиться з космосу, то звідти набиралось по віncia струмуючою радістю моя утла посудинка), з тобою – вивернулась чорною підкладкою назовні, зробилась нищівною – смертоносною зробилась, щоб сказати це прямо, не завиваючи в папірці»* [5: 107].

Текст, який зосереджує свою увагу на постаті жінки, її реалізації в житті, а передусім – на її психо-емоційному стані, назвемо, йдучи слідом за Елейн Шовалтер, *гінотекстом*, який може бути лінгвістичною моделлю гінокритики, що в свою чергу звертається до постаті жінки-письменниці. Це поняття нам видається більш вдалим, оскільки феміністична критика відзеркалює дещо обмежену концепцію жінки як читачки чоловічих текстів, є політичною та полемічною і має обмежені можливості для створення власної теорії. Репрезентація «жінки-як-знаку», а не як «жінки-творця» з її мовними особливостями.

Н.-К.Матьє у дослідженні *Він – культура, вона – натура?*, полемізуючи із думкою етнолога Арденера, заперечує позицію біологічної «очевидності», яку жінкам приписує чоловічий дискурс і яка змушена поступатися перед мовою, визначеною владою у конкретних соціологічних відносинах (які втілює чоловік, визначений соціально, а не біологічно). Подібного висновку, хоча в дещо стриманішій формі, доходить також Отто Сперсен, датський лінгвіст, який ще у 1922 році відзначав гендерні відмінності: жінки більш схильні до вживання прикметників інтенсивності («awfully pretty»/ страшенно гарний, «terribly nice»/ жахливо приємний) зі здатністю до гіперболізації; жінки часто не завершують своїх речень, схильні не обмірковувати до кінця те, що вони хотіли сказати; чоловіки є інноваторами в мові в той час, коли жінки мають менш екстенсивний словниковий запас [цит. за: 6: 12]. Ніби на протигагу цим думкам у творі Оксани Забужко «Польові дослідження...», утверджується новий (а, можливо, й раніше існуючий, але не зауважуваний) тип жіночого мовлення, жіночого письма (*écriture feminine*). Поринаючи в текст, читач сприймає жіночу свідомість у надзвичайній емоційній напрузі, інтенсивності нагромадження значень, смислів, думок, завдяки чому авторка дослівно втілює мову, що є яскравим прикладом писання тілом. Виголошена героїнею уявна доповідь-сповідь перед елітою американського суспільства намагається шляхом оголення ще незагоєних ран дослідити, як темний і потужний плин історії непомітно визначає форми людської поведінки, а не слова й жести, – ось звідки це занурення в мову, знаходження її музики, її інтонації та ритмів. Коли відкриваємо інший пласт мислення Забужко, який чоловічий дискурс не бажає сприймати, перед нами виразно постає мова, вистраждана не тільки нею як жінкою, але й омріяно здобута після скинення «ярма свідомості», цензурованості радянською владою. Тому настільки непереборним постає перед героїнею бажання почути рідну мову: *«...звісно, рідна була найпоживніша, найцілюючіша для змислів: чорнобривцевий оксамит, ні, радше вишневий (сік в устах)? русявий (запах волосся)?.. так завжди – іно станеш приглядатися зблизька, розсипається, дробиться – не збереш, голодувала вона без неї тяжко, просто фізично: мов на безводді абоцо, почути б – живої, щирої, щоб інтонацією тою співучою, наче струмок жебонить, коли зоддалеки наслухати, хлопнуло – їй-бо, піддужчала б!..»*. [5: 71].

Мова стає певним рятівним пунктом, вона детермінує свідомість, стиль життя української інтелігентки, яка обрала собі шлях «іншої» у своїй країні. А бути жінкою поза її

межами з цією химерною і недосяжною для оточуючих мовою означало тільки у власному тексті (мовленні) знайти невидимий захист, який «боронив від наруги і пониження»: «... м о в а, дарма що незрозуміла, на очах у публіки **стяглася** довкола тебе в прозору, м'яливо-ряхтучу, немов із рідкого шкла виплавлену, кулю, всередині якої, це вони бачили, чинилась якась ворожба: **щось жило, пульсувало, випростовувалось, розверзалося провалами, набігало вогнями** – і знов затуманювалось...». [5: 27]. Елементи градації, притаманні складним синтаксичним конструкціям, які мають тривале і зростаюче емоційне навантаження і нерідко відзначаються спадом, послабленням напруження, у тексті Забужко зустрічаються досить часто.

Одним з моментів висловлювання, що визначає його композицію і стиль, на думку Михайла Бахтіна, є експресивний момент, тобто «суб'єктивне емоційно-оцінне ставлення мовця до предметно-смыслового змісту свого висловлювання» [7: 313]. Йдучи за Бахтіним далі, на захист затаврованих надмірною експресивністю жіночих текстів можна стверджувати, що не існує висловлювання абсолютно нейтрального, бо в різних формах прояву мови експресивний момент має різне значення і різний ступінь сили. Так, заявляючи про себе, своє існування, жінці потрібно використати всі межі (відтінки) експресивності (від найменшого до найбільш інтенсивного прояву), щоб бути врешті почутою, відмовляючись від комунікування з її силовою мережею пристойності. Саме ця межа проходить у Забужко по виразній лінії «чоловічої» артикуляції мови/мовлення, оскільки її героїня, перебуваючи на скраю емоційної напруги, могла постати зовсім іншою, цинічною, «...з явно приблатньою, ніби з зони вивезеними манерами, зугарна, в разі коли що, й **матом засандалити**...». [5: 20]. Та все ж неможливість уникнення мультиплікативної емоційної інтонації, яка народжується у незліченних контактах слів в індивідуальному висловлюванні, робить текст насиченим лексичними та прозодичними інтенсифікаторами, навантажує його вставними конструкціями, які тільки посилюють темп: «*А тепер – тепер, коли тій, **клятій і м'ятій, просмаленій бідами до щирця, з перегорілим на ацетонній, та все ж незабутнім духом виживання (з в і д к и це в тобі, на ласку Божу?)**, якраз би й **загетьманувати** над цілою в'язницею, взявши відповідальність за дальший перебіг у ній ського-не-якого життя, **роздаючи** навсібіч накази: туди, в оті двері – зась, а оце сміття – зараз же на фіг повиносити, а ген той відсік там-он-о – провітрити, в ньому віднині музей буде, а це це що за нічвида тут **вештається й слинить** – **ану пошла вон (зліпи собі, серце, голову, зліпи!)**, – **лотра (таки ж лотра!)** натомість відступилася, розмазала по якійсь найдальшій стіночці, не видно – не чутно, і по всіх спустиліх приміщеннях стало отвором в'язниці **розлягається** зовсім інший, квильний і безпорадний, потерчачий якийсь, голос: **смикається туди-сюди нерівними крочками, туп-туп-туп** – і стало, – і **б'ється** об мури, водно в тім самім місці, з кожним разом спадаючи на силі, – і **скоголить, скоголить, скоголить** бідна, нелюблена, покинута на вокзалі дівчинка, ладна йти на руці до кожного, хто скаже: «Я твої тато», та тільки хто ж таке скаже тридцятичотирилітній бабі, – от ту дівчинку й ти сама в собі не любиш, ти від підлітка намагалася тримати її в найглухішому підвальному закапелку, без хліба й води, і щоб не поворухнулася, – а вона однак якось примудрялася заціліти, і як її тепер втишиш – тепер, коли здається, що, крім неї, іншої тебе – нема, не лишилося?». [5: 22]. Наведена тут об'ємна цитата чи не найкраще ілюструє стосунок героїні до буття жінкою через мову, осмислення своєї жіночності саме через граматику, через «жіночі» закінчення дієслів, через надмірну мовну специфікацію статі. Вона (жінка, яка промовляє, говорить, кричить – і все це у безперервній діалектичній боротьбі із собою, але водночас відбувається «лексикалі-*

зація» найбільш відвертих і сміливих думок про її ідентичність) не витримала цієї багаторічної (багатостолітньої?) мовчанки (замовчування?), яка стискала її в лабетах безмовної залежності від тогочасного режиму. Про жінку «третього світу» – а саме такою постала Україна після розпаду ще одного колоніального світу під назвою Радянський Союз – і її проблему свідомості подвійно залежної (через те, що жінка і що підпорядкована як нація) розглядає американська дослідниця індійського походження Гаятрі Чакраворті Співак, яка аналізує взаємовідносини мови, жінки й культури в контексті сучасної західної й незахідної цивілізацій [8]. У своїх працях вона говорить не про фемінізм взагалі, а про те, як говоритиме жінка в рамках підпорядкованої критики. Перебуваючи під впливом деконструктивізму, Г.Ч.Співак намагається знайти слова і використати їх у структурі того єдиного нашого світу, відомого нам світу, що є структурований як мова. На нашу думку, роман Оксани Забужко є не тільки маніфестом українського фемінізму, але й виразно перебуває у постколоніальному контексті. Авторка «жагуче» прагне дослідити, яким чином плин історії впливає не лише на культурну чи соціальну визначеність окремої особистості, але і її реалізацію в мові; а те, що саме жінка стала врешті тим «суб'єктом», є неоспирним фактом німоти залежної жінки, яка торує свій шлях сама. Зрештою, нічого дивного, що, заявивши про себе тільки у такий інтенсивний спосіб, вона отримала шанс бути почутою, а викликаний нею резонанс і до сьогодні викликає дискусії серед багатьох дослідників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Якобсон Р. Лінгвістика і поетика // Антологія світової літературно-критичної думки ХХст. /За ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996. – С. 357 – 377.
2. Reykowski J. Eksperymentalna psychologia emocji. – Warszawa, 1962.
3. Матьє Н.-К. Він – культура, вона – натура? // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2000. – № 17. – С. 4 – 20.
4. Крістева Ю. Полілог (пер. з франц. П. Тарашука). – К.: Юніверс, 2004. – 480 с.
5. Забужко О. Польові дослідження з українського сексу: Роман. – Видання п'яте. – К.: Факт, 2003. – 176 с.
6. Litoselitti L. Gender & language: Theory and practice. – London, 2006. – 192 p.
7. Бахтін М. Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування // Антологія світової літературно-критичної думки ХХст. /За ред. М.Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996. – С. 308 – 317.
8. Співак Г. Ч. В інших світах: Есеї з питань культурної політики (пер. з англ.). – К: Видавничий дім «Всесвіт», 2006. – 478 с.

УДК 811' 161. 2'06

*Єщенко Н. О.
(Київ, Україна)*

ОНОМАСІОЛОГІЧНА ТА СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ПРОСТОРОВИХ НАЙМЕНУВАНЬ У ПОЕМІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА «ГАЙДАМАКИ»

У статті розглянуто смисли, що формують концепти деяких найменувань простору у поемі Тараса Шевченка «Гайдамаки». Простежено взаємодію етимології, культурної

© Єщенко Н. О., 2008

конотативної інформації, загальномовних та індивідуально-авторських значень цих найменувань.

Ключові слова: концепт, конотативне значення, денотативне значення, диференційні семи, потенційні семи.

The article deals with the meanings, that form concepts of some locative names in the poem «Gaidamaky» by Taras Shevchenko. We consider the correlation between etymology, national cultural connotation, dictionary's meanings and author's meanings of these names.

Key words: concept, connotative meaning, denotative meaning, differential elements of meaning, potential elements of meaning.

Людська мова є формою пізнання світу, як і культура. мова впорядковує свідомість, категоризуючи неусвідомлену діяльність людського духу. Людина пізнає світ свідомістю. Згідно з К. Г. Юнгом, існує п'ять психічних функцій свідомості: відчуття, почуття, мислення, інтуїція, трансценденція [1]. З ними корелюють відповідні види пізнання: емпіричне (чуттєве), раціональне, містичне, духовне. Чуттєві враження утворюють уявлення, на основі уявлень формуються відповідні поняття як певні абстракції.

Сукупність смислів стосовно кожного об'єкта дійсності відповідає п'яти психічним функціям свідомості. мова закріплює за кожним об'єктом дійсності цю групу смислів. Цю функцію вона здійснює на базі своєї раціональної природи. Основа мови – раціональна, значеннєве кодування будується на понятті, центральна одиниця мови – слово, співвідноситься з поняттям, тобто раціональною одиницею. Але будучи в своїй основі раціональною, мова може імпліковано передавати ряд ірраціональних смислів, співвідносних з ірраціональними функціями свідомості.

В процесі номінації з сукупності смислів виділяється один чи кілька домінуючих смислів, що виступають у ролі мотиватора найменування. Вибір мотивуючої ознаки залежить від особливостей діяльності людської свідомості, від «структури мозку» [2: 93] і є відмінним у різних мовах. Це ілюструє тезу Гумбольдта про мову як виразника духу народу [3]. Таким чином, певний факт дійсності може отримати різні ономазіологічні відповідники в різних мовах залежно від вибору мотивуючої ознаки як бази номінації. У цьому випадку, щодо національних мов ми можемо вжити твердження К. Леві-Строса, висловлене ним стосовно людських культур: «Традиційні відмінності... у багатьох відношеннях схожі на різні, але водночас еквівалентні способи можливого опису фізичного досліду» [2: 282].

Розглядаючи слово в синхронічному аспекті як «задану» номінацію можна говорити про комплекс смислів, що співвідносяться зі словом у свідомості мовця. Семантичний трикутник «денотат – поняття – знак (слово)» відображає ядро відношень мовного знаку, свідомості і об'єктивної дійсності. На раціональну основу цих відношень (поняття) можуть нашаровуватись і інші типи смислів, що кореспондують з немисленєвими функціями свідомості.

Сучасна когнітивна лінгвістика пропонує термін «концепт», що об'єднує всі смисли, які виражаються словом чи корелюють з ним. Концепт містить загальний досвід індивіда-мовця. Ю. Степанов так визначає структуру концепта: по-перше, концепт включає поняття, а, по-друге, все те, що робить слово фактом культури: вихідну форму, історію, згорнуту до основних ознак змісту, сучасну асоціацію, оцінку [4].

Термін «концепт» дає змогу ясніше з'ясувати відношення між значенням і поняттям. В цьому випадку вважаємо за доцільне звернутися до теорії О. Потебні про «ближнє» та

«дальне» значення слова [5]. Поняття входить у «ближнє» значення слова не в повному обсязі. «Ближнє» значення редукує понятійну інформацію, містячи лише диференційні ознаки об'єкта, необхідні для комунікації. «Ближнє» значення – це код-схема поняття і, таким чином, воно вужче за поняття.

Але значення може містити в собі не тільки диференційні елементи поняття, а й більш деталізовані смисли, які не завжди актуальні для всіх носіїв мови у стандартному спілкуванні. Окрім них, до складу значення можуть входити й інші смисли концепту, а саме, чуттєві, інтуїтивні, трансцендентні тощо. До цих основних елементів значення долучаються психологічні асоціативи, модус (оцінка, емоція, експресія, стильова маркованість), внутрішньомовна сполучуваність, образи зі сфери підсвідомого. Отже, значення, або «дальнє» значення можна кваліфікувати як ширше за поняття, оскільки, містячи понятійну основу, воно ускладнюється комплексом смислів, пов'язаних з відповідним концептом. Чуттєве, інтуїтивне, трансцендентне, асоціативне, і, частково, модальне безпосередньо не експліковані в мові, важко піддаються описові, не маючи узвичасних кодівих назв, які має поняттєве.

Як стверджує К. Леві-Строс, довільність мовного знаку тимчасова [2: 94]. Коли знак вже створено, він, функціонуючи у мові, має власну значущість, виконує значущу функцію, закріплену за ним, його значення може змінюватися і уточнюватися залежно від особливостей мозкової діяльності мовців.

Структуру лексичного значення становить денотативна, або предметно-логічна частина, яка складається з диференційних сем і узагальнює основні ознаки відповідного поняття. Окрім денотативного значення, лексичне значення формує також конотативна частина, яка включає потенційні семи. Це можуть бути семи, співвідносні з елементами поняття, але не обов'язкові для стандартної комунікації, а також семи, співвідносні з чуттєвими, інтуїтивними, трансцендентними, асоціативними смислами, що фіксуються свідомістю носіїв певної культури. Конотативне значення включає також модальний складник, а саме, емоційне, експресивне, оцінне та стилістичне значення.

Мова, завдяки кодуванню смислів на раціональній основі, структурує неусвідомлену діяльність людської психіки, виражає неоформлені, неусвідомлені стани, виводячи їх у сферу свідомості. Подібну функцію, але на складнішому рівні, виконують символи та міфи. Символ дає змогу вивести у сферу свідомості неусвідомлені стани через домінуючу кореляцію з цими станами його значеннєвої структури, і сформувати, таким чином, певну психологічну структуру. Міф, за К. Г. Юнгом, це перенесення досвідомого, трансцендентного, почуттів, емоцій, архетипів колективного несвідомого до сфери мислення [1]. Але міф – це «мова» вищого рівня, оскільки він «претендує» на статус «своєрідної наукової системи» [6]. Міф оперує одиницями-моделями, що вирішують певні суперечності. Міф є перехідною ланкою від «примітивної» ментальності до наукового мислення.

Спираючись на теоретичні положення, викладені вище, спробуємо проаналізувати кілька лексем зі значенням простору з поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки».

У поемі Тараса Шевченка «Гайдамаки» можна виділити такі лексико – семантичні групи номінативів, що містять сему «простір», або вживаються у синтаксичній функції обставини місця: 1) загальні назви простору: *світ, чужина*; 2) гідрологічні об'єкти та їх частини: *море, Дніпро, вода, став, озеро, криниця, пороги*; 3) назви лісових насаджень: *гай, діброва, ліс, сад*; 4) об'єкти рельєфу: *степ, поле, вигін, царина, гори, могили, долина, яр, байрак*; 5) небо та його частини: *небо, хмари*; 6) назви будівель, їх частин та елементів

інтер'єру: хата, будинок, льох, костьол, шинок, келія, лава, тин, куток, двері, вікна, піч, комора, горище; 7) назви межових частин простору: дорога, шлях, улица, розпутьтя; 8) назви населених пунктів та їх інфраструктур: село, хутір, базар; 9) назви природних стихій: пожежа, полум'я, сніг, туман; 10) рослинні назви: калина, верба, дуб; 11) трансцендентні локативи: рай, ірій, некло; 12) локативи психологічних станів: серце, голова.

У нашій статті ми зупинимось на ономасіологічному та семантичному аналізі лексем *гай*, *небо*, *будинок*, *льох* та особливостях їх функціонування у поетичному мовленні Тараса Шевченка.

Образ *гай* реалізується у формах: *гай*, *темний гай*. Етимологічний словник української мови дає два варіанти походження цього слова: 1) з праслов'янського **gajъ*, ймовірно пов'язаного з *gojiti* (українське *гоїти*) – «залишати жити, вирощувати»; 2) з праслов'янського *gajiti* «кричати, галасувати», що походить з індоєвропейського **gâi* – «співати» [7 (1: 451)]. Очевидно, другий варіант має більші переваги, оскільки в українській мові існує лексема *гаївка* зі значенням «пісня-веснянка». Тлумачний словник так пояснює семантичну структуру лексеми *гай*: «невеликий, переважно листяний ліс, лісок, лісочок, байрак (у балці), гайок» [8(1: 563)]. Відомо, що в українського народу, як і у багатьох індоєвропейських народів, в дохристиянський період існувало поклоніння священним деревам та гаєм, що супроводжувалося обрядовими діями та піснями [9: 52]. Український фольклор доніс до нас відгомін цих традицій у гаївках – обрядових весняних піснях, що виконувалися дівчатами на природі і супроводжувалися обрядовими танцями та іграми.

У Шевченківському поетичному контексті локатив «гай» функціонує у своєму словниковому значенні, актуалізуючи і додаткові смисли: 1) «етнодомінанта української природи» (конотативне значення, представлене потенційними понятійними семами) – «*У гаю, гаю// Вітру немає*» [10: 66], «*Пішла луна гаєм*» [10: 75], «*Нагинає верби в гайі*» [1: 108], «*І на полі жайворонок // Соловейко в гайі// Землю, убрану весною, // Вранці зустрічають...*» [10: 98], «*Тілько із-за гаю//Деся далеко сіроманці//Вовки завивають*» [10: 81]; 2) «місце таємних важливих подій» (конотативне значення представлене потенційними асоціативними семами) – «*А де ж люде? Над Тясмином, //У темному гаю...*» [10: 71], «*Понад Дніпром, гаєм// Ідуть старі гайдамаки...*» [10: 108]. Можна припустити, що *гаєм* спочатку називався невеликий ліс, де відбувалися обрядові дії, культу поклоніння священним деревам (у язичництві), що супроводжувалися величальними піснями – гаївками. Це були, так звані, «священні гаї» [9: 52]. Поетичним епітетом до образу *гай* є означення *темний*: «*У темному гаю, // зеленій діброві// На припоні коні отаву скубуть*» [10: 73]. Ця лексема може виступати в конструкції з повтори: «*У гаю, гаю// Вітру немає*» [10: 66].

Образ *небо* представлено у поетичних контекстах у різновидах *небо*, *високе небо*, *синє небо*. Як метонімічний варіант цього топосу лексеми *хмара*, *хмари*. *Небо* споріднене з давньоіндійським *n̄bhah* «туман, хмара, повітряний простір, небо», походить з праслов'янського *nebo* та індоєвропейського **nebhos* «туман, хмара» і розкладається як утворення із заперечної частки **ne-* і основи **bhos-* «сяючий» [7 (4: 57)]. Словникові значення цієї лексеми: 1. Видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі купола; 2. За релігійними уявленнями – місце перебування богів, ангелів, святих; потойбічний світ, рай [8 (2: 821)].

За народними віруваннями, небо – це невиразний простір нагромадженої з повітря маси кулеподібної форми, «синій дах» [11: 239]. Небо має ярусну структуру (називають

3, 7, 9, 11 ярусів) [11: 238]. Відомий фразеологізм *на сьомому небі*, що означає «найвищий ступінь блаженства». Внутрішньою властивістю неба є вогонь, справжній вигляд неба – це вигляд блискавки. «Справедливе небо не синє, а червоне» [11: 240]. Поміж небом і землею є навіс, «оболок», інакше небо спалило б усе суше на землі. Ми бачимо тільки видиме небо. На невидимому небі живуть Бог, ангели та святі.

У поетичних контекстах реалізуються такі основні значення лексеми небо: 1. Видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі купола (денотативне значення): «Сумно-сумно *серед неба* // Сяє білолиций...» [10: 66], «Зорі сяють; *серед неба*// Горить білолиций...». [10: 66], «...і ти, білолиций// *По синьому небу* вийдеш погулять...». [10: 55]. 2. Місце перебування Бога, ангелів, святих; потойбічний світ, рай (денотативне значення): «*Ні на небі, ні за небом, // Ні за синім морем// Нема кращої за тебе!*» [10: 68]. 3. Місце досконалого, неземного (конотативне значення виражене потенційними понятійними семами): «*Одпочинь, моя ти зоре! // Ти з неба злетіла!*» [10: 67]. 4. Місце, звідки освітлюються та видно всі події на землі (конотативне значення виражене потенційними понятійними семами): «*Місяцю мій ясний! З високого неба // Сховайся за гору, бо світу не треба...*». [10: 81]. Отже, у поетичних контекстах Тараса Шевченка реалізуються лексико-семантичні варіанти слова *небо*, що об'єднуються опорними диференційними семами: «видимий над поверхнею землі повітряний простір», «місце перебування Бога, ангелів, святих». Поряд з диференційними семами у індивідуально-авторських лексико-семантичних варіантах лексеми *небо* актуалізуються потенційні понятійні семи «місце, звідки освітлюються та стають зримими всі події на землі», «місце досконалого, неземного». Ці семантичні ознаки, що виявляються в індивідуально-авторських лексико-семантичних варіантах слова *небо*, властиві українському християнському світогляду.

До іменника небо вжито епітети *високе, синє*, що увиразнюють відповідні реалізовані лексико-семантичні варіанти лексеми: «*Місяцю мій ясний! З високого неба // Сховайся за гору, бо світу не треба...*». [10: 81], «...і ти, білолиций// *По синьому небу* вийдеш погулять...». [10: 55]. Ознака «високо» виявляється також у локативному атрибутивному словосполученні «до самої хмари»: «*А пожар удвоє // Розгорівся, розпалався// До самої хмари*». [10: 90].

Локатив *будинок* вжито у поемі «Гайдамаки» у таких варіантах: *будинок, будинки*. Лексема *будинок* (ст. *будынок*(1599)), за даними етимологічного словника, є запозиченням з польської мови. Польське *budynek* виводиться або від середньовісній-мецького **būding* «будування», пов'язаного з середньовісній-мецьким *buode* «куринь, хата», або від польського *budować* «будувати» [7 (1: 278)]. Тлумачний словник так визначає значення цієї лексичної одиниці: 1. Будівля, споруда, призначена для житла; оселя, домівка. 2. Науковий, культурно-освітній, побутовий та ін. державний заклад, установа, а також будівля, де він міститься [8 (1: 195)]. У контексті поетичного мовлення Тараса Шевченка ця семантика функціонує у своєму первинному словниковому значенні «будівля, призначена для житла», але при цьому актуалізується також потенційна понятійна сема «житло польської шляхти», тобто у поемі «Гайдамаки» слово «будинок» реалізує значення «будівля, призначена для житла польської шляхти»: «*Ні в будинку, ні в костьолі // Нігде не осталося, – //Всі полягли*». [10: 101], «*Ховай Боже! В будинку з панами... // Вся в золоті...*». [10: 92], «*Ярема з Лейбою прокрасились // Аж у будинок, в самий ляхох*». [10: 95], «*А де шляхта, запершиися, // У будинках мліла*». [10: 86]. Як суб'єкт переосмислення, образ *будинку* переосмислюється антропоморфно: «*Ревуть гори – і будинок // З ляхами гуляє // Коло хмари*». [10: 95]. Іменник *будинок* вживається в однорідній

конструкції з іменником *котьол*: «*Ні в будинку, ні в котьолі, // Нігде не осталось, – // Всі полягли*». [10: 101].

Локатив *льох* виступає у формах *льох*, *льохи*. Згідно з етимологічним словником української мови, слово *льох* запозичено з середньовісньонімецької мови через посередництво польської. Середньовісньонімецьке *loch* «сховище, яма; в'язниця, отвір» походить від давньовісньонімецького *loh*, пов'язаного з *lühhan* «замикати», спорідненого з давньоанглійським *loc* «замок» [7(3: 348)]. Лексема *льох* має такі словникові значення: 1. Спеціально обладнана яма із східцями для зберігання продуктів. // Таке приміщення, що використовується для переховування або ув'язнення кого-небудь. // Приміщення в землі, обладнане для зберігання вина або боєприпасів, пороху тощо. // іст. Підземні сховища чого-небудь. 2. заст. Напівпідвальне приміщення, в якому торгували спиртними напоями та пили їх [8 (2: 542)]. У поемі «Гайдамаки» цей локатив вживається у словникових значеннях: 1) спеціально обладнана яма із східцями для зберігання продуктів: «*Піди до льоху*...». [10: 61], «*Охрещений// із льоху та в хату*». [10: 64]; 2) таке приміщення, що використовується для переховування або ув'язнення кого-небудь: «*Оксану вихопив чуть живу // Ярема з льоху // та її полинув// у Лебедин*...». [10: 95], «*Ярема з Лейбою прокралась// Аж у будинок, в самий льох*». [10: 95]; 3) підземні сховища скарбів: «*Знайшли льоху, скарб забрали*». [10: 89]. Отже, значення іменника *льох*, що актуалізуються у поезії, складаються з таких диференційних сем: «спеціально обладнана яма із східцями // для зберігання продуктів // для переховування або ув'язнення кого-небудь // для переховування скарбів».

Таким чином, у поезії Тараса Шевченка актуалізуються як денотативні (словникові) значення просторових лексем, що виражаються диференційними семами, так і конотативні значення окремих лексем, що виражаються потенційними семами. Так, свої денотативні значення реалізують лексеми: *льох*, *будинок*, *гай*, *небо*. Конотативні значення, що базуються на потенційних понятійних семах, актуалізують лексеми: *небо* («місце досконалого, неземного», «місце, звідки освітлюються та видно всі події на землі»), *гай* («етнодомінанта української природи»), *будинок* («житло польської шляхти»). Конотативне значення, що базується на потенційних асоціативних семах реалізує лексема *гай* – «місце таємних важливих подій». Цікаво, що це асоціативне значення корелює з етимологічним значенням лексеми *гай*, «місце, де співають обрядові пісні та виконують сакральні обрядові дії» (праслов'янське *gajiti* «кричати», «галасувати», індоєвропейське **gāi* – «співати»).

Реалізовані конотативні значення свідчать про органічне злиття тексту поета з українською культурою, українськими реаліями (*гай* як природна етнодомінанта), українською історією (*будинок* – житло польської шляхти, *гай* – місце важливих подій), світоглядом та релігією українців (*небо* – місце досконалого, неземного), світовідчуттям (*небо* – місце, звідки видно всі події на землі). Останнє смислове забарвлення часто зустрічаємо в українських народних піснях («*Ой, не світи, місяченьку*»).

Етимологічний аналіз просторових лексем вказує на кореляцію між семантичними ознаками, покладеними в основу номінації реалій, осмисленням цих реалій в українському фольклорі та асоціативними смислами, що постають у свідомості Кобзаря. *Гай* – «місце, де співають пісні» (етимологічне значення), «місце, де відбуваються обрядові дії та пісенспіви» (фольклорна традиція), «місце таємних важливих подій» (індивідуально-авторське мовлення Тараса Шевченка); *небо* – «не сяючий» (етимологічне значення), «невиразний простір повітряної маси, що існує між землею і справжнім невидимим

небом, подібним до блискавки» (фольклорна традиція). Таким чином, у мовних знаках можна прослідкувати певну спадкоємність і взаємодію смислів, які формують відповідні концепти. Це взаємодія смислів, покладених в основу номінації (етимології), фольклорних знань (як синтезу дохристиянських вірувань та християнської віри), загальномовних (фіксованих словниками) та індивідуально-авторських значень слів. Цю взаємодію визначає функціонування мовних знаків у полі української культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов. – К., 1996.
2. Клод Леві-Строс. Структурна антропология. – К.: Основи, 2000. – 387 с.
3. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Наука, 1984.
4. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. – М., 2001. – 990 с.
5. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – Т. 1-2. – С. 19.
6. Потебня А. А. Слово и миф. – М., 1989.
7. Етимологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1985-2003. – Т. 1-4.
8. Новий тлумачний словник української мови у 4-х томах. – К.: Аконті, 2001.
9. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія. – Вінніпег, 1965. – 424 с.
10. Шевченко Т. Кобзар – К.: Просвіта, 1993. – 511 с.
11. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування. – К.: Довіра, 1992. – 414 с.

УДК 801.73

Шопин П. Ю.
(Луганск, Украина)

ПРЕЦЕДЕНТНЫЕ ИМЕНА КАК СИМВОЛЫ РЕФЛЕКТИВНОСТИ ТВОРЧЕСТВА В ПЬЕСЕ Ж. Ж. РУССО «ПИГМАЛИОН»

Автор статті інтерпретує варіанти сприйняття прецедентної ситуації у європейській художній культурі. Вивчається комплексна взаємодія прецедентних імен «Галатея» і «Пігмаліон» між собою та з прецедентною ситуацією міфу, що дозволяє виявити архетип, який є основою давнього міфу.

Ключові слова: прецедентність, феномен, інтертекстуальність, міф, архетип, текстові ремінісценції.

Автор интерпретирует варианты восприятия прецедентной ситуации в европейской художественной культуре. Проводится изучение комплексного взаимодействия прецедентных имен «Галатея» и «Пигмалион» между собой и с прецедентной ситуацией мифа, что позволяет выявить архетип, лежащий в основе древнего мифа.

Ключевые слова: прецедентность, феномен, интертекстуальность, миф, архетип, текстовые реминисценции.

The author interprets the variants of perception of the precedent situation in the European culture. The analysis of both reciprocal interaction of precedent names «Galatea» and «Pygmalion» and their relations with the precedent situation is undertaken, which enables the author to reveal the archetype of the ancient myth.

© Шопин П. Ю., 2008

Key words: precedence, phenomenon, intertextuality, myth, archetype, textual reminiscences.

Исследование наднациональных прецедентных феноменов является одним из наименее разработанных направлений лингвокультурологии, этнопсихолингвистики и других комплексных гуманитарных дисциплин, становление которых происходит в настоящее время.

Данная работа является частью комплексного исследования прецедентных феноменов мифа о Пигмалионе и Галатее. Прецедентные имена, которые стали **объектом исследования** предлагаемой публикации, принадлежат к наднациональным феноменам и занимают особое место в европейской культуре. *Мы сделали попытку выяснить причины функционирования данных имен как текстовых реминисценций в творчестве английских и французских писателей, показать осмысление имен «Галатей» и «Пигмалион» в конкретных произведениях.*

Актуальность статьи заключается в том, что *проблема исследования прецедентных имен является одной из ключевых в изучении человеческой культуры, отраженной в языке.* Литературные произведения представляют собой основной источник культурных феноменов, которые трансформируются в диахронии развития языка и культуры и при переходе от одной национальной культурной общности к другой. В литературных произведениях важнейшее место занимает культурная память, следование традициям, что приводит к созданию художественного пространства, в котором сосуществуют прецедентные феномены разных эпох и культур.

Основной **целью** комплексного исследования явилось рассмотрение наднациональных прецедентных имен в различных историко-культурных контекстах и анализ взаимодействия культурных объемов данных имен в процессе трансформации восприятия древнего мифа в европейской литературе.

Поставленная цель обусловила основные **задачи** работы:

- *через понимание инвариантных и вариативных признаков прецедентных имен предполагалась интерпретация вариантов восприятия прецедентной ситуации в европейской художественной словесности;*
- *исследование интертекстуальных основ произведений и текстовых реминисценций;*
- *изучение комплексного взаимодействия прецедентных имен между собой и с прецедентной ситуацией мифа, что позволило выявить архетип, стоящий за первоначальным мифом.*

В работе применен **комплекс методов**, основными среди которых являются лингвокультурологический анализ текстов, психолингвистическая интерпретация персонажей произведений, анализ литературных произведений в герменевтической парадигме, описание функционирования прецедентных феноменов в синхронии и диахронии.

Своеобразие и множественность интерпретаций дали новую жизнь древнему мифу и его героям. В работе мы рассмотрим символический для всей европейской культуры миф о Галатее и Пигмалионе и сделаем попытку уловить духовную сущность мифа через его тончайшую материю – имена. Функционирование прецедентных мифологических имен «Галатей» и «Пигмалион» как текстовых реминисценций в литературных произведениях европейской художественной словесности трансформировало структуру мифа, но его сущность сохранила свои дифференциальные признаки. Для понимания основной **«мифологемы», «архетипа»** мифа о Пигмалионе в настоящей публикации будет рассмотре-

на интерпретация данной прецедентной ситуации в пьесе Ж.-Ж. Руссо «Пигмалион».

В восемнадцатом столетии миф о Пигмалионе становится чрезвычайно популярным в литературе Франции: «The story's erotic possibilities made it a popular theme in eighteenth century literature and art» [1: 518]. Настоящее переосмысление миф о Пигмалионе получает в одноактной пьесе Ж.-Ж. Руссо «Пигмалион», где впервые в художественной литературе появляется имя «Галатея».

Пьеса Ж.-Ж. Руссо «Пигмалион» (Pygmalion, scine lyrique) была написана в 1762 г. Через девять лет она была опубликована без ведома автора во «Французском Меркурии». Пьеса Руссо, в которой декламация сочеталась с музыкой, положила начало новому жанру – мелодраме [4 (2: 753)]. Данное драматургическое произведение оказало особое влияние не только на французскую литературу, но и на литературы Германии и Италии. В Италии пьесу переводили четырнадцать раз, и она выдержала девятнадцать изданий. О влиянии пьесы Руссо писал Дж. Рубин: «The eventual impact of Rousseau's little play was enormous. It was felt particularly in Germany where from 1771 to 1813 it appeared in six different translations» [1: 518]. На английский язык пьеса была переведена в 1779 г. «неизвестным почитателем» (Здесь и далее перевод выполнен мною. – П.Ш.) [3: 340], и в 1799 г. пьеса была переведена на русский язык [1 (4: 835)].

Сюжет пьесы «Пигмалион» можем представить следующим образом: скульптор Пигмалион полюбил статую, которую он сам создал – Галатею. Он размышляет и переживает свою любовь в мастерской возле статуи, которую он накрыл, чтобы не видеть прекрасное творение. Пигмалион желает передать статуи часть своей души, чтобы она была не только материальна, но и одухотворенна. Галатея оживает:

Галатея (прикасается к себе и произносит). Я.

Пигмалион (в упоении). Я.

Галатея касается Пигмалиона и говорит «*Ах! Это тоже я*». Последние слова Пигмалиона: «*Да, дорогое и волшебное создание, да, совершенное творение моих рук, моего сердца и моих богов, – это ты сама: я отдал тебе все свое существо – я буду жить теперь только в тебе*» [1 (4: 510)].

Ш. Н. Вебер указывает на противоречивость финала пьесы: несмотря на кажущееся объединение творца и продукта творчества, «when Pygmalion ends artist and work have once again become separate» [5: 909]. *Момент единства, кульминация в творчестве Пигмалиона переживается им как уже свершившийся факт.*

В данной пьесе наибольшее значение имеет самосознание и рефлексия Пигмалиона, сознание и индивидуальность сущности (естества) Галатеи: «Pygmalion is a phenomenon of reflective consciousness; it is ideal rather than real. The recapitulation of Galathie is an internal reliving of it, and the scene is Pygmalion's mind» [5: 905]. Пьесу «Пигмалион» многие ученые называют «монопьесой», что полностью соответствует выше приведенному положению. Вся пьеса есть «поток сознания» Пигмалиона, но парадокс заключается в индивидуальности Галатеи как личности. Галатея – «the image of his most authentic self. The irony is that this «authentic self» is an image of something that is not» [6: 585]. Парадоксальность того, что Галатея является «**l'image de ce qui n'est pas**» [2 (7: 1229)] («**образ того, чего нет**»), связана с превращением продукта творчества в женщину. Для нас Пигмалион утерял продукт творчества, потому что ОН не властен над НЕЙ. Руссо придерживался точки зрения Овидия, но все же отразил тенденцию к представлению женщины, прежде всего, как Человека даже в сознании Пигмалиона – отсюда первый источник противоречивости и парадоксальности произведения.

Если первая причина могла быть не актуализированной в эпоху Просвещения, то второй причиной был сам факт потери продукта творчества. Данный парадокс не был воспринят Гете, который подверг критике пьесу Руссо: «Diese wunderliche Produktion schwankt... zwischen Natur und Kunst, mit dem falschen Bestreben, diese in jene aufzuloesen... Er will das Hoechste, was Geist und Tat hervorgebracht, durch den gemeinsten Akt der Sinnlichkeit zerstoeren» [5: 901].

Пигмалион дает имя Галатее, чтобы сделать статую ближе к себе, и одновременно отчуждает продукт творчества от себя, чтобы иметь возможность любоваться им. В конце пьесы Пигмалион не может жить вне Галатей, но остается самим собою: «On the one hand artist and work share a common self; Pygmalion has given his being to Galathie. The work might thus be said to be the externalized self of the artist. On the other hand the common self is now Galathie's rather than Pygmalion's – «c'est toi seule». The work is given priority over the artist» [5: 900]. Приоритетность творения над творцом может быть осознанным фактом только для самого творца, поэтому данное положение действительно появляется в рефлексии Пигмалиона, что ведет к оживлению Галатей и к новой жизни для Пигмалиона. Руссо показывает, что творение и творец могут иметь одно естество, но быть разными сущностями.

Творчество представляется как рефлексия автора над своим творением. Первоначально автор создает произведение как таковое, а потом осмысливает свое творение и дает ему духовную сущность, которая будет отличаться от его сущности и больше не принадлежит только творцу.

Имя «Галатей» в пьесе Ж.-Ж. Руссо «прямо называет» конкретную женщину, которая представляется нам индивидуальностью. В 1762 г. в пьесе великого философа мы видим зарождение, потенциальную возможность постановки «женского вопроса». Мы должны констатировать тот факт, что проблема равноправия мужчины и женщины просматривается в пьесе только в современной науке и литературе, потому что Руссо не стремился к ее постановке: «Rousseau... furthered woman's dependency by dedicating her education to the husband: «The whole education of women ought to be relative to men» [8: 891]. Следовательно, основным ключом к произведению является осмысление творческой личности.

Движущей силой в рефлексивном осмыслении произведения выступает «внутренний жар», «desire». Страсть одолевает Пигмалиона. В этой страсти переплетаются эротизм и эстетическое наслаждение. *Страсть является доминирующим мотивом, источником драматического развития пьесы.*

Произведение Руссо обретает драматичность не в конкретном физическом действии, а в рефлексии над действием, в чувственном и эстетическом переживании Пигмалиона, что свидетельствует о глубокой лиричности пьесы. Перед нами разворачивается внутренний мир лирического героя Руссо, его мастерская. Вся гамма чувств эксплицируется в художественном слове. Эмоции и весь внутренний мир Пигмалиона становятся ключевым объектом рассмотрения автора. Уникальность пьесы заключается в чрезвычайном динамизме переживаний героя, что создает необыкновенную гармонию драматизма и лиризма произведения.

Противоречивые чувства обуревают Пигмалиона, и зрителям открывается картина творческого процесса, которая полностью зависит от самого творца, от его способности осмыслить свое творчество. Следует отметить, что чувственность, рефлексивность и стремление к прекрасному становятся дифференцирующими признаками для Пигмали-

она Руссо. Можем предположить, что *чувственность и эмоциональность как характерные черты Пигмалиона в пьесе Руссо свидетельствуют об интеграции прецедентного имени в когнитивную базу национально-лингво-культурного общества Франции*. Данные признаки были характерны во всех обращениях к прецедентным именам и прецедентной ситуации во французской литературе, но Руссо показал не только эротизм в чувствах Пигмалиона, но и его эстетическое переживание, глубокую рефлексию собственного творения так, что **творчество стало пониматься как два необходимых этапа: 1) собственно создание произведения; 2) его осмысление и внутреннее переживание-оживление, понимание произведения как отдельной сущности**. При этом **продукт творчества переживает три стадии своего развития: а) мрамор; б) статуя; в) женщина**.

Для выявления архетипа, стоящего за мифом о Пигмалионе, ключевой фразой являются слова Пигмалиона о своей творческой силе: «Мне нечего ждать чуда; оно во мне...» [1 (4: 509)]. Мечта о власти над материей проявляется в этих словах как призыв к вере в творческие силы Человека.

Имя «Галатей» в тексте Руссо могло иметь внутреннюю форму актуальную для автора и его современников. Нам известно, что греческое значение имени «Галатей» – «молочно белая» («she who is milk-white») [9]. Данная внутренняя форма имеет актуальное значение в понимании творчества. Перед нами сотворение прекрасного и удивительного создания, а не демонизм и своеволие творца. Имя героини задает направление творчества Пигмалиона. Ж.-Ж. Руссо вводит прецедентное имя «Галатей» в литературное творчество Европы. Таким образом, имя «Галатей», впервые использованное в художественной литературе Ж.-Ж. Руссо и заимствованное им из античного сборника мифов «Библиотеки» (I-II вв. н.э.), возвращает нас к прецедентной ситуации, именами-символами которой выступают оба персонажа.

Рассмотрение функционирования прецедентных феноменов в пьесе Ж.-Ж. Руссо и в других произведениях европейской художественной словесности позволяет сделать определенные **выводы**.

В процессе исследования установлено, что *наднациональные мифологические прецедентные феномены, к которым, несомненно, принадлежат имена «Галатей» и «Пигмалион», являются актуальными в художественном творчестве представителей определенных национально-лингво-культурных сообществ*.

Психолингвистический анализ ментальных аспектов мифа подтвердил, что *восприятие прецедентных имен в значительной степени зависит от осмысления прецедентной ситуации, восходящей к древнему мифу, однако в ряде культурных контекстов может наблюдаться также обратный процесс, когда через индивидуально-авторскую интерпретацию прецедентных имен иначе представляется развитие прецедентной ситуации, положенной в их основу*.

Инвариант восприятия прецедентных имен «Галатей» и «Пигмалион» соотносится, прежде всего, с архетипом, лежащим в основе древнегреческого мифа. Интерпретация вариантов восприятия прецедентной ситуации в европейской культуре и анализ функционирования прецедентных имен как текстовых реминисценций *позволили выявить архетип первоначального мифа и прогнозировать дальнейшие трансформации прецедентных феноменов в европейской культуре*.

Лингвокультурологический анализ текстов художественных произведений продемонстрировал *обоснованность утверждения о существовании инварианта восприятия прецедентных феноменов в европейской культуре*. В то же время, *установлены различия*

в восприятии прецедентных феноменов, которые обусловлены своеобразием национальных культур.

В основе мифа о Галатее и Пигмалионе лежит вера в творческие силы Человека. Творчество становится центральной проблемой в осмыслении мифа Овидием, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Б. Шоу и другими писателями. *Человек как Творец культуры и общества, создавший самого себя в процессе общей деятельности с другими, является архетипом мифа о Пигмалионе и Галатее.*

Однако всемогущество Творца ограничивает его же Творение. Как общество ограничивает свободу творческой личности признанием свободы всех своих представителей, так Пигмалион ограничен в своем всемогуществе свободой Галатеи. Свобода творчества и его обусловленность культурой, т. е. общественными ценностями и идеалами, составляют ядро современного осмысления древнегреческого мифа о царе Кипра и его прекрасной возлюбленной, имена которых стали прецедентными для всей европейской художественной культуры.

Горизонты дальнейшего исследования связаны с изучением современного восприятия прецедентных феноменов мифа о Галатее и Пигмалионе представителями различных национально-лингво-культурных сообществ. Целесообразным также видится рассмотрение вариантов осмысления древнего мифа в живописи, музыке, кинематографе, скульптуре и других видах искусства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Rubin J. H. 'Pygmalion and Galatea': Girodet and Rousseau// The Burlington Magazine. – 1985. – Vol. 127. – No. 989. – pp. 517-520.
2. Пульхритудова Е. М. Мелодрама// Краткая литературная энциклопедия: В 9 т. – М.: Советская энциклопедия, 1967. – Т. 4. – Стб. 753-755.
3. Law H. H. The Name Galatea in the Pygmalion Myth// The Classical Journal. – 1932. – Vol. 27. – No. 5. – pp. 337-342.
4. Руссо Ж.-Ж. Пигмалион// Избранные сочинения: В 3 т. – М.: Художественная литература, 1961. – Т. 1. – С. 505-510.
5. Weber, S. N. The Aesthetics of Rousseau's Pygmalion// MLN. – 1968. – Vol. 83. – No. 6. – pp. 900-918.
6. Maccannell J. F. The Post-Fictional Self: Authorial Consciousness in Three Texts by Rousseau// MLN. – 1974. – Vol. 89. – No. 4. – pp. 580-599.
7. Rousseau, J.-J. Pygmalion, scine lyrique // Oevres complites. – Paris: Bibliothique de la Plйiade, 1961. – Vol. 2. – pp. 1224-1231.
8. Montgomery J. H. The American Galatea// College English. – 1971. – Vol. 32. – No. 8. – pp. 890-899.
9. Электронный ресурс/ www.wikipedia.org

УДК 802.0

Каранетова Е. Г.
(Минск, Беларусь)

ЧЕЛОВЕК, АНТРОПОЦЕНТРИЗМ В ЯЗЫКЕ И ПЕРЦЕПТИВНЫЕ ПРИЗНАКИ

В статье рассматривается проявление антропоцентризма в лексической системе языка. С помощью языковых данных подтверждается, что пространство человека в языке хорошо освоено.

Ключевые слова: антропоцентризм, лексическая система, перцептивные признаки.

The article deals with the phenomenon of anthropocentrism in the lexical system of language. The fact that man's space in language is «inhabited» is proved with the help of linguistic data.

Key words: anthropocentrism, lexical system, perceptual properties.

Целью данной статьи стало описание явления антропоцентризма, явления, вне которого трудно представить себе язык. Поставленная цель потребовала привлечения результатов исследований, которыми располагает современная лингвистика. Мы также использовали результаты собственного исследования, проводимого в области языковой репрезентации перцептивных, или чувственно воспринимаемых, признаков, в современном английском языке.

«Дорогу к познанию феномена человека предлагают гуманитарные и естественные науки, искусство и язык» [1: 3] Этими словами Н. Д. Арутюнова начинает статью «Язык и мир человека». И далее: «...человек запечатлел свой образ в языке. Он отразил в языке все, что узнал о себе и захотел сообщить другому. Человек запечатлел в языке свой физический облик, свои внутренние состояния, свои эмоции и свой интеллект, свое отношение к предметному и не предметному миру, природе – земной и космической, свои действия, свое отношение к коллективу людей и другому человеку... Язык насквозь *антропоцентричен* [1: 3].

В Большой советской энциклопедии *антропоцентризм* определяется как «воззрение, согласно которому человек есть центр и высшая цель мироздания» [2: 111]. Понятие антропоцентризма в языке возникло в связи с изучением языковых способов представления знаний, т. е. изучением того, **что** и **как** «видит» человек и как он это содержание обозначает. Рассуждая об антропоцентризме в языке, А. В. Кравченко называет антропоцентризмом «ориентированность на человека вообще» [3: 18].

Ниже с помощью языковых данных, взятых из лексикона различных языков, проиллюстрируем слова Н. Д. Арутюновой: «Почти в каждом слове можно обнаружить следы человека» [1: 3]. Мы не случайно обращаемся к данным лексикона, потому что в лексике зафиксирована вся отражательно-классификационная деятельность человека. Другими словами, лексическая система любого языка представляет собой результат

последовательной классификации, или членения, окружающей человека действительности на дискретные «кусочки», предметно-бытийные сущности. Г. В. Колшанский пишет: «слово – это тот языковой факт, благодаря которому в сознании и языке различаются сами предметы и явления» [4: 112]. В частности, в языке имеются большие группы слов, которые обозначают и описывают *пространство человека*.

I. Первую группу слов составляют лексемы, именующие *человеческое существо*. Начнем с того, что, например, в русском языке (по данным Д. Вайса) предусмотрено не менее пяти лексем: *человек 1, лицо 4, личность 2, особа* и *фигура 8* [5]. (Этот список можно расширить за счет менее употребительных *душа, индивид, индивидуум, персонаж, создание* и *существо*). Между первыми четырьмя лексемами «вырисовывается некое «распределение труда» в том смысле, что каждая из них специализируется в разном направлении: *лицо* трактует человека как социальное существо, *личность* – как морального индивида, *человек* отдает должное страдающему ближнему, а *особа*, наоборот, не допускает референта к личной сфере говорящего. В то же время не подлежит сомнению, что подавляющее большинство этих различных функций может быть выполнено самой универсальной из названных лексем, а именно словом *человек*» [5: 97].

К этой же группе можно отнести: наименования лиц по профессиям (*дирижер, программист, дефектолог*); наименования лиц по месту жительства (*европеец, австралиец*); наименования лиц по степеням (*магистр, кандидат наук, доктор наук*); наименования лиц по титулам (граф, герцог); наименования лиц по должностям (*ассистент, заведующий*); наименования лиц по положительным и отрицательным характеристикам (*глупец, молодец*).

Причем интерес представляет не только то, какие характеристики выделены и обозначены в языке, но и с помощью каких способов. Это могут быть как простые, так и производные единицы. Например, в английском языке существует множество сложных существительных, характеризующих человека: *bird-brain* – *букв.* ‘птичий мозг’ – глупец; *lazy-bones* – *букв.* ‘ленивые кости’ – лентяй; *egghead* – *букв.* ‘яйцеголовый’ – умник; *know-nothing* – *букв.* ‘не знать ничего’ – невежда и т. п. Стивен Пинкер пишет по поводу таких слов: «Одна из прелестных черт английского языка – это его пестрый набор человеческих характеров, отраженный в сложных словах без ядра, сложных словах, описывающих человека не по тому, что он *делает*, не по тому, что он *имеет*, а по тому, чем он сам является» [6: 373].

Обозначение в языках получают и множества (объединения) людей в группы. Неупорядоченные множества в русском языке именуется: *гурьба, ватага, орава, сброд, скопище, шатня*, тогда как упорядоченные и контролируемые группы получают названия: *звено, отряд, команда, совет, комитет* и т. п. [7: 110].

К лексической подсистеме данной группы отнесем и наименования частей тела человека. Причем важность частей тела и различных органов для человека не вызывает сомнений, когда обнаруживаешь, что языком предусмотрены имена даже для мельчайших органов и частей тела. Согласно данным словаря Longman [8], современный английский язык располагает, например, следующими лексемами: *adenoids* (‘the **small** soft pieces of flesh at the top of your throat, behind your nose, that sometimes become swollen’), *appendix* (‘a **small** organ near your bowel, which has little or no use’), *belly button* (‘the **small** round mark in the middle of your stomach’), *capillary* (‘the **smallest** type of blood vessel in the body’), *coccyx* (‘the **small** bone at the bottom of your spine’) и т. п.

Значимость частей тела подтверждается и вторичным использованием их названий.

Указанный словарь фиксирует возможность употребления слова *head* (голова) для обозначения: места, откуда начинается река (*head of the river*); верхней части растения, откуда произрастают цветы или листья (*head of a flower*); той стороны монеты, на которой изображена голова государственного деятеля (*coin heads*, отсюда выражение *heads or tails? орел или решка?*); широкого конца длинного узкого инструмента (*head of a spade*); верхнего слоя пива, содержащего пузырьки, т. е. пены и т. д.

Для многих языков характерно наличие фразеологизмов, содержащих названия частей тела. Как указывает Н.К. Рябцева, наибольшее количество таких фразеологизмов в русском языке существует со словом *рука* – именно рука выступает «главным естественным практическим инструментом человека». Хорошо известны выражения со словом *рука*: *прибрать к рукам, приложить руку, нагреть руки, поймать за руку, играть на руку, отбиться от рук, чужими руками жар загребать, мастер на все руки, попасть под горячую руку, махнуть рукой, руки коротки* и др. [7: 113].

II. Второй большой фрагмент, связанной с человеком действительности репрезентирован в языке наименованием *свойств*, относящихся к человеку и противопоставленных свойствам других объектов. Это предикатная лексика – глаголы и имена прилагательные типа: *писать, пилить, рубить*. Только человеку в английском языке можно приписать такие внешние характеристики, как *round-shouldered* (сутулый), *flat-footed* (неуклюжий), *tubby* (коротконогий и толстый), *portly* (полный, дородный), *roly-poly* (пухлый) и т. п. В английском языке имеется также группа слов, описывающих форму тела женщины: *flat-chested* (с плоской грудью), *curvaceous*, *well-rounded* (с красивыми округлыми формами). В рассматриваемом языке имеется и подгруппа слов, описывающих волосы: *kinky* (курчавый), *fuzzy* (пушистый), *sleek* (гладкий, лоснящийся; прилизанный) *lank* (гладкий, невьющийся) и т. д.

III. Третий момент, на котором мы хотим заострить внимание, это языковая картина *перцептивных свойств и их измерений*. Подчеркнем, что основой опыта человека выступает чувственно данный опыт, т. е. опыт, полученный с помощью системы восприятия. Вообще в реальной действительности трудно найти что-либо более антропоцентричное, чем перцептивные признаки. Некоторые из них (их называют вторичными – цвет, вкус, запах и т. п.), «являются чисто психологическими конструкциями» и «как таковые не существуют в реальном мире» [9: 22]. Рассуждая о вторичных качествах, многие ученые приводят в качестве примера, насколько рознится восприятие таких свойств обыденным сознанием и описание тех же свойств физиком. Ср. «Там, где физик указывает на электромагнитные колебания волн различной длины, мы воспринимаем вкус и запах; там, где физик указывает на колебания различной частоты, мы воспринимаем звуки разной высоты. Суть в том, что цвета и звуки не существуют иначе, как в восприятии живых существ» [9: 22]. В этом смысле показательно, что чувственно воспринимаемые признаки не только обозначены языком, но и могут измеряться.

В случае с перцептивным признаком «размер» мерой измерения выступает человек. В качестве единиц измерения выступают ширина шага, обхват рук, рост человека, части тела человека. Например, в русском языке мы говорим: *речка глубиной по колено/грудь/пояс, лужа по циклолотку, колодец в 20 шагах от дома, ствол в два обхвата, сын на две головы выше отца, коса в руку толщиной, поставить ноги на ширину плеч, на расстоянии вытянутой руки, трава в человеческий рост* [10: 118 – 119].

Еще одним языковым подтверждением того, что мерилом чувственного опыта человека выступает человеческое тело, это то, что в языке закреплено главенство

вертикального, а не горизонтального положения предметов. Именно вертикальная ориентация преобладает в жизни тела в обычных условиях, т. е. ориентация по оси «верх – низ». Поэтому в русском языке при построении высказывания линейная последовательность имен признаков следующая: *У входа в зал он заметил высокую стройную девушку (а не стройную высокую)* [3: 30].

IV. По-видимому, антропоцентризм проявляется даже в той произвольности, свободе выбора признака, который ложится в основу именованя предметов окружающего мира. Изучение этимологии слов показывает, что в разных языках могут быть выбраны разные признаки. Например, русское слово *соловей* связано с прилагательным *соловий* (*желто-вато-серый*). В немецком языке соловей – *Nachtigall* – имеет отношение к тому, кто поет ночью: от *Nacht* ('ночь') + *gallen* ('петь'). Таджикский соловей *булбул* вообще основан на звукоподражании.

Антропоцентризм прослеживается даже в интерпретации значений слов, которые, на первый взгляд, не имеют отношения к человеку и его свойствам. А. Вежицкая предлагает для понимания значения слов, именующих естественные объекты и артефакты – продукты человеческой деятельности – прежде всего понять их предназначение, т. е. функцию.

Например, описывая семантику таких простых слов, как *собака* и *кошка*, исследовательница указывает на то, «что это домашние животные, что их существование неразрывно связано с жизнедеятельностью человека. О собаках говорится, что они послушны воле человека, а о кошках, что они «гуляют сами по себе»...; о размере собак говорится, что обычно одной рукой собаку не поднимешь, и что иногда, встав на задние лапы, собака может оказаться вровень с человеком. О кошках сообщается не только то, что они пушисты, но и что их приятно гладить. Аналогично, при описании фруктов и овощей акцент делается не на их биологических характеристиках, а на способах их употребления в пищу, способах выращивания, указывается наличие съедобных и несъедобных частей и т. д. ... о персике говорится, что он не слишком велик, чтобы его нельзя было держать большим и указательным пальцами и не настолько велик, чтобы нельзя было съесть несколько персиков сразу» [12: 11]. И так, согласно подходу А. Вежицкой, описание значений слов требует обращения к ситуациям, при которых обозначаемые объекты «входят в соприкосновение с человеческой деятельностью» [12: 11].

Таким образом, следует согласиться с тем, что семантическое пространство языка представляет собой хорошо «освоенное» человеком пространство, в котором целые группировки лексических единиц объединены для выполнения единой семантической функции – описывать человека и различные сферы его опыта, что является ярким свидетельством языкового антропоцентризма, ибо язык и возникает вместе с человеком для того, чтобы формировать и передавать мысль, в том числе и о самом человеке.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Введение // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / Под ред. Н. Д. Арутюновой, И. Б. Левонтиной. – М.: Изд-во «Индрик», 1999. – С. 3 – 10.
2. Большая советская энциклопедия / Под ред. А. М. Прохорова. – 3-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1970. – Т. 2: Ангола – Барзас. – 631 с.
3. Кравченко А. В. Язык и восприятие: Когнитивные аспекты языковой категоризации. – Иркутск: Изд-во Иркутск. ун-та, 1996. – 160 с.

4. Колшанский Г. В. Лингво-гносеологические основы языковой номинации // Языковая номинация (Общие вопросы). – М.: Наука, 1977. – Гл. 2. – С. 99 – 146.
5. Вайс Д. Человек, лицо, личность и особа: четыре неравных соперника // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / Под. ред. Н. Д. Арутюновой, И. Б. Левонтиной. – М.: Изд-во «Индрик», 1999. – С. 80 – 113.
6. Пинкер С. Язык как инстинкт / Пер. с англ., под. ред. В. Д. Мазо. – М.: Едиториал УРСС. 2004. – 456 с.
7. Рябцева Н. К. Размер и количество в языковой картине мира // Логический анализ языка. Языки пространств / Под. ред. Н. Д. Арутюновой, И. Б. Левонтиной. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 108 – 116.
8. Longman Dictionary of Contemporary English / Pearson Education Limited. – Essex: Pearson Education Limited, 2003. – 1949 p.
9. Рок И. Введение в зрительное восприятие: в 2 кн. / Пер. с англ.; под ред. Б. М. Величковского, В. П. Зинченко; вступит. ст. В. П. Зинченко. – М.: Педагогика, 1980. – Кн. 1. – 312 с.
10. Семенова С. Ю. О некоторых свойствах имен пространственных параметров // Логический анализ языка. Языки пространств / Под. ред. Н. Д. Арутюновой, И. Б. Левонтиной. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 93 – 97.
11. Серебренников Б. А. Номинация и проблема выбора // Языковая номинация (Общие вопросы). – М.: Наука, 1977. – Гл. 3. – С. 147 – 187.
12. Семантика и категоризация / Ин-т языкознания; под ред. Ю. А. Шрейдер. – М.: Наука, 1991. – 168 с.

УДК 801.6: 82.085

*Мялковська Л. М.
(Луцьк, Україна)*

СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ КОЛЬОРИСТИЧНИХ НАЗВ У МОВІ ТВОРІВ ВАЛЕР'ЯНА ПІДМОГИЛЬНОГО

В статье исследуются стилистические функции эпитетов, которые часто употребляются в языковом творчестве В. Пидмогильного.

Ключевые слова: *эпитеты, эстетическое значение слова, индивидуальный стиль, языков творчество, языкознание.*

The article deals with the analysis of stylistic functions of colouristic names which are frequently used in V. Pidmogylnyi linguistic creative work.

Key words: *epithets, aesthetic meaning of a word, individual style, linguistic creative work, linguistics.*

Епітет, за визначенням Л. Озерова, – «один із основних засобів поетичної економії, доведеної до однієї одиниці – слова. Епітет показує міру розуміння художником того чи іншого явища, природи речей, душі людини» [4: 138]. О. О. Потєбня вказував на подвійне відношення епітета до означуваної лексичної одиниці: «Коли епітет береться з нового спостереження над явищем і не має нічого спільного з етимологією означуваного слова; епітет узгоджується з уявленням (етимологічним значенням) означуваного» [7: 166]. На

© Мялковська Л. М., 2008

думку Ф. Буслаєва, постійні епітети «відновлюють в уяві те живе наочне зображення, яке лежить у назві самого предмета» [2: 46].

В українському мовознавстві стилістичні функції епітетів досліджували Л. І. Мацько, Л. О. Пустовіт, Н. М. Сологуб, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Ставицька, Н. Г. Сидяченко, О. М. Сидоренко та ін.

У художній прозі В. Підмогильного зафіксовано різні функціонально-стилістичні особливості постійних епітетів з означуваним словом. Постійні епітети у досліджуваних текстах автора є активно вживаними. Як правило, це ті означення, що перебувають у традиційній сполучуваності, напр.: [...] **білий місяць** сховався, що на воду клав холодні лелітки [6: 359]; [...] я тільки з вигляду похмурий, а **душа** в мене **золота** [...] [6: 284]; **Серпневе сонце** стирало бруд з **білих хаток**, **мережило чорні шляхи** [...] [6: 308].

Оновлення традиційних для художнього стилю семантичних зв'язків простежуємо у такому мінітексті: **Спокійно-чорна** повстала вона [земля] узгір'ями й розпадалась долинами, перетворюючись у велетенське доно невидимої жінки [5: 207]. У наведеному уривку зміст епітетного словосполучення **спокійно-чорна земля** увиразнюється через прислівникову ознаку **спокійно**, що містить психологічну оцінку.

Окрему групу в художній мові В. Підмогильного становлять атрибутивні словосполучення із семою «сірий колір». Це словосполучення типу **сірий вечір**, **сіре сонце**, **здавалось сірим**, **посіріле небо** і под. Стилiстичну функцію колiрного слова передають такі контексти: **Заходив вечір**, **незмiрно вогкий, кудлатий від хмар**, **сірий, вихристий** [6: 433]; [...] вони плили в **сірій сутині** близького вечора [6: 341]; [...] **весняне сонце надворі здавалось туманним і сірим** [6: 717]. Образно-словесний опис **вечора** у наведених реченнях увиразнюють епітети **вогкий, кудлатий, вихристий**, в основу яких покладено дотикові (**вогкий**), зорові (**кудлатий**), динамічні (**вихристий**) асоціації, а також загальноомовна метафора **сіра сутинь близького вечора**. В останньому прикладі відзначаємо концептуальне навантаження кольороназви **сірий**, що входить до складеного іменного присудка. Це означення уособлює одноманітність буття і в екзистенційному розумінні, «і в аспекті специфічно романтичного погляду на непівське безчасів'я 20-х років» [11: 100].

У досліджуваних текстах автора ідея сірості буття вербалізується не тільки прикметниковими формами. Мовне вираження сірого кольору притаманне динамічним дієслівним ознакам, пор.: [...] **комин вистіяв димом посіріле небо** [6, 323]; **Шантала спинився на березі та почав стежити, як борються на небі яскраві фарби гарячого сонця з прийдешньою пiтьмою, як сірішає Дніпро** [...]. Він бачив усі даремні потуги сонця у цій боротьбі: **наблизившись до обрiю, воно почервонiло з обурення і розсипало свою злобу на небо й Дніпро** [6: 213]. Змальована картина заходу сонця демонструє функцію прикметникових епітетів **яскравий, гарячий**, дієслівних ознак, що називають конкретні дії людини **боротися, розсипати**, а також тих, що пов'язуються із семантикою кольору **сірішати, почервоніти**. Чіткий поділ контрастних динамічних і статичних характеристик об'єднує, з одного боку, вислови **яскраві фарби гарячого сонця, воно [сонце] почервоніло**, з другого боку, **прийдешия пiтьма, сірішає Дніпро**.

Актуалізована сема «сірий колір» показова і для таких конструкцій, напр.: **сіра кімната** [6: 66], **сіра ковдра, сірі стіни** [6: 172], **сірий аркуш** [6: 271], **сірі постаті** [6: 529], **сірі станції** [6: 338]. Пор. також: **Це була сіра юрба подертих пальт, засмальцьованих кашкетів, шапок** [...] [6: 218]; **Довгі рукава її сірої блузки були миліші йому за голі руки інших** [...] [6: 310]; **Роздягнись і появиши на світло толстовку сірого сукна з великими кістяними гудзиками** [...] [6: 463].

Семантику сірої гами відбиває наступний контекст: *В цій безконечній сльоті люди здавались сірими, як і болото на вулиці* [6: 389]. Оригінальність наведеного порівняння полягає у його лексико-семантичному наповненні та незвичній сполучуваності компонентів. У вислові *болото на вулиці*, що супроводжується негативною оцінкою, акцентується урбаністичний простір. У цьому реченні відзначаємо концептуальне навантаження кольороназви *сірий*, що входить до складеного іменного присудка основи порівняння. Це означення відбиває одноманітність людського буття.

Метафоричність мови художньої прози В.Підмогильного відзначається наявністю таких конкретно-чуттєвих словесних картин, у яких зображуване явище не має прямого найменування: *Несподівана осінь розгорнула над містом сірий мокрий покров, повиваючи дні вогкими туманами, дощами і гидкою мрякою* [...] [6: 413]. Метафоричний вислів *сірий мокрий покров* є синонімічною назвою до лексеми *дощ*. Зображення деталей замість називання загального поняття робить текст художнім.

Стильову норму колірного слововживання 20-30 рр. XX ст. продовжують атрибутивні словосполучення *сизі хмари, сиза мгла*, напр.: [...] *внизу клубочились і вигинались сизі хмари, ховаючи землю* [6: 190]; [...] *перед ним танула сиза мгла й у первісній величчї сходило сонце* [6: 205]. Слід відзначити, якщо естетику зазначеного вище означення *сірий* визначає негативна оцінка, то для назви *сизий* характерна нейтральна оцінна семантика.

Поряд із частотно вживаною кольороназвою *сірий* у мові творів В.Підмогильного фіксуємо прикметники *синій, голубий*. Активізація назв означень пов'язана із загальною тенденцією художньої літератури 20-30 рр. XX ст. естетизувати «синю колірну гаму» [11: 98]. Пор.: [...] *синя ніч прихильно зазирала у вікно і казково сріблила чорні стіни кімнати* [...] [6: 76]; *Роджена потужними степами, вона [ніч] без жахання продиралась крізь одчинені двері, крізь шибки вікон у кожну хатину та синім туманом розлягалась по підлозі* [6: 84]. Виразний персоніфікований образ ночі у наведених уривках формується завдяки дієслівним ознакам *зазирати, сріблити, продиратись, розлягатись*. Слід зауважити, що метафори *ніч сріблила, ніч продиралась* відзначаються нетрадиційним семантичним зв'язком. Зорова картина *ночі* у цих мінітекстах прочитується у семантиці епітета *синя* та створюється порівняльним зворотом у формі орудного відмінка *синім туманом*, що увиразнює пряме значення дієслова *розлягалась* – «охоплювати великий простір, далеко простягатися» (СУМ, т. VIII, с. 732).

Принагідно зауважимо, що названа вище дієслівна метафора *ніч сріблила* співвідноситься з варіантною індивідуально-авторською метафорою *місяць викладав пелену неба сріблом*, що побудована на персоніфікації: *І дівчина була вдячна за це м'яке тепло, за густу вогкість сталого снігу, за невиразний дух набряклих дерев і за суцільну волохату пелену неба, що її на заході місяць викладав примарним сріблом* [6: 706]. Розгорнена дієслівна метафора – порівняння *місяць викладав примарним сріблом пелену неба* означає «місяць освітлює небо і надає йому кольору срібла». Дієслівні ознаки *викладати сріблом, сріблити* із семами «сірий колір» розбудовують відповідну колірну гаму.

Якщо попереднє оригінальне порівняння *синім туманом* визначається позитивною семантикою, то негативну оцінку відбиває така конструкція. Напр.: *По вікнах у синій труні помирали зорі* [5: 211]. У цьому прикладі лексема *зорі* виявляє незвичну, сполучуваність з дієсловом *помирали*. Метафорична назва *синя труна* виступає контекстуальним синонімом до іменника *ніч*, «настала темна ніч».

Естетичну функцію епітета *голубий* визначає такий контекст: *Весна тут була рожевими дівчачими, що бездумно марніє від жадоби літа, а осінь – голубою жіночкою, що не*

хоче пережити свою вроду [6: 250]. Традиційні для художньої літератури образи весни та осені письменник творчо трансформує, збагачує поетику названих пір року індивідуальними естетичними утвореннями *весна – рожеве дівча, осінь – голуба жінка*. Оригінальність таких розгорнутих порівнянь, що ґрунтуються на контрасті – зіставленні *весна – осінь*, полягає у їх лексико-семантичному наповненні. Автор влітає у смислову структуру відповідних образних моделей кольороназви *рожевий, голубий*, семантика яких увиразнює позитивну оцінку іменників *весна, осінь*.

В аналізованих текстах окрему групу становлять конструкції, що акцентують кольористичну назву *білий*, пор.: [...] *місто пишно розгорнуло свої білі артерії і гордовито піднесло своє чоло* [6: 389]; *Місто, що віддалік було біле від сонця й легке, тепер важко нависало над нею згори* [6: 312]. Наведені мінітексти відбивають індивідуально-авторське метафоричне сприймання міста. У першому прикладі відзначаємо функціонування дієслівних метафор *місто розгорнуло, місто піднесло чоло*. І хоч прямого найменування вулиці немає, але конкретний, зоровий образ реалії міського простору простежується у вислові переносного значення *білі артерії*. У другому реченні епітетні означення *біле, легке* протиставляються, контрастують із семантичним наповненням дієслівної метафори *місто важко нависало*.

Сема «білий колір» наявна у метафоричному вислові *блідими плямами маячили ліхтарі*, пор.: *Блідими плямами маячили ліхтарі серед темряви, немов обриси неясних надій серед моря одчаю і суму* [5: 239]. У цьому контексті, де реальний, матеріальний світ подається крізь призму романтичного, ірреального, паралельно уживаються назви (пор. плямами), розраховані на зорове сприймання *ліхтарів*. Слововживання *блідими плямами*, виступаючи у порівняльній функції, формує водночас кольоровий образ зображуваної реалії міського простору. Негативну експресію частотно вживаного об'єкта *пляма*, а разом з тим увиразнення семантики кольору, що акцентується названою лексемою (пор.: Пляма 1. Частина якої-небудь поверхні, що виділяється своїм забарвленням, кольором, освітленням (СУМ, т. VI, с. 602), відбивають порівняльні конструкції з суб'єктами *місто, людина*: [...] *Сергій Данченко дивився на місто, що сірою плямою лежало далеко геть, завезене ранковим туманом* [6: 156]; *люди вже невиразною плямою сіріли за кучугурами* [5: 208]. Актуалізація семи кольору у наведених реченнях поряд із найменуванням *пляма* досягається епітетними означеннями *сірий, невиразний* та дієсловом *сіріти*. Екзистенціальне змістове наповнення відповідних атрибутивних ознак та динамічної характеристики реалізує показову для зображуваних мікрообразів експресію тривоги, нервової напруги, викликану сприйняттям міських реалій.

Подібне явище актуалізації урбаністичних мотивів демонструє такий приклад: *Степан вийшов з великого будинку, який кінчали, перемашували зокола в білі сіро-білі тони* [6: 340].

Серед зафіксованих у текстах письменника словосполук, привертає увагу оригінальна конструкція, у якій семантика кольору відтворюється через метафоричний вислів: [...] *холодно було, його зразу обгорнув споглядальний настрій. – Небо кольору папірця в п'ять карбованців* [6: 504]. Урбаністична лексика у цьому мінітексті виконує зображальну функцію у моделюванні простору природи. Пор. також: [...] *пішов довгими пухлякими вулицями по місту, що спало вдосвіта під олов'яним небом* [6: 505].

Отже, в аналізованих текстах В.Підмогильного фіксуємо атрибутивні словосполучення із семами «сірий колір», «білий колір», «синій колір» і под., що узвичаюються для вираження як і картин навколишньої природи, так і міського простору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бирик С. П. та ін. Словник епітетів української мови. – К.: Довіра, 1998. – 431 с.
2. Буслав Ф. И. Историческая грамматика русского языка. – М.: Учпедгиз, 1981. – 623 с.
3. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). – К.: Довіра, 1999. – 431 с.
4. Озеров Л. Ода епітету// Вопросы литературы. – 1972. – № 4. – С. 135-153.
5. Підмогильний В. П. Невеличка драма: Роман, повісті. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 326 с.
6. Підмогильний В. П. Оповідання. Повість. Романи. – К.: Наукова думка, 1991. – 800 с.
7. Потєбня А. А. Из записок по теории словесности/ Теоретическая поэтика. – М.: Высшая школа, 1990. – 342 с.
8. Сидоренко О. Епітет у поетичній мові Олександра Олеся (семантика і функції): Автореф. дис.... канд.філол.наук. – К., 1994. – 18 с.
9. Сидяченко Н. Г. Функционально-стилистическая, семантическая и формальная структура (на материале романа М. Стемальмаха «Чотири броди»): Автореф. дис.... канд.филол.наук. – К., 1991. – 17 с.
10. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
11. Ставицька Л. Естетика слова в українській поезії 10-30 рр. ХХ ст. – К.: Правда Ярославичів, 2000. – 154 с.

УДК 811.161.2'373

Скоробагатько Н. О.
(Луганськ, Україна)

СОМАТИЧНА ФРАЗЕОЛОГІЯ: ЗІСТАВНИЙ АСПЕКТ

У статті розглядаються особливості фразеологізмів з компонентами-соматизмами в порівняльно-зіставному плані, проводиться думка щодо універсального характеру зазначених фразем у загальномовному просторі.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, соматична фразеологія, соматизм, зіставний аспект дослідження.

Specific features of phraseological units with components on describing the parts of the body from the comparative side are shown in the article. The author shares the idea about the universal aspect of the given units in the common linguistic sphere.

Key words: phraseological units, somatic phraseology, somatic, a comparative aspect of the investigation.

В статье рассматриваются особенности фразеологизмов с компонентами-соматизмами в сравнительно-сопоставительном плане, проводится мысль относительно универсального характера представленных фразем в общезыковом пространстве.

Ключевые слова: фразеологическая единица, соматическая фразеология, соматизм, сопоставительный аспект исследования.

Сьогодні переважна більшість мовознавчих студій усе активніше послуговується настановами порівняно нової галузі знань – лінгвокультурології. Глобальним завданням названої дисципліни є вивчення категоризації світу та принципів вербалізації ментальних одиниць (концептів) і їх функціонування в мегатексті, одночасне зіставлення останніх з аналогічними одиницями інших мов із метою виявлення культурно значимої інформації й культурно детермінованих концептів певної мови [1: 8]. Фразеологія, як правило, інтерпретується як дуже своєрідний національно-специфічний і культурно маркований рівень. Для лінгвокультурології важливим є питання вироблення чітких критеріїв, за якими певні явища можна оголосити інтерлінгвальними або властивими певній мовній картині світу.

Соматичний код культури вважається найбільш давнім, оскільки споконвіку людське тіло було джерелом пізнання та осмислення світу. Дослідники пояснюють це способом засвоєння світу людиною – герменевтичним колом від самого себе до себе й екстраполяцією цього кола на довкілля [2: 83]. Соматичну фразеологію (СФ) складають фразеологічні одиниці (ФО), один з компонентів яких – назва частини тіла людини чи тварини. Термін *соматичний* бере свій початок з біології та протиставляється терміну *психічний*. *Соматичний* [грецьке *sōma* – тіло] – термін, який використовують для позначення різноманітних явищ в організмі, пов'язаних з тілом, а не з психікою [3: 848].

Соматична лексика є невичерпним джерелом вторинної номінації фразеологічної системи багатьох мов світу, але не всі концепти-соматизми однаково здатні брати участь у творенні стійких сполук, що виявляється в різному ступені фразеотворчої продуктивності одних соматизмів і повній відсутності фразеологічної номінації в інших. Це пояснюється тим, що «частини тіла можуть бути протиставлені за різними ознаками і що тіло людини побудовано несиметрично не лише з точки зору анатомії та фізіології, але й з точки зору мови й культури» [4: 128]. Дослідники СФ одноголосно стверджують, що найвищу фразеотвірну активність мають такі назви частин тіла: *голова, рука, нога, око, рот, язик, серце*.

Вивченню кількісного й якісного складу соматизмів у ФО як української, так і інших мов приділяли й продовжують приділяти увагу вчені-лінгвісти. Різні аспекти СФ у своїх роботах висвітлювали М. Алефіренко, В. Жуков, М. Копиленко, В. Мокієнко, Л. Скрипник, М. Шанський та ін. Наприклад, Л. Скрипник зараховує назви частин тіла людини чи тварини до найуживаніших шарів лексичного фонду. Широке функціонування соматизмів як організуючих центрів ФО багатьох мов дослідниця аргументує наступним: «Органи відчуття, через які відбувається процес пізнання навколишнього світу, і ті органи, за допомогою яких здійснюються найрізноманітніші дії і процеси (первинним і універсальним органом праці зокрема є рука), відігравали виняткову роль у житті людини. Орієнтацію у просторі, свою оцінку оточення тощо людина здавна співвідносила насамперед із частинами свого тіла...» [5: 102-103].

У монографії О. Левченко «Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект» (2005) за результатами проведеного порівняльного аналізу між ФО української та російської мов із залученням даних й інших слов'янських мов констатується: «Соматичні символи характеризуються високим ступенем зіставності в досліджуваних мовах, тому важко погодитися з висновком Р. Хайрулліної про те, що соматична лексика відзначається не лише високим ступенем активності в організації плану вираження російських ідіом, але й у яскравій формі передає російський менталітет» [1: 160]. Ми поділяємо думку О. Левченко, адже загальновідомо, що характерною рисою соматичної фразеології

є наявність у різних мовах численних аналогів, близьких за своїм образним напрямком, що є свідченням універсального характеру соматичних лексем. Одним із завдань дослідниці було встановити національно-культурну специфіку фразеологічного значення. Зважаючи на важливість вищенаведеного висновку про подібність міжмовної соматичної фразеології, авторка на основі корпусу ФО із зазначеним компонентом тонко окреслює певні специфічні для окремої мовної спільноти символічні навантаження в межах представленої фразеологічної системи. О. Левченко подає деякі відмінності фразеологічної вербалізації в соматичних термінах *печінка, литка, око*. Зокрема, при всій тотожності українського й російського символів *печінка / печенка* (це символ гніву, роздратування, поганого настрою) українські фразеологічні словники фіксують значно більше ФО з цим компонентом, їх варіантів. Якщо ж звернутися до фразеологічного фонду італійської мови, то впаде в око зовсім протилежне тлумачення слова *печінка*. Італійське *fegato* «печінка» має символічне значення «хоробрість», а в зменшено-пестливому варіанті ще й «ніжність». Італійське *fegato* вживається в низці ідіом: *fegato santo* (букв. «свята печінка»); «смілива, відважна людина»); *di fegato* (букв. «з печінкою», значення – «хоробрий»); *gettare il proprio fegato oitre un ostacolo* (букв. «викинути печінку туди, де є перешкоди», значення – «лізти на рожен») [6: 63].

Аналіз особливостей соматичної фразеології здійснюється на матеріалі різних мов і їх діалектів. Лінгвісти все більше уваги звертають на порівняльно-зіставний аспект дослідження фразеологічного матеріалу з метою окреслення специфічних національних рис мовних і концептуальних картин світу різних етносів. Дисертаційне дослідження Ю. Долгополова «Сопоставительный анализ соматической фразеологии (на материале русского, английского и немецкого языков)» (1973) фактично започатковує вивчення СФ в зіставному плані. Основною метою роботи було окреслення спільних і специфічних рис СФ у порівнюваних мовах і визначення ролі лінгвістичних й екстралінгвістичних факторів, що ці риси обумовлюють. У дисертації встановлюється значна схожість лексичного складу соматичної фразеології російської, англійської та німецької мов, яка мотивується збігом образної основи ФО. Представлено важливі висновки, що залишаються актуальними й сьогодні. Зокрема, учений висуває гіпотезу про певну спільність соматичної фразеології всіх індоєвропейських мов, яка ґрунтується на наявності в останніх однотипних логіко-фразеологічних ідей [7].

У дисертаційному дослідженні Н. Стрілець «Структурні та функціонально-семантичні особливості соматичних фразем у романських мовах (на матеріалі французької, іспанської та італійської мов)» (2002) уперше комплексно аналізуються кореляції названих фразем у зазначених мовах, а також їх співвідношення з латиною. Представлено різнобічне вивчення фраземних співвідношень, тобто аналізуються усі рівневі аспекти (фонетичний, структурно-граматичний, функціонально-семантичний, почасти розглядається реалізація прагматичних інтенцій). Робота має важливе теоретичне значення, яке полягає в розробленні положень про існування іманентної асоціативної ізосемії у СФ французької, іспанської та італійської мов, що ґрунтується на загальнолюдських особливостях образного мислення й пов'язана з психологічно-соціальним фактором (йдеться про наявність у досліджуваних мовах соматичних фразеологізмів, корелятивне значення та форма яких засновані на одночасному й автономному формування однакової образності у спільних комунікативних ситуаціях) [8].

Мотиваційні процеси формування ФО із соматичним компонентом у слов'янському мовному просторі переважно збігаються, різницю становить їх конкретна реалізація

засобами кожної мови, наприклад: укр. *у глибині душі*, рос. *в глубине души*, пол. *w skrytości ducha*; укр. *на все горло*, грубо *на всю горлянку*, зі сл. кричати, сміятися, рос. *во все горло*, прост., чеськ. *z plna hrdla*, болг. *с цяло гърло*, пол. *na całe gardło*; укр. *тримати язик (язика) за зубами*, рос. *держатъ языкъ за зубами*, біл. *трымаць (дзяржаць) язык за зубам*, пол. *trzymać język za zębami*, болг. *държѣ си езика зад зѣбите*, чеськ. *drhēt jazyk za zuby*.

У фразеології східнословобожанських і східностепових говірок великою частотністю відзначаються фраземи з компонентом-соматизмом *голова*. У народній свідомості *голова* осмислено як певне вмістище, якісна характеристика змісту якого є ключем до розуміння семантики всієї ФО. Концепт *голова*, виступаючи в зазначеній ролі, здебільшого заповнений чимось невластивим, непотрібним або неможливим. ФО з таким компонентом демонструють сприймання народом нерозумної, дурнуватої, пришелепуватої людини шляхом метонімізації функцій соматизму *голова* та подальшої метафоризації цього компонента через уподібнення до порожнього або наповненого чимось негативним умістища. Наприклад: в *голові жуужалка*, в *голові кісіль*, в *голові снаряд*, в *голові міні-бікіні*, *жарг.*, *ірон.*: у *голові опилків хвате на зимку*, *попіл в голові*; *соловейко в голові* *щобече (співа)*; *бублики в голові*; *гулі-гулі в голові* й багато інших. Фразеологізми зазначеної структурно-семантичної моделі широко представлені в інших українських говірках, а також і в інших мовах, що є підтвердженням універсальності первісного відчуття тілесності. Порівняйте: нижньонадніпряньська говірка *сі-сі-сі в голові*, *турса в голові*; лемківська говірка в *голові тендеріца*, *маї отрубї в голові*; харківська говірка *голова набита клоччями (соломою, половою)*; укр. літ. *жуки в голові*, з *кіндратиком у голові*; рос. *солома в голове*; рос. діал. в *голове опилки (мякина, обрубки, требуха)*; пол. літ. *koś ma fiołka w głowie* «дурь в голові в кого-небудь», *koś ma fin fin* (рідше *fin bhdziu*) *w głowie (główce)* «у кого-небудь вітер в голові»; *koś ma siano (sieczkę, trociny) w głowie*, болг. *паяжина в главата* (си) «в голові солома».

Т. Черданцева, розглядаючи ідіоми з компонентами, що позначають частини тіла, констатує, що в їх основі часто лежать жести, міміка, тілесні рухи, пов'язані з реакціями особи на поведінку інших осіб і на навколишній їй світ. Ці фізичні реакції є подібними в людей, які належать до різних мовних колективів, на відміну від звичаїв, ритуалів, символізації явищ природи й різноманітних реалій, що являють собою фактори культури, відтворені в мові [6: 61].

Соматична фразеологія виникає переважно спонтанно й має значну кількість ідентичних рис, адже основні функції частин тіла є однаковими в представників різних народів. Фразеологізми з компонентами-соматизмами з великою долею вірогідності можна зарахувати до лінгвістичних універсалій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Левченко О. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект. – Львів: ЛРІ-ДУ НАДУ, 2005. – 352 с.
2. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психогнітивний та етнокультурний аспекти). – К. – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
3. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
4. Крейдлин Г., Летучий А. Языковая концептуализация частей тела в русском язы-

- ке (на примере плеч) // Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура: Сб. статей в честь Н. Д. Арутюновой. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 128 – 136.
5. Скрипник Л. Г. Фразеология української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.
 6. Черданцева Т. З. Идиоматика и культура (постановка вопроса) // Вопросы языкознания. – 1996. – № 1. – С. 58 – 70.
 7. Долгополов Ю. А. Сопоставительный анализ соматической фразеологии (на материале русского, английского и немецкого языков). Автореф. дисс.... канд. филол. наук. – Казань, 1973. – 27 с.
 8. Стрілець Н. Я. Структурні та функціонально-семантичні особливості соматичних фразем у романських мовах (на матеріалі французької, іспанської та італійської мов): Дис.... канд. філол. наук: 10.02.05. – Л., 2002. – 184 с.

УДК 81'44 : 398.91 = 161.2 + 111

Коцюба З. Г.
(Дрогобич, Україна)

**ПАН – LORD – GENTLEMAN:
ДО ПРОБЛЕМИ МІЖКУЛЬТУРНИХ ПСЕВДОКОРЕЛЯТИВ
(на матеріалі українських та англійських паремій)**

Статья посвящена сравнительному изучению этнокультурной специфики украинского концепта «пан» и его английских словарных коррелятов «lord» и «gentleman» на материале пословиц и поговорок украинского и английского языков. В работе прослеживаются историко-культурные особенности становления анализируемых концептов, характеризуются сходства и отличия в национальных мировоззрениях, которые отражены в языковых фактах.

Ключевые слова: пан, lord, gentleman, пословицы, поговорки, межкультурные корреляты (псевдокорреляты).

The paper focuses on the contrastive analysis of the cultural peculiarities of the Ukrainian concept «pan» and its English dictionary correspondents «lord» and «gentleman» on the bases of Ukrainian and English proverbs and sayings. The author traces historical and cultural features in the formation of the concepts researched and discusses similarities and divergences in the national conception of the world reflected in lingual facts.

Key words: pan, lord, gentleman, proverbs, sayings, intercultural correlates (pseudocorrelates).

Дослідження міжмовних псевдовідповідників вимагає не лише глибокого і різнобічного проникнення в матеріальне середовище конкретної національної культури, традиції, звичаї, що необхідно при вивченні лексики, яка позначає відсутні в інших мовах національно-специфічні концепти, але й передбачає аналіз національних особливостей прототипів універсальних понять, а також дослідження своєрідності національного характеру і ментальності, що знайшли своє вираження у мовних фактах. Існування слів-корелятивів (чи псевдокорелятивів) у перекладних словниках часто ускладнює їх розуміння і диференціацію, оскільки, знайомлячись із таким словом, людина виходить із презумпції знання (а не незнання, що потрібно у таких випадках), а це призводить до вирівнювання

у її свідомості концептів, які стоять за іноземним словом і словом рідної мови, що зумовлює стирання понять і уявлень, які властиві лише національному менталітету носіїв конкретної мови.

Лексема «пан», яка в українсько-англійському зіставленні традиційно вважається етнокультурною реалією з великою інформативністю і широкими референційними можливостями [1: 140], на відміну від інших, особливо «побутових» реалій, у перекладних словниках має низку відповідників, серед них «lord» і «gentleman» [2: 351], які у перекладознавчих дослідженнях кваліфікуються як ситуативні відповідники вказаної реалії [1: 141]. Крім того, в українській мові функціонують запозичені з англійської лексеми «лорд» і «джентльмен», що ускладнює лінгвокультурологічний аналіз досліджуваних міжкультурних відповідників (чи псевдовідповідників), якому присвячена пропонована стаття.

Українська лексема «пан», як і англійські «lord» і «gentleman», мають довготривалу еволюціонуючу традицію побутування у зіставлених мовах, що зумовило існування різночасових культурно-історичних нашарувань у їх семантиці. Слово «пан» в українській, як і в польській та чеській мовах, почало функціонувати приблизно одночасно спочатку у функції звертання до високих осіб, згодом – і до простих людей як вияв поваги [3: 134]; в номінативній функції – на позначення представників привілейованих верств феодального суспільства, поміщиків [4: 125 – 126]. У вказаних мовах це слово почало активно використовуватися з XV ст. [3: 134], однак перші письмові згадки про вживання лексеми «пан» в українській мові сягають XIV ст., найдавніша з них – 1349 р. [4: 125].

Використання лексеми «пан» у значенні «поміщик, хазяїн, володар» у більшості прислів'їв і приказок аналізованої паремійної тематичної групи пояснює причини негативного ставлення до панів і багатіїв, глибоко закорінене в українській побутовій свідомості. Прикметно, що для колективного автора українського паремійного корпусу багач і пан – синоніми: *Пан тільки той, що має гроші* [5: 237]; *Знать пана по достатку* [5: 228]. Така закономірність не випадкова. У час найактивнішого творення прислів'їв і приказок у сільських громадах найгостріше відчувалося класове протистояння: сільська спільнота була поділена на хлопів (тобто бідних), які працювали на панів (тобто багатих): *Сден (пан) панує, другий (хлоп) гірко бідує* [5: 228, 235]; *Панські руки чужу працю люблять* [5: 236]; *Селянськими мозолями пани сито живуть* [5: 238] і люто їх ненавиділи: *Рад бідняк пану, як сирота трясці* [5: 205]; *Тоді хлопів добре (час), коли панові нещастя (нещася)* [5: 239]; і навпаки – *Коли пан сміється, то мужик плаче* [5: 230]; *Коли пани танцюють, то бідні люди плачуть* [5: 234]. Тому здебільшого пани, як і багатії, у народних уявленнях – уособлення зла: *Пан тогди добрий, як є в гробі* [5: 237]; *Добрий пан: взяв у дітей хліб та й кинув псам* [5: 228]; брехливості: *Великим панам трудно правду сказати* [5: 181]; *Пан не любить правди, як пес мила* [5: 184]; *Хто не звик правди казати (поважати), той завжди ласий панувати* [5: 240]; лінощів: *Якби я був паном, то усе б на подушках лежав* [5: 241]; *Коли б пан за плуга взявся, то й світа б відіурявся* [5: 230]; ненаситності, захланності: *У пана очі завидуючі, а руки заgreбуці* [5: 239]; *Пани ласі на чужі гроші* [5: 234]; *Качиного зоба не нагодуєш, а панської кишені не наповниш* [5: 230]; гордовитості, зарозумілості: *Будуть пани дутися, поки полопаються* [5: 226]; *Нема понад пана райцю і попову свиню* [5: 231] тощо. Тому *З паном друзи, а за пазухою камінь держи* [5: 229]; *З панами і свинями не знайся* [5: 228], бо *З панами знатись – біди набратись* [5: 228]. Цей антагонізм виявляється в порівнянні чи навіть ототожненні панів і дурнів: *Панам і дурням все дозволяється* [5: 232]; *Пани, як дурні: що хотять, те роблять* [5: 234]; *Пан, що багатіє, то дурніє* [5: 237].

Ще одна ключова фігура українського села часу активного творення паремій – піп. Він і багач: *Коли маєш сто кін, то будеш піп* [5: 303]; *Багач і піп – одного гнізда птиці* [5: 218], і тому пан: *Піп і пан – то одно* [5: 305]; *І попи, і пани – одного поля бур'яни* [5: 303]. Отже, в українській колективній свідомості простежуємо ототожнення багатий = пан = піп = дурень: *Нема дурнішого од попа: люди плачуть, а він співає* [5: 304]; *Тобі, дурню, попом бути, не гицлем!* [7 (2: 63)]. Звідси – закономірність існування паремій на зразок *Буде гарно на світі, як попу підсипать, а пана засипать* [5: 226]; *За панське гріха нема* [5: 228] тощо.

Сумна історія української лексеми «пан» продовжилася у радянські часи. Пани-поміщики стали надбанням історії, однак іронічно-зневажливе переносне значення аналізованої лексеми: «Людина, яка вирізняється розбещеною поведінкою, нетрудовими звичками, підкреслено витонченими манерами і т. ін». [8: 701], вибудоване на міцному дореволюційному світоглядному підґрунті, свідомо узвичаювалося і культивувалося, результатом чого стало неприйняття слова «пан» у функції звертання у перші роки незалежності, особливо у східних і південних регіонах України. Хоча саме на цих теренах ще століття тому таке звертання було широкоживаним, свідченням чого є записи фольклорних текстів і твори класиків української літератури, зокрема Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Лесі Українки [3: 135]; форма *панове* на Великій Україні у цей час вживалася як офіційне звертання в суді [9: 271].

У західних областях ситуація дещо інша. Тут лексеми «пан» («пані») ніколи не виходили з активного вжитку і побутовали в усному розмовному мовленні й у функції звертання, і на позначення забезпечених верств міського і сільського населення, інтелігенції, а також використовувалися як розмовний еквівалент лексеми «чоловік» («жінка»). І досі характерним для галицького розмовного мовлення є вживання прикладки *Пан Бог* (діалектний варіант *Пан Біг*), що відображено в пареміях: *На кого Пан Біг, на того і люде* [7 (2: 494)]; *Пан Біг все дає людьом з неба, бо йому не треба* [7 (2: 495)]. Саме на зіставленні різних функціональних можливостей цієї лексеми побудований відомий у Західній Україні гумористичний вислів *Чи пані сама пані, чи пані в пані служить?* Особливого «галицького» статусу лексема «пан» не здобула б, безперечно, без підтримки польської мови, яка в силу географічного й історичного факторів мала значне поширення на західноукраїнських землях. Проте це не єдиний чинник, що зумовив дещо відмінну концептуалізацію досліджуваного об'єкта в галицькій і «великоукраїнській» побутовій свідомості. Різними були історичні умови життя поділеного народу. Не можна не брати до уваги і той факт, що радянський період на території Західної України був значно коротшим, ніж на великоукраїнських теренах. Панщизняно-кріпосницький гніт, очевидно, залишив у народній пам'яті значно болючіший слід, аніж роки австро-угорського і польського панування на Західній Україні. Свідченням цього є відсутність більшості наведених вище пейоративно конотованих паремійних одиниць із ключовим словом «пан» у «Галицько-руських народних приповідках» І. Франка (хоча, безперечно, зафіксовані і зневажливі вислови на зразок *Польський пан а руська свинє, – всьо єдно* [7 (2: 497)]), а також значно «прохолодніші» згадки про радянських «товаришів», ніж про польських і, особливо австрійських, панів, які (без сумніву, прикрашені й ідеалізовані) ще й досі живуть серед старшого покоління галичан. Прикметно, що доля зіграла той самий злий жарт і з усталеним у радянські часи звертанням «товариш», яке, маючи багаті традиції побутування на всій території України [3: 136], у сучасній Галичині повністю вийшло з ужитку як форма звертання; обмеженим є його використання і в номінативній функції.

Ще одним підтвердження висловленої думки є опрацьовані і оформлені як «Словник асоціативних означень іменників в українській мові» Н. Бутенко результати психолінгвістичного експерименту, орієнтованого на одержання корпусу загальнозживаних означень до іменників. Матеріали словника відбивають особливості мовної свідомості молодих людей (опитуваними були студенти) початку 80-х років [10: 5], тобто людей, виплеканих виключно на комуністичних виховних ідеалах. Крім того, словник відображає специфіку галицького світобачення, оскільки експеримент проводився у Львові. Тому те, що у час, коли цілеспрямована радянська політика в царині культури й освіти мала б пожинати свої плоди, аналізоване слово-вигнанець з-поміж більшості негативно конотованих усе ж отримує чимало позитивних реакцій-означень (добрий – 39 із 200; хороший – 8; мудрий – 3; хазяйновитий – 3; лагідний – 2; освічений – 2; вельмишановний – 1; інтелігентний – 1; культурний – 1; милосердний – 1; розумний – 1; світлий – 1 [10: 206]), свідчить про стійку міжпоколінну трансляцію відповідних ознак еталонного концепту «пан» у свідомості галичан.

Формування англійського концепту «gentleman» теж відбувалося на міцному історичному підґрунті. У феодальні часи в англійському суспільстві існувала дуже чітка класова диференціація між робітниками (чорноробами), йоменами (дрібними землевласниками) і людьми благородного походження, знаттю. Родовитість передбачала носіння родового гербу [11: 40]. Ця обставина пояснює англійську приказку *The king can make a knight, but not a gentleman* [12: 24], що є незрозумілою для осіб, необізнаних з англійською історією.

В англійському паремійному фонді – вербалізованій проекції побутової свідомості носіїв мови – чітко виокремлюються три складові джентльменства: багатство: *Jack would be a gentleman if he had money* [12: 24]; *A thief passes for a gentleman when stealing has made him rich* [12: 24]; маєтність: *A gentleman without an estate is like a pudding without suet* [12: 23]; а також благородство, належна освіта і виховання: *Manners and money make a gentleman* [12: 22]; *Jack-an-apes is no gentleman* [13: 407]; *Education begins a gentleman; conversation completes him* [14: 59].

Пани – джентльмени у пареміях обох мов мають також зовнішні ознаки класової приналежності. Невід’ємним компонентом зовнішності українського пана є жупан: *Коли б ти був пан, носив би жупан* [5: 230]; *Коли ти не пан, то не вбирайся в жупан* [5: 230] тощо. Знаковий елемент одягу англійського джентльмена – ошатний піджак, однак не зовнішність, а передусім вчинки є свідченням джентльменства: *It is not the gay (fine) coat that makes the gentleman* [13: 130]; *A gentleman will do like a gentleman* [12: 23]. Периферійний статус компонента «зовнішній вигляд» у структурі концепту «пан» простежується і в українській приказці *Убрався в жупан і дума (мислить), що пан* [5: 239], хоча в паремійному корпусі існує і вказівка на те, що реалізація компонента «сутність» протиставлення «зовнішність – сутність» у прототипового представника аналізованого суспільного класу не завжди відповідає народним уявленням: *Не всякого пана пізнаєси без жупана* [5: 231].

Таким чином, цілком очевидно, що міжкультурна кореляція концептів «пан» і «gentleman» базується на їх історично домінуючих ознаках – багатство і маєтність. Однак необхідні атрибути феодального джентльмена у колективній свідомості англіців – благородне походження, освіта і виховання – спроектовані на його український аналог, не матимуть такого одностайного трактування. Прикметно, що витончені манери, благородство, делікатність, які в англломовному суспільстві сприймаються як, безумовно,

позитивний показник джентльменства, у носіїв української мови мали б, принаймні за свідченням словників, викликати зневагу й іронію, будучи ознакою вже своїх панів чи панства [8: 701 – 702]. Проте серед багатьох паремійних зразків, які вказують на низьку народну оцінку моральних якостей панів, усе-таки висловлюється думка, що вихованість – одна з необхідних ознак пана: *Таки хам хамом – не буде паном* [5: 239]; *З хама не буде пана* [5: 229]. Домінуючі народні уявлення про неправдивість панів в українському паремійному корпусі співіснують із протилежним переконанням: *Слово панське – не циганське* [5: 238]. Тому поспішним був би висновок про те, що народні уявлення українців про панів (принаймні у їх паремійній репрезентації) наскрізь негативні.

І в українській, і в англійській побутовій свідомості існує чітка класова градація, яка репрезентується через протиставлення Іван (мужик, хлоп) – пан, Jack – gentleman, а також побутує переконання про первинність, базовість класу трударів – основи суспільної ієрархічної драбини: *When Adam delved and Eve span, who was then the gentleman?* [13: 3] – *Без Івана не було б пана* [5: 225]; *Коли б не хлоп, не віл, не було б панів* [5: 230].

В українському паремійному корпусі простежується не лише вказана суспільна поляризація: *Іван не пан, а сто злотих – не гроші* [5: 229]; *Пан з паном, а Іван з Іваном* [5: 233]; *До панів пан, а до мужиків мужик* [5: 228]; *Що пан, то не Іван* [7 (2: 499)], але й вказується на неприйнятність у народі суспільно-класових ієрархічних міграцій: *Не дай, Боже, з Івана пана, з кози – кожуха, з свини – чобіт* [5: 231]; *Не буде з Івана пана* [5: 231]; *Бодай з хлопа пан не був* [7 (2: 492)].

Загалом концепт «пан» – одиниця гетерогенна, про що свідчить аналіз як лексичного, так і паремійного матеріалу. Родове поняття «пани» в українській колективній свідомості розпадається на два види: «великі» пани – пани з панів, тобто багаті і знатного роду (про узвичасність поєднання «великий пан» у мовленні українців свідчить уже цитований словник Н. Бутенко: 19 реакцій-означень із 200 [10: 206]), і «малі» пани, тобто неродовиті багатії, зубожіла шляхта, панські прислужники – *підпанки* [8: 777]; дрібні поміщики – *полупанки* [8: 853]; удавані пани – *недопанки* [8: 599]. Саме «малі» пани, пани з Іванів, а не пани з панів, були уособленням особливої жорстокості і глупоти: *Пан з пана – сокира не пропала, пан з хлопа – даремна робота* [5: 233]; *Від малого пана великий страх* [5: 226]; *Не так пани, як ті полупанки* [5: 232]; *Гірші підпанки, як пани* [5: 227]; *Пан-Біг високо, правда далеко, а підпанки, що хотять, то роблять* [7 (2: 495)] тощо. Убожество «малих» панів – об'єкт глузування серед простого люду: *Пан в чоботях, а босі сліди знати* [5: 232]; *Великий мені пан, з чого сорочка, з того й жупан* [5: 226]; *Пани мої дрібнесенькі, а воші, як біб* [5: 234] тощо. Збіднілий пан – лихо для простих людей: *Пропали наші голови за панями голими* [5: 238]; *То пан хороший, як багацько грошей* [5: 239]. Звідси – народне переконання, висловлене у паремії *Ліпше бути багатим Іваном, як бідним паном* [5: 230].

Аналіз особливостей формування етноментальних вимірів англійського протиставлення Jack – gentleman – це, водночас, дослідження становлення одного із сучасних значень лексеми «gentleman», яка може вживатися як ввічлива форма номінації будь-якої особи чоловічої статі [15: 541]. Різнопольосні за своєю природою і суспільним статусом компоненти вказаної опозиції зі зміною первісно непохитних засад англійського феодального устрою втратили свою полярність, що уможливило перехід із класу простолюдинів до класу джентльменів. Вимога «трьох поколінь», висловлена у паремії *It takes three generations to make a gentleman* [12: 24], втрачає свою категоричність, що зумовлює поступовий вихід цитованої приказки з активного життєвого, яка вже до початку ХХ ст.

стає паремійним архаїзмом [13: 298], а родовитість вважається стародавнім багатством: *Gentility is but ancient riches* [12: 23]. *Gentlemen of the first head* – іронічно іменують англійці «названих» джентльменів, які не мають ні благородного походження, ні джентльменських якостей [13: 299].

Утрата високого суспільного статусу англійської знаті боляче сприймалася у тогочасному суспільстві, про що свідчать нотатки британських пареміографів. Так, у 1713 р. О. Дайкс, коментуючи прислів'я *Jack would be a gentleman if he could speak French*, пише: «Джек ніколи не стане Джентльменом... Висловлюючись коротко, не кожен є Джентльменом, що сьогодні так звичайно іменується» [13: 409]. Йому втрує Н. Бейлі (1721 р.): «Джек ніколи не стане Джентльменом... Нехай навіть хтось і роздобуде так багато грошей, щоб купити помістя, але він не буде у змозі купити навіть зернини благородства разом із ним; його низьке походження щоразу проявлятиме себе в його манерах: незграбних, неотесаних, неаристократичних. Другосортний Джентльмен, пихата вискокочка» [13: 409].

Українська лексема «джентльмен» – це лише верхівка семантичного «айсберга», основа якого захована в глибинах англійської історії і культури. Запозичена на початку ХХ ст. (уперше фіксується у «Правописному словнику» Г. Голоскевича 1930р. у формі *джентлмін* [16: 95]; у «Правописному словнику» за ред. О. Панейка – як *джитлмен* [17: 171] – транскрибований варіант англійського відповідника), вона увійшла до мовиприймача із найуживанішим у мові-донорі на час запозичення значенням – «людина шляхетної вдачі і манер» [17: 171], згубивши увесь глибинний пласт історико-культурних нашарувань англійського концепту «gentleman».

Лексема «лорд» запозичена до української мови приблизно у той самий час ([16: 198]; [17: 340]) лише як англійська реалія, що вживається на позначення англійського спадкового дворянського титулу і осіб, що мають цей титул, а також членів верхньої палати англійського парламенту [8: 496]. Закономірними є вузьке контекстуальне застосування, а також стилістична нейтральність аналізованої лексеми в українській мові.

В англійській мовній свідомості концепт «lord» – складна багаторівнева структура, яка є результатом багатівкової концептуалізації дійсності представниками англійської етнокультури, що знайшло своє відображення не тільки на лексичному, але й фразеологічному і паремійному рівнях мови. Англійських лордів і джентльменів як представників знаті у народній свідомості об'єднує лише багатство: *as rich as a lord* [13: 674]; *to live like a lord* [18: 240], адже якщо всі паремії з опорним словом «gentleman» меліоративно конотовані, то значна частина проаналізованих паремій і фразеологізмів із ключовим словом «lord» мають пейоративні конотації. Англійську приказку *Englishman loves a lord* [13: 224] коментує журнал «Spectator» (липень 1909 р.): «Часто кажуть, що англійці люблять лордів. Було б точніше сказати, що англійці закохані у величність» [13: 224]. А лордів, як показує мовний матеріал, таки недолюблюють. Прикметник «lordly» в англійській мові вживається здебільшого із зневажливим значенням [15: 784], очевидно, з огляду на прототипову характеристику лордів в англійській побутовій свідомості – гордість: *as proud as a lord (lord's bastard)* [13: 258]. Спільним для англійських лордів і українських панів є недотримання даних обіцянок: *A nod from a lord is a breakfast for a fool* [13: 575] – *Панська обіцянка – дурню радість* [5: 236]. «Панська ласка вважається одним із найбільших лих на рівні з людською ненавистю», – коментує І. Франко приповідку *Най Бог боронит від панської ласки, а від людської ненависти* [7 (2: 501)].

Багаті і бідні в англійському суспільстві здавна були суспільними класами, чи навіть, на думку Б. Дізраелі, окремими націями [19: 122], які ніколи не зможуть досягти поро-

зуміння, що й пояснює закономірність побутування паремії *Nothing agrees worse than a lord's heart and a beggar's purse* [13: 439]. Однак лордів і жебраків у колективній пам'яті англійців поєднує одна спільна пристрасть – зловживання алкоголем, що й зумовило виникнення сталих образних порівнянь *drunk as a beggar* [13: 205] і *drunk as a lord* [13: 206] (український відповідник – *п'яний як швець* [14: 400]). Англійський лексикограф Е. Редфорд пов'язує виникнення аналізованого порівняння зі звичкою пиячити, яка була притаманна британській знаті у часи правління короля Георга III (1760 – 1820рр.) [11: 118]. Проте традиція побутування цього компаративу в англійській мові значно давніша, оскільки перша його письмова фіксація припадає на 1654 р. [13: 206].

Таким чином, досліджувані концепти «пан», «lord» і «gentleman» не є і не можуть бути відповідниками в англо-українському міжкультурному зіставленні (за винятком використання іменників *pan* і *gentleman* у значенні «чоловік», а також їх функціонування у ролі звертання), оскільки їхня концептуалізація відбувалася в різних історичних та етнокультурних умовах. Ужиті за методом аналогії в іншомовному тексті, вони втрачають власні і набуватимуть не властиві їм диференційні ознаки. Полярність словникових тлумачень семантики лексеми «пан» (від «особа, яка не користується в кого-небудь повагою або викликає презирство своєю поведінкою» [8: 701] до «здавна поважана людина в суспільстві» [20: 431]) свідчить про неусталеність її лінгвістичних трактувань і є відображенням регіональних і (частково) соціальних узуальних норм і особливостей побутування аналізованої лексеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зорівчак Р. П. Реалія і переклад (на матеріалі англomовних перекладів української прози). – Львів: Вид-во при Львів. ун-ті, 1989. – 216 с.
2. Попов Є. Ф., Балла М. І. Великий українсько-англійський словник / Понад 150 000 слів. – К.: Чумацький шлях, 2001. – 643 с.
3. Поліщук Н. Пан, товариш, добродій // Культура слова. – Вип. 46 – 47. – 1996. – С. 132 – 138.
4. Словник старouкраїнської мови XIV – XV ст.: У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 2. – 592 с.
5. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / Упоряд. М. М. Пазяк. – К.: Наук. думка, 1991. – 440 с.
6. Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру / Упоряд. М. М. Пазяк. – К.: Наук. думка, 1990. – 528 с.
7. Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко: В 3-х т., 6 вип. / Етнографічний збірник. – Львів: Друк. Наук. товариства ім. Шевченка, 1901 – 1910. – Т. 1 – 3.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2001. – 1440 с.
9. Огієнко І. Український стилістичний словник. – Львів: З друк. Товариства ім. Шевченка, 1924. – 496 с.
10. Бутенко Н. П. Словник асоціативних значень іменників в українській мові / Наук. ред. А.Є. Супрун. – Львів: Вид. при Львів. ун-ті, 1989. – 328с.
11. Radford E. Unusual words and how they came about. – Moscow – Leningrad: Prosveshchenie, 1964. – 253 p.

12. The Penguin Dictionary of Proverbs. 2nd ed./ Ed. by R. Fergusson & J. Law. – Penguin Books, 2000. – 365 p.
13. The Oxford Dictionary of English Proverbs. 3rd ed. / Ed. by F. P. Wilson. – Oxford: Clarendon Press, 1992. – 930 p.
14. Дубенко О. Ю. Англо-американські прислів'я та приказки. Посібник для студ. та викл. вищих навч. закладів. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 416 с.
15. Longman Dictionary of English Language and Culture. – Longman Group UK Ltd., 1992. – 1528 p.
16. Голоскевич Г. Правописний словник. – Нью-Йорк – Париж – Сидней – Торонто – Львів: НТШ, 1994. – 460 с.
17. Правописний словник / Ред. О. Панейка. – Львів: Укр. в-во, 1941. – 784 с.
18. Chambers Dictionary of Idioms: English – Ukrainian semibilingual. – К.: Всеуито, 2002. – 475 с.
19. Oxford Concise Dictionary of Quotations. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – 595 p.
20. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.

УДК

Шевчинська Т. Ю.
(Бердянськ, Україна)

КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО ЗНАЧЕННЯ ПОРІВНЯНЬ (на матеріалі англійської, української та російської мов)

В работе рассматриваются когнитивные аспекты фразеологического значения компаративных единиц английского, украинского и русского языков. Определены универсальные тенденции в процессе формирования фразеологических значений в исследуемых языках и этноспецифика, свойственная каждому из них.

Ключевые слова: компаративная фразеологическая единица, фразеологическое значение, сема, семема.

The research work deals with the cognitive aspects of phraseological meaning of comparative units in English, Ukrainian and in Russian. We have determined the universal tendencies in formation of phraseological meanings in the given languages and ethnic specific features, which are characteristic of each of the languages.

Key words: comparative phraseological unit, phraseological meaning, seme, sememe.

Сучасна лінгвістика характеризується яскраво вираженими зрушеннями в парадигмі наукових досліджень, які набувають антропологічної орієнтації, в центрі яких знаходиться людина як носій мови того чи іншого етносу. Мова за такого підходу виступає як знаряддя в пізнанні та концептуалізації людиною навколишнього середовища і себе самої. З точки зору когнітивної лінгвістики мова вважається особливим механізмом, когнітивним інструментом, що бере участь у репрезентації (кодуванні), трансформованні та передачі інформації, об'єктом дослідження виступають вивчення конкретних форм взаємодії мовлення і знання у когнітивно-комунікативних процесах. Дослідження ког-

© Шевчинська Т. Ю., 2008

нітвних процесів, які відбуваються у людській свідомості, набули широкої реалізації у працях американських і вітчизняних вчених Р. Лангаккера, Дж. Лакоффа, Р. Джакендорфа, М. Ф. Алефіренка, Н. Д. Арутюнової, М. М. Положина та ін.

У даній статті ми маємо за мету дослідити когнітивні аспекти фразеологічного значення порівнянь в англійській, українській та російській мовах. Реалізація мети передбачає вирішення наступних завдань:

1) окреслення основних проблемних питань, що виникають при когнітивному підході до значення компаративних фразеологічних одиниць; 2) встановлення універсальних для досліджуваних мов тенденцій у формуванні фразеологічних значень; 3) виявлення етноспецифіки, властивій кожній з мов.

Предметом особливої уваги мовознавців виступає широке коло лінгвістичних проблем, серед яких чільне місце посідає опис мовної картини світу. Зміст поняття «мовна картина світу» полягає у тому, що в системі мови, зокрема в її фразеологічному фонді, відображається те, як людина бачить світ, що її оточує, та своє місце в ньому [7: 6]. Відображення світу в свідомості людини відбувається через когнітивні структури – концепти різних типів. Компаративні фразеологічні одиниці (далі – КФО) як одна із складових мовної картини світу, у цьому руслі являють собою різного роду концептуальні типи, у яких відображаються знання людини про факти матеріального та духовного буття.

Зіставний аналіз компаративних фразеологічних одиниць сприяє виявленню причин їхнього виникнення. У досліджуваних мовах встановлено ряд адекватних компаративів із близьким лексичним складом та загальною фразеологічною ідеєю. Пор.:

англ.: as dumb as a fish, as playful as a kitten, as timid as a mouse, eat like wolf, eat like a pig, as busy as a bee, as sweet as honey, as daft as a brush, as sour as a lemon, cool as a cucumber, like a clock, as light as a feather;

укр.: німа як риба, жартівливий мов кошеня, тиха мов миша, їсти мов із голодного краю /голодний як вовк/, працююча як бджілка, солодкий як мед, тупий як пробка, кислий як лимон, свіжий як огірок, точний як годинник, легкий як пір'їнка.

рос.: нем как рыба, шаловливый как котенок, тихий как мышь, уписывать за обе щеки /голодный как волк/, есть как свинья, трудолюбивый как пчелка, сладкий как мед, глуп как пробка, кислый как лимон, свеж как огурчик, точно, как часы, легкий как перышко.

Функціонування однакових КФО в різних мовах, що з'явилися на базі екстралінгвістичного матеріалу, доводить існування компаративних універсалій, типологічну подібність яких засновано на спільності логічних і образно-асоціативних процесів мислення. Це свідчить про стабільність мовних реалій, їхніх якостей, а також загальний досвід людства.

Фразеологічні компаративи являють собою внутрішньо організовану систему концептуальних, емоційних, фоносемантичних структур, взаємодія яких сприяє створенню фразеологічної концептуальної картини світу.

КФО виникають у практичній діяльності, під час якої люди пізнають предмети, явища, відношення між ними й результати цього пізнання фіксують у словах, фразеологічних одиницях та їхніх значеннях.

Значення у когнітивній лінгвістиці розглядається як вербалізоване знання, а не як певний статичний набір умов істинності; не як «жорстка структура семантичних компонентів» [3: 17] або диференційних семантичних ознак, а як діяльний акт мислення, як психологічний феномен, що є динамічною ієрархією процесів [10: 254]. Значення

прирівнюється до концептуалізації, яка розглядається в широкому плані. Отже, значення – це суб'єктивне явище, яке враховує конвенціональну, а не тільки сенсорну або візуальну образність, тобто здатність мовця до ментальної побудови уявлюваної ситуації альтернативними засобами.

Останні дослідження в галузі когнітивної лінгвістики свідчать про те, що мова, як основний засіб вираження думки, також може впливати на пізнання (О. С. Кубрякова, Т. Бівер, Дж. Корал, Л. Мілер та ін.). Це пояснюється тим, що мова тісно пов'язана з іншими нашими знаннями, а значення слова або фразеологічної одиниці представлене як складова частина пам'яті подібно іншим знанням. Усі пояснення сутності будь-яких об'єктів виступають для людини у вигляді вербалізованого опису, тобто через мову.

Походженню компаративних фразеологічних одиниць та паремій, їхньої належності до різних форм мови, їхній вплив на виникнення нових значень було присвячено чимало праць (М. М. Шанський, М. Ф. Алефіренко, М. А. Алексєнко, В. М. Мокієнко Р. М. Попова та ін.). Тому спробуємо встановити універсальні для англійської, української та російської мов тенденції у формуванні фразеологічного значення порівнянь, які продиктовані народним досвідом, традицією, менталітетом нації, та дослідити семантичні процеси, які відбуваються у процесі під час розвитку вмотивованого фразеологічного значення у вільних словосполученнях лексем тому, що утворені в процесі фразеологізації порівняння первинно завжди вмотивовані.

Перехід дослідження компаративних фразеологічних одиниць у когнітивне русло зумовлений ходом розвитку наукової думки в сучасного мовознавстві, що дозволяє аналізувати відтворення фразеологічних концептів і визначати механізм співвідношення мовних і когнітивних аспектів у компаративних фраземах.

Основою вербалізації вищезазначених концептів є фразеологічне значення, утворене із системи семем і сем. На думку М. Ф. Алефіренка, фразеологічне значення, як особлива семантична категорія мови, має свої певні закономірності утворення, розвитку та функціонування, і відрізняється від значення слова, словосполучення і речення «шляхом похідного кодування, яке відбиває об'єктивну дійсність, цілісністю ідіоматизованого значення, особливостями його змістовного вмотивування та характером участі компонентів в утворенні, структуруванні та мовленнєвої реалізації узагальнено-цілосного значення КФО» [1: 11]. Фразеологічне значення, на відміну від лексичного, генетично походить від поняттєвого змісту. Поняттєвий зміст компаративної фразеологічної одиниці є суттєвим елементом фразеологічного значення, який містить у собі лише мінімум розпізнавальних рис, достатніх для того, щоб закріплений за ним знак набрав суспільну значеннєвість.

Оскільки у сучасній лінгвістичній літературі термін «сема» не має одноставного тлумачення, відзначимо, що під семами доцільно, на погляд М. Ф. Алефіренка, розуміти елементарні змістові одиниці, які співвідносяться з відзеркалюючими у нашій свідомості ознаками предметів об'єктивної дійсності або відбивають відношення між ними [1: 10].

Типологія семем була розроблена М. М. Копиленком і З. Д. Поповою, які виокремили п'ять різновидів семем, що виражені лексемами. Денотативні семеми, які відображають екстралінгвістичну сутність і асоціюються із образами предметів реальної дійсності в якості первинних, непохідні і вторинні, похідні, але єдині для певного значення мовних знаків [12: 34].

Конотативні семеми створюються тільки у фразеосполученні, поза яким вони не можуть бути виявлені. Конотативна семема (К1) логічно пов'язана з денотативною се-

мемою, яка нею мотивована. Конотативні семеми (K2) не мають ніякого логічно вмотивованого зв'язку з денотатом, а у семеми (K3) денотата взагалі немає [13: 68].

У лінгвістиці поки що відсутня однозначна типологія сем, що входять до семеми. В. Г. Гак у складі сем визначає архісеми, загальні для цілого класу семем, диференційовані семи, які існують у даній семемі. На думку вченого, вони поділяються на описові, що відображають ознаки певного предмету, і відносні. Крім того, В. Г. Гак виокремлює потенційні семи, що відображають другорядні деталі денотата, які під час розвитку фразеологічного значення можуть активізуватися [2: 24-29].

Д. М. Шмельов поділяє семи на диференційовані, інтегральні та категоріальні [13: 73]. І. А. Стернін виокремлює узуальні й оказіональні семи. На його думку, узуальні семи входять у системне значення слова, а оказіональні не входять, але приєднуються до нього лише в комунікативному акті. Крім того, вчений виокремлює системні семи, які входять до структури семеми та є загальновідомими для всіх комунікантів, і особистісні семи, які існують лише в індивідуальній мовленнєвій компетенції та не входять до числа загальновідомих [12: 56-58].

М. Ф. Алефіренко також визначає архісеми, загальну інтегровану для будь-якої групи слів сему родового значення й диференційовані семи, а також імплікаціональні (периферійні), у структурі яких виокремлюються потенційні й приховані семи. Потенційні семи виникають у відображенні свідомості реальних лінійних зв'язків, залежностей, взаємодій предметів та їхніх ознак. Приховані семи утворюються образно-асоціативними зв'язками, які встановлюються мисленням між предметами первинної та вторинної номінації [1: 144-145].

З. Д. Попова та І. А. Стернін під час аналізу семеми з точки зору утворюючих її сем, виокремлюють основні семи, які детермінують значення, до складу якої входять архісеми та диференційні семи. У процесі характеристики семеми достатньо розглянути основні семи. Однак крім них, кожна семема може містити у собі безліч різноманітних сем, які деталізують ознаки семем. До них відносяться: імовірнісні, потенційні, приховані семи. Імовірнісні семи можна знайти тільки під час більш глибокого пізнання нових властивостей предмета або явища. Потенційні семи – додаткові, факультативні, які при певних вживаннях компаративних фразеологічних одиниць можуть не сприйматися суб'єктом, однак здатні актуалізуватися у процесі розвитку значення. Таким чином, семема являє собою складне ієрархічне ціле, що складається з різного роду сем.

Як було зазначено вище, семеми поділяються на денотативні й конотативні. У сучасному мовознавстві поняття конотативності включає у собі різні значення.

Одні вчені вважають що конотація – це явище асоціативного плану та не відноситься до семантики (М. Г. Комлев, Д. М. Шмельов, О. С. Ахманова та ін.). На думку Г. А. Уфимцевої «конотативні елементи не входять до знакового значення словесних знаків, вони породжуються специфічними умовами та вживаються в мовленнєвих актах» [12: 96]. Інші дослідники розглядають конотацію як компонент, що входить до структури слова (Р. С. Гінзбург, С. С. Азнаурова та ін.).

Деякі науковці визнають конотацію частиною семантики слова, але не поділяють поглядів щодо її змісту. Так, О. В. Кунін відносить до конотації тільки стилістичну забарвленість фразеосполучень. В. І. Goverдовський вважає її сумою змістових компонентів значення, що наявні тільки в мовленнєвому акті [5: 3]. В. М. Телія визначає конотацію як «семантичну узуально-оказіональну сутність, що містить у собі семантику мовних одиниць, підкреслює емотивно-оцінне та стилістично марковане ставлення комуніканта

до дійсності за її визначені у висловлюванні, яке отримує на базі цієї інформації експресивний ефект» [14: 5].

Дослідження компаративних фразеологічних одиниць на основі семного аналізу дозволяє виявити семантичні процеси, які призводять до формування фразеологічного значення. Процес актуалізації погашення або перегруповання сем у семемі, який приводить до виникнення конотативної семемі, що утворюється лише у фразеосполученні, виникає як результат динамічних когнітивних процесів перетворення отриманих знань: від конкретного до абстрактного.

Механізм утворення конотацій являє собою відображення у мові когнітивних процесів, утворених на знаннях, які є його основою. Для того, щоб цей перехід був можливим, на думку Ю. М. Караулова, мовцеві необхідно володіти знаннями. І цей перехід не належить до вербально-асоціативного рівня, а є породженням знань [6: 29].

Система компаративних фразеологічних одиниць є історично рухливою, яка зазнає в процесі розвитку змін різного виду. Більш успішному вирішенню проблеми динаміки функціонування фразеологічних порівнянь сприятиме дослідження джерел походження КФО, у яких відбиваються явища та факти різних періодів історії етносу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н. Ф. Проблемы фразеологического значения и смысла (в аспекте межуровневого взаимодействия языковых единиц). – Астрахань: Изд – во Астрахан. гос. пед. ун-та, 2000. – 220 с.
2. Алефиренко Н. Ф. Фразеологическое значение и концепт / Н.Ф.Алефиренко. Когнитивная семантика: Материалы II Международной школы-семинара. – Тамбов, 2000. – Ч. 2. – С. 33-36.
3. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика, синонимические средства языка: Автореф. д-ра филол. н.: 10.02.19. – Минск, 1983. -37 с.
4. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 338с.
5. Говердовский В. И. Теоретический и практический аспекты лексической коннотации (морфологический подход): Автореф. дис. ... д-ра филол. н. М., 1990. – 23.
6. Караулов Ю. Н. Ассоциативная грамматика русского языка. М.: Русский язык, 1993. – 331 с.
7. Кравченко А. В. Язык и восприятие. Когнитивные аспекты языковой категоризации. – Иркутск, 1996, – С. 34-41.
8. Кубрякова Е. С. Размышления о судьбах когнитивной лингвистики на рубеже веков //Вопросы филологии, 2001. – № 1 (7). – 19 – 26.
9. Кунин А. В. Механизм окказиональной фразеологической номинации и проблема оценки // Сб. науч. тр. МГПИИЯ. – М.: МГПИИЯ. – 1980. – Вып. № 168. – С. 158-185.
10. Леонтьев А. А. Психологическая структура значения // Семантическая структура слова / Под ред. А. А. Леонтьева. – М., Наука, 1971. – С. 7-19.
11. Полюжин М. М. Когнітивна парадигма лінгвістичних досліджень //Сб. наук. праць: Проблеми романо-германської філології. – Ужгород, 1999. – С. 4-22.
12. Попова З. Д., Стернин И. А. Лексическая система языка. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – С. 42.

13. Стернин И. А. Концепт и языковая семантика / И. А.Стернин //Святы языковых единиц в системе реализации. Когнитивный аспект. – Тамбов. 1999. – Вып. № 2. – С. 69-75.
14. Телия В. Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов // Славянское языкознание. – М., 1992.
15. Jackendoff R. Semantics and Cognition. – Cambridge, The MIT Press, 1983. – 283 p.
16. Lakoff G. Categories. An essay in Cognitive Linguistics // Linguistics in the Morning Calm. Selected Papers from the SICOL, 1981. – Seoul, 1982. – P.139-193.
17. Rosch E. Universals and Cultural Specifics in Human Categorization //Cross Cultural Perspectives on Learning. – New York: John Wiley, 1975. – P. 177-200.
18. Wilensky R. Meaning and Knowledge Representation // Vorabdruck der Plenarvortrage. – Preprints of the Plenary Session Papers of the 14th Inter.Linguistic Congress. Berlin 10-15 Aug. – 1987. – B.I, 1987. – S. 125-152.

УДК [808.3: 809.155] (801.23)

*Кишановський О. Ч.
(Львів, Україна)*

СЕМАНТИЧНІ СТРАТЕГІЇ НОМІНАЦІЇ ПРОСТОРОВО-КІЛЬКІСНИХ ОЗНАК ПРЕДМЕТІВ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПЕРСЬКІЙ МОВАХ

У статті показано, що перська мова належить до мов з переважною обсерваційно орієнтованою стратегією щодо найменування просторово-кількісних властивостей об'єктів. Натомість, на відміну від перської, українська мова належить до мов з пропорційно орієнтованою стратегією. Цей факт може спричинити семантичну інтерференцію у вживанні перських просторово-кількісних прикметників україномовними учнями.

Ключові слова: *семантична інтерференція, прикметники з просторово-кількісної семантикою, семантичні типи мов.*

В статье показано, что персидский язык относится к языкам с наблюдательно ориентированной стратегией для наименования пространственно-количественных свойств предметов. Украинский же язык относится к языкам с пропорционально-ориентированной стратегией. Именно этот факт может стать причиной семантической интерференции при употреблении персидских пространственно-количественных прилагательных в речи украиноязычных учащихся.

Ключевые слова: *семантическая интерференция, прилагательные с пространственно-количественной семантикой, семантические типы языков.*

The results prove that the Persian language speakers use the Observer based strategy for naming the dimensions of the objects. On the contrary the Ukrainian language speakers use for that the Proportion based strategy. This is the main cause of the semantic interference in the speech of Ukrainian language students.

Key words: *semantic interference, spatial and quantitative adjectives, semantic types of the Languages.*

У серії досліджень визнаного авторитета в галузі моделювання просторових категорій Евалда Ланга [1; 2; 3] було показано, що набір компонентів, які добираються

© Кишановський О. Ч., 2008

конкретними мовами для лексичного позначення просторових вимірів, визначається двома самостійними, але такими, що взаємодіють, психологічними феноменами: **первинним перцептивним простором** (Primary Perceptual Space) і **притаманною пропорційною системою** (Inherent Proportion Schema). Ці два фактори незалежно один від одного і кожен у свій спосіб, впливають на виокремлення та ідентифікацію (найменування) певного просторового виміру. Первинний перцептивний простір складається із системи осей, які формують нашу внутрішню модель зовнішнього простору: **вертикальна вісь** (Vertical axis), **вісь спостерігача** (Observer axis) і **горизонтальна, або поперечна вісь** (Horizontal or Across axis). Кожна з осей має особливі властивості, завдяки яким ми «по-ясняємо» собі навколишній простір. Притаманну пропорційну систему становлять топологічні властивості об'єктів: їхні межі, осі симетрії, проникливість, форма тощо.

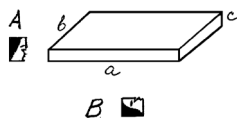
Е. Ланг постулює наявність певних семантичних універсалій щодо способу позначення просторових вимірів об'єктів прикметниками [3: 77]. Перша універсалія («тенденція») у виборі назви для просторового виміру об'єкта ґрунтується на феномені притаманної пропорційної системи. Вона зумовлює те, що на вибір назви для просторового виміру об'єкта впливають кількісні співвідношення між протяжностями (пропорції), наприклад, якщо протяжність **а** двовимірного об'єкта більша за протяжність **в**, то **а** отримує назву довжини, а **в** – ширини (сам об'єкт буде, відповідно, довгим/коротким, широким/вузьким). Е. Ланг називає це явище **пропорційно орієнтованою стратегією** при найменуванні просторово-кількісних властивостей об'єкта. Друга універсалія («тенденція») ґрунтується на феномені первинного перцептивного простору, який вказує, що на вибір назви для просторового виміру об'єкта впливає те, чи розташована протяжність **а** або в певного об'єкта вздовж погляду глядача, чи – поперек. Е. Ланг називає це явище **обсерваційно орієнтованою стратегією** під час найменування просторово-кількісних властивостей об'єкта. Третю універсалію («тенденцію»), яка також ґрунтується на феномені первинного перцептивного простору, можна сформулювати так: якщо немінімальна (найменша) протяжність **а** певного об'єкта збігається з вертикальною віссю, то цей збіг визначає те, що протяжність **а** буде названа висотою (об'єкт, відповідно, – високим/низьким). Е. Ланг називає це **правилом вертикальної переваги** при найменуванні просторово-кількісних властивостей об'єкта. І остання універсалія полягає в тому, що кожний з прикметників, які використовуються для найменування просторових вимірів будь-якого об'єкта, може використовуватися лише один раз для кожної окремої мовленевої ситуації. Е. Ланг називає це **правилом одиничної обмеженості** під час найменування просторово-кількісних властивостей об'єкта.

Виходячи зі згаданого, Е. Ланг постулює наявність трьох семантичних типів мов залежно від того, за якою стратегією конкретна мова позначає просторові виміри об'єкта [3: 78]: 1) з чітко вираженою пропорційно орієнтованою стратегією (the proportion-based strategy), наприклад, китайська мова; 2) з чітко вираженою обсерваційно орієнтованою стратегією (the observer-based strategy), наприклад, корейська мова; 3) зі змішаною – пропорційно-обсерваційною стратегією, наприклад, німецька, англійська, французька, російська. Мови, що належать до цього типу неоднаковою мірою пропорційно та обсерваційно орієнтовані. Наприклад, німецька мова тяжіє до корейського обсерваційно орієнтованого типу мов, російська – до китайського. Англійська та французька мови – найбільш яскраві представники змішаного типу мов, в них обсерваційно орієнтована і пропорційно орієнтована стратегії представлені рівномірно.

Метою нашого дослідження є визначення провідних стратегій, які застосовують

носії української та перської мов під час найменування просторово-кількісних властивостей об'єкта.

Предмети, зображені на рис. 1 – 3, показують дошку певного розміру (пропорцій) та форми в трьох позиціях. На предмет можна дивитися, умовно кажучи, збоку (позиція А) і спереду (позиція В). Протяжності, які повинні були назвати інформанти, позначені літерами **а**, **в**, **с**. (антонімічні групи слів для зручності читання відділялися рискою).



(А) рис. 1

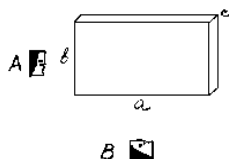


рис. 2

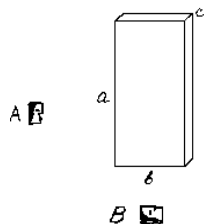


рис. 3

а = довгий / короткий	а = довгий / короткий	а = високий / низький, довгий / короткий
в = широкий / вузький	в = високий / низький	в = широкий / вузький
с = товстий, грубий / тонкий	с = товстий, грубий / тонкий	с = товстий, грубий / тонкий
а = <i>boland, deraz / kutah</i>	а = <i>boland, deraz / kutah</i>	а = <i>boland, deraz / kutah</i>
в = <i>ariz, pahn / barik</i>	в = <i>boland / kutah</i>	в = <i>ariz, pahn / barik</i>
с = <i>zaxim, koloft / nazok</i>	с = <i>zaxim, koloft / nazok</i>	с = <i>zaxim, koloft / nazok</i>

(В)

а = широкий / вузький	а = широкий / вузький	а = високий / низький, довгий / короткий
в = ?	в = високий / низький	в = широкий / вузький
с = товстий, грубий / тонкий	с = товстий, грубий / тонкий	с = товстий, грубий / тонкий
а = <i>ariz, pahn / barik</i>	а = <i>ariz, pahn / barik</i>	а = <i>boland, deraz / kutah</i>
в = ?	в = <i>boland, deraz / kutah</i>	в = <i>ariz, pahn / barik</i>
с = <i>zaxim, koloft / nazok</i>	с = <i>zaxim, koloft / nazok</i>	с = <i>zaxim, koloft / nazok</i>

Результати тесту дозволяють адекватно оцінювати та розуміти ситуативну та контекстуальну вербальну інформацію. Між протяжностями **а** і в спостерігаються корелятивні відношення. Як бачимо, вибір назви для цих протяжностей залежить від двох взаємозв'язаних умов: 1) положення предмета та 2) розташування глядача. Таким чином, протяжність **а**, залежно від цих умов, стає чи то *довгою/короткою* (*deraz/kutah*), чи то *широкою/вузькою* (*ariz/barik*), чи то *високою/низькою* (*boland/kutah*). Ситуації, що є зображеними на рис. 1 – 3, співвідносяться з певними реченнями.

Так, у позиції А рис. 1 – 2 вимір **а** = *довгий/короткий* = *boland, deraz/kutah* відповідає пропорційно орієнтованій стратегії мовців при просторово-кількісній характеристиці об'єктів.

рис. 1 А

*Дошка є довгою і широкою, але тонкою.
Taxt-i deraz (boland) va ariz ast vali nazok.*

рис. 2 А *Дошка є довгою, високою, але тонкою.*
Taxt-i deraz va boland ast vali nazok.

У позиції В рис. 1 – 2 вимір **а** = *широкий/вузький, ariz/barik* відповідає обсерваційно орієнтованій стратегії мовців при просторово-кількісній характеристизації об'єктів.

рис. 1 В *Дошка є широкою, але тонкою.*
Taxt-i ariz vali ast nazok.

рис. 2 В *Дошка є дуже широкою і достатньо високою, але тонкою.*
Taxt-i xeyli ariz va boland kafi ast vali nazok.

У позиціях А і В рис. 3 вимір **а** = *високий/низький, boland deraz/kutah* відповідає правилу вертикальної переваги.

рис. 3 А *Дошка є високою, але тонкою.*
Taxt-i boland vali nazok ast.

рис. 3 В *Дошка є дуже високою, вузькою, але грубою (товстою).*
Taxt-i xeyli boland va barik ast vali kolofti (zaxim).

Те ж стосується й виміру **в** = *високий/низький, boland/kutah* у позиціях А, В, рис. 2 (див. приклади вище).

Відсутність назви для протяжності в предмета на рис. 1В відповідає правилу одичної обмеженості, оскільки прикметники *широкий, вузький (ariz, pahn/barik)* уже використано для протяжності **а**.

Лінгвістичний контекст унаочнює правила вживання синонімів. Наприклад, на рис. 1А вимір **а** = *deraz (boland, a* на рис. 2А ці синоніми є вже розведеними, тобто експлікується їх семантична різниця (див. приклади вище).

Немає нічого дивного в тому, що вимір **с** = *товстий, грубий/тонкий = zaxim, kolofti/nazok* залишається незмінним в усіх контекстах. Дослідивши лексеми на позначення протяжностей предмета на матеріалів різноструктурних мов, Е. Ланг зазначає, що семантичний компонент SUB (товщина) належить до лексичних примітивів [3: 76, 79].

Таким чином, аналіз результатів анкетування носіїв української та перської мов дозволяють велику подібність у вживанні ними прикметників розміру. Однак наступний тест – «сходинка» – дозволить визначити неоднакове співвідношення обсерваційно орієнтованої та пропорційно орієнтованої стратегій, що використовуються носіями обох мов, а також пізнати різницю між вживанням інших прикметників в українській та перській мовах.

На рис. 4 зображені сходи. Інформантам було запропоновано назвати протяжності першої сходинки в ситуації, коли ви йдете сходами вверх.

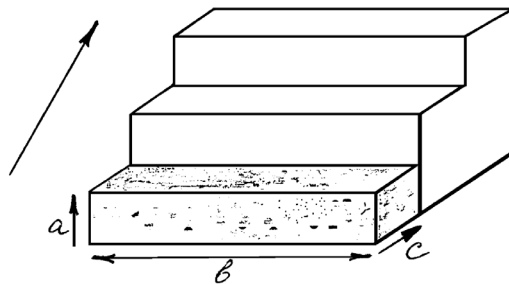


Рис. 4

а = високій / низький
в = довгий / короткий
с = широкий / вузький, тісний

а = *boland / kutah*
в = *deraz / kutah*
с = *amiq, gowd*

За результатами цього тесту можна викрити співвідношення обсерваційно орієнтованої та пропорційно орієнтованої стратегій, що використовуються носіями обох мов, оскільки для української та перської мов правила вживання прикметників на позначення протяжності **с** відмінні. Так, в українській мові протяжність сходинок вздовж поглядача є *широкою*, що відповідає пропорційно орієнтованій стратегії під час найменування просторово-кількісних властивостей об'єкта. Натомість у перській мові сходинка є *amiq, gowd* 'глибокою', що відповідає обсерваційно орієнтованій стратегії під час найменування просторово-кількісних властивостей об'єкта.

За результатами обох тестів нам залишається сформулювати правила, які б унаочнювали спільності та відмінності вживання українських та перських прикметників розміру. У дослідженнях Евалда Ланга виводиться по чотири правила вживання прикметників розміру в пропорційно орієнтованих мовах (автор позначає їх P1 – P4) і в обсерваційно орієнтованих мовах (O1 – O4) [3]. Ми проаналізуємо наш матеріал лише на наявність двох перших.

Для мов з пропорційно орієнтованою стратегією:

1) прикметники розміру, які вживаються для позначення найбільшої протяжності об'єкта (довжини, висоти), визначають вживання прикметників, що позначають найменшу протяжність (ширини). Існування цього правила для української мови доводиться тестами на рис. 4 (*сходинки довгі/короткі* та *широкі/вузькі* виходячи з їхніх пропорцій);

2) прикметники розміру, що вживаються для позначення протяжності вздовж поглядача, сполучаються лише з іменниками на позначення увігнутих або порожнистих предметів (топологічний тип «контейнер»). Наявність цього правила в українській мові доводиться тестом на рис. 4 (*сходинка широка/вузька*). За жодних обставин цей об'єкт не може бути *глибоким*, тобто **с** *глибокий* (рис. 4);

Для мов з обсерваційно орієнтованою стратегією:

1) прикметник(и), який(і) вживається(ються) для позначення протяжності вздовж поглядача, визначає(ють) вживання прикметника(ів) на позначення найменшої протяжності. Існування цього правила в українській та перській мовах доводить тест на рис. 1. Якщо напрямком поглядача збігається з найменшою протяжністю, тоді $v = ?$, якщо ж не збігається, тоді $v = \text{широкий} = \text{ariz}$;

2) прикметники, які вживаються для позначення протяжності вздовж поглядача, сполучаються не лише з іменниками, які позначають увігнуті або порожністі предмети (топологічний тип «контейнер»). Існування цього правила в перській мові доводиться тестом на рис. 4. Так у перській мові протяжність **с** = *amiq, gowd*, 'глибокий';

Неважко помітити, що правила P1 і O1 можуть співіснувати в мові. Однак наявність у мові правила P2 виключає існування правила O2, і навпаки.

Таким чином, для української мови: P1 – так, оскільки *сходинки довгі/короткі* та *широкі/вузькі* виходячи з їхніх пропорцій; P2 – так, оскільки прикметник *глибокий* сполучається лише з іменниками, які позначають «контейнери»; O1 – так, оскільки для позначення виміру **а** на рис. 1 і 2 у залежності від позиції спостерігача вживаються чи то прикметники *довгий / короткий*, чи то – *широкий / вузький*; O2 – ні, оскільки прикметник *глибокий* сполучається лише з іменниками, які позначають «контейнери».

Для перської мови: P1 – ні (поки що ми можемо констатувати відсутність у перській

мові впливу прикметників *boland, deraz* ‘довгий’ / *kutah* ‘короткий’, на вживання прикметників *ariz, pahn* ‘широкий’ / *barik* ‘вузький’ для вузького топологічного класу предметів типу «сходинка»); P2 – ні, оскільки *сходинка* є увігнутим або порожнистим предметом, натомість описується прикметниками *amiq, gowd* ‘глибокий’; O1 – так, оскільки для позначення виміру **a** на рис. 1 і 2 у залежності від позиції спостерігача вживаються чи то прикметники *boland, deraz* ‘довгий’ / *kutah* ‘короткий’, чи то – *ariz, pahn* ‘широкий’ / *barik* ‘вузький’; O2 – так, оскільки прикметники *amiq, gowd* ‘глибокий’ сполучається лише з іменниками, які позначають «контейнери». Таким чином, на виході ми одержуємо семантичні типології української та перської мов, які можна порівняти:

Українська мова:	P1	P2	O1
Перська мова:	O1	O2	

Як видно, в українській мові пропорційно орієнтована стратегія (P1 та P2) доповнюється обсерваційно-орієнтованою (O1). Натомість, перська мова належить до мов з переважною обсерваційно орієнтованою стратегією щодо найменування просторово-кількісних властивостей об’єктів. На нашу думку, наявність такої інформації в підручниках сучасної перської мови для іноземців, а також у персько-українських та українсько-перських словниках є необхідною, оскільки незнання цього може спричинити інтерференцію в перському мовленні україномовних учнів. Зрозуміло, що методи подання такої інформації в підручниках і способи її представлення у двомовних словниках вимагають окремих досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Lang E. The semantics of Dimensional Designation of Spatial Objects // Dimensional Adjectives: Grammatical Structures and Conceptual Interpretation. – B. – Heidelberg – N.-Y. – 1989. – P. 263-417;
2. Lang E. Primary Perceptual Space and Inherent Proportion Schema // Journal of Semantics. – 1990. – № 7. – P. 121-141;
3. Lang E. Basic dimension terms: A first look at Universal features and Typological variation // FAS Papers of Linguistics. – 1995. – V. 1. – P. 66-100.

УДК 81'366.582.5=512.161

Сорокін С. В.
(Київ, Україна)

СИСТЕМИ ДІСПРИКМЕТНИКІВ У СУЧАСНИХ ТУРЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Досліджуються системи дієприкметників у турецькій та українській мовах у зіставному аспекті. Стаття є першою частиною дослідження категорії дієприкметника і має характер постановки проблеми – розглядаються питання ідентифікації її диференціації дієприкметника як мовної категорії в працях вітчизняних і закордонних лінгвістів, погляди на категорію дієприкметника в турецькій мові відомих світових тюркологів, аналізуються принципи класифікації дієприкметників у турецькій та українській мовах, здійснюється зіставлення систем дієприкметників у двох досліджуван-

© Сорокін С. В., 2008

них мовах на основі їх таксисних ознак. Стаття є складовою інтегрального дослідження темпорально-аспектуального комплексу в турецькій та українській мовах на ґрунті зіставно-функціонального підходу.

Ключові слова: турецька мова, українська мова, темпорально-аспектуальний комплекс, дієприкметник, таксис.

There has been investigated the systems of adverbial participles in Turkish and Ukrainian in the comparative aspect. The article is the first part of the research of the category of participles and has the character of raising the problem; there has been examined the problem of the identification and differentiation of adverbial participle as a linguistic category in works of domestic and foreign linguists, the opinions of the world-known Turkologists about the category of adverbial participle in Turkish, there has been analyzed the principles of the classification of adverbial participles in Turkish and Ukrainian, there has been carried out the comparison of the systems of adverbial participles in the two mentioned languages on the basis of their taxis characteristics. The article is a constituent part of the integral research of the Temporal and Aspectual Complex in Turkish and Ukrainian on the bases of comparative and functional approaches.

Key words: the Turkish language, the Ukrainian language, the Temporal and Aspectual Complex, adverbial participle, taxis.

Дієприкметник як особлива частина мови вперше був виділений у граматиці Діонісія Фракійського (170–190 до н. е.), а сам термін «дієприкметник» (*metaxe*) уведений в обіг засновниками школи стоїків ще приблизно в третьому столітті до н. е. Проте незважаючи на таку давню «історію» дієприкметник і досі залишається однією з найбільш суперечливих граматичних категорій будь-якої мови – його, за висловом В.В.Виноградова, «гібридний» характер спричинив те, що багато науковців давали йому дуже неоднозначні, інколи діаметрально протилежні дефініції. Так, на матеріалі російської мови дієприкметник визнавали і самостійною частиною мови [1: 407], і особливо змішаною частиною мови [2: 128], і своєрідними дієслівними прикметниками [3: 470], і «гібридними дієслівно-прикметниковими формами» [4: 272], і однією з форм словозмінної транспозиції дієслова [5: 399]; з 80-х років минулого століття все більше мовознавців відносять дієприкметники до форм дієслова [6; 7].

В українській лінгвістичній традиції для позначення дієприкметника використовувалися різні терміни, як-от: «причасник», «дієприложник», «прикметник часівниковий», «дієслівний прикметник» [8: 141], а власне термін дієприкметник закріпився в українському мовознавстві в 30-х роках ХХ століття після виходу «Українського правопису» [9]. На сьогоднішній день в індоєвропейстиці переважає дефініція, згідно з якою дієприкметником вважають нефінітну форму дієслова (вербоїд), яка позначає ознаку імені (особи, предмета), пов'язану з дією, і має атрибутивне використання [5: 399; 8: 141; 10; 11]. Таке визначення є доволі умовним, оскільки ознака нефінітності (тобто неособовості), яка є фактично універсальною для індоєвропейських (зокрема й української) мов, нівелюється в разі додавання до об'єкта дослідження матеріалу деяких інших, наприклад, тюркських мов, адже для значної частини тюркських дієприкметників особовість є релевантною граматичною категорією. Крім того, власне атрибутивне використання є основною, але не єдиною синтаксичною функцією дієприкметника.

Дієприкметник у турецькій мові, надто ж у зіставленні з аналогічною граматичною категорією в українській, попри своє значення для всієї мовної системи, ніколи не був

об'єктом спеціального лінгвістичного дослідження. Отже, можемо констатувати **актуальність** окремого вивчення системи дієприкметників у турецькій мові – як з погляду оптимізації класифікаційних критеріїв і здійснення власне класифікації, так і з погляду дослідження функціонально-семантичних особливостей системи дієприкметників турецької мови, насамперед у зв'язку з теорією функціонально-семантичних полів, зокрема ФСП таксису. Широкими є завдання для такого наукового дослідження – вони наледве вмістяться в межі однієї невеликої статті; тому в пропонованій науковій розробці у зв'язку з окресленим об'єктом і загальною метою дослідження ми ставимо два **завдання**: 1) провести критичний огляд джерел, присвячених аналізу дієприкметника в тюркології, тезово описати історіографію проблеми; 2) визначити сутність категорії дієприкметника в турецькій та українській мовах, здійснити зіставний аналіз з метою визначення спільних і відмінних класифікаційних і функціональних рис дієприкметників в обох названих мовах.

Як ми зазначили вище, дієприкметник у турецькій мові ніколи не ставав об'єктом спеціального лінгвістичного дослідження, проте в наявних джерелах (єдиний академічний граматиці турецької мови А. М. Кононова й декількох підручниках) згадується про дієприкметник, передусім у плані практичного використання. Дефініції вітчизняних і закордонних тюркологів і досі залишаються доволі сумнівними й дають підґрунтя для дискусій. Так, А. М. Кононов у першому виданні своєї граматики турецької мови [12] розглядає дієприкметник як віддієслівний прикметник, що функціонує в якості означення [12: 218], і виділяє чотири форми дієприкметників: дієприкметник теперішнього часу, дієприкметник теперішнього-майбутнього часу, дієприкметник минулого часу, дієприкметник майбутнього часу, а також низку перифрастичних дієприкметникових форм [12: 223]. Проте вже в граматиці 1956 року, яка й досі залишається найбільш повною (і, фактично, єдиною, хоча й багато в чому застарілою) науковою граматикою сучасної турецької мови, А. М. Кононов взагалі відмовляє дієприкметникам (за винятком дієприкметника теперішнього-минулого часу на *-an/ -en*) у праві на статус окремої морфологічної категорії, вважаючи дієприкметник «лише однією із синтаксичних функцій деяких часових основ дійсного способу» [13: 251]; з наведеного визначення бере початок доволі розхожий у тюркології, сумнівний, як на наш погляд, термін «дієприкметник-основа часу». З огляду на таку думку в розділі «Морфологія» А. М. Кононов описує єдиний турецький дієприкметник – на *-an/ -en* і низку перифрастичних форм, стрижневим конститuentом яких є допоміжне дієслово *olmak* у формі дієприкметника – *olan* [13: 252–254]. Після цього в розділі «Синтаксис» автор розглядає під рубрикою «Дієприкметники» п'ять форм (додаючи до описаних ним у попередньому виданні граматики ще й форму «*-mekte olan*», яка насправді є не дієприкметником, а перифрастичною формою) як предикативне означення, наділене часовими значеннями, що постає у вигляді ядра розгорнутого означення (розгорнутого означального звороту) [13: 470]. Тобто А. М. Кононов фактично спростовує свою ж тезу про наявність у турецькій мові лише єдиної морфологічної дієприкметникової форми, адже той факт, що дієприкметники перенесені до розділу «Синтаксис», не перетворює їх автоматично в синтаксичну категорію.

Закладена А. М. Кононовим традиція опису граматичної системи турецької мови, зокрема й системи дієприкметників, лише з незначними змінами відтворюється й донині в усіх вітчизняних (радянських, а потім й у російських та українських) тюркологічних джерелах. Дуже показовим з цього погляду є підручник турецької мови П. С. Аровіної та В. І. Сурової. За визначенням авторів, «дієприкметник у турецькій мові, так само як і



в російській, є дієслівною формою яка виражає ознаку предмета, що виявляється в часі» [14: 156]. При цьому зауважується, що «турецькі дієприкметники, як і російські, зберігають такі граматичні значення дієслова, як: перехідність / неперехідність, стан, вид і час» [14: 156] (особливо цікавою у цьому контексті є згадка про збереження категорії виду, яка традиційно в тюркології, надто ж у вітчизняній традиції, не вважається релевантною для турецького дієслова). Поряд з цим автори зазначають, що «турецькі дієприкметники, на відміну від російських, не являють собою окремої морфологічної категорії. Основа простого часу дійсного способу виконує в турецькій мові дві синтаксичні функції: означення й присудка» [14: 156]. І зовсім уже несподіваним є теза авторів, яка багато в чому суперечить підходам вітчизняної тюркологічної школи, про те, що в турецькій мові є «дієприкметник – основа теперішнього часу на *-yor* і дієприкметник – основа минулого часу на *-di*» [14: 156].

П. С. Аровіна й В. І. Сурова, так само як і автори інших відомих підручників турецької мови – П. І. Кузнецов [15], Л. М. Дудіна [16] розглядають чотири основні форми дієприкметника – теперішнього-минулого часу на *-an*, минулого на *-miş*, теперішнього-майбутнього часу на *-ır*, майбутнього часу на *-acak*. Разом з тим, згадані тюркологи не вдаються до будь-яких широких теоретичних узагальнень.

Багато в чому відмінним і, на наш погляд, набагато логічнішим, є підхід до дієприкметників турецьких мовознавців – М. Хенгірмена, Т. Н. Генджана, М. Ергіна, а також відомого англійського тюрколога Дж. Л. Льюїса. Принциповою відмінністю концепцій названих науковців є включення до сфери дієприкметників так званих особових дієприкметників, які вітчизняними тюркологами розглядалися як аморфне й незрозуміле явище – *-dik*-форма. Причиною того, що радянські тюркологи не могли включити згадану форму до класу дієприкметників, є її особовий характер, тобто наявність в її складі спеціального морфологічного експонента, який вказує на суб'єкта – виконавця дії, позначеної дієприкметником. Такий «особовий» характер суперечить прийнятому в європейському мовознавстві (зокрема в русистичі – згадаймо хоча б наведені вище цитати з підручника П. С. Аровіної й В. І. Сурової, де повсякчас іде посилання на аналогічні чи схожі явища в російській мові) визначенню дієприкметника як неособової форми, через що й виникає «*-dik*-форма» як специфічне явище в турецькій мові.

Відчував таку невідповідність і Дж. Л. Льюїс, який, диференціюючи *the personal participles*, зазначав, що «цей термін не є повністю задовільним» [17: 163] (у своїй попередній праці – самовчителі турецької мови – Дж. Л. Льюїс використав термін «відносний дієприкметник» – *the relative participle*, який, згідно з пізнішою думкою автора, є зовсім незадовільним [17: 163]). Цікавим є також те, що Дж. Л. Льюїс окрім чотирьох «традиційних» дієприкметників (*-an*, *-miş*, *-acak*, *-ır*) окремо виділяє також дієприкметник на *-as* (за авторською термінологією – *the future participle II*), з чим важко погодитися, оскільки ця граматична форма не є продуктивною в сучасній турецькій мові й зустрічається лише в низці сталих виразів.

Щодо турецьких лінгвістів, то вони, напевне, сприймаючи особові дієприкметники як органічне для себе й своєї мови явище, взагалі не роблять відносно них жодних застережень і не вигадують для них спеціального терміна. Наприклад, один з найвідоміших сучасних турецьких лінгвістів М. Хенгірмен поділяє всі дієприкметники на три групи – *Geniş zaman ortaçları* (дієприкметники широкого часу), *Gelecek zaman ortaçları* (дієприкметники майбутнього часу), *Geçmiş zaman ortaçları* (дієприкметники минулого часу), причому особові дієприкметники разом з дієприкметниками теперішнього-майбутнього часу



розглядаються як дієприкметники широкого часу [18: 251]. Цікавим є те, що М. Хенгірмен серед дієприкметників теперішнього часу виділяє й форму *-ici*, яку, наприклад, А. М. Кононов зараховує до класу віддієслівних прикметників, а афікс *-ici* вважає словотворчим. Схожий підхід (з деякими неістотними відмінностями) спостерігається і в інших граматиках турецьких авторів [19; 20; 21; 22].

З огляду на сказане вище можемо дійти кількох висновків: по-перше, під час розгляду категорії дієприкметника в турецькій мові важливим є розрізнення синхронного та діахронічного планів. Якщо ми поглянемо на це мовне явище в діахронії, то дійсно, як це можна побачити в багатьох із згаданих вище праць, кидається в очі генетичний зв'язок між дієприкметниками й особовими формами дієслова, які являють собою поєднання дієприкметників з особовими займенниками, трансформованими в процесі історичного розвитку тюркських мов у афікси предикативності. Проте на сучасному етапі розвитку турецької мови такий зв'язок не є релевантним, тому правильно досліджувати дієприкметники, з одного боку, й особові форми дієслова, з іншого боку, як окремі граматичні явища. По-друге, для диференціації й класифікації турецьких дієприкметників доволі істотним критерієм є їх функціональність у сучасній мові. Так, уся сукупність дієприкметників може бути дихотомічно поділена на: 1) дієприкметники, які активно функціонують у сучасній турецькій мові, на використання яких не накладаються обмеження; 2) дієприкметники, які можна назвати рудиментними, або реліковими – їх твірні й функціональні потенції є значною мірою обмежені, тобто вони використовуються лише (або переважно) у сталих формах.

До першої групи належать дієприкметники, утворені за допомогою афіксів *-en/ -miş/ -ecek/ -dik*; до другої – дієприкметники, утворені за посередництвом афіксів *-ir/ -esi*. Що стосується двох останніх форм, коротко зупинимося на їхніх характеристиках, оскільки не повертатимемося до них надалі (вони не становлять інтересу з погляду дослідження системи граматичних дієприкметникових форм сучасної турецької мови).

Афікс *-ir* у сучасній турецькій мові є продуктивним граматичним афіксом аориста [23] і непродуктивним афіксом, який на більш ранніх етапах розвитку мови був дієприкметниковим формантом із значенням атемпоральної дії, яка має характер іманентної ознаки об'єкта (предмета, особи). У лексиконі (основному словниковому фонді) сучасної турецької мови закріплені релікти вияву цієї колись граматичної форми – лексеми, які на сьогодні є прикметниками (історично – дієприкметниками, що піддалися ад'єктивізації), причому прикметники найчастіше використовуються у сталих словосполученнях, і іменниками (історично – дієприкметниками, що підділися субстантивізації); зауважимо, що сему «іманентно властива ознака дії» можна й сьогодні простежити в семантичній структурі таких лексем, наприклад: прикметники – *yanar dağ* – вулкан (> гора, що (завжди) горить), *çıkar yol* – вихід (> дорога, якою можна вийти), *bilir kişi* – експерт (> людина, яка знає), іменники – *gider* – видаток (> те, що йде/ уходить), *gelir* – прибуток (> те, що приходить/ надходить), *çıkma* – провалля, безвихідь (> місце, звідки не можна вийти), *uzar* – письменник (> людина, яка пише). Зважаючи на те, що в тюркській правовій й у тюркських (зокрема й турецькій) мовах атемпоральний дієприкметник був доволі функціональним, кількість його сталих реліктів у лексиконі сучасної турецької мови є значною. Разом з тим, значення, яке було властиве цьому дієприкметникові на більш ранніх етапах розвитку турецької мови, сьогодні реалізується за посередництвом дієприкметника *-an/ -en*, який прибрав на себе весь спектр значень в площині одночасності й попередності дії (тобто ми маємо шлях до спрощення системи дієприкметникових форм

у турецькій мові, коли один дієприкметник може реалізовувати значення одночасності й попередності, теперішнього й минулого (відносних) часів, чого не можна сказати про систему вищо-часових форм, де такого спрощення не відбулося). Додамо також, що продуктивне використання дієприкметника *-ir* дуже рідко можна зустріти в текстах деяких функціональних стилів або жанрів (наприклад, релігійних) або ж в окремих діалектних реалізаціях, проте в цілому синхронний зріз сучасної турецької мови дозволяє зробити висновок про недоцільність включення згаданої форми до системи дієприкметників.

Інший з двох названих вище дієприкметників на *-esi* також не є продуктивним в сучасній турецькій мові, тому до системи дієприкметників долучений бути не може, проте був доволі функціональним ще декілька століть тому, маючи значення майбутньої (відносної) / наступної дії, ускладненої модальним відтінком можливості, рідше необхідності або зобов'язання. У сучасній турецькій мові весь спектр значень цієї форми реалізується за посередництвом неособового дієприкметника *-ecek*. Приклад історичного використання дієприкметника *-esi*: *Ne kapı vardır giresi / Ne nimet vardır yiyesi / Ne ışık vardır göresi / Dün olmuş dürür günleri* – Тут немає дверей, через які можна було б увійти / У них (уже) немає їжі, яку можна було б їсти / Немає такого світла, яке вони могли б побачити / Їхні дні стали вчорашнім днем [24: 176]. Зауважимо, що в сучасній турецькій мові, так само як і в попередньому випадку, залишилася низка сталих виразів, в яких зустрічається досліджувана форма, причому найчастіше експонент *-esi* є ознакою негативної конотації висловлення, наприклад: *Gözü çıkası* – Щоб він ослів, *Yere batası* – Щоб він крізь землю провалився, *Geberesi* – Щоб він здох.

З іншого боку, що в сучасній турецькій мові можна зустріти активно використовуваний дієприкметниковий комплекс, інтегрований на основі непродуктивного афікса *-esi*, у поєднанні з давальним відмінком, який має лімітаційне значення («до того, як...», «доти, як...»), функціонуючи як синонім поширенішого дієприслівникового комплексу, утвореного на основі дієприслівника *-ince* в давальному відмінку, а також аналогічного за значенням дієприкметникового комплексу, інтегрованого на основі дієприкметника *-en* у давальному відмінку; ці три форми найчастіше утворюють абсолютний розгорнутий обставинний зворот з лімітаційним значенням, наприклад: *Kitabı okuyuncaya dek / okuyana dek / okuyasıya dek* *uyumayacağı* – Я не зможу заснути, доки не прочитаю (цю) книжку.

Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що система дієприкметників у сучасній турецькій мові складається з чотирьох продуктивних дієприкметників, на критеріях класифікації й загальних характеристиках яких ми зупинимося нижче.

В українському мовознавстві найпоширенішою є думка, що дієприкметник – це неособова форма дієслова. Дієприкметник відзначається подвійною природою на всіх рівнях мови: до дієслівних тяжіють категорії стану, виду, часу дієприкметника, до прикметникових – категорії роду, числа, відмінка [8: 141–143]. Згідно із загальноприйнятими класифікаційними критеріями дієприкметники в українській мові поділяються на групи за кількома ознаками: 1) наявність категорії стану визначила поділ дієприкметників на активні (*гарцюючий вершник, онімільий хлопець, порожевіле обличчя*) й пасивні (*обвятий хмелем, перерубаний сокирою, досліджуваний інститутом*). В українській мові пасивні дієприкметники становлять найчисленнішу групу; 2) за видовою ознакою українські дієприкметники поділяються на дієприкметники доконаного (*блажаючий*) і недоконаного (*завезений*) виду залежно від вихідного дієслова; 3) за таксисними (відносно-часовими ознаками) українські дієприкметники поділяються на такі, що позначають

дію, одночасну головній, і дію, що передує головній; в українській мові, на відміну від турецької, дієприкметникові не властива таксисна ознака наступності дії.

Окремою і доволі цікавою в зіставному плані є проблема твірних потенцій дієприкметників. Так, якщо в турецькій мові дієприкметник може бути утворений від будь-якого дієслова, незалежно від жодних його вихідних параметрів, то в українській мові на творення дієприкметників накладаються істотні обмеження: наприклад, форми активних дієприкметників, які є доволі нечисленною й нечастотною за функціональними характеристиками групою дієприкметників, можуть утворюватися лише від тих семантичних груп дієслів, що виражають дію поза об'єктними відношеннями [25: 263]. У сучасній українській мові дієприкметники, пов'язані з назвою особи, краще замінити на зворот «той, що / який»; те саме стосується й дієслів, пов'язаних з об'єктними відношеннями; зовсім не утворюються в українській мові дієприкметники від дієслів із зворотною семантикою (суфіксом *-ся*); пасивні дієприкметники творяться лише від перехідних дієслів і виражають динамічну ознаку об'єкта при неназваному логічному чи при пасивному суб'єкті. Жодне з цих обмежень нерелевантне для системи дієприкметників турецької мови, тому можемо констатувати, що актуальною проблемою є еквівалентний і адекватний переклад турецьких дієприкметників українською мовою й навпаки (ця проблема є однією з перспектив наших подальших досліджень). Додамо, що в українській мові є також спеціальні незмінні предикативні форми, співвідносні з пасивними дієприкметниками (на *-но*, *-то*), які завжди виконують функцію присудка в реченні (додамо, що в турецькій мові предикативне використання дієприкметникові невластиве, на відміну від української, де дієприкметник може виступати іменною частиною складеного іменного присудка, чи російської мови, де крім того існують спеціальні короткі форми дієприкметників). У турецькій мові відповідником українських предикативних форм на *-но*, *-то* завжди постають форми абсентив-перфекта [26].

Під час порівняння тих ознак, які можуть лежати в основі класифікації дієприкметників у турецькій та українській мовах, доходимо таких висновків: 1) класифікація за становою ознакою є неістотною для турецького дієприкметника, оскільки будь-яка дієслівна форма в турецькій мові (предикативна, напівпредикативна, непередикативна), навіть інфінітив, обов'язково перебуває в одному з п'яти станів – активному, пасивному, зворотному, взаємно-сумісному, спонукальному. Звичайно, можна говорити про правильність критеріїв виділення станів, про їхню кількість тощо, але ця проблема в принципі не пов'язана з категорією дієприкметника й має бути предметом окремого дослідження; 2) видова ознака так само не може бути основою для класифікації турецьких дієприкметників, оскільки значення виду нерелевантне для турецького дієприкметника (за винятком того випадку, коли йдеться про дієприкметник *-miş* і перифрастичні форми турецького дієслова у формі дієприкметника) – турецький дієприкметник залежно від конкретної комунікативної ситуації може позначати дію як фактичну, так і тривалу [27].

Отже, єдиною спільною класифікаційною ознакою, чинною і для турецької, і для української мови, є таксис. З погляду своїх таксисних характеристик турецькі дієприкметники можуть позначати: 1) дію, одночасну дії, позначеній присудком – дієприкметник теперішнього-минулого часу *-an/-en* (в українській мові це активний дієприкметник теперішнього часу або відповідна описова конструкція); 2) дію, яка передує дії, позначеній присудком – дієприкметник теперішнього-минулого часу або перфектний дієприкметник *-miş* (в українській мові це активний дієприкметник минулого часу, пасивний дієприкметник або відповідна описова конструкція); різниця між двома названими дієприкметни-

ковими формами турецької мови пролягає на видовому рівні; 3) дію, яка слідує за дією, позначеною присудком – дієприкметник *-ecek*, причому така дія завжди ускладнена модальним відтінком можливості, рідше необхідності / зобов'язання (в українській мові відповідника в системі дієприкметників немає, використовуються описові конструкції). Крім того, турецький особовий дієприкметник, який має дві фактичні формальні реалізації – *-diği* та *-eceği* – може позначати дію, що є одночасною головної або передє її (*-diği*), або ж дію наступну відносно головної з наявністю модального відтінку можливості, рідше необхідності / зобов'язання (*-eceği*). Відмінність особового дієприкметника від неособового полягає не в таксисних чи видових характеристиках, а в наявності спеціального форманта, який вказує на суб'єкта – виконавця другорядної дії; в українській мові відповідником таких дієприкметників найчастіше виступає підрядне означальне речення.

З наведених вище дескрипцій стає зрозуміло, що системи дієприкметників турецької та української мов попри наявність певних схожостей (наприклад, у синтаксичному використанні, низці таксисних характеристик, можливості субстантивації чи ад'єктивації, граматичних особливостей – ідеться про наявність категорії стану, збереження моделей керування), мають значні відмінності (наявність особових дієприкметників, ширші твірні й функціональні потенції турецького дієприкметника порівняно з українським, можливості предикативного використання, видові характеристики, наявність описових (перифрастичних) форм у турецьких дієприкметниках, які мають властивість вужчої специфікації значення другорядної дії, наявність аспектів заперечення, можливості й неможливості в турецького дієприкметника, характер об'єктних відношень у дієприкметників тощо). Найбільш релевантні з перелічених особливостей, а також проблема функціонування дієприкметників в обох мовах на ґрунті зіставного методу є основними перспективами наших подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. – Т. 7. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 685 с.
2. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
3. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
4. Виноградов В. В. Русский язык. – М.; Л.: Учпедгиз, 1972. – 614.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1990. – 685 с.
6. Русская грамматика, Т 1. – М.: Наука, 1980 – 783 с.
7. Русская грамматика, Т 2. – М.: Наука, 1980 – 709 с.
8. Українська мова. Енциклопедія. – К.: В-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.
9. Український правопис. – Х., 1933. – 95 с.
10. Кучеренко І. К. Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови // Мовознавство. – 1967. – № 4. – С. 39–47.
11. Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. – К., 1982. – С. 21–29.
12. Кононов А. Н. Грамматика турецкого языка. Репринтное переиздание грамматики турецкого языка 1941 г. – Стамбул: MULTƏLƏNGUƏL, 1995. – 294 с.

13. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – 569 с.
14. Аровина П. С., Сурова В. И. Учебник турецкого языка. – М.: Изд-во МО СССР, 1974. – 496 с.
15. Кузнецов П. И. Учебник турецкого языка. Завершающий курс. – М.: Муравей-Гайд, 2000. – 376 с.
16. Дудина Л. Н. Турецкий язык. Практический курс. – Спб.: ТРИАЛ, 1994. – 320 с.
17. Lewis G. L. Turkish Grammar. – Oxford: the Clarendon Press, 1975. – 303 p.
18. Hengirmen M. Търкзе Dilbilgisi. – Эстанбул: Engin, 2002. – 621 s.
19. Ediskun H. Търк Dilbilgisi. – Эстанбул: Remzi Kitabevi, 2006. – 407 s.
20. Gencan T.N. Dilbilgisi. – Эстанбул: Ahmet Sait Basэmevi, 1966. – 412 s.
21. Gencan T.N. Dilbilgisi. – Ankara: Aygaz, 2001. – 638.
22. Ergin M. Търк Dilbilgisi. – Эстанбул: Bayrak, 1996. – 384 s.
23. Сорокин С. В. Турецкий аорист та еквівалентні засоби української мови: функціонально-типологічний аспект // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія *Філологія*. – 2005. – Т. 8. – № 2. – С. 83-92.
24. Emre Y. Элвho // Търк Dili ve Edebiyatэ. Edebiyat 2. – Эстанбул: Milli Eritim Basэmevi, 1995. – S. 76–78.
25. Медушевський А. П., Лобода, В. В., Марченко Л. М., Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова – К.: Вища школа, 1975. – 400 с.
26. Сорокин С. В. Концепт перфектності в семантичній структурі турецького абсентив-перфекта // Культура народів Причорномор'я. – 2003. – № 42. – С. 133–137.
27. Сорокин С. В. Проблема інваріантності-варіативності в межах функціонально-семантичного поля аспектуальності в турецькій, російській та українській мовах // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. – 2006. – Вип. 12. – С. 122–130.

УДК 81'373.612 + 811.161 + 811.512.145

Берберова Р. А.
(Симферополь, Україна)

МОДЕЛИ ОБРАЗОВАНИЯ ПАРНЫХ НАРЕЧИЙ В РУССКОМ И КРЫМСКОТАТАРСКОМ ЯЗЫКАХ

У статті досліджується модель творення складних прислівників російської та кримськотатарської мов у зіставленні.

Ключові слова: парні слова, модель, прислівника, функціонування, зіставлення.

The compound words – pair adverbs of Russian and Crimean Tatar languages in comparative aspect are investigated in this article.

Key words: pair adverbs, Crimean Tatar languages, comparative aspect.

В статье впервые исследуются модели образования парных слов в русском и крымско-татарском языках в сопоставительном аспекте.

Ключевые слова: парные слова, модели образования, компоненты парных слов, главный компонент, зависимый компонент, общие признаки, основные различия в моделях, сочетания наречий.

© Берберова Р. А., 2008

Целью статьи является исследование моделей образования парных наречий в русском и крымскотатарском языках в сопоставительном аспекте.

Актуальность исследования состоит в том, что сопоставительном аспекте данная проблема исследуется впервые.

О наличии парных наречий в русском языке отмечали А. Е. Киселёв, О. Б. Ткаченко, Имре Пачаи.

Однако в стилях художественной литературы, публицистики и разговорной речи встречаются сочетания наречий с наречиями, в которых не выделяются главный и зависимый компоненты, так как ни одно из слов не подчинено другому. Ср.: *равнодушно-ласково, шутиливо-важно*» [Киселёв 1965: 65].

Парные наречия в русском языке образуются по единой модели:

1) **наречие + наречие**: *взад-вперед, грустно-тихо, грустно-весело, неожиданно-негаданно, направо-налево, нынче-завтра, любо-весело, любо-дорого, любо-мило, много-мало, радостно-весело, скучно-печально, тихо-мирно, подобру-поздорову*. Например:

Ведь я королева, а ты мой муж, пойдешь к рыбе подобру-поздорову.

И радостно-весело стало ему опять.

«Приняла она меня грустно-тихо, но беззлобно...»

«Любо-дорого смотреть! Лишь царю б на них сидеть».

В современном крымскотатарском языке в отличие от русского парные наречия являются самой многочисленной группой и образуются по следующим моделям:

1) **наречие + наречие**: *алель-аджале – поспешно, эртеми-кечми – рано или поздно, эвель-эзельден – издревле, бугунь-ярын – скоро, джаяв-джалты – пешком*. Например: *Алиме стол устюндеки кягьытларны алель-аджеле йыгьыштырды да, кийишип, ёлгьа чыкьты / Алиме поспешно убрала со стола бумаги и, одевшись, вышла на дорогу.*

2) **существительное + существительное**: *яз-кьыш – всегда, алтай-яз – полгода, зорькьы – еле-еле, джаным-козом – любезно, ахыр-сонъу – наконец, арды-сыра – последовательно, саба-акьшам – с утра до вечера, уйле-акьшам – с полудня до вечера, ал-азырда – сейчас, алды-артына – вокруг, байры-кьыргьа – возвышенность, дере-дагьда – в овраге, кьыбла-сырткьа – на юг и север, чевре-четке / чет-чевреге – вокруг, дженюп-гьарбында – юго-запад*. Например:

Дживан кьыз, ёлума ёлдашсынъ яз-кьышы.

Кель, эль бер, севгинънен гонълюмни джоштыр /

Девушка-красавица, вечная спутница моя,

Прийди, дай руку, возрадуй душу мою своей любовью.

б) **существительное + существительное... – та / – да, – тан /– тен**: *чет-кенарда – в стороне, чевре-этрафта – вокруг, чевре-четинде – вокруг, чевре-четтен – отовсюду*. Например:

Кимерде, ич бир гунахсыз балаларны чет-кенарда якьалай да, оларнынъ эллерини, бетлерини тишлеп, тырнап, ал кьан эте эдим / Иногда, поймав в сторонке безвинных детей, кусала, царапала их лица и руки до крови.

в) **существительное... – а / – е, – ге /– гьа + существительное... – а /– е, – ге / – гьа /– кьа**: *арткьа-алдгьа – туда-сюда, артынъа-огюнъе – по сторонам, ичине-багьрына – вовнутрь, огге-арткьа – вперед-назад / туда-сюда, сагьгьа-солгьа – направо-налево, оргьа-кьыргьа – по горам, тёлесине-кьуббесине – наверху*. Например:

Рустем чанакьтаки шейни яваи-яваи иче башлады, ичкенде ичине-багьрына



сыджажкълъкъ кирди / Рустем стал потихоньку пить то, что было в чашке; когда пил, то внутри ощущал тепло.

г) существительное... – да / – де + существительное... – да / – де: айда-йылда – редко / изредка, арада-сырада – иногда, дагда-ёльде – в степи-в горах, ерде-кокте – нигде, зльде-бельде – везде. Например:

Шу чайла исе, «мусафирхане» ролюнде... о да айда-йылда / Этот шалаи служит гостиницей ... и то изредка.

д) существительное + существительное... – ден / – тен: джан-гонъюльден – душевно / сердечно, джан-юректен – душевно / сердечно. Например:

Бирисине ярдым керек олса, о ич бир вакъыт къачынмай, джан-гонъюльден ярдым эте / Если кому-то необходима помощь, он никогда не отказывает, помогает от души.

е) существительное... – дан / – тен + существительное... – дан / – тан:

Ордан-къырдан – через ров, четтен-кенардан – скраю. Например: Меркезий таи ёл магистралинен дегиль де, четтен-кенардан, койлерге кимерден – чёл ёлунен, кимер ерлерде багъчалар, чалылыктлар ичинден кетермиз / Пойдём не по центральной мостовой магистрали, а с краю, не заходя в сёла, степной дорогой, иногда через сады, роуци.

ж) существительное ... – тан + существительное: баитан-аякъ – с головы до ног. Например: Баитан-аякъ кийип, / Одевшись в белое с головы до ног,

Безенди чёл, тарлалар. / Нарядились поля и степь.

з) существительное + наречие... – ден: кунь-эвельден – раньше. Например:

Эсер онъа кунь-эвельден бойле малны теклиф эткен олсалар, бельки о манъа импортный мал керекмей, дер эди / Если бы ей раньше предложили такой товар, то она бы сказала, возможно, что ей импортный товар не нужен.

и) существительное + существительное... с послелогом – нен: айрет-назарнен – удивленно, зор-белянен – с трудом, зар-зорнен – с трудом, кейф-сефанен – удовлетворенно, джан-джехдинен – усердно, тиш-тырнагынен – цепко. Например: Не олды, не олмады, гъет агъыр бир мараз Мусагъа тиш-тырнагынен ягышты / Что было, чего не было, однако к Мусе цепко прицепилась очень жуткая зараза.

Сонъ бакътылар айрет-назарнен, пек ачувлы имам козюне / Затем удивленно взглянули в гневные глаза имама.

к) существительное... существительное + существительное... существительное... нен: Яры шакъ-яры мыскъылнен – полушутя-полуиронизируя / иронично. Например:

Умер Ипчи яры шакъа-яры мыскъылнен кулды / Умер Ипчи смеялся лукаво.

3) наречие + существительное: эвель-ахыр – напоследок. Например: Эвель-ахыр будыр санъа сёзюм, дингле сен хабер. Тутмаз исенъ насыатым, санъа чокъ зарар этар / Напоследок, тебе моё слово, слушай новость. Навредишь себе, если не прислушаешься к совету.

4) числительное ... существительное ... тан + прилагательное ... существительное ... къа: бир якътан-дигер якъкъа – отсюда-туда / из стороны в сторону. Например: Ель сойрюсенек сюрюсини бир якътан-дигер якъкъа айдаштыра / Ветер гонит из стороны в сторону стаю комаров.

5) местоимение ... существительное ... тан + местоимение ... существительное ... тан: о якътан-бу якътан – оттуда-отсюда. Например:

Нетиджеде, бабам о якътан-бу якътан къытып, бираз пара топлап, бир сыгъыр ве бир байтал сатып алды / И в итоге мой папа, экономя на всём, накопив немного денег, купил одну корову и одну кобылу.





б) **прилагательное + прилагательное**: ачыкъ-айдын – ясно / чётко, ал-реван – кроваво, ач-чыплакъ – впроголодь, бол-сал – свободно, раат-тынч – спокойно, сийрек-сепелек – редко, сагъ-селямет – невердим / живы-здоровы, там-догъру – правильно, шень-шерамет – весело, эмин-эркин – уверенно, ачыкъ-ашкяр – открыто, муаббет-татув – дружно, татлы-муаббет – счастливо. Например:

Огълунен келинине бол-сал яшанъыз, деп тѣпеден экибуюк ода айырды / Выделила две большие комнаты наверху своему сыну с невесткой, сказав: « Живите свободно».

а) **прилагательное + наречие**: ильк-эвеля – прежде всего. Например: О, буны ильк-эвеля озю яхиши анъламкъ, бу вазифени виджданнен эда этмек керек / Он прежде всего должен сам хорошо понять это, выполнить работу на совесть.

7) **существительное ... – тан + прилагательное**: боштан-къуру – неспроста. Например: Секретарь да ешиль чайгъа баштан-къуру теклиф этмей / Но секретарь неспроста приглашает на зелёный чай.

8) **прилагательное + наречие**: ерли-еринде – на месте, узакъ-якъындан – везде / отовсюду. Например: Умумен ода темиз-пак, эр шей ерли-еринде / Вообще комната чиста, всё на месте.

9) **существительное + прилагательное**: дост-муаббет – дружно. Например: ...бизим халкъымыз эмексевер халкътыр, онынъ озь урф-адетлери, анъанелери бар, о дост-муаббет яшамагъа биле ве яшамакъ истей / ...наш народ трудолюбив, ему присущи свои традиции, обычаи, он умеет и желает жить дружно.

а) **существительное + прилагательное ... – сыз / – сиз**: нам-нишансыз – без вести, сес-солукъсыз – беззвучно. Например: Йигитлернинъ учюнджиси сес-солукъсыз ятмакта, Ай да коктен нурларыны джыйыштырып алмакта / Третий джигит беззвучно лежит, и луна на небе сиять перестала.

б) **существительное + прилагательное...ки**: чевре-четтеки – вокруг. Например: Польша топрагъындан, Буг озенинден кечип, эп «Шаркый джебеге ашыкъкъан ачкозь душманнынъ чевре-четтеки къайнакъ арекетлеринден толлай айланькълы ёлларин кеткен дѣрт атлы дѣрдюнджи куню Замойизинагъа келип етилер / Четыре всадника, шедшие по обходным путям, на четвёртый день прибыли в Замойизину, несмотря на ожесточенную борьбу врагов, захвативших Польшу и стремившихся выйти к Восточному фронту.

в) **прилагательное ... – сиз / – сыз + прилагательное ... – сиз / – сыз**: ашсыз-авасыз – впроголодь, йипсиз-туткъалсыз – крепко, шаматасыз-къыяметсиз – тихо. Например: Айтчы, битайыгъым, анавы оксюз къызчыкъ ашсыз-авасыз анда насыл яшай? / Скажи-ка бабушка, а как живет та девочка-сирота без пищи, без воздуха.

г) **прилагательное... – ли / – лы / – лу + прилагательное... – лу / – ли / – лы**: ачлы-токълу – худо-бедно, куели-паслы – в саже, онълу-соллу – вправо-влево. Например: Меджит агъа куели-паслы ёргъун бир алда, эр кестен сонъ фабрика азбарындан чыкъты / Последним весь в саже и усталым вышел со двора фабрики Меджит агъа.

10) **наречие + прилагательное**: эрте-ярыкъ – заранее / вовремя. Например:

Боyle олмаз, къардаш, о тахталарны – шакъамы я! – алты юз кубометр! – эрте-ярыкъ тапын, ерине къоймакъ керексинъ / Шутка ли, братишка, 600 кубометров леса, так дело не пойдѣт! – найди и вовремя положи на место.

11) **глагол + прилагательное... ки**: эмиш-демишлердеки – в слухах, в сплетнях. Например: Эбет, эбет, бу эмиш-демишлердеки переворот яланджы Эдиенинъ чурюк тишинден башлады / Да, да переворот в сплетнях начался с гнилога зуба луны Эдие.



12) местоимение + местоимение: *ана-мына – вот-вот, анда-мында – там-тут, ондан-бундан – так и сяк/ неспеша*. Например: *Ана-мына бутюн мааллемиз патлап, чевере-этраф куль-виран оладжакъ эди / Вот-вот наш квартал взорвется, вся округа разрушится*.

14) глагол + глагол: *абына-сюрюне – кое-как / спотыкаясь, агълай-сызлай – плача, акъызмай-тамызмай – быстро, бата-чома – вверх-вниз / проваливаясь, ёрулмай-талмай – без усталости, итеше-тюртюше – толкаясь, кет-кете – дальше, ойнай-куле – весело, токътамай-тынмай – непрерывно, ур-патласын – громко*. Например: *Бу бахытлы яш чагъында ойнай-куле тояйыкъ / Проживём весело молодые годы*.

15) деепричастие + деепричастие: *бузлап-къатып – застыв, гизленип-сакъланып – прячась, керип-чертип – отметив / рая, кулип-къакъылдап – смеясь, кийинип-къушанып -- нарядившись, къоркъып-пысып – боязливо, къуруп-къатып – застыв, осип-етишип – достигнув, ольчеп-бичип – взвешенно / правильно, оплап-зорлап – принудительно, сакъланып-сакъланып – скрытно, сарарып-солып – исчахнув, севип-сайып – любя, сорамадан-сокъмадан – резко / нагло, тозланып-кюфленип – пылясь, толып-ташып – наполнившись, терлеп-пишип – усердно, язып-сызып – графически*. Например: *Къыркъ беш яшындаки йигит сарарып-солып, вефат этти / Сорокапятiletний парень исчах и умер*.

16) звукоподражательное слово + звукоподражательное слово: *зий-чув – шумно, пата-гут – бесцеремонно, шатыр-гудюр – громыхая / быстро*. Например: *Эльвира шатыр-гудюр савут ювмакъта / Эльвира быстро, громыхая, моет посуду*.

Парные наречия в русском языке образуются по единой модели наречие + наречие, и они немногочислены.

В крымскотатарском языке парные наречия являются самой многочисленной и образуются по шестнадцати моделям в отличие от русского языка. В обоих языках основная модель по которой образуются парные наречия – наречие + наречие, но в крымскотатарском языке остальные модели выделяются на основе функционирования других частей речи в качестве наречий в предложении. Удивительными являются модели парных наречий компоненты которых являются различными частями речи: существительное + прилагательное, прилагательное + наречие, числительное...существительное... –тан + прилагательное... существительное... –къа, местоимение...существительное...тан + местоимение... существительное... –тан. Как видно последние две модели являются четырехкомпонентными парными наречиями.

ЛИТЕРАТУРА

1. Берберова Р. А. Рус ве кырымтатар тиллеринде социатив ибарелер я да чифт сёзлернин параллеллери // Йылдыз. – 2004. – № 6. – С. 129-133.
2. Берберова Р. А. Къырымтатар ве рус тиллеринде чифт я да чифтленген исимлер // Йылдыз. – 2005. – № 1. – С. 101-107.
3. Берберова Р. А. Къырымтатар ве рус тиллеринде чифт фииль ве зарфларнынъ базы хусусиетлери. // Йылдыз. – 2005. – № 3. – С. 55-61.
4. Ганиев Ф. А. Образование сложных слов в татарском языке. – М., Наука, 1982. – 150 с.
5. Ганиев Ф. А. Об орфографии сложных слов в тюркских языках. // Советская тюркология. – 1979. – № 5. – С. 36-40.

6. Гочияева С. А. Наречие в карачаево-балкарском языке. – Черкесск: 1973. – 119 с.
7. Пачаи Имре Ареальные аспекты парных слов в русском языке. Ниредьхаза, STUDIUM, 1995. – 165 с.
8. Пачаи Имре Специфика русской культурной зоны в русской речи и фольклоре. Ниредьхаза, STUDIUM, 2002. – 297 с.
9. Кенесбаев С. К. Некоторые способы образования парных слов. / Уч. записки Каз. гос. ун-та., Т. XI, 1946.
10. Киселёв А.Е. Спаренные наречия русского языка. / Тезисы докладов итоговой научной профессорско-преподавательского состава. Симферополь, 1965. – С. 65-67.
11. Никитина Ф. А. Сложные слова и аналогия в русском языке в сопоставлении с украинским // Русское языкознание. – Вып. 13. – К.: Вища школа. 1986. – С. 9 -15.
12. Самойлович А. Н. Опыт краткой крымскотатарской грамматики. – Пг.: тип. Бораганского, 1916. – С. 33-35.
13. Ткаченко О. Б. По следам исчезнувших языков. / Сопоставительно-историческая (историко-типологическая) фразеология славянских и финно-угорских языков). – Ниредьхаза, STUDIUM, 2002. – С. 175-214.
14. Торопцев И. С. Словопроизводительная модель. – Воронеж. Изд. Воронеж. Ун-та., 1980. – С. 3-13.

УДК [811.111 + 811.161.2]’367.622

Токарев К. О.
(Кіровоград, Україна)

ЧАСТКОВИЙ ЗБІГ ВНУТРІШНЬОЇ ФОРМИ СЛОВА В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті йдеться про особливості явища внутрішньої форми іменників у англійській та українській мовах. Розглядається частковий збіг мотиваційних компонентів в порівнюваних лексичних одиницях та наводяться можливі пояснення цього явища.

Ключові слова: внутрішня форма слова, мотивація, номінація, морфологія.

The article is devoted to the peculiarities of the inner form of the English and Ukrainian words. The partial coincidence of the motivational components is being studied. Some explanations of the phenomenon are provided.

Key words: inner form of the word, motivation, nomination, morphology.

Проблема внутрішньої форми слова останнім часом стає предметом вивчення у різних гуманітарних сферах. Особливу увагу цьому явищу приділяє контрастивне мовознавство.

Вивченням відмінностей внутрішньої форми слова в свій час займалися Гумбольдт В. та Потебня О. О. На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки великий внесок в розгляд цього питання був зроблений Масловим Ю. С., Русанівський В. М., Манакінін В. М., Снітко О. С та ін.

Актуальність цієї проблеми обумовлена тим, що співставлення слів різних мов з прозорою внутрішньою формою дозволяє не лише виділити особливості сприйняття реалій

© Токарев К. О., 2008

об'єктивного світу, які відбиваються у лексичних тезаурусах, але і визначити своєрідності кодування та декодування значень через мотиваційні ознаки. Вивчення питання часткового збігу внутрішньої форми становить великий інтерес не лише для контрастивного мовознавства, але і для етнолінгвістики та психології через те що дає можливість простежити за особливостями процесів номінації.

В межах нашої статті ми спробуємо визначити фактори, які спричиняють відмінність компонентів внутрішньої форми слова, а також надати пояснення явищу збереження спільності між частинами мотиваційних комплексів різних мов, що вживаються для позначення одного й того ж предмету. Зазначимо, що при порівнянні ми розглядаємо лише слова англійської мови внутрішня форма яких складається з двох або більше мотиваційних компонентів. Українські еквіваленти мають, в свою чергу, дві або одну ознаку.

Згідно з результатами нашого дослідження, збіг лише одного компоненту ядерної мотиваційної ознаки найчастіше спостерігається у складених словах. Як відомо, зазвичай мотивація там передається за допомогою двох основ, кожна з яких має певний семантичний потенціал. Така структура аналогічна метафоричному комплексу, де виділяємо основну та допоміжну ознаки. Втім, як показує лексикографічний аналіз, навести прямі аналогії з функціонуванням існуючих в різних мовах семантично навантажених компонентів слова іноді досить складно.

Однією з найбільш цікавих тенденцій у функціонуванні внутрішньої форми слова в порівнюваних мовах є збіг лише одного мотиваційного компоненту при повному вилученні іншого у відмінному мовному середовищі. Наприклад: англ. *witticism* (<*wit* 'дотепник, дотепність' + *cism*) // укр. дотеп (<дотепний) – словотворчий компонент англ. *-cism* не передається в українській мові; англ. *forename* (<*fore* 'перед' + *name* 'ім'я') // укр. ім'я – вживання частини *fore* (може інтерпретуватися як префікс, або як вільна основа) не вживається в українській через особливості функціонування реалії; англ. *free-mason* (<*free* 'вільний' + *mason* 'мазон') // укр. мазон – англійська частина *free* 'вільний' не передається в слов'янській мові через досить серйозне віддалення від самого предмета номінації; англ. *great-coat* (< *great* 'чудовий, гарний, величний' + *coat* 'пальто') // укр. пальто – додаткова семантична ознака відсутня в українському варіанті; англ. *gape-seed* (<*gape* 'дивуватися' + *seed* 'зерно, сім'я') // укр. диво (<дивний, дивитися) – англ. компонент *seed* не передається в українській мові; англ. *grill-work* (<*grill* 'решітка' + *work* 'робота, праця') // укр. решітка – український еквівалент не передає зміст першої частини; англ. *gate-way* (<*gate* 'брама, ворота' + *way* 'дорога') // укр. брама – в українській мові зберігається лише компонент *брама*, в той час як англійський номінативний компонент *way* 'дорога' не передається; англ. *witch-doctor* (<*witch* 'відьма, чаклунка' + *doctor* 'доктор, лікар') // укр. чаклун – сема *doctor* 'доктор, лікар' не існує в українському варіанті слова [1].

Частковий збіг внутрішньої форми в словах української та англійської мови з однаковим значенням невідривно пов'язаний з існуванням вірних семантичних еквівалентів. Семантичне навантаження іменникових номінацій, які вживаються для позначення реалій об'єктивного світу (як матеріальних, так і нематеріальних) у різних мовах є нерівномірним, що пояснюється багатьма факторами. Інформаційні втрати є немінучими, на що неодноразово звертали увагу відомі перекладознавці [2: 132-156; 3: 69-93; 4: 120-148; 5: 176-186].

За аналогією можемо припустити, що при дослідженні слів з однаковим значенням в порівнюваних мовах ми проводимо паралелі лише за основною ядерною предметною

ознакою, яка є спільною для різних мов (між тим там існують і додаткові ознаки).

Наприклад, англ. *gate-way* (<*gate* ‘брама, ворота’ + *way* ‘дорога’) має своїм еквівалентом в українській мові іменник *брама*. Буквальні значення двох цих лексичних одиниць є тотожними та відповідають концепту ‘БРАМА’. Англійська мовна структура, що вживається для позначення цього явища, складається з двох незалежних основ *gate* ‘брама, ворота’ та *way* ‘дорога’.

Перша частина відповідає українському *брама*, а друга передає додаткове значення, якого не маємо в українській мові. Сема *way* ‘шлях, відстань, метод, стан, відношення’ має досить широкий спектр додаткових значень. Завдяки її додаванню до *gate* складений іменник *gate-way*, окрім значення ‘брама’ також починає вживатися для позначення таких реалій як ‘вхід’, ‘ключ, доступ’, ‘підвороття’.

Схожа ситуація спостерігається і в англ. *witch-doctor* ‘чаклун’, яке складається з двох компонентів *witch* ‘відьма, ворожка, чаклун’ та *doctor* ‘доктор’. В українській мові прямим еквівалентом цього слова є *чаклун*, що відповідно залишає без розкриття частину *doctor* ‘доктор, лікар’. Найповніше семантичне значення цього слова розкривається у слов’янському *знахар* – людина, яка виконує не лише функції так званого чаклуна, але і лікує інших (завдяки своїм *знанням*).

Яскравим прикладом функціонування додаткових семантичних елементів в складених словах англійської мови, які не передаються в українській, є англійська номінація *freemason* (варіант англ. *free-mason*). В англійській мові ця одиниця почала використовуватись ще у 1376 році для позначення гільдії подорожуючих масонів с секретним кодексом [6]. Це була досить закрита організація. Лише у 17 столітті коло членів поширилося.

Існує декілька теорій щодо виникнення додатка *free* ‘вільний’. Дехто вважає, що це переосмислення французького *frere* ‘брат’ від словосполучення *fruremason* ‘брат масон’. Інші спеціалісти вважають, що позначення ‘вільний’ вживалося для того, щоб виділити роботу братерства на вільних засадах, або на їх незалежності від місцевих гільдій. В українській мові ця частина додаткового змісту ніяк не передається і втрачається.

В зазначених вище прикладах кожен компонент складеного іменника при самостійному функціонуванні позбавляється прозорої внутрішньої форми, тому ми розглядаємо такі приклади лише з огляду на їх функціонування у межах комплексної мовної одиниці.

Збіг лише одного компоненту внутрішньої форми слова у різних мовах є досить поширеним явищем та, на нашу думку, спричинений функціональними особливостями самого предмету номінації. Українські еквіваленти здебільшого виступають як буквальні відповідники, що вказує на схожу номінацію в іншій мові. Матеріал англійської мови, навпаки, репрезентує слова, які мають більший семантичний потенціал з огляду на існування другої мотивуючої частини, яка і стає своєрідним додатком, що містить пояснювальну інформацію. Іноді розкриття цього другого прошарку змісту можливе лише при детальному етимологічному аналізі.

В розглянутих нами прикладах необхідно також виділити ще один тип відносин між внутрішньої формою слів англійської та української мови – збіг одного компоненту мотиваційного комплексу та відмінність іншого самостійного складника: англ. *fountain-head* (<*fountain* ‘джерело’ + *head* ‘голова, верхня частина, головне’) // укр. першоджерело (<перший + джерело) – англійська частина *head* ‘голова’, що відповідає концепту ‘першості’ в укр. мові передається через числівник *перший*; англ. *gas-mask* (<*gas* ‘газ’ +

mask ‘маска’) // укр. протигаз (<проти + газ) – англ. *mask* ‘маска’ в українському мовному аналозі не вживається, йому на зміну приходить уточнюючий компонент *проти*; англ. *frost-cleft* (*frost* ‘мороз’ + *cleft* ‘розколина, розпадина, тріщина’) чи *frost-crack* (<*frost* ‘мороз’ + *crack* ‘тріщина’) // укр. морозобоїна (<мороз + бити) – замість застосування самої номінації ‘тріщини’ в українській мові використовується віддієслівний компонент *бити*, який створює асоціацію з одним з наслідків дії; англ. *ground-man* (<*ground* ‘земля’ + *man* ‘людина, чоловік’) // укр. землекоп (земля + коп (копати)) – частина *man* ‘людина, чоловік’ в українській мові передається через віддієслівний іменник *коп* (‘той, хто копає’); *wolf-dog* (<*wolf* ‘вовк’ + *dog* ‘собака’) чи *wolf-hound* (<*wolf* ‘вовк’ + *hound* ‘гончак, мисливська собака’) // вовкодав (<вовк + давити, чавити) – в укр. еквіваленті робиться наголос на дії замість самої номінації; англ. *gimlet-eye* (<*gimlet* ‘свердлити, буравити’ + *eye*) // укр. косоокість (<косий + очі) – в порівнюваних мовах залишається лише ядерна номінація *око/eye*, а додаткові ознаки відрізняються [1].

Однією з найскраповіших особливостей української номінативної лексики, створеної за допомогою складання декількох основ, є більш широке використання дієслів. Наприклад, в українському *лісоруб* разом з ядерною основою *ліс*, яка містить у собі основну мотиваційну ознаку, вживається частина дієслова *рубити*. Неіменникова частина дає інтерпретатору натік на те, чим власне займається предмет номінації.

В англійській мові навпаки дієслівна частина не вживається: англ. *wood-man* складається з частини *wood*, яка існує в українському варіанті, та компоненту *man*. Останній несе в собі лише показник роду. Подібна ж ситуація простежується в англ. *flag-man* (<*flag* ‘прапор’ + *man* ‘людина’). В українському *прапорносець* замість іменникового *man*, вживається дієслово *носити*. Основна частина *прапор* залишається незмінною.

Однак, не слід вважати, що в слов’янських мовах існує більше складених найменшуваних з дієслівними частинами. В англійській мові їх також зберігається достатня кількість, просто там вони модифікуються додатковими іменниковими суфіксами, які не вживаються в українській мові: у англ. *grain-grower* (<*grain* + *grow* + *er*) до мотиваційної ознаки додається словотворчий компонент –*er*, що не простежується в українському еквіваленті *хлібороб* (<хліб + робити).

Існують і зовсім протилежні випадки, коли в англійській використовується дієслівна частина з додатковим закінченням, а в українській навпаки – іменникова частина: англ. *evil-speaking* (<*evil* ‘лихо, зло’ + *speak* ‘говорити’ + *ing*) // укр. *лихослів’я* (<лихо + слова) – замість герундія *speaking* ‘говоріння’ в українському варіанті вживається іменникова частина *слово*. Англійський компонент поєднує в собі іменникові та дієслівні ознаки, а той час як український варіант залишається суто номінаційним.

Відмінність морфологічних компонентів в порівнюваних мовах, на нашу думку, свідчить про своєрідність народного бачення однакової реалії в різних мовах та говорить про динамічну структуру будь-якого значення. Сукупність характеристик (денотативних, сигніфікативних, асоціативних) є своєрідним «комунікативним супермаркетом», з якого можуть вживатися необхідні саме в цьому контексті смисли [7: 66]. Це явище – яскрава ілюстрація того, що внутрішня форма є елементом, який поєднує мовний матеріал з загальною структурою людського мислення.

Окремо розглянемо мовленнєві одиниці, в яких спостерігаємо збіг не між ядерною мотиваційною ознакою, а між додатковими семантичними елементами: англ. *half-boot* (< *half* ‘половина’ + *boot* ‘ботинок’) // укр. *побуток* (<полу + боток); англ. *half-bred* (<*half* ‘половина’ + *breed* ‘рід’) // укр. *напівкровка* (<на + пів + кров); англ. *half-cap* (<*half*

‘половина’ + сар ‘картуз, шапка’) // укр. *напівпоклін* (<на + пів + поклін); англ. *half-life* (<half ‘половина’ + life ‘життя’) // укр. *ніврознад* (<пів + розпад); англ. *fore-cast* (<fore ‘перед’ + cast ‘кидати, робити астрологічний прогноз’), англ. *foreknowledge* (<fore ‘перед’ + knowledge ‘знання’ < know ‘знати’) // укр. *передбачення* (<перед + бачити); англ. *foregoer* (<fore ‘перед’ + go ‘йти’), англ. *forerunner* (<fore ‘перед’ + run ‘іхати’ + er) // укр. *попередник* (поперед + ник), укр. *передвісник* (перед + вість + ник); англ. *foretaste* (<fore ‘перед’ + taste ‘смак’) // укр. *передчуття* (<перед + чуття) [1].

Аналогії тут вибудовуються на базі додаткових ознак, які приєднуються до різних ядерних мотиваційних компонентів. Внутрішня форма самих основ мотивації є різною. Це можна пояснити спільністю функціонування основ *half-* та *fore-* з префіксами. Незважаючи на окремий семантичний шар (*half* ‘половина’ та *fore* ‘передній, попереду, носова частина корабля’), ці компоненти в більшості випадків відіграють саме ролі звичайних українських префіксів ‘пів-’ та ‘перед-’. Подібне розподілення засобів творення слів підтверджується дослідженнями мотивації слів в українській та англійській мові, проведеними С. О. Швачко та І. К. Кобяковою [8: 11-14]. Вчені встановили, що морфологічний тип мотивації взагалі більш притаманний російській та українській мові. В англійській він також є поширеним, проте там до морфологічних часин часто додаються семантичні компоненти мотивації.

На нашу думку, слова зі збігом додаткової основи можна віднести до змішаного типу в класифікації внутрішньої форми слова. Наприклад, в англ. *foregoer* є дві чітко виражені мотиваційні ознаки *fore* ‘перед’ та *go* ‘йти’. Перша частина цього слова виконує не лише службову функцію, яка звичайно очікується від префіксу, а стає ще й семантично навантаженою, надаючи додаткову інформацію, що викликає різні інтерпретації значення.

В українській мові існує декілька варіантів передачі цього концепту. Іменник *попередник*, наприклад, побудований на моделі, що була нами виділена в англ. *foregoer* з однією важливою відмінністю. В українській слово повністю позбавлене основної ядерної мотивації. Мотиваційна ознака *‘go’* в українській не передається. Залишається лише перший компонент ‘поперед’ та суфікс *-ник*, який вживається для позначення роду.

Частина *поперед* (<по + перед) в цьому випадку бере на себе роль ядерної частини внутрішньої форми. Спричинений зсув семантичних полів є яскравим свідченням того, що ознаки, покладені у внутрішню форму мовної одиниці, є єдиним мовленнєвим образом, що сформувався під час акту словотворення у підсвідомості людини. Коли креація відбувається через називання, усі вживані компоненти перетворюються у семантично навантажені, що дозволяє створювати в мові потужні номінативні комплекси з широким колом значень та прозорою мотивацією.

На перший погляд, може здатися, що схеми та моделі, за якими створюються нові значення, є досить різними у віддалених мовних осередках. Проте з огляду на наше дослідження, можемо визначити такі причини формування часткового збігу в словах англійської та української мови.

Збіг лише одного мотиваційного компоненту в англійській та українській за відсутністю іншої частини є прямим наслідком бракування тотожних еквівалентів реалії у мові, що неодмінно означає неминучі інформаційні втрати. Причиною спорідненості деяких мотиваційних ознак, покладених в основу внутрішньої форми слова, на нашу думку, є функціональні особливості самого предмету номінації.

Слід відмітити, що з часом додаткові ознаки, закладені у один з мотиваційних компонентів, загублюються, що сприяє поширенню *часткової втрати внутрішньої форми*

слова. Сама ж спільність мовних образів у різних лінгвістичних системах пояснюється існуванням тотожної ознаки, покладеної в основу номінації, яка і збігається.

Зазначимо, що цей збіг може відбуватися за ядерною мотиваційною ознакою та за додатковими семантично-навантаженими елементами, причому домінувати в основах англійських слів будуть іменники, а в українських – дієслова.

Необхідність подальшого вивчення часткового збігу внутрішньої форми слова в англійській та українській мові обумовлене тим фактом, що це явище необхідно розглядати не лише на семантичному, але і на структурному/морфологічному рівні, адже в живому мовленні та літературі частіше спостерігається поєднання семантичних та структурних відмінностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гороть Є. І., Коцюк Л. М., Малімон Л. К., Павлюк А. Б. Англо-український словник. – Вінниця: Нова Книга, 2006. – 1700 с.
2. Федоров А. В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы). – М.: Высшая школа, 1983. – 303 с.
3. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М.: Высшая школа, 1990. – 253 с.
4. Федоров А. В. Введение в теорию перевода. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1953. – 335 с.
5. Миньяр-Белоручев Р. К. Теория и методы перевода. – М.: Московский лицей, 1996. – 208 с.
6. Harper D. Online Etymology Dictionary Ел. ресурс: <<http://www.etymonline.com/>>
7. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986. – 156 с.
8. Швачко С. О., Кобякова І. К. Вступ до мовознавства. – Вінниця: Нова Книга, 2006. – 220 с.

УДК [811.111 + 811.161.2]’25

Сікач Л. М.

(Первомайськ, Україна)

ЛІНГВІСТИЧНІ ВІДНОСНІ ЛАКУНИ ПРИ БІНАРНОМУ ЗІСТАВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ І АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Стаття присвячена проблемі вивчення та адекватному перекладу лінгвістичних відносних лакун при бінарному зіставленні української і англійської мов. Наголошується важливість вміти правильно передати національно-культурний компонент при перекладі з однієї мови на іншу.

Ключові слова: лакуна, безеквівалентна лексика.

The paper is devoted to the problem of study and adequate translation of linguistic relative lacunes in binary comparison of the Ukrainian and the English languages. The importance to be able to reproduce the national-cultural component while translating from one language into another is stressed.

Key words: lacune, non-equivalent vocabulary.

© Сікач Л. М., 2008

Художній твір в усій повноті впливає на розум і почуття читачів тільки в тому мовно-середовищі, у якому цей твір красного письменства виник, тобто його найкраще сприймають ті, хто досконало володіє мовою створеного тексту. Тільки переклад уможливує повноцінне знайомство з «чужим» твором, з культурою і звичаями іншого народу. Саме тому однією з найважливіших і найскладніших проблем практики перекладу є відтворення національно-культурної специфіки оригіналу, оскільки в ній чи не найяскравіше проявляється один із «парадоксів перекладу» – переклад має читатися як оригінал, але зберігати національний дух, народну специфіку першоджерела.

Питання відтворення у перекладному художньому творі національного колориту, національного духу, притаманного оригіналові, давно перебувають у центрі уваги теоретиків і практиків перекладу (Л. Бархударов [1], В. Комісаров [2], В. Виноградов [3], С. Влахов, С. Флорін [4], Р. Зорівчак [5] та інш.) оскільки саме в перекладі як специфічному різновиді людської діяльності перехрещуються власне лінгвістичні, етнопсихологічні та соціокультурні аспекти корелюючих мов.

Проблеми відтворення національно-культурної специфіки першотвору безпосередньо пов'язані з вибором способів і прийомів передачі національно-культурного компоненту одиниць різних рівнів мови – безеквівалентної та фоново-конотативної лексики [6, 150].

Лексичні одиниці, що передають національний колорит оригіналу, становлять досить великий і неоднорідний шар: вони позначають усе те, що є характерним для культури, побуту, традицій кожного народу впродовж різних історичних епох.

Читаючи текст на нерідній мові, реципієнт контактує з «чужою» культурою і сприймає її через призму своєї національної культури. Особливості «чужої» культури можуть неадекватно інтерпретуватися реципієнтом, унаслідок чого нерідко виникає різного ступеня незрозуміння смислового, емотивного і прагматичного змісту тексту, що пояснюється відмінностями в світогляді, соціальній позиції, ступені соціального розвитку людей.

У зв'язку з цим переклад як форма діяльності припускає, з одного боку, мовний контакт з метою адекватної передачі змісту, вираженого засобами однієї мови, за допомогою засобів іншої мови, а з іншою – конфронтацію культур, виражених в цих мовах. Одні і ті ж поняття в різних мовах можуть передаватися по-різному. Коли ці поняття ідентичні, переклад їх не складає труднощів. Проте структури понять часто неоднакові, значення слів і пропозицій ускладнені вхідними елементами, характерними тільки для даної мови. В цьому випадку переклад з однієї мови на іншу у принципі можливий, але вимагає від перекладача ерудиції і майстерності.

Розбіжності, неспівпадіння в мовах і культурах фіксуються на різних рівнях і описуються різними авторами в різних термінах. Слова, які позначають поняття, предмети, явища, що типові тільки для певного мовного колективу і не мають аналогів в іншій мові, в теорії перекладу і лінгвокраїнознавстві визначають термінами: «безеквівалентна лексика», «реалії», «лакуни». Саме вони і складають національно-культурний зміст тексту оригіналу, збереження і передача якого необхідні для досягнення єдності змісту і форми в перекладі, тобто для досягнення адекватності перекладу.

В сучасній лінгвістиці розробка теорії лакун є досить актуальною. Багато сучасних лінгвістів (Л. Бархударов [1], В. Жельвіс [7], В. Мурав'юв [6], Ю. Прохоров [8], Ю. Сорокін [9]) займаються вивченням проблеми адекватного перекладу лакун.

Одна з перших праць, де розробляється докладна класифікація лакун, належить В. Мурав'юву. Він відносить до лакун ті іншомовні слова і стійкі словосполучення, які

виражають поняття, не закріплені в мовній нормі мови перекладу, і для передачі яких в мові перекладу потрібні більш менш просторові перифрази – вільні словосполучення, створені на рівні мови, і виділяє наступні два типи лакун: лінгвістичні і етнографічні, які в свою чергу, підрозділяє на наступні підтипи: лінгвістичні – абсолютні, відносні, векторні і стилістичні; етнографічні – абсолютні, відносні, векторні і асоціативні [6, 23-26].

Розглянемо лінгвістичні відносні лакуни при бінарному зіставленні української та англійської мов.

Відносні лакуни виділяються при порівнянні частоти вживання слів із загальним значенням в двох мовах. Відносні лакуни існують на рівні мови при спільності понять, що виражаються порівнюваними словами. Лакуни можуть бути і відносними, коли слово або словоформа, існуюча в національній мові, вживаються дуже рідко [9, 121].

Свідочтвами слабкої вживаності слова в одній з мов у порівнянні з іншою є наступні фактори: слово не утворює або утворює незначну кількість фразеологізмів в одній з мов і є улюбленим семантичним стрижнем в іншій; слово не має переносних значень в одній з мов і набуває нового значення в іншій мові; слово характеризується слабким дериватом в одній мові і утворює численні похідні в іншій (зокрема, при утворенні імен власних), при цьому похідні, у свою чергу, можуть утворювати фразеологізми. Наприклад, укр. слово «душа» широко вживається в українській мові в порівнянні з англійським «*soul*» і утворює безліч фразеологізмів: *аж душа болить, душа радіє, бісова душа, відкрита душа, горить душа, душа болить, щемить на душі, душа в душу, душа в п'яти, душа геть, душа обливається кров'ю, душа настіж, душа на одній нитці тримається, душа не лежить, душа не на місці, душа рветься, душа розривається надвоє, душа співає, душа сохне, душа тремтить, жива душа, заяча душа, кайнова душа, канцелярська душа, кипить душа, куди душа забігає, ледве душа тримається в тілі, душа не з лопуцька, ні одна жива душа, пропаца душа, скільки душа забігає, тільки душа в тілі, черства душа, широка душа, золота душа, як одна душа тощо. Укр. «собака» і англ. «*dog*» – битий собака, собака не гавкнув, собака не перескочить, мов собака, який зірвався з цепу, ніякий собака, ось де собака заритий, потайний собака (Сірко), скажений собака, усякий собака, як вірний собака, як побитий собака, як собака (гоłodний, злий, змерз), як собака на висівці, як собака в човні, як собака з обгризеною кістку, як собака на прив'язі, як собака палицю, як собака на сні, з'їсти собаку, ні за собаку, собаці на хвіст, як собаці другий хвіст, як собаці п'ята нога. Англ. «*face*» – *before smb's face* – під носом у когось, *to smb's face* – в очі, *it's written all over his face* – це в нього на лобі написано, *to open one's face* – відкрити рота (заговорити), *to fly in the face of facts* – заперечувати незважаючи на факти, *to put one's face against smth* – боротися з чимось, *from face to foot* – з голови до п'ят, *to be in face* – гарно виглядати, *to run one's face* – використовувати приємну зовнішність, щоб досягти успіху тощо. Крім того, утворює багато похідних – *face-about, face-ache, face-bone, face-card, face-cloth, face-fungus, face-lift, face-mould, face-paint, face-plate, face-saver, face-stone*. Якщо дослідити українське слово «обличчя», ми побачимо, що воно утворює деякі фразеологізми, але небагато: *дивитися правді в обличчя, плювати в обличчя, показувати дійсне обличчя, не вдарити обличчям в грязь*. Англ. «*bacon*» і укр. «бекон» – загальне поняття для двох мов, тому що вказані слова і явища існують в обох країнах, але використовуються по-різному. Відомо, що англійці вживають *bacon and eggs* на сніданок, ця страва вважається обов'язковим атрибутом *English breakfast*, в той час як українці є прибічниками континентального сніданку. Англ. «*bacon*» утворює наступні фразеологізми: *to bring home the bacon* – добитися успіху або достатньо заробляти, *to save one's bacon**

– врятувати свою шкіру. Як бачимо, «*bacon*» є символом достатку в англійській мові. Але в українській мові є слово «*salo*» (англ. «*lard*»), страва, яка асоціюється з українською кухнею. Слово «*salo*» утворює наступні фразеологізми, що говорить про його широке вживання в українській мові: *залити за шкуру сала, на комариному салі, дурне сало без хліба, як кіт на сало, як салом мастити, як салом по губах, як бобер у салі* тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бархударов Л. С. Язык и перевод / вопросы общей и частной теории перевода/. – М.: Международные отношения, 1975.
2. Комиссаров В. Н. Перевод и языковое посредничество // Тетради переводчика. Вып. 21. – М.: Высшая школа, 1984.
3. Виноградов В. С. Лексические вопросы перевода художественной прозы. – М., 1978.
4. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М.: Высшая школа, 1986.
5. Зорівчак Р. П. Реалія і переклад (На матеріалі англомовних перекладів української прози). – Львів: Вид-во при Львів. ун-ті, 1989.
6. Муравьёв В. Л. О языковых лакунах (на материале русского и французского языков) // Иностранные языки в школе. – 1971. – № 1. – С. 23-26.
7. Жельвис В. И., Марковина И. Ю. Опыт систематизации англо-русских лакун. // Исследование проблем речевого общения. – М.: 1979. – С. 194-206.
8. Прохоров Ю. Е. Национально-социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку. – 2003. – С. 64.
9. Сорокин Ю. А. Метод установления лакун как один из способов выявления специфики локальных культур // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М., 1977. – С. 120-136.

УДК 811.111'373.613

Білоусова В. В.
(Бердянськ, Україна)

ФОРМАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ТИПИ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ НА -ING У РІЗНОСИСТЕМНИХ МОВАХ

У статті розглядаються нові концепції підходів до типології визначення запозичених мовних фактів, які мають похідний характер та містять полісемічний формант -ing. Дослідження проводилося на матеріалі різносистемних мов. Визначення формально-семантичних типів англомовних похідних на -ing будується на основі двоступеневого аналізу за формальними, категоріальними та семантичними ознаками в англійській мові та мовах-реципієнтах.

Ключові слова: *формально-семантична типологія, англомовне запозичення, похідне, формант -ing.*

The new conception approaches in typology of borrowed language facts that are derivatives with format -ing are analyzed in this article. The research was done on the different type languages materials. The consideration of form and semantic types of English derivatives are built on bilateral analyze by form, semantic and category features.

© Білоусова В. В., 2008

Key words: *form and semantic typology, English borrowed words, derivative, format -ing.*

Вплив англійської мови виступає складовою частиною і суттєвою ознакою процесу глобалізації, який швидко поширюється завдяки розвитку сучасних інформаційних технологій Ажнюк Б., Мельник Ю. Та ін. [1,2]. В самому процесі лексичного запозичення відзначається тенденція до інтернаціоналізації, як словника, так і способів утворення слів, розширення інтернаціонального лексичного фонду йде шляхом запозичення іншомовної лексики і створення нових слів на основі інтернаціональних як кореневих, так і афіксальних морфем [3]. Причини активізації процесу запозичення мають двосторонній характер і зумовлені зовнішніми та внутрішніми лінгвістичними факторами [3,4].

Англомовні запозичення з формантом *-ing* представляють собою складний формально-семантичний комплекс, який запозичується мовами з різною організацією лексичних та граматичних значень.

Зіставне дослідження англомовних запозичених похідних з полісемічним формантом *-ing* у різносистемних мовах розширює можливості визначення специфіки універсальних комплексних мовних типів на формальному, граматичному та семантичному рівнях. Важливими напрямками у цьому науковому пошуку виступають класичні та новітні праці з теорії запозичення (У. Вайнрайх, Е. Хауген, В. Ю. Розенцвейг, Д. С. Лотте, В. В. Акуленко, В. М. Русанівський, Й. Айдукович, В. П. Сімонок, праці з теорії словотвору (М. Докулил, Е. Курилович, В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, О. А. Земська та ін.) та теорії семантики запозичених мовних знаків (Д. Лайонз, В. Г. Гак, Г. В. Колшанский, Д. Н. Шмельов, В. В. Лопатін, І. С. Улуханов, О. С. Кубрякова, В. А. Ільїна та ін.).

Обрані для дослідження мови належать, як до умовно синтетичних (польська, російська та українська мови), так і до відносно аналітичних мов (французька мова), з погляду на те, що не існує абсолютних представників того чи іншого типу мов.

Весь загал запозичень на *-ing* у різносистемних мовах можна розділити на дві основні нерівні за чисельністю групи у такому порядку збільшення: **запозичення на *-ing* неангломовного походження** (з інших германських мов, напр.: німецької: *рислинг* (укр./рос.), датської: *лан(д)стинг*(рос./пол.), голландської: *салинг*(рос.), норвезької: *одельстинг* (рос.)та ін., а також східних мов, напр.: китайської: *i-cing*(пол.)) та **англомовні запозичення на *-ing***, які, в свою чергу, розподіляються на загальну лексику та терміни й професіоналізми. Кодифіковані словниками запозичення на *-ing* виступають у наступному співвідношенні за мовами (не кодифіковані постійно надходять і змінюють якісний та кількісний склад запозичень на *-ing*):

Розподіл запозичень на *-ing* за сферами вжитку та мовами у кількісному та процентному співвідношенні

Табл. 1

Мови	Історизми та екзотизми %	Терміни і професіоналізми %	Загальноновживана лексика %
українська	10 (11%)	80 (86%)	3 (3%)
російська	13 (10%)	106 (82,2%)	10 (7,8%)
польська	11 (8%)	113 (84%)	9 (6%)
французька	4 (5%)	66(76%)	16 (19%)

Терміни і професіоналізми складають найбільш чисельну частину англомовних запозичень на *-ing* в усіх мовах, на матеріалі яких проводилося дослідження, і належать наступним тематичним групам у такому порядку зменшення середньої чисельності за групами: 1. *бізнес, біржа, банківська справа, страхування, юриспруденція, економіка, фінанси, маркетинг, менеджмент*; 2. *спорт, фізкультура, туризм, розваги*; 3. *комунікативістика, масмедіа, шоу-бізнес*; 4. *загальнонаукова та міжпрофесійна термінологія*; 5. *промисловість*; 6. *інформаційні системи і технології*; 7. *медицина, косметологія, психотерапія*; 8. *біологія, біотехнологія, зоологія, зоотехніка, кінологія, екологія, рослини, хімічні речовини*; 9. *суспільство (політика, рух, явища суспільного життя)*; 10. *будівництво, ріелтерство*; 11. *морська справа*; 12. *зброя, військова справа*.

При значній кількості ґрунтовних наукових праць в галузі індоєвропейської компаративістики слід зауважити, що на сучасному етапі розвитку бракує досліджень, у яких складні формально-семантичні мовні факти аналізуються в діахронічному та синхронічному аспектах з урахуванням специфіки асиміляції їх у мовах з різною системою організації лексичних та граматичних значень за розкладом та у єдиному складі похідного запозичення на *-ing* за формальними, граматичними і семантичними критеріями, білатерально у мові-джерелі та мові-реципієнті.

Порівняльно-типологічне дослідження англомовних формально та семантично складних запозичень на *-ing* набуває особливого значення, яке обумовлено необхідністю систематизації паспортизованих та не паспортизованих мовних фактів у різносистемних мовах на мовному та мовленнєвому рівнях, визначенням їх формально-семантичних типів та перспектив розвитку у процесі асиміляції в мовних системах з різною організацією лексичних та граматичних значень.

Розгляд англомовних запозичених похідних з формантом *-ing* з точки зору їх формально-семантичних типів у різносистемних мовах, зумовив розв'язання наступних ключових для доведення наукової гіпотези питань: причини сучасної активізації англомовних запозичень у різносистемних мовах; визначення формально-семантичного характеру англомовних запозичених похідних з позицій словотвору та семантики складних мовних фактів білатерально: в англійській мовній системі та на матеріалі мов-реципієнтів; встановлення полісемічного характеру англомовного форманту *-ing*; визначення загального і конкретного словотвірного значення запозиченого похідного на *-ing*; визначення формальних, граматичних та семантичних типів запозичених похідних на *-ing*; визначення словотвірного потенціалу англомовного форманту *-ing* у різносистемних мовах; визначення типів відтворення англомовних запозичених похідних на *-ing* у різносистемних мовах.

Характер процесу запозичення та його подальшого засвоєння великою мірою залежать від мовної системи, до якої потрапляють іншомовні одиниці. Мови з різною системою організації лексичних та граматичних значень по-різному асимілюють запозичення з однотипною морфемною структурою. Причини цього явища знаходяться у внутрішньо-системній організації мов, які можливо дослідити за правилами зіставного аналізу.

Англомовні похідні з формантом *-ing* функціонують у мовах, що належать до індоєвропейських мов трьох різних сімей: англійська (германська), французька (романська), польська (західно-слов'янська), українська та російська мови (східно-слав'янська).

Проблемам запозичення з англомовним формантом **-ing** присвячена невелика кількість спеціальних лінгвістичних робіт, в яких, він проходив основним (Р. Д. Єлісеєва, Л. В. Назаренко) питанням на англомовному матеріалі або частковим на матеріалі російської

мови (В. В. Виноградов, В. В. Акуленко, Д. С. Лотте, С. В. Гриньов, Ю. О. Жлуктенко, Л. П. Крисін), на матеріалі польської мови (А. Марковський та ін.) на матеріалі французької мови [5].

Зіставлення за правилами сучасного мовознавства проводиться на двох базових рівнях: фонологічному та морфологічному, останній, виходячи з характеру об'єкту дослідження становить особливий інтерес.

Фонетична асиміляція англословних запозичень на -ing не представляється дуже складною і відбувається за регулярними фонологічними внутрішньомовними правилами. Однак формант -ing приєднаний до основи, яка закінчується на приголосний в усіх мовах-реципієнтах відчувається фонологічно чужим, бо містить нетипове звуко- та буквосполучення для фонетичної системи тієї мови, куди потрапило таке запозичення.

Типологічний опис англословних запозичень на -ing в окремих мовах спирається як на індивідуальні особливості асиміляції в них, так і на регулярні та нерегулярні явища, в обох випадках підхід до аналізу повинен бути структурним.

Визначальне місце у дослідженні структури будь-якої мови належить вченню про форму слова – морфології, морфологічний критерій (словозмінний та словотвірний) критерій вважається вирішальним при визначенні структурного типу мови (звідси рівнозначність термінів «типологічна» та «морфологічна» класифікація мовних явищ).

Для зіставно-типологічної фонології зворот до морфологічного критерію є обов'язковим. Для повного розуміння розбіжностей та тотожності у засвоєнні англословних похідних з формантом -ing у різносистемних мовах треба враховувати види мовної взаємодії: 1) генетична спорідненість; 2) ареальна спорідненість; 3) типологічна спорідненість. Наприклад, при генетичній спорідненості спостерігається однотипність і в процесах асиміляції запозичень на рівні морфології словотворення у таких мовах. При ареальному сходженні (українська, російська), прозорі міжмовні кордони дозволяють передбачити наявність будь-якого запозиченого мовного факту паралельно у двох мовах. Типологічна схожість мов обумовлює морфо-синтаксичний характер функціонування запозичень певного типу.

Англословні запозичення на -ing, які потрапляють до загального словарного фонду цих мов, формально складаються з різних основ та постійного суфіксу (форманту) -ing, напр.: **market-ing**, **de-brief-ing**, **smok-ing** та ін. А семантично відносяться до різних тематичних груп і позначають назви процесів, дій, станів та предметів, напр.: **kidnapping** – викрадення людей (назва процесу і дії), **pressing** – силовий тиск (назва процесу, дії і стану), **smoking** – урочистий піджак (назва предмету) та ін, а також ознаку предметів, грам: **recording** (company) – компанія звукозапису, **recruiting** (agency) – агентство з найму працівників, **multi-leveling** method – багаторівневий метод (маркетинговий прийом) та ін.

Запозичення з формантом -ing залежно від типу мотивуючої основи можуть бути семантично прозорими або лексикалізованими чи ідіоматичними частково або повністю.

Запозичення на -ing в українській, російській, польській та французькій мовах мають як спільний фонд, так і власні запозичення на -ing, мотивовані внутрішніми мовними потребами.

Подібні запозичення входять у мову-реципієнт єдиним фонетично-морфологічним комплексом з певним семантичним наповненням, який функціонує згідно з мовними правилами і використовується відповідно своєму прагматичному призначенню.

Питання, які стосуються мовної норми виникають, коли ступінь їх асиміляції підвищується до утворення словотвірних рядів, детермінологізації, семантичного зсуву і, навіть, виділення форманту зі складу запозичення, у якості словотвірного на власно мовно-

му підґрунті (останній мовний факт ми зафіксували у російській мові на мовленнєвому рівні).

На першому етапі функціонування англомовного запозичення з формантом *-ing*, труднощі, з якими стикається дослідник, стосуються встановлення вірного значення слова-прототипу. Запозичення невідоме за значенням і чужомовне за формою потребує точного визначення, як для сфери свого застосування, так і для точного опису його походження при кодифікації.

Специфіка запозичень з формантом *-ing* полягає у необхідності вірного визначення основи-мотиватора, до якого приєднався формант *-ing*. А також у віднесенні до певного типу формально-семантичних комплексів, за якими можливо вірно розуміння англомовного запозичення з формантом *-ing*.

Відправна основа або основа – мотиватор певним чином впливає на утворення нового формально-семантичного комплексу з формантом *-ing*.

Подібний вплив обумовлено категоріальним значенням основи, яка мотивує вибір форманта. Готовий формально-семантичний комплекс набуває значення, яке за дослідженням визначається як «словотвірне значення». За Кубряковою О. С. це формально виражений тип значення, який проходить у цілій серії мотивованих слів з одним і тим самим формантом [6: 27]. Згідно з результатами дослідження встановлено існування мовних фактів зі словотвірним значенням «предметності», «процесуальності» та «ознаковості».

Методика аналізу комплексних формально-семантичних знаків складається з двох послідовних етапів.

На першому виводяться формальні складники запозичення на *-ing*. Встановлено факти запозичення наступних формальних комплексів: 1) простий; 2) складений; 3) складений префіксальний; 4) складений постфіксальний.

Формальний аналіз запозичень з формантом *-ing*, зроблено на основі їх первісної форми, у якій вони функціонують в англійській мовній системі, і у такому ж виді запозичуються у різносистемні мови. Частота вживання цих одиниць в англійській мові обумовлює їх формальний склад, який фіксується словниками. Наприклад, префіксальні комплекси типу **upgrading** та **underwriting** походять від префіксальних дієслів **upgrade** – to raise sb/sth to a higher grade or rank – [7: 1312]; **to underwrite** – 2. (finance) to promise to buy, at an agreed price, the portion of a business company that is not bought by the public – [7: 1299]. На відміну від **upwelling**, яке походить від **to well up** – to flow or rise to the surface and spill over – [7: 1354], конструкції, в якій постфікс ще не став префіксом. Вірне встановлення англомовного прототипу є важливим для вірного перекладу та паспортизації запозичення.

Фонетичний критерій виступає основним показником запозиченого слова. Рідкість уживання фонемі може служити ознакою запозиченого слова. Запозичення з формантом *-ing* завжди впізнаються завдяки графемно-фонематичній інновації, яка, навіть за умов графічної та фонетичної асиміляції, залишається «іншомовною». Такою інновацією по відношенню до запозичень на *-ing*, можна вважати запозичення нового буквосполучення, яке кирилицею передається «-инг (*ing*)», а латиною залишається незмінним у складі цитованих мовних одиниць.

Фонематично, це сполучення передається через назалізацію звука *[i]* або через *[iŋ]* у французькій та польській мовах та через *[ng]* в російській та українській мовах, в яких у сполученні «нг» пом'якшуються обидва твердих приголосних.

Фонетичний рівень мови, як відомо, самий стабільний серед інших мовних рівнів.

Він менш за інші рівні може змінюватися завдяки важливості своїх одиниць як будівельних елементів матеріальної форми існування мови. За таких умов, зміни у фонетичному складі розглядаються як результати впливу інших мов.

У цьому розділі наявні мовні факти запозичень з формантом -ing проаналізовано шляхом зіставлення їх з англomовними формально-семантичними відповідниками, що дозволило визначити два формальні комплекси, які запозичуються у різносистемні мови:

1) **простий**, який складається з основи-мотиватора та форманта -ing, напр.: *monitor* + **ing** (укр./рос./пол./фр.) та ін.;

2) **складений** існує у кількох різновидах:

а) з **двох основ**, одна з яких закінчується на -ing, напр.: *baby-sitting* (фр.), *body-building* (укр./рос./пол./фр.) та ін.;

в) **словосполучення** (процесуальна або предметна ознака на -ing і предмет) *multi-leveling method* (рос.), *revolving credit* (рос./фр.) та ін.;

с) **складений префіксальний** – префікс + основа-мотиватор + -ing. Встановлено факти запозичень з наступними префіксами: auto-, de-, out-, re-, up-, under-, які приєднуються до основи-мотиватора на -ing, напр.: *remarketing* (укр./рос./пол./фр.), *upgrading* (укр./рос./), *debriefing* (рос.) та ін.;

д) **складений постфіксальний**, формальний прототип якого можливо встановити тільки за основою-мотиватором. Запозичення не має англomовного словарного відповідника, отже утворено оказіонально за характером значення як синтаксичний дериват. Встановлено тільки один подібний факт запозичення у російській мові, який має термінологічну характеристику – *upwelling* (від to well up) – «морська течія, що підіймається з глибини моря або океану», отже може зустрічатися і в інших мовах.

Грамаіічні типи англomовних запозичень на -ing виводяться на підставі віднесення їх за категоріальними ознаками до тієї чи іншої частини мови і розподіляються на: **назви предметів** (конкретних або абстрактних), **назви процесів** (станів, дій, тощо) та **ознаки предметів** (процесуальні або предметні). Наприклад: анг. *smoking*; фр. *smoking*; пол. *smoking*; укр. *смокінг*; рос. *смокинг* – назва предмету // анг. *surfing*; фр. *surfing*; пол. *surfing*; укр. *серфінг*; рос. *серфинг* – назва процесу // анг. *clearing bank*; фр. *clearing bank*; пол. *bank kliringowy*; укр. *кліринговий банк*; рос. *клиринговый банк* – процесуальна ознака предмету (*clearing* – безготівковий розрахунок).

Основними морфологічними ідентифікаторами для запозичень на -ing виступають такі визначення, як «предмет» – **предметна назва**; «дія» – **процесна назва**; «ознака» (процесуальна та не процесуальна) – **ознакова назва**; окремі запозичення на -ing можуть бути представлені у мовах як предметні й, як процесні назви одночасно, напр.: *doping* (укр./рос./пол./фр.) – загальна назва стимулюючих засобів, а також назва процесу – «прийом таких засобів».

Паспортизація встановлених мовних фактів запозичень на -ing вимагає визначення лексико-семантичного відповідника в мові-джерелі, що не завжди є простим завданням через нерідку ідіоматичність значень похідних на -ing. Залежно від семантичного наповнення основи мають різний ступінь ідіоматичності (за О. С. Кубряковою, існує три класи похідних за ступенем ідіоматичності):

1) **семантично прозорі** (повномотивовані), напр.: *arm-wrestling* (укр./рос./пол./фр.) – «боротьба рук» від *arm*, n – рука і *wrestle*, v – боротися; 2) **лексикалізовані** (мотивовані значенням, що потребує певного домислення), напр.: *holding* (укр./рос./пол./фр.) – «головна компанія, яка утримує контрольні пакети акцій» від *hold* v – тримати; 3) **ідіоматичні**

(або ідіоматично-фразеологічні), повного семантичного відповідника, як правило, не існує, мовна одиниця часто не має лексикографічного оформлення, або має інше значення, що не відповідає значенню запозичення на -ing, напр.: *roaming* – «послуга мобільного зв'язку за кордоном» (укр./рос./пол./фр.) від *roam*, *v* – «блукати»; *browning* – «вогнепальна зброя», *pershing* – «балістична ракета», *boeing* – «пасажирський літак» – назви надані за прізвищами конструкторів; *icing* (рос.) – прийом хокейної гри від *ice*, *v* – «покривати глазур'ю».

Якісні прикметники на -ing запозичуються у складі словосполучень і представлені одиничними фактами. Загалом, вони семантично прозорі, тобто мають найнижчий ступінь ідіоматичності, напр.: *recruiting company* (укр./рос.) – «компанія з найму робітників»; *missing link* (пол.) – «артефакт, якого бракує»; *camping site* (фр.) – місце для кемпінгу та ін.

Таким чином, визначені формально-семантичні типи запозичень з формантом -ing можуть мати наступний вигляд за окремими мовами, напр.: **брифінг** (укр.) – коротка нарада представників засобів масової інформації – [англ. *briefing* букв. інструктаж] – Пустовіт Л.О. СІС, 2000, С. 186. Мартиняк Т. П., РУСІС, 1999, С. 55. – від *briefing* – information or instructions that you get before you have to do something – LDCE, 2000, P. 156. – Тип запозичення: **Просте процесне семантично прозоре;**

андерайтинг (рос.) – покупка цінних паперів нових випусків з метою продажу – Комлев Н. Г., СНІС, 1995, С. 3; Богодевич Н. Т. ФИАРАС, 1995, С. 1 – від *underwrite*, *v* – to support an activity, business plan etc. with money, so that you are financially responsible for it – LDCE, 2000, P. 1569. – Тип запозичення: **Просте процесне лексикалізоване;**

dressинг (пол.) – rodzaj majonezu z przyprawami, używanego do zimnych potraw, gływnie sałatek. (ang.) – SWO, 1995, Str. 247. – від *dressing*, *n* – a mixture of liquids, usually made of oil and vinegar, that you put on raw vegetables – LDCE, 2000, P. 421. – Тип запозичення: **просте предметне семантично прозоре;**

brainstorming, *n* (фр.) – recherche d'idées originales dans un groupe. – DU, 1993, P. 69 – від *brain-storming*, *n* – the act of meeting with a group of people in order to try to develop ideas and think of ways of solving problems – L DC E, 2000, P. 148. – Тип запозичення: **складене процесне ідіоматичне.**

Теоретично, існує п'ятнадцять формально-семантичних комбінацій, які характеризують тип запозичення на -ing, але фактично їх менше на даний час дослідження. З огляду на те, що процес запозичення триває постійно, а похідні з формантом -ing характеризуються великим творчим потенціалом, усі лакуни згодом мають бути заповнені.

Як свідчить аналіз, запозичені похідні з формантом -ing позначають імена дії (віддієслівні іменники), предметні імена (відад'єктивні іменники) та процесуальну чи предметну ознаку (прикметник) у такому порядку зменшення кількості запозичених одиниць. Формально та семантично, на момент запозичення, вони відповідають англomовному прототипу у такому ж або звуженому значенні.

Віддієслівні іменники використовуються як назви процесів, явищ або станів і залежно від категоріальної приналежності основи мають різний ступінь ідіоматичності (лексично прозорі (граматикалізовані), лексикалізовані (частково мотивовані), ідіоматичні або ідіоматично-фразеологічні).

Відад'єктивні, служать для номінації, як дієслівних, так і предметних імен, семантична наповненість основи-мотиватора деривату впливає на ідіоматичний характер запозиченого похідного.

Якісні прикметники на -ing запозичуються у складі словосполучень і представлені

одиничними фактами. Загалом, вони семантично прозорі, тобто мають найнижчий ступінь ідіоматичності.

В умовах реалізації словотвірних можливостей іншомовного неологізму має значення не тільки характер його морфологічної структури і його граматична засвоєність тією чи іншою мовою, а і те наскільки воно уживане. У фокусі соціальної уваги, при частому використанні у засобах масової інформації чи у мовленнєвому застосуванні, деякі нові запозичення можуть утворювати похідні більш активно, ніж структурно близькі із ними інші запозичення, які не досить популярні.

Проведене дослідження дозволяє сформулювати наступні **висновки**:

1. Весь загал запозичень на -ing у різносистемних мовах можна розділити на дві основні нерівні за чисельністю групи у такому порядку збільшення: **запозичення на -ing неангломовного походження** (з інших германських мов, напр.: німецької: *risling* (укр./рос.), датської: *лан(д)стинг* (рос./пол.), голландської: *салинг* (рос.), норвезької: *одельстинг* (рос.) та ін., а також східних мов, напр.: китайської: *i-cing* (пол.)) та **англомовні запозичення на -ing**, які, в свою чергу, розподіляються на загальну лексику та терміни й професіоналізми.

2. Характер процесу запозичення та його подальшого засвоєння великою мірою залежать від мовної системи, до якої потрапляють іншомовні одиниці. Мови з різною системою організації лексичних та граматичних значень по-різному асимілюють запозичення з однотипною морфемною структурою. Причини цього явища знаходяться у внутрішньо-системній організації мов, які можливо дослідити за правилами зіставного аналізу.

4. Теоретично, існує п'ятнадцять формально-семантичних комбінацій, які характеризують тип запозичення на -ing, але фактично їх менше на даний час дослідження. З огляду на те, що процес запозичення триває постійно, а похідні з формантом -ing характеризуються великим творчим потенціалом, усі лакуни згодом мають бути заповнені.

3. Встановлено наступні формальні та семантичні типи англломовного запозичення на -ing у різносистемних мовах у 9-ти комбінаціях. На формальному рівні прості (основа + ing) й складені (2 основи + ing або словосполучення); на морфологічному: предметні, процесні та ознакові; на семантичному семантично прозорі, лексикалізовані та ідіоматичні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ажнюк Б. Лінгвістичні аспекти глобалізації в Україні // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції, 2005. – С. 1-10. – Ел. ресурс: <http://www.novamova.com/ua/htm/radchuk/tum/longconf28htm>.
2. Мельник Ю. Про вплив глобалізації на сучасні слов'янські мови. – 2004, С. 1-15. – Ел. ресурс: <http://kirovograd.iatp.org.ua/melnik/articles/GL3.htm>.
3. Крысин Л. П. Лексическое заимствование и калькирование в русском языке последних десятилетий // Вопросы языкознания. – № 6. – 2002. – С. 27-34.
4. Брейтер М. А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы – М.: Диалог-МГУ, 1997. – 156 с.
5. Ел. ресурс: <http://www.fr.wikipedia.org>
6. Кубрякова Е. С. Когнитивная лингвистика и проблемы композиционной семантики в сфере словообразования // Известия АН. Серия Литературы и языка, 2002. – Т. 61. – № 1. – С. 13-24.
7. Dictionary of Contemporary English/ Third edition. – Essex (England): Longman Group Ltd. 2000. – 1668 p.

УДК: 811.161.2'276.12: 070

Коваленко Б. О.

(Кам'янець-Подільський, Україна)

СЛОВОТВОРЕННЯ КОЛОКВІАЛІЗМІВ У МОВІ ГАЗЕТ

Стаття присвячена розгляду словотворення колоквіалізмів у мові газет. З'ясовано, що елементи розмовності в мові газет є поширеним явищем кінця ХХ століття, а зі словотвірного погляду мова газети представлена фактично всіма структурними типами розмовних іменників.

Ключові слова: колоквіалізм, мова газет, словотворення.

The article is devoted to investigative the word-formation of colloquial words in newspaper language. It was found out that the elements of colloquial style in newspaper language was a widespread phenomenon at the end of the ХХ century and from the point of view of word-formation newspaper language is represented by all structural types of colloquial nouns.

Key words: colloquialism, newspaper language, word-formation.

Питання мови і стилю української періодики привертало увагу дослідників від початку ХХ століття. Дослідження мови українських газет має свою історію. Так, поява значної кількості статей спричинювали мовні дискусії з питань культури мови, які так чи інакше торкалися мови преси, іноді це залежало від зацікавлень мовою періодики окремих учених чи наукових колективів [1: 3]. Вивчення української «часописної мови», як і «часописного українського письменства», започаткували ще на початку минулого століття своїми працями І. Франко, Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький, Л. Мартович та ін. Мова української преси (як, до речі, й сама преса), що виходила з 1914 року, а також між двома світовими війнами на окремих територіях українських земель, ще не стала об'єктом ґрунтовного дослідження. Є лише окремі зауваження в цьому плані у працях М. Сулими, М. Гладкого. Соціологічні вивчення мови газети та її аудиторії в 20-х роках поєднувалися з лінгвістичними спостереженнями, а опис мови преси був, як правило, соціолінгвістичним [2]. Уже в цей період мова преси виділяється як окрема проблема, чітко визначено, що основою її розвитку є народна мова, помітні пошуки імпульсів для розвитку мови преси, визначення її ролі та місця в житті національної мови. На думку Ю. В. Шевельова, «газетна мова» розвивається в тісному зв'язку з мовною практикою насамперед інтелігенції, репрезентуючи вже «вищу мову», й істотно впливає на престиж національної мови [3]. Починаючи з 50-х років, мова української періодики характеризується рядом особливостей, зумовлених насамперед тим, що пресу трактовано як частину ідеологічної структури, а мову – як засіб її пропаганди. З 60-х років вивчення мови української преси розвивалося в кількох напрямках. Перший із них – нормативно-стилістичний – представлений значною кількістю праць, авторами яких є С. Я. Єрмоленко, А. П. Коваль, М. М. Пилинський, К. В. Ленець, О. Д. Пономарів, В. М. Русанівський, О. А. Сербенська, Н. М. Сологуб та ін. У межах цього напрямку мову періодики вивчають

© Коваленко Б. О., 2008

з погляду того, наскільки воно відповідає нормам літературної мови. Другий напрям у вивченні мови преси, який досить активно розвивається в Україні з 70-х років ХХ століття, пов'язаний з трактуванням мови газети як особливого об'єкта. Це функціонально-стилістичним напрям, репрезентований він працями таких учених, як М. М. Пилинський, Г. М. Колесник, А. І. Мамалига, Г. М. Сагач, Л. І. Шевченко та ін. Функціонально-стилістичний підхід передбачає вивчення закономірностей і тенденцій формування внутрішньостильових форм, з'ясування лінгвістичної природи жанрової форми, пошуки естетичних критеріїв газетної мови. Окремий напрям у дослідженні мови українських газет – історію становлення мови української преси – започаткували М. А. Жовтобрюх та Ю. В. Шевельов. Різні аспекти сучасного етапу розвитку мови української періодики (періодики 80-х – 90-х років ХХ століття) знайшли своє висвітлення в працях Н. О. Бойченко, І. І. Браги, А. М. Григораш, Т. А. Коць, А. І. Мамалиги, О. А. Стишова, Н. Г. Озерової та ін.

Об'єктом нашої статті обрано мову газет. Предметом аналізу є функціонування колоквіалізмів у мові сучасної української газети. Під терміном «колоквіалізм» [4: 241] ми розуміємо всі ті лексичні засоби, які перебувають як на межі літературної мови, так і поза нею.

Завдання нашої статті – простежити функціонування найчастотніших типів словотворення субстантивних колоквіалізмів у ЗМІ. Матеріалом для спостережень послугували тексти україномовних газет кінця ХХ століття з орієнтацією на охоплення видань різної тематики з центральних та західних регіонів України.

Досить різноманітну картину становлять колоквіалізми в мові газет з погляду її словотвірних ознак. Так, за нашими спостереженнями, у публіцистиці найчастіше використовуються субстантивні колоквіалізми.

У складі розмовної лексики, що трапляється в мові газет, насамперед виділяються іменники, стилістична зниженість яких впливає з їхнього лексичного значення: *бузувір*, *бидло*, *зди́рник*, *лоботряс*, *лох*, *ля́рва*, *мерзотник*, *охломон*, *пелька*, *покидьок*, *супостат*, *харя* та ін., наприклад: «Поки наша людина вважає себе *бидлом*, таким її будуть вважати всі, і в влада у тому числі» (УМ, 06.05.05, с. 3), «...джентльменського набору сучасного бритоголового *бидла*» (УС, 26.10-01.11.2000, с. 7), «Адресат не піддався на погрози і звернувся за допомогою до правоохоронних органів, котрі швидко вирахували поштового *зди́рника*, проти якого порушено кримінальну справу» (УМ, 16.03.03, с. 8), «При детальнішій розкрутці зловмисників (а ними виявилися двадцятирічні *лоботряси* – студент місцевого технологічного університету і двоє безробітних) ті зізналися...» (УМ, 03.04.05, с. 4), «*Лохів*» було багато, і, як не дивно, особливо багато жінок» (УМ, 28.04.03, с. 9), «...від маленької *лярвочки* [...] до відважної вайовниці...» (УМ, 17.03.04, с. 16), «...куди йти: до Європи вільною людиною, аристократом чи до Сибіру *охломом*» (УМ, 13.05.03, с. 5).

Зі словотвірного погляду публіцистика представлена фактично всіма структурними типами стилістично знижених іменників. Серед суфіксальних типів словотворення найчастотнішими в газетних текстах виявилися такі:

– із суфіксом *-к-а* в іменниках жін. р. на позначення предметів та інших опредметнених понять як результат стягнення відповідних словосполучень: *аморалка* (аморальна поведінка), *апаратка* (нарада апарату), *гуманітарка* (гуманітарна допомога), *комуналка* (комунальні послуги), *молодіжка* (молодіжна збірна команда), *підземка* (підземна залізниця), *підсобка* (підсобне, допоміжне приміщення), *психушка* (психіатрична лікарня),

та ін., наприклад: «...доведеться звітувати за шури-мури на бюро за *аморалку*» (УМ, 01.04.04, с. 3), «...де вказано прізвище конкретної особи, склад сім'ї (у тому числі кількість дітей), вид та розміри *гуманітарки*» (УК, 24.10.05, с. 4), «...Віктор від армії «ковив» і ліг у *психушку*» (УМ, 20.05.02, с. 16);

– із суфіксами **-к-а**, **-овк-а** (**-івк-а**) та деякими іншими на позначення дії: *балачки*, *вилазка*, *відмазка*, *дурилівка*, *забов'язалівка*, *зрівнялівка* (*зрівняйлівка*), *мочилівка*, *нестиковка*, *обдирайлівка*, тощо, наприклад: «...світських *балачках* про гроші» (УМ, 29.01.06, с. 3), «Швидше за все *вилазку* вчинила озлоблена втраченими в Галичині комуністичними позиціями купка пенсіонерів...» (УМ, 20.01.03, с. 8), «Він [вбивця], до речі має суттєву *«відмазку»* – довідку про психічну хворобу – й перебуває на обліку у психіатра (УМ, 03.03.03, с. 8), «...загальна *гулянка* відбуватиметься лише раз на чотири роки ...» (УМ, 27.02.03, с. 1), «...ніякої *дурилівки* тут немає і бути не може» (УМ, 19.03.03, с. 14), «...така собі картинка комуністичного добробуту, поділена на *«зрівнялівку»*» (УМ, 09.04.03, с. 3), «...міжрухівська *«мочилівка»* знайшла відображення в «Акті про самовільне захоплення приміщення», під яким підписалися депутати В'ячеслав Чорновіл, Лесь Танюк, Олександр Чорноволенко та Володимир Коваль» (УМ, 11.03.03, с. 1);

– із суфіксом **-к-а** на позначення місця проживання: *комуналка*, *малосімейка*, *сталінка*, *хрущовка*, наприклад: «...прибулі на місце НП пожежники в першу чергу кинулися рятувати мешканців *малосімейки*» (УМ, 16.03.03, с. 8), «Можливо, кошти на реконструкцію *«сталінок»* міська влада таки знайде» (УМ, 04.02.03, с. 4);

– із суфіксами **-к-а**, **-инк-а**, **-овк-а** (**-івк-а**) та деякими іншими на позначення предмета або опредметненого поняття: *барахолка* (про ринок), *бовтанка* (про недоброякісний продукт харчування), *забігайлівка* (про погану їдальню), *засідайлівка* / *здибанка* (про міжнародну зустріч; про засідання Верховної ради; про партійне засідання), *тусовка* (про зустріч, зібрання), наприклад: «Дійшло до того, що у Дніпропетровську з'явився такий собі майонезний завод, що випускав справжню *«бовтанку»* важко пояснюваного походження» (УМ, 09.02.03, с. 8), «Не виключено, однак, що *здибанки* в кулуарах таки відбудуться, але саме зараз Києву немає чого сказати МВФ, а МВФ – Києву» (УМ, 29.01.03, с. 3), «І, звичайно, молодіжна естрадна *«тусовка»* на площі в районі того ж спиртоб'єднання» (Г, 25.09.03, с. 2);

– із суфіксами **-анн-я**, **-енн-я** у віддіслівних іменниках зі значенням опредметненої дії: *базікання*, *забамбулення*, *матюкання*, *розкручування*, *трахання* тощо, наприклад: «...чи можна після цього всього спокійно слухати *базікання* високопосадовчих чиновників ...» (Т, № 3, I, 03, с. 6), «Нова партія – «За красиву Україну» ... почала *забамбулення* колективного народного розуму» (УМ, 03.02.99, с. 3), «Його музику і його поезію можна віртуозно розкритикувати, змістивши акценти на *матюкання*, одноманітність, жахливий звук тощо» (УМ, 17.02.03, с. 7);

– із суфіксами **-ин-** (**-щин-а**, **-анин-а**) на позначення абстрактних явищ, дій: *відбувальщина*, *горбачовщина*, *дармівщина*, *надзвичайщина*, *тяганина*, *штовханина* (про війну в Косово), та ін., наприклад: «Військо для 34 відсотків це *«відбувальщина»*, хоча для 37 відсотків – усе-таки обов'язок» (УМ, 27.04.03, с. 9), «...селяни вимагали дешевого дизпалива, дешевих кредитів та іншої *дармівщини*...» (Пн, 18.07.97, с. 2), «Генеральний прокурор України Михайло Потебенько *тяганину* навколо Павла Лазаренка і Миколи Агафоновна схильний пояснювати звичним для нас ставленням до закону ...» (УМ, 09.02.99, с. 3);

– із суфіксом **-ач** в назвах осіб за сферою діяльності та родом занять: *збирач*/*здирач*

(працівник податкової служби), *сміхач* (сатирик-гуморист), *стукач* (донощик), *фірмач* (працівник фірми), наприклад: «У часі фільм [«Камінний хрест»] «випадково збігся» з монологом головного *сміхача* СНД Михайла Жванецького, що йшов по іншому каналу» (ВК, 16.01.03, с. 6), «Частина працівників Кабміну, економічних міністерств, митниці давно ходять на роботу не заради ста гривень зарплати, а щоб «повернути» операцію за вигідним для *фірмачів* заліком, бартером, отриманням бюджетної позички тощо» (Т, № 3.01.99, с. 2);

– із суфіксом **-ник** (**-льник**, **-шник**) у назвах осіб за сферою діяльності та родом занять: *альтернативник* (прихильник альтернативної служби в армії), *баришник* (людина, яка скуповлює товар і перепродує його), *бюджетник* (працівник бюджетної сфери), *ваговик* (працівник важкої промисловості), *валютник* (той, хто займається незаконними валютними операціями), *здірник* (той, хто займається здірництвом), *кіношник*, *комп'ютерник*, *надзвичайник* (про міністра надзвичайних ситуацій), *потакальник* (той, хто завжди усім потакає), *серійник* (вбивця, який повторює злочини протягом тривалого часу), *силовик* (працівник силових структур), *сирник* (людина, що у селах скуповує за безцінь молоко, сир, сметану), *шоколадник* (працівник шоколадної фабрики), наприклад: «Передбачається створення такого закладу для «*бюджетників*», які працюють в обласному центрі» (ПВ, 27.11.04, с. 3), «*Ваговики* йдуть під гору, а дають на-гора» (заголовок) (УМ, 22.04.03, с. 6), «...колеги таки затвердять економічно неграмотного «*силовика*» прем'єром ще на першому слуханні» (УМ, 18.05.03, с. 6), «Там, де діють «*сирники*», різко зменшується рівень продажу молока на переробні підприємства...» (УМ, 28.05.03, с. 14), «Президент схвалив курс, обраний тростянецькими «*шоколадниками*» (УК, 28.11.98, с. 2);

– із суфіксом **-ник** у назвах осіб за сферою діяльності та родом занять, які утворені від аббревіатур: *даїшник* (від ДАІ – Державна автомобільна інспекція), *петеушник* (від ПТУ – професійно-технічне училище), *ПЗУшник* (від ПЗУ – партія зелених України), *ЦРУшник* (від ЦРУ – Центральне розвідувальне управління), наприклад: «Неподалік від міста до нього присікався ще один *даїшник*» (УМ, 03.03.03, с. 15), «Однак *даїшники* чомусь не використали наданого їм права і поблажливо поставилися до порушника» (ПВ, 01.12.03, с. 2), «...неповнолітній *петеушник* Комунарського району з місця злочину зник...» (УМ, 11.03.03, с. 9), «Відтак *ПЗУшники* почали активну розбудову в регіонах, і ставки робляться на регіональну політику» (УМ, 09.02.03, с. 3);

– із суфіксом **-іст** у назвах осіб за сферою діяльності та родом занять: *есбіст* (працівник Служби безпеки України – СБУ), *марчукіст* (прихильник партії Євгена Марчука), *особіст* (працівник особового складу), *штабіст* (працівник передвиборного штабу), наприклад: «Працювали наші *есбісти*» (заголовок) (ВЗ, 08.01-14.01.03, с. 1), «Зате тут не було явних і прихованих «*марчукістів*» (УМ, 10.03.03, с. 3), «Ледь не головним завданням столичних (Грузія – *Б.К.*) «*особістів*» є розгін несанкціонованих мітингів» (ВЗ, 08.01-14.01.03, с. 4), «Як корабель назвеш, так він і попливе. Про цю просту давню істину забули «*штабісти*» претендента в кандидати в Президенти Євгена Марчука...» (УМ, 09.02.99, с. 3).

Зрідка трапляються в газетних текстах стилістично знижені іменники, утворені за допомогою заміни елементів української словотвірної системи відповідними російськими, зокрема суфіксом **-щик**. Як зазначають дослідники, цей розмовно-просторічний суфікс набув різко негативної емоційно-експресивної конотації, пейоративного значення під дією суспільно-політичних факторів [5: 64]. З ним формуються іменники назви осіб,

наприклад: *аліментчик, КВНчик, перекутичик, скупчик*, наприклад: «Шестеро «злісних аліментчиків», ... поки що «зависли» у невідомості» (ВЖ, 21.09.03, с. 3), «...перекутички завжди діяли за однією і тією ж схемою» (Пн, 04.11.97, с. 4), «...тішив себе близьким гешефтом від успішних торгів зі *скупицями* чужого волосся» (УМ, 16.03.03, с. 9).

Через посередництво преси в загальний ужиток уходять слова із структурним елементом **-ація**, який в іншомовних словах є показником їх приналежності насамперед до книжної мови. При поєднанні цього елемента як із запозиченими, так і з питомими українськими основами можуть утворюватися слова з виразним розмовним забарвленням: *дивація, євроізація, жебракізація, прийматизація, прихватизація, собакізація, суркізація* (від прізвища народного депутата України Г. М. Суркіса. – Б. К.), *хохляндизація*, і под., наприклад: «...відоме поняття сучасної економіки – доларизація – невдовзі буде суттєво скориговано на *євроізацію*» (ВК, 05.01.99, с. 4), «*Хохляндизація* України, знищення її інтелектуальних і духовних підвалин – усе це історичні реалії, яким треба дивитися у вічі» (ВК, 31.03.94, с. 2).

Окрему групу в мові газет становлять іменники, стилістична зниженість яких зумовлена суфіксами – **ак (-як), -ак-а (-як-а), -яг-а, -юк-а, -уг-а (-юг-а), -ух-а, -их-а, -нищ-е, -нськ-о, -ур-а, -ул-я, -ень, -ель, -ан, -ар** та деякими ін.: *босяк, добряк, копняк, гуляка, забіяка, задирака, писака, заліяка, діляга, доходяга, тудяга, чолов'яга, хапуга, житуха, порнуха, спецуха, чорнуха, злюка, падлюка, чинуша, збіговисько, ревісько, ручиська, брезентура, дівуля, нюхало, перевертень, урвитель, голкар* (наркоман, який приймає наркотики за допомогою шприца), наприклад: «Не лише жовтим *писакам*, а й суто політичним кореспондентам, котрі стежать за публічною діяльністю Білла Клінтона, останнім часом дедалі більше впадає в око охолодження стосунків між президентом та першою леді США» (УМ, 16.01.99, с. 6), «...один *діляга* перепродав квиток на прем'єру за 700 доларів» (УМ, 23.02.03, с. 10), «...поділили на дві групи – холдинги (ті, хто виживе) і виробничі об'єднання (команди *доходяг*)» (УМ, 14.04.03, с. 5), «Ще одного молодого *урвителя* спіймали в гаражному кооперативі, де той вовтузився із власним авто» (ВЖ, 19.08.03, с. 1).

Рідше в газетних текстах трапляються стилістично знижені іменники, утворені безафіксімним способом: *деза* (замість дезінформація), *деп* (замість депутат), *зелень* (про долари США), *компра* (компрогат – компрометувальні матеріали), *мерс, напруг, опер* (оперативник), *порно* (порнографія), *прикол, прокол, прикид, спец* (спеціаліст), *торч, фан* (замість *фанат*) та ін., наприклад: «Як агенти Марчукові «*дезу*» всучили Юркові (Г, 25.09.03, с. 2), «А ось *деп* Черкаської облради Олександр Касьян продемонстрував спосіб, у який можна забезпечити собі імунітет...» (УМ, 30.01.99, с. 3), «... спочатку не було особливого «*торчу*», і наступного разу я вколася аж через два місяці – інтерв'ю наркоманки (ВЖ, 07.08.03, с. 2).

Дедалі частіше в газетних текстах трапляються складні слова-іменники, негативне значення та стилістична зниженість яких випливає із змісту їх компонентів. Більшість із них – це іменниково-дієслівні й іменниково-прикметникові утворення, що вказують на негативні риси поведінки людини, характеру її діяльності тощо: *головомийка* (про рекламний плакат шампуню), *кріслотрус, крючкотвори, масхалтура, мордобій, наркодільки, пройдисвіт, товстосум, червонопикий, членовоз*, наприклад: «Позавчорашній день відзначився справжнім «*кріслотрусом*» у кадрових верхах» (УМ, 29.01.03, с. 3), «...урядові «*крючкотвори*» гальмують цей рятівний для вітчизняної економіки процес» (УМ, 02.03.03, с. 4), «*Мордобій* на інформаційному полі» (заголовок) (УМ, 21.04.04, с. 6);

«На «членовози» гроші є!» (про транспортне обслуговування членів уряду) (ВК, 19.01.04, с. 2). У мові газет досить поширені також апозитивні сполучення (означуваний іменник і іменник – прикладка), що нагадують собою складені слова (юкстапозити): *бізнес-посиденьки*, *електрик-потрошитель*, *історик-словоблуд*, *несуни-халявцики*, *пацан-забіяка*, *студент-пофігіст*, наприклад: «*Бізнес-посиденьки*» (заголовок) (УМ, 19.01.04, с. 5), «За декілька лише останніх місяців *«електрик-потрошитель»* укоротив лінії електропередач на два кілометри (УМ, 04.02.04, с. 8), «Але є так звані *несуни-халявцики*, що, розтанувши у багатолюдному натовпі, не бажають платити податки і торговельні збори» (УМ, 02.02.04, с. 2), «Є ще категорія *студентів-пофігістів*, які мугикають під носа пісеньки і не сушать мізки над тим, як житимуть завтра (УМ, 25.02.04, с. 11).

Крім словотвірних моделей, продуктивним засобом творення стилістично зниженої лексики, яка потрапляє в мову газет, є метафоризація та метонімізація: *авторитет*, *бадилля* (про наркотичну сировину), *балаган*, *баран*, *брехунець* (радіо), *за бугром* (за кордоном), *наживка* (про людину), *човник* (про підприємців малого бізнесу, які змушені часто пересуватися), *шкапа* тощо. Наприклад: «І зараз адвокати *«авторитета»* працюють над тим, щоб «Воронка» випустили за ... зразкову поведінку в «зоні» (УМ, 30.01.02, с. 2), «Все це *«бадилля»*, як пояснив господар, він скуповував по селах у приміській зоні, потім варив «ширку» і обмінював черговий шприц з «дозою» на продукти, бо, мовляв, не було чим харчуватися (ВК, 13.01.02, с. 2), «Спікер *«човникові»* стане товаришем» (заголовок) (ВК, 03.02.05, с. 1).

Як видно з прикладів, у стилістично знижених іменників різні джерела входження в публіцистику: одні є звичайними розмовними утвореннями, а інші прийшли з жаргонів. Третя група знижених іменників, як правило, не має відповідників у літературній мові. Пояснюється це тим, що вони позначають поняття, які перебувають поза «офіційністю», і в попередні роки про них не прийнято було говорити.

Отже, елементи розмовності в мові газет є поширеним явищем. А зі словотвірного погляду мова газети представлена фактично всіма структурними типами розмовних іменників.

Умовні скорочення газет:

ВК – Вечірній Київ (Київ), ВЗ – Високий замок (Львів), ВЖ – Вільне життя (Тернопіль), Г – Галичина (Івано-Франківськ), ПВ – Подільські вісті (Хмельницький), Пн – Подолянин (Кам'янець-Подільський), Т – Товариш (Київ), УК – Урядовий кур'єр (Київ), УМ – Україна Молода (Київ), УС – Українське слово (Київ).

ЛІТЕРАТУРА

1. Сербенська О. А. Мова газети і мовотворчість журналіста в аспекті соціально-культурного розвитку суспільства: Автореф. дис... докт. філол. наук: 10.02.01. – Львів, 1992. – 38 с.
2. Гладкий М. Наша газетна мова. – К.: Держвидав, 1928. – 178 с. (фотопередрук з післямовою О. Горбача). – Мюнхен: Вид-во Українського вільного університету, 1992. – 178 с.
3. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – 208 с.
4. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.

**СУФІКСАЛЬНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ ЛЕКСИЧНИХ ІННОВАЦІЙ
У СЛОВАЦЬКІЙ МОВІ***(на матеріалі періодичних видань кінця XX – початку XXI ст.)*

В статье рассматриваются словообразовательные инновации в лексике словацкого языка конца XX – начала XXI века, образованные суффиксальным способом. Выделены продуктивные словообразовательные типы новых слов, продуктивные словацкие и заимствованные суффиксы, с помощью которых образуются неологизмы в анализируемый период.

Ключевые слова: словообразовательная инновация, словообразовательный тип, суффикс.

The article discusses Slovak vocabulary word-formation innovations formed with suffixes in the late XX and early XXI century. The author elicits productive word-formation types of new words and identifies productive suffixes both Slovak and belonging to other languages which help to coin neologisms in the given period.

Key words: word-formation innovation, type of word-formation, suffix.

Спостереження над шляхами розвитку лексичного складу сучасної словацької мови засвідчують, що одним із важливих джерел її збагачення було й залишається словотворення. При використанні власних словотворчих ресурсів, а також запозиченні певної їх частини з інших мов, у словацькій дериваційній системі формуються можливості для утворення багатьох лексичних одиниць.

Словотвірні можливості мови неодноразово ставали предметом зацікавлень лінгвістів. Так, у словацькому мовознавстві цій проблематиці присвятили свої праці К. Бузашіова, Я. Горецький, Ю. Фурдик, Й. Яцко [1; 2; 4; 5] та ін. Проте у цих дослідженнях не охоплені нові лексичні одиниці, які почали функціонувати у словацькій мові протягом аналізованого періоду.

Мета пропонованої статті – проаналізувати словотвірні інновації у лексиці словацької мови кінця XX – початку XXI ст., виявити продуктивні словотвірні типи неологізмів, утворених суфіксальним способом словотвору та продуктивні словацькі й іншомовні суфікси, за допомогою яких утворюються нові слова.

Для позначення нових слів, утворених у словацькій мові в аналізований період, будемо використовувати термін «новотвір» або «словотвірна інновація», які вважатимемо термінологічними синонімами. Відповідно терміни «неологізм» та «лексична інновація» за обсягом позначуваного поняття ширші за терміни «новотвір» або «словотвірна інновація», оскільки можуть позначати як власне новотвір, так і неосемантизм чи запозичення.

У пропонованій розвідці розглядати словотвірні інновації будемо в аспекті розрізнення лексико-граматичних класів слів. Найбільшу групу інновацій у мові сучасної словацької преси становлять іменники, утворення яких зумовлене потребою номінації осіб, нових явищ та предметів. Найактивніше поповнюється група іменників на позначення осіб. Такі новотвори є свідченням взаємодії екстралігвальних та інтралігвальних чинників. Постійна потреба номінації нових осіб стала тим позамовним фактором, що сприяв

динамічному творенню назв осіб. А внутрішньомовні чинники не перешкоджають входженню таких новотворів до лексичного складу сучасної словацької мови, оскільки процес деривації відбувається за наявними в словацькій мові словотвірними типами.

З-поміж зафіксованих у найновіших лексикографічних джерелах (порівняно із попередніми виданнями) та в мові періодичних видань аналізованого періоду іменників-назв осіб, утворених суфіксальним способом, помітну групу становлять лексеми, що утворилися за допомогою іншомовного або власне словацьких словотвірних суфіксів **-ista**, **-or**, **-er**, **-ník**, **-teľ**, **-ár/-iar**, **-ec**, **-ka**, **-an/-án**, **-ant**, **-ent**.

Переважаю більшість нових іменників-назв осіб становлять словотвірні інновації, утворені продуктивним іншомовним суфіксом **-ista**. Здебільшого це відіменні деривати. Названий суфікс надає відіменним новотворам словотвірного значення «особа, яка має певні переконання, погляди, виконує той вид занять, що названий твірною основою» і поєднується переважно з іншомовними та запозиченими основами: *čechoslovakista*, *perfekcionista*, *vizážista*, *lobista*, *populista*, *ultranacionalista*, *islamista*, *fundamentalista*, *jehovista*, *satanista*, *internetista*, *postmodernista*, *klubista*, *pučista*, *terorista*, напр.: «*Neskôr ho stihali za celý rad zločinov: ... za prípravu izolačných táborov pre odporcov režimu, za podporu západonemeckých teroristov tzv. frakcie Červenej armády a za spreneveru*» (Sme, 29.05.2000); «*Je to nezisková organizácia, ktorá vznikla v roku 1991. Jej členmi sú historici, folkloristi, literárni kritici, študenti atď.*» (Sme, 29.05.2000); «*Niekoľko týždňov pred parlamentnými voľbami v Alžírsku zintenzívnili islamskí fundamentalisti teroristické akcie proti vláde...*» (SR, 31.05.1997); «*Na pingpongovom stole lobistov pre zmenu firma – Siemens*» (SR, 08.06.2000).

Серед іменників із суфіксом **-ista** невинно зростає кількість новотворів, які належать до сфери спорту і позначають особу, яка займається названим твірною основою видом спорту, напр.: *duatlonista*, *nohejbalista*, *ragbista*, *skialpinista*, *snoubordista*, *triatlonista*, *windsurfista*, *biatlonista*. Наведемо й вживання у контексті: «*V neďalekej Družstevnej pri Hornáde včera trénovali letní biatlonisti, ktorí budú súťažiť 30. a 31. mája*» (Sme, 30.05.2000).

З-поміж новотворів із формантом **-ista** фіксуємо й одиниці, утворені від назв музичних колективів, напр.: *Elan – elanista*, *Inter – interista*, пор.: «*Elánista Jano Baláž: Na Slovensku nikdy nebude Amerika*» (Pravda, 12.05.2000).

Словотвірний тип із іншомовними суфіксами **-or**/**-er** охоплює новотвори, які позначають осіб за певним видом чи напрямком діяльності (*distribútor* / *distributér*, *privatizátor* / *privatizatér*, *signatátor*, *skrutátor*, *programátor*, *šansonier* / *šansonier*, *sprejer*, *striptér*), пор.: «*Sféra, a.s. prijme do úseku vývoja programátora..., programátora-analytika...*» (Sme, 30.05.2000); «*Distribútora drog, 36-ročného Macedónca Nazmiho M. zo Skopje, zadržala vo štvrtok Národná protidrogová jednotka v Bratislave*» (NO, 10.06.2000); «*Vytvorili také zákonodarstvo, ktoré dovolilo privatizátorom zruinovať ekonomiku*» (Sme, 09.08.1999). Ці суфікси поєднуються здебільшого з іншомовними основами, причому часто твірна основа паралельно поєднується з суфіксом **-or** і з суфіксом **-er**, утворюючи таким чином словотвірні синоніми.

У мові періодичних видань кінця XX – початку XX століття фіксуємо й словотвірні інновації, утворені за допомогою власне словацьких суфіксів **-ník** (**-ník**). Здебільшого це відіменні деривати, що вживаються на означення людей за основним заняттям, професією, характером діяльності тощо: *daňovník*, *euroskeptik*, *koaličník*, *prognostik*, *kunsthistorik*, *kridelník*, *finančník*, *obchodný analytik*, напр.: «*Niečo sa ušetrí určite, ťažko však povedať koľko*», *myslí si ekonomický prognostik SAV Pavol Kárász*» (Pravda, 28.02.2003); «*Kridelník*

New Jersey Devils Patrik Eliáš prijíma gratulácie po víťaznom góle v rozhodujúcom zápase finále Východnej konferencie» (Sme, 29.05.2000); «**Obchodní analytici** v najbližšom období očakávajú stagnáciu obchodovania cez internet, ktorého objem bude pozvoľna narastať až v dlhodobom horizonte» (Práca, 04.05.2001); «*Udivujúce však je, že sami koaličníci si navzájom podrážajú nohy a destabilizujú vládu*» (SR, 13.08.1999). Часто такі новотвори мають негативну семантику, напр.: *korupčník, výpalník*, пор.: «*M.Dzurinda, ako ministerský predseda, robí opak toho, čo pred voľbami sľuboval pokiaľ išlo o platy, dôchodky, byty, zamestnanosť, potrestanie korupčníkov, zbohatlíkov.*» (SR, 28.02.2000). У рубриці «3 нових виразів» наведений цікавий приклад вживання у контексті неологізму *výpalník*, який використовується на означення того, хто займається вимаганням грошей, погрожуючи насиллям, пор.: «*Účty si vybavovali dve skupiny výpalníkov*». Також нами було зафіксовано оказіональне творення за допомогою суфікса **-ík** стилістично забарвленої лексеми, напр.: «*Nenechám si diktovať od koalície len preto, aby o mne pekne písali, aby som bol iba taký poslušný prezidentík*» (Sme, 29.05.2000).

Серед іменників-інновацій на позначення назв осіб помітну групу новотворів, яка постійно поповнюється, становлять похідні від антропонімів, утворені за допомогою суфікса **-ovec**. Вони виражають загальне словотвірне значення «*послідовник, прихильник поглядів певного політика, громадського діяча тощо*». Серед таких домінують нові лексеми, що постали на основі відомих прізвищ словацьких і закордонних політиків та громадських діячів, напр.: *mečiarovec* (Mečiar), *tkáčovec* (Tkáč), *slotovec* (Slota), *dzurindovec* (Dzurinda), *malikovec* (Malíková), *migašovec* (Migaš), *mjartanovec* (Mjartana), *ftáčnikovec* (Ftáčnik), *lintnerovec* (Lintner), *weissovec* (Weiss), *kukanovec* (Kukan), *zajacovec* (Zajac), *rezešovec* (Rezeš), *haiderovec* (Haider), *juščenkovec* (Juščenko), *janukovyčovec* (Janukovyč) пор.: «*Všetci weissovci, kukanovci či zajacovci, ktorí majú obavy z Čarnogurského rusofilstva, už môžu spokojne spávať*» (SR, 06.06.2000) або «*... presvedčený, že budúcnosť národniarov sa môže spájať iba v zjednotení slotovcov a malikovcov*» (Pravda, 10.05.2003); «*Na dnešnom valnom zhromaždení tak rezešovci majú pod kontrolou necelých osem percent akcií*» (Sme, 25.05.2000); «*Janukovyčovci si pred budovou volebnej komisie pripíjali vodkou na víťazstvo, Juščenkovci kričali «hanba komisii»*» (Sme, 25.11.2004).

Протягом аналізованого періоду помітно зросла кількість новотворів із суфіксом **-ár / -iar**. Це здебільшого відіменні похідні, з-поміж яких помітною є група дериватів, що позначають осіб за видом діяльності, професією, основним заняттям (*kulinár, daniar, štatutár, ochrankár, textár, diskár, titulár, vreckár, civilkár, ochrankár, bankár*) напр.: «*Podľa výšky rezerv je zrejme, že na invencie NBS nepoužila zvlášť premrštenú čiastku, zhodujú sa bankári*» (SR, 31.05.1997); «*Boli by zvýhodnení oproti ostatným civilkárom, čo ústava nedovoľuje*» (Sme, 25.05.2000); «*Oni ako štatutári by nakoniec mohli pred zákonom niest' dôsledky zbratania sa slovenského pravičiara s ľavičiarom vďaka americkému kapitálu*» (SR, 13.08.1999). Серед останніх виділяємо іменники-назви спортсменів, які позначають особу, що займається відповідним видом спорту (*šortrekár, slalomár*), напр.: «*Lad v turínskej hale Palavela si po prvý raz súťažne vyskúša šortrekár Mtuš Uzák*» (Sme, 11.02.2006). Можна вивокремити групу новотворів за приналежністю до певного регіону чи політичної течії (*západniar, národniar, signatár, ultraľavičiar, ul'trapravičiar*), пор.: «*Spolupráca národniarov s KDH stále s otáznikom*» (SR, 28.02.2000). Серед новотворів із суфіксом **-ár** фіксуємо й лексеми, що називають осіб, які уражені певним захворюванням (*vozičkár* – інвалід, що пересувається у візку, *žaludkár* – той, у кого хворий шлунок) або об'єднані якоюсь ознакою (*psičkár* – той, хто має собаку (здебільшого у квартирі)).

Відносно продуктивним на даному етапі є словацький суфікс **-ec**. З-поміж новотворів на **-ec** можна виділити словотвірний тип, який охоплює іменники, що вказують на приналежність до певного угруповання, партії; іменники, що позначають осіб за видом діяльності, суспільним становищем: *legislatívec, ľudovec* тощо, напр.: «... *Nemecko a Francúzsko nezmenia svoj postoj voči Rakúsku v súvislosti so sankciami Európskej únie proti rakúskej vláde ľudovcov (ÖVP) a slobodných (FPÖ)*» (NO, 10.06.2000); «*Vládni legistívcí podľa Fogaša často suplujú úlohu predkladateľov a dotvárajú návrhy*» (Pravda, 12.05.2000). Це здебільшого відіменні деривати. Дієслівні ж похідні з названим суфіксом можна об'єднати у словотвірний тип «людина як виконавець дії, названої дієсловом»: *navrátenec* – хто повернувся після тривалого періоду часу, напр. з еміграції, *prestúpenec* – хто перейшов з одної організації в іншу, *odídenec*. Лексична одиниця *odídenec* має два значення: 1. той, хто покинув свій дім здебільшого через страх перед військовими подіями; той, хто пішов, напр. з політичної партії; 2. хто просить тимчасового політичного притулку в іншій країні. Наприклад: «*Po troch mesiacoch sa veľkým rozhovorom pre Národnú obrodu pripomenul Ivan Mjartan, povolebný odídenec z HZDS*» (Sme, 29.12.1998).

Протягом 90-их років XX століття у словацькій мові значно активізувалася тенденція до утворення назв осіб жіночої статі. Це зумовлене новим становищем жінки у суспільстві, тим, що жінки обіймають високі державні посади, опановують ті професії, заняття або види спорту, що їх раніше вважали лише чоловічими. До останнього видання тлумачного словника словацької мови було додано приблизно 60 таких новотворів (найчисленніша група з-поміж доданих одиниць). Назви осіб жіночої статі утворюються у словацькій мові переважно від іменників чоловічого роду за допомогою продуктивного суфікса **-k(a)**, пор.: *ombudsmanka, expremiérka, euroskeptička, skrutátorka, starostka, sprejerka, barmanka, distributérka / distribútorka, vicepremiérka, šerifka, viceprezidentka, premiérka, prezidentka, konzulka, diplomatka, informatička, koaličníčka, sympatizantka, dílerka* та ін. Наприклад: «*Zatiaľ pomerne skromný diplomatický zbor v Košiciach určite spestrí a oživí nástup novej konzulky Generálneho konzulátu ČR v Košiciach Stanislavy Wanatowiczovej-Bartošovej, známej českej herečky, ktorá v tejto funkcii vystrieda I. Knotkovú*» (SR, 31.05.1997); «*Na medzibankovom trhu pretrváva podľa dílerky Ludovej banky Janky Kolárikovej naďalej mierny podstav vo výške 760 mil. Sk*» (Sme, 25.05.2000); «*Jeho [Putinove] rozhovory s finskou prezidentkou Tarjou Halonenovou trvali až štvornásobne dlhšie, než predpokladal pôvodný protokol*» (SR, 08.06.2000). Серед словотвірних інновацій, що називають особи жіночої статі, помітну групу складають одиниці на позначення спортсменок, пор.: *duatlonistka, nohejbalistka, skialpinistka, snoubordistka, triatlonistka, windsurfička* тощо, напр.: «*Zverenec našej bývalej úspešnej snoubordistky Jany Šed'ovej bol po prvej kvalifikačnej jazde beznádejne posledný...*». (Sme, 22.06.2006). Менш продуктивним у творенні назв осіб жіночої статі є суфікс **-yň(a)**, за допомогою якого творяться похідні від іменників чоловічого роду на **-ca /-ec**, пор.: *hovorca – hovorkyňa, poslanec – poslankyňa, odídenec – odídenkyňa, navrátenec – navrátenkyňa, legislatívec – legislatívkyňa* та ін., напр.: «*Nič sa z toho nezakladá na pravde*», *potvrdila hovorkyňa prešovského krajského riaditeľstva PZ Magdaléna Fečová*» (SR, 31.05.1997).

Іменники на означення діяча в мові засобів масової інформації утворюються також за допомогою менш продуктивних та непродуктивних суфіксів. Так, низьку продуктивність відзначаємо при творенні слів за допомогою суфікса **-tel'**. З-поміж доданих до Короткого словника словацької мови, 1997 року видання одиниць переважають віддієслівні деривати, які можна об'єднати словотвірним значенням «особа, яка виконує дію, названу



дієсловом», напр.: *dražiteľ* – той, хто купує щось на аукціоні, *financovateľ*, *znečisťovateľ*, *splnomocniteľ*, *zhanobiteľ*, *zmocniteľ*. Невеликою є і кількість слів, утворених суфіксом **-ant**, **-ent**, пор.: *privatizant*, *reštituent*, *disident*, *migrant*, *sympatizant*: «*Najvyššiu podporu získalo nielen v posledných voľbách hnutie, ktorého predstaviteľa namiesto politického vyhranenia sa, ... sa usilujú sympatizantov získavať a udržiavať populizmom, nacionalizmom...*» (Sme, 09.08.1999). Похідні на **-ant**, **-ent** позначають осіб, які беруть участь у певних акціях, інколи ці номінації позначають особу за певною функцією, видом діяльності.

До малопродуктивних суфіксів відносимо **-ač** (*ostreľovač*, *pankáč*, *vyprávač*, *prevádzáč*), напр.: «*Minulý rok pomáhalo migrantom cez hranice SR vyše päťsto prevádzáčov*» (KS, 31.1997,1); **-ák** (*vekslák* – хто незаконно торгує іноземною валютою, краденим або контрабандним товаром, *dospelák*, *domovák* – дитина, що живе у дитячому будинку), напр.: «*Z terajšej situácie majú azda najväčšiu radosť veksláci, ktorí na zmenenú situáciu reagujú veľmi pohotovo*» (SR, 31.05.1997); «*Stalo sa to aj desaťročnému Paulovi Illingworthovi z Leedsu, ktorý upozornenie rodičov považoval za otravovanie dospelákov*» (SR, 31.05.1997); «*Domováci majú obrovský hendikep, vyrastajú bez rodičov*» (KS, 36.2002,4); **-án** (*mafán*), *burzián*, *sekundán*), пор.: «*Nasdaq je pritom sumárnym indexom infotechnologických účastín, vŕnym zrkadlom celkového postoja burziánov k «k novej ekonomike»*» (Práca, 04.05.2001).

Назви діячів у мові публіцистичних видань постають і внаслідок деяких запозичених суфіксоїдів. Це здебільшого назви осіб за професією або номінації, що позначають осіб за певним хобі. Проте вони також не відзначаються високою продуктивністю. До таких належать компоненти **-mán**, **-lóg**: *imunológ*, *sexuológ*, *transfuziológ*, *teatológ*, *draculológ*, пор.: «*V Transylvánii sa totiž pravidelne schádzajú draculológovia z celého sveta*» (Sme, 23.03.2001).

Помітно активізувалося в аналізованій період вживання відабrevіатурних утворень із суфіксом **-ák**, **-ár**, що означають представників і прибічників словацьких і закордонних партій, рухів, об'єднань, силових органів та ін.: SNS (Slovenská národná strana) – *snsák*, SOP (Strana občianskeho porozumenia) – *sopkár*; KDH (Kresťanskodemokratické hnutie) – *kádehák*, SIS (Slovenská informačná služba) – *siskár*; SĽUK (Slovenský ľudový umelecký kolektív) – *sľukár*; SBS (Súkromná bezpečnostná služba) – *esbéeskár*, напр.: «*Vie si na mieste predsedu KDH predstaviť hocikoho «z asi dvadsaťpäťtisíc kádehákov»*» (Sme, 06.06.2000); «*Siskár na druhú*» [назва статті] (SR, 13.08.1999); «*Pred vchodom do banky postáva starší esbéeskár s pištoľou za opaskom*» (NO, 24.05.2004); «*Ako si esbéeskár púšťal šarkana pod vedením veľmi vysokého napätia*» (www.jansykora.blog.sme.sk).

Не новим явищем у словацькому словотворенні є творення назв осіб на означення працівників відповідно до назви заводу чи підприємства. Наприклад, у 70–80-их роках ХХ століття функціонували новотвори *bavlnári* – (Bavlnárske závody v Ružomberku), *hlinikári* – (Hlinikáreň v Žiari nad Hronom), *meoptári* – (podnik Meopta) тощо. У 90-их роках такі найменування перестали вживатися (у зв'язку із припиненням роботи названих промислових підприємств і виникненням товариств з обмеженою відповідальністю або акціонерних товариств), натомість виникли нові, у яких певною мірою змінилося словотвірне значення, пор.: *kováci* – Odborový zväz Kovo pracovníkov kovospracujúcich podnikov, *sojkári* / *sojkári* – SOI (Slovenská obchodná inšpekcia), *športáci* – ведучі спортивних програм на радіо й телебаченні, *servisáci* – працівники сфери обслуговування на певній фірмі, напр.: «*Sojkári odobrili slovnáftárske vzorky v polovici apríla, po mesiaci ich odovzdali médiám, no do Slovnafu sa dostali len pred pár dňami*» (NO, 10.06.2000).

Дієлова-інновації утворюються у словацькій мові за допомогою продуктивного



словацького суфікса **-ova(ť)**, що поєднується не лише з іншомовними, а й з питомими словацькими основами. Погоджуємося з думкою словацьких мовознавців про те, що більшість нових дієслів мають іменникове походження [3: 334]. Відіменні дієслова охоплюють кілька словотвірних типів. Найбільший за обсягом і найвищий за продуктивністю тип становлять утворені від іменників іншомовного походження дієслова, що мають значення «здійснювати певний процес, виконувати діяльність, названу твірною основою», наприклад: *monitoring – monitorovať*, *prognóza – prognózovať*, *interpelácia – interpelovať*, *valorizácia – valorizovať*, *gradácia – gradovať*, *médiá – medializovať*, *profil – profilovať*, *liturgia – litiurgovať*, *stres – stresovať*, *kemping – kempovať*, *remíza – remízovať*, наприклад: «*Škandál (o zneužívané finančných prostriedkov EÚ) totiž verejne odhalili a medializovali novinári*» (Práca, 04.05.2001); «*Terén, znečistený styrénom ... naďalej monitoruje michalovský štátny zdravotný ústav.*» (SR, 06.06.2000). Новим у творенні дієслів є використання у ролі твірної основи незмінного іменника: *loby – lobať*, наприклад: «*Občania totiž môžu robiť všetko, čo zákon nezakazuje – teda aj lobať (presvedčať poslancov, aby prijali zákon, presvedčať členov vlády, aby rozhodli o akomkoľvek projekte atď.)*» (Sme, 05.06.2000). За допомогою суфікса **-ova(ť)** утворюються нові дієслова від запозичених основ й у випадку, якщо іменник з такою основою у мові не функціонує (принаймні нами зафіксований не був), наприклад: *skrečovať*, *draftovať*, наприклад: «*Rios pre zranenie nohy skrečoval zápas prvého setu za stavu 5: 0 pre Hewitta*» (Sme, 10.12.2000); «*Lipianskeho v roku 1994 draftovala Philadelphia Flyers na 270. mieste*» (Sme, 6.08.2000).

Останнім часом спостерігаємо у мові періодичних видань порівняно високу продуктивність словотвірного типу нових дієслів, об'єднаних словотвірним значенням «виконувати те, що обумовлено семантикою твірної назви особи», наприклад: *manažovať*, *emitentovať*, *moderovať*, *brigádovať*, *sponzorovať*, *vekslovat*, *profesionalizovať*, наприклад: «*Najväčší kvetinový koberec ... sa rozhodla zostaviť a sponzorovať značka pracieho prostriedku Bold 2v1*» (SR, 08.06.2000); «*Keď sa pani Kmotříková rozhodne moderovať tento galavečer, na miesto hlásateľky v STV sa už nevráti*», *povedal Novému Času Rybníček*» (NČ, 28.02.2003).

Малопродуктивним у мові газет і журналів виступає словотвірний тип, що має значення «бути тим, хто позначений твірною основою», наприклад: *poslancovať*, *kandidovať*, *fanúšikovať*, *administrovať*, *koučovať*, наприклад: «*... prvý raz v sezóne bude pod Urpínom na lavíčke Dusla sedieť J.Packa (v základnej časti koučoval v time A.Berec...)*» (Sme, 30.05.2000).

Невисоку продуктивність має і словотвірний тип із значенням «діяти з певним знаряддям, пристроєм»: *faxovať*, *formátovať*, *skenovať*, *esemeskovať*, *mailovať*, наприклад: «*Chris je už na ceste, mailoval z Holandska*» (Práca, 04.05.2001); «*Ludia v princípe esemeskujú, ale keďže posielajú hlasy aj do iných programov, o to menej esemesiek posielajú do SuperStar*» (Sme, 22.02.2006).

Необхідність називати існуючі й нові звички та хвороби сучасної цивілізації зумовила появу таких дієслівних інновацій, як: *čajičkovať*, *kávičkovať*, *drogovať*, *fetovať*, *abstinovať*, *šachovať*, наприклад: «*Úradníci, nech bol na Slovensku akýkoľvek režim, vždy žili, resp. Podaktorí len «kávičkovali» z našich daní*» (SR, 08.06.2000).

Нових дієслів, що утворилися від власних назв, нами зафіксовано небагато. Це здебільшого стилістично забарвлені похідні від прізвищ відомих політичних діячів, наприклад: *Mečiar – mečiarovať*, *Dzurinda – dzurindovať*, наприклад: «*I mladý Andrassy zo SDE «dzurinduje» o pozitívach reformy, ktorá má byť liekom na zvýšenie životnej úrovne občanov*» (SR, 28.02.2000).

Продуктивним у сучасній словацькій мові є творення зворотних дієслів шляхом

додавання до дієслова частки *sa/si*, напр.: *profilovať sa, vyprofilovať sa, medializovať sa, profesionalizovať sa, nanominovať sa, naakumulovať sa, skontaktovať sa, rekvialifikovať sa, saunovať sa, zextenzivňovať sa, spolitizovať sa, vystresovať sa, zatipovať si*, поп.: «*Tréneri si pred majstrovstvami zatipovali svojich favoritov*» (SR, 06.06.2000); «*Prečo si myslíte, že sa uvedené informácie medializovali?*» (Práca, 04.05.2001).

Отже, аналіз словотвірних інновацій у словацькій мові кінця XX – початку XXI ст. показав, що переважну більшість нових лексичних одиниць становлять іменники. Серед останніх домінують новотвори з суфіксом **-ista, -or, -er, -ník, -ár/-iar, -ec, -ka**. Натомість малопродуктивними суфіксами виступають такі, як **-tel', -an/-án, -ant, -ent**. Усі ж зафіксовані нами дієслівні інновації утворені за допомогою продуктивного суфікса **-ova(t')**, який поєднується не лише з іншомовними, але й із питомими словацькими основами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Buzássyová K. Dynamické tendencie v tvorení abstrákt // Slovenská reč. – 1986. – Roč. 52, № 4. – S.214–222.
2. Horecký J. Mená osôb s príponou **-ník** // Kultúra slova. – 2003. – Roč. 37, № 1. – S.7–10.
3. Horecký J. Slovesá odvodené od podstatných mien // Kultúra slova. – 2003. – Roč. 37, № 6. – S.333 – 336.
4. Furdík J. O súčasných smeroch slovotvorného výskumu // Jazykovedný časopis. – 1969. – Roč. 20, № 1. – S. 63–78.
5. Jacko J. Novšie názvy osôb s príponou **-ár** (**-ar, -iar**) v publicistickom texte // Kultúra slova. – 1993. – Roč. 27, № 9-10. – S. 282–287.
6. Krátky slovník slovenského jazyka. Bratislava: Veda, 1989. – 588 s.
7. Krátky slovník slovenského jazyka. Bratislava: Veda, 1997. – 943s.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ЖУРНАЛІВ І ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

KS – Kultúra slova. Vedecko-popularizačný časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu.

SR – Slovenská republika

NO – Národná obroda

NČ – Nový čas

УДК 81'37

*Пономарьов Ю. М.
(Одесса, Украина)*

ЦИТИРУЕМАЯ ОЦЕНКА В ИНФОРМАЦИОННОМ СООБЩЕНИИ

Стаття присвячена такому газетному жанру, як інформаційний звіт. Розглядаються наступні лінгвістичні категорії: цитування, аплікація, алюзія та парафраз. З одного боку, інформаційний звіт це безпристрасний виклад інформації, з іншого – потужне знаряддя впливу на читача.

Ключові слова: *інформаційний звіт, цитування, аплікація, алюзія, парафраз.*

© Пономарьов Ю. М., 2008

The following article deals with such a newspaper genre as a report. It is reviewed through such linguistic categories as quotation, application, allusion and paraphrase. On one hand a newspaper report is an unbiased representation of information, on the other – a powerful means of influence upon the reader.

Key words: *a newspaper report, quotation, application, allusion, paraphrase.*

Проблема оценки в тексте неоднократно затрагивалась многими выдающимися учеными [1; 2; 3; 4]. Однако, в большинстве своем, исследования авторов, работающих в данной области, базировались на художественных текстах.

Газетный текст, точнее такой его жанр, как информационное сообщение, неоднозначен по своему предназначению. С одной стороны, автор информационного сообщения исполняет роль стороннего наблюдателя. Посредством газетного текста, он должен беспристрастно, объективно представить имеющуюся информацию. С другой стороны, информация, представленная в газетном тексте, зачастую, является мощным средством воздействия на массы [5: 263; 6: 251; 7; 8]. Это, в свою очередь предполагает субъективность в плане подачи информации автором газетного текста.

Материалом нашего исследования является такой газетный жанр, как информационное сообщение. Цитирование – неотъемлемая часть данного жанра.

В современной специальной литературе термин *цитирование* довольно часто используется в неоправданно широком смысле, обозначая практически все способы использования чужой речи, чужого слова. В этом случае под цитированием (цитацией) понимается любая форма межтекстового взаимодействия, определяемого как ««подключение» к другим текстам, другим кодам (сфера *интертекстуальности*) связанное тем самым с обществом, с Историей, но связанное не отношениями детерминации, а отношениями цитации» [9: 424]. Такое (на наш взгляд, аморфное) понимание цитации, ведущее к трактовке текста как «мозаики цитации» [10: 99], не способствует ни размежеванию, ни, соответственно, анализу различных видов цитирования.

Цитирование может быть определено (в узком смысле) как дословное воспроизведение фрагмента какого-либо текста, сопровождаемое ссылкой на источник. Данная дефиниция включает три компонента:

1) идентификатор «воспроизведение фрагмента какого-либо текста», а также 2) конкретизаторы «дословность» и 3) «ссылка на источник» [11: 63].

Место цитирования в системе приемов, так или иначе связанных с опорой на чужую речь («фигур интертекста»), может быть выявлено с помощью указанных выше трех координат. Наиболее близка к цитированию аппликация (лат. *Applicatio* ‘присоединение’) – прием, состоящий в использовании адресантом в качестве «строительных блоков» для собственного текста:

1) различного рода устойчивых выражений – фразеологизмов, пословиц, поговорок; 2) фрагментов (напр., словосочетаний, фраз, стихотворных строк) текста, известного адресату [12: 47]. Вторая разновидность этой фигуры (текстовая аппликация) связана с ассоциативной опорой на чужую речь. От цитирования данный прием отличается отсутствием ссылочной части.

Таким образом, с одной стороны, цитата граничит с идиомами и крылатыми словами, с другой – со свободными предложениями, т. е. теми фразами, которые не имеют авторства. Наличие безусловного авторства является основным критерием, отличающим цитату от свободного предложения. «Цитату мы связываем с определенным человеком или источником.

Ее ценность в том и заключается, что это ссылка на авторитетное мнение. Мы воспринимаем цитату как точное воспроизведение текста, который принадлежит другому человеку, и мы знаем этого человека и хотим опереться на его авторитет» [13: 99].

К сожалению, в специальной литературе цитирование и аппликация до сих пор не разведены ни концептуально, ни терминологически и обозначаются дублетными терминами *цитация*, *цитирование*. Не способствуют разведению этих двух понятий и словарные определения.

Рассмотрим соотношение текстовой аппликации и аллюзии (франц. *allusion* 'намек'); последняя может быть определена как прием, состоящий в ассоциативной отсылке к известному для адресата факту виртуальной либо реальной действительности. В соответствии со своим источником (литературный текст, историческое событие и т. д.), В. П. Москвин подразделяет аллюзии на литературные, библейские, мифологические (эти три вида аллюзий можно назвать текстовыми), исторические и бытовые [11: 65].

Таким образом, текстовая аппликация представляет собой полное и точное воспроизведение части какого-либо текста (как минимум, словосочетания), аллюзия – фрагментарное, неточное; от цитирования (если учесть, что объектом цитации, как известно, может стать и отдельное слово) эти две фигуры речи отличает лишь отсутствие ссылочной части.

По некоторым параметрам сближается, а по некоторым – противостоит рассмотренным выше фигурам речи так называемый парафраз, состоящий в изменении лексического состава какого-либо выражения или текста, известных адресату.

Точность цитирования может подчеркиваться знаковым /семиотическим/ приемом графического выделения цитатной речи кавычками, разрядкой, особым шрифтом и т. п. Однако далеко не всегда цитата в тексте информационного сообщения выделяется кавычками. В связи с этим В. П. Андросиенко утверждает следующее: «Необходимо подчеркнуть факт необязательности «знаков» цитаты в текстах и, как следствие, наличие в этих текстах большого количества т.н. «скрытых» цитат как стилистического приема» [14: 6].

Степень эксплицитности указания на субъект оценки (не автора текста) позволяет разделить оценочные лексические единицы на «цитируемые» и «нецитируемые». Цитируемая оценка проявляется в информационном сообщении через прямую речь, косвенную речь, цитацию и использование отдельного цитируемого слова в кавычках. В подборке 24 информационных сообщений американской газеты Herald Tribune (июль 2002) [15] было отмечено большое количество цитат, обладающих вышеуказанными отличительными чертами цитируемой оценки:

«There is nothing but **innuendo**, and I want to see some hard facts», *Dean said.*

It would make Karzai look even more like **an American puppet**, *they said.*

CNN carried the inevitable scenes of members of Congress denouncing the terrorist «**bastards**», *as Senator Orrin Hatch called them.*

Особое внимание следует уделить заголовкам информационных сообщений и их соотносимости с прямой (иногда – косвенной) речью в тексте газетного сообщения, расположенного под данным заголовком. На наш взгляд такая соотносимость является обязательным условием цитируемой оценки; ср.:

HEADLINE: Tight-fisted companies under economy ‘**grim**’

Jack Myers said the economy would be «**grim**» for tight-fisted companies which are squeezing software budgets as never before, creating the first retrenchment in the software industry’s 40-year history.

Андросиенко и Даирова утверждают, что сущностной характеристикой цитаты является ее принадлежность двум текстам одновременно [14: 8]. Будучи готовой чужой мыслью, вкрапленной в новое окружение, цитата не теряет связи с личностью своего автора. Отмечается, что чужая речь в газете является реально чужой по отношению к автору газетного текста, а не сконструированной, как, например, в художественном тексте [16: 130-131].

«Умелые руки, – пишет Т. Винокур, – превращают цитатный прием в исключительно действенное и тонкое стиливое средство речи» [17: 178]. Действительно, с его помощью у читателя создается ощущение достоверности сообщения (что в особенности соответствует такой сущностной характеристике жанра информационного сообщения как его фактологичность). Ссылки при этом на авторитетные мнения и высказывания призваны повысить доверие к газете-источнику данной информации, поднять, в свою очередь, авторитет этой газеты, создать атмосферу объективности, беспристрастности оценки произошедшего [7: 18].

В связи с этим, отмечает К. Н. Даирова, окружающие цитату контексты попадают под ее влияние и становятся в совокупности «цитатным полем» – оценивающим, комментирующим, выражающим отношение автора к чужому высказыванию [8: 14].

Тут мы сталкиваемся с наиболее интересующим нас моментом, а именно: автор газетного сообщения посредством использования чужого «дискурса» может ввести в текст соответствующую, необходимую ему (автору текста), оценочную квалификацию, одновременно дистанцировавшись от нее, тем самым, избежав репрезентации собственной, авторской, оценки.

Данный прием очень удобен. С одной стороны он позволяет автору текста представить на суд читателю большое количество точек зрения по тому или иному вопросу, а с другой – скрыто выразить свою собственную точку зрения. Автор текста может либо поддержать оценку, высказанную другим лицом, при этом, введя в текст необходимое количество цитат, поддерживающих именно эту оценку, либо не согласиться с ней. Второе достигается посредством интерпретации чужого высказывания.

Автор газетного текста располагает определенным набором средств, с помощью которых достигается как уточнение коммуникативно-прагматической направленности цитаты, так, и ее искажение:

а) оценочный комментарий с использованием эвалюативов:

Call it revenge of the **nerds**: Safe, boring Treasury bonds have beaten the Standard & Poor's 500-stock index for a decade.

nerd – /am. slang/ a silly person; idiot.

Many consumers **gasp** at February gas bills.

to gasp – to take a short quick breath when surprised, shocked or in pain.

Water shortages will leave world **in dire straits**.

dire straits – extreme lack of money.

б) использование структурно-семантических скреп-конструкций, соединяющих газетный текст с цитатой. Таких, как, например what was called, what he described as, what he sees as. В отдельных случаях они позволяют автору внести долю сомнения в истинность указываемой за ними оценки:

At least three civilians died and 17 more were injured in Iraq's third-largest city Wednesday, demonstrating *what Iraqis call* America's **anti-human invasion**.

в) употребление глаголов, вводящих или интерпретирующих чужую речь, вклю-

чая глаголы оценочной интерпретации речи, такие, как *to charge, to assail, to criticize, to accuse*, etc. Например,

Saddam *assailed* the attack Thursday as a «**shameful crime**», while President Bush said the world's security was at stake.

Iraq *charged* that Secretary of State Colin Powell will present «**fabricated**» aerial and space photos to prove that the Baghdad regime is hiding banned weapons when he appears before the U.N. Security Council this week.

Iraq's deputy prime minister *accused* America of **building up its forces** in the Middle East as part of a plan to control the region.

Итак, несмотря на всю, присущую информационному сообщению объективность, цитата в данном сообщении не всегда показатель объективности текста в целом. Часто автор, употребляя цитируемый дискурс, преследует и свои, сугубо личные цели. При этом, однако, как утверждает М. И. Бельская, во всех случаях формально сообщение сохраняет фактографичность и объективность, поскольку включает в свое содержание чужое мнение [19: 13].

ЛИТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988.
2. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. – М.: Наука, 2002. – 280 с.
3. Гак В. Г. Эмоции и оценки в структуре высказывания и текста // Вестник МГУ. – 1997 – № 3. – С. 87-95.
4. Деева И.М. Проявление оценочности в тексте (на материале высокочастотных английских прилагательных) // Коммуникативные аспекты значения. – Волгоград: Изд-во Пед. ин-та им. А. Серафимовича, 1990. – С. 113-125.
5. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка. – Л.: Просвещение, 1981. – 294 с.
6. Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом. – М., 1975. – 383 с.
7. Костомаров В. Г. Язык газеты. Ростов, 1990; Пшеничный Б. Н. Способы ведения массовой пропаганды // Вопросы теории и практики массовых средств пропаганды. – М., 1990.
8. Даирова К. Н. Структурно-семантические особенности цитаты и ее функционирование в тексте /на материале английской научной лингвистической литературы/ : Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – М., 1983. – 22 с.
9. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1994. – С. 424.
10. Кристева Ю. Слово, диалог, роман. // Вестн. Моск. Ун-та. Серия 9. Филология. – 1995. – № 1. – С. 99.
11. Москвин В. П. Цитирование, аппликация, парафраз: к разграничению понятий. Научные доклады высшей школы. Филол. Науки. – 2002. – № 1. – С. 63-70. – 128 с.
12. Квятковский А. Поэтический словарь. – М., 1966. – С. 47.
13. Минаева Л. В. Фразеологические особенности цитаты и лексикографическая практика. // Вестн. Моск. Ун-та. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2001. – № 2.
14. Андросиенко В. П. Цитата как элемент сообщения и как фактор эстетического воздействия: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – М., 1988. – 20 с.

15. Herald Tribune, July, 2002.
16. Хардин В. П. Некоторые особенности чужой речи в газете // Вопросы функционирования языковых единиц в романо-германских языках. – Фрунзе, 1986. – С. 130-139.
17. Винокур Т. Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц. – М.: Наука, 1980. – 237 с.
18. Воронков В. В. Членение текста как прагматический фактор /на материале общественно-политических журнальных статей//Сб. науч. тр. МГИИЯ. – Вып. 334. – М., 1989. – С. 42-50.
19. Бельская М. И. Синтаксические и структурно-текстовые средства реализации прагматики в кратких информационных сообщениях /на материале английской прессы: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – М., 1990. – 24 с.

СЛОВАРИ И ИЛЛЮСТРАТИВНИЙ МАТЕРІАЛ

1. Новый большой русско-английский словарь: В трех томах. /Под общ. рук. П. Н. Макурова, М. С. Мюллера, В. Ю. Петрова. – М.: Лингвистика, 1997. – 3260 с.
2. Collins Cobuild English Language Dictionary, Harper Collins Publishers, London, 1998, 1703 p.

УДК 811.111'373.43

Мартинюк Т. В.
(Чернівці, Україна)

КЛАСИФІКАЦІЯ МОВНИХ ІНТЕРФЕРЕНЦІЙ

Статья направлена на рассмотрение вопроса о лексических, синтаксических, фонетических интерференциях современного английского на украинский язык. Финансовые термины стали неотъемлемой частью «финансовой картины мира». Развитие финансовой сферы приводит к появлению новых значений и расширению существующих значений, а также приводит к расширению лексики.

Ключевые слова: интерференция, терминология, картина мира, понятия.

The article deals with the problem of lexical, syntactic-stylistic, and phonetic interference of Modern English to the Ukrainian language. Finance terms are the integral part of «finance world picture». The development of finance branch first facilitates the appearing of new notions or extends meanings of the existing notions, and second enlarges the common vocabulary.

Key words: interference, terminology, world picture, notions.

Мова не лише засіб спілкування, але й певний символ суспільства. Вона розвивається разом із ним, і змінюється разом зі зміною відповідної мовної спільноти, реагуючи на певні зрушення в її розвитку. Сучасна епоха характеризується бурхливим розвитком усіх галузей науки й техніки, процесами їх інтеграції і міжнародного кооперування. У зв'язку з цим виникає потреба у вдосконаленні системи обробки інформації, співробітництві науковців різних країн у найрізноманітніших сферах науки й техніки. Завдяки змінам збагачується лексичний склад мови, а це в свою чергу спричиняє низку проблем [1: 5].

Мова чутливо реагує на всі процеси, які відбуваються в суспільстві. Бурхливий роз-

© Мартинюк Т. В., 2008

виток усіх областей сучасного людського життя знайшов своє відображення в мові, особливо на лексичному рівні. Еволюція лексики – це не просто зміна складових словника. Науково-технічний розвиток вносить істотні зміни в лінгвістичну модель світу. Ці зміни полягають насамперед у тому, що нині переважну частину лінгвістичного фонду складає фахова лексика. Термінологія – широкий шар лексики, що інтенсивно розвивається та активно взаємодіє з загальноповсякденною лексикою. Термінологія – це один з аспектів мови, який розвивається з особливою інтенсивністю. Так званий термінологічний вибух, який спостерігається майже в усіх мовах, тягне за собою запровадження великої кількості нових термінологічних одиниць [1: 7]. Проте запровадження в лексику нових термінологічних одиниць потребує їх систематизації та стандартизації. Тому стандартизація як зовнішньої, так і внутрішньої форми нових термінів з метою усунення непотрібної синонімії та полісемії є не менш важливим аспектом термінологічного планування. Питаннями термінологічного планування займаються багато науковців-термінологів у різних країнах світу, де існують установи з питань термінологічної стандартизації. Ця робота ведеться також на міжнародному рівні, що знайшло свій прояв у випуску великої кількості багатомовних термінологічних словників та бюлетенів, а також у численних теоретичних працях з питань мотивації нових термінів, їхньої зовнішньої форми та стандартизації.

А. С. Дяков розглядає два шляхи, якими термінологічні одиниці надходять до мови. Перший шлях, за його словами – надання статусу термінів загальноповсякденних лексичних одиниць рідної мови. Такий варіант утворення термінів не завжди є позитивним, оскільки тут часто мають місце переосмислення, метонімічне перенесення, коли мовній одиниці приписується нове значення. З метою диференціації подібних лексичних одиниць терміни часто змінюють форму написання, вимови, відмінювання, наголосу [1: 9].

Другим більш популярним та виправданим є шлях утворення термінів шляхом запозичення з інших мов. На різних етапах становлення суспільства терміни запозичуються з різних мов, що зумовлюється різними історичними умовами.

Предметом нашого дослідження є проблема інтерференції термінологічних одиниць. Протягом останніх десятиліть вивченню інтерференції присвячено певну кількість наукових досліджень і публікацій, в яких проаналізовано деякі аспекти даної проблеми (У. Вайнрайх, Е. Хауген, В. Ю. Розенцвейг, Ю. О. Жлуктенко). Інтерференція є суто мовним явищем і є продуктом мовних контактів [2: 388]. Визначення лінгвістичної інтерференції дав У. Вайнрайх: «Інтерференція – це випадки відхилення від норм кожної мови, які відбуваються у мовленні двомовних осіб внаслідок того, що вони володіють більш ніж однією мовою, тобто внаслідок контактування мов» [3]. Таким чином, лінгвістичну інтерференцію можна розуміти як взаємодію систем та елементів двох мов внаслідок мовних контактів. Але оскільки мова – це система, де все взаємопов'язане, то інтерференція призводить до «реорганізації фонологічної, граматичної та лексичної системи даної мови, якщо в неї входять іншомовні елементи» [4: 15]. Зазначимо також, що інтерференція – процес об'єктивний, який виникає при мовному контакті незалежно від волі та бажання мовців. Отже, мовну інтерференцію можна охарактеризувати як вплив на мову зовнішніх факторів.

Протягом останніх років дослідженню мовних інтерференцій надавалося значної уваги, проте чіткої класифікації цих явищ ще не створено. Частіше за все увага приділялася лише підсвідомим інтерференціям, або, в кращому випадку, свідомі та підсвідомі мовні інтерференції розглядалися окремо одна від одної. Та все ж таки, свідомі та підсвідомі інтерференції – це явища, аналогічні одне одному.

Різні суспільні явища по-різному впливають на ті чи інші аспекти мови, насамперед на фонетику, синтаксис, лексику, писемність, у меншій мірі – на морфологію. Тому, необхідна така класифікація, яка б охоплювала, з одного боку, всі фактори зовнішнього впливу на мову, а з іншого – аспекти мови, на які цей вплив діє.

Отже, мовні інтерференції можна класифікувати за екстралінгвістичним, і за лінгвістичним принципом. Перший тип класифікації залежить від психолінгвістичних та соціолінгвістичних умов та факторів. Другий – від того, в якому аспекті мови спостерігається свідоме або підсвідоме втручання у природний хід розвитку мови.

Отже, згідно цієї класифікації, всі мовні інтерференції можна розділити на підсвідомі та свідомі. Перший тип інтерференцій полягає у природному впливі однієї мови на іншу, в той час як другий тип – це штучне втручання у розвиток мови. Обидва види можна класифікувати як за лінгвістичним, так і за екстралінгвістичним принципом. Перший принцип класифікації залежить від того, в якому аспекті мови спостерігається штучне втручання у природний хід розвитку мови. Другий – від соціолінгвістичних умов та факторів – релігійних, які пов'язані з розповсюдженням світових релігій, та політико-економічних, пов'язаних з політичною орієнтацією та торгівлею.

Свідомі мовні інтерференції є, свого роду, побудовою штучної мови на основі природної. Специфіка свідомих мовних інтерференцій полягає в тому, що всі вони ґрунтуються на підсвідомих мовних інтерференціях. Згідно точки зору А. С. Д'якова, цей тип охоплює такі види мовних інтерференцій, як, наприклад, втручання у мову під впливом релігії, політичної орієнтації, мовних контактів з носіями більш розвинених мов, або моди на ту чи іншу мову, а також мовне будівництво. Наприклад, політична термінологія – *моніторинг, легітимний, андеррайтинг, аплікант*, економічна – *мерчандайзинг, інтерпретація (інформації), емплоєр*.

Зміни діяльного досвіду людини ведуть до появи нових та розширення старих фрагментів картини світу, які, в свою чергу потребують фіксації на «мовній» карті світу. Змінюється картина світу, з'являються нові сектори: космонавтики, комп'ютерної техніки, генної інженерії, наркоманії, нові види харчування, нові види протесту. Розширюються традиційні сектори: сектор захворювань, ліків, діагностики. А це значить, що в мові продовжуватимуть з'являтися нові слова, які з часом пройдуть усі стадії соціалізації і лексикалізації, тобто прийняття їх в суспільстві.

Термінологічна система має поповнюватися, лексичний склад мови збагачуватись, але незважаючи на модернізацію суспільства, на нестримний розвиток багатьох галузей науки, як нові терміни так і нові слова мають створюватися рідною мовою, а не замінятися іншомовними еквівалентами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б. Основи термінотворення. – К., 2000. – 216 с.
2. Есенова Е. Й. Теоретичні аспекти проблематики фонетичної та графічної інтерференції// Сучасні дослідження з іноземної філології. Збірник наукових праць. Випуск 4. – Ужгород, 2006. – С. 388-392.
3. Вайнрайх У. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования. – К.: Вища школа, 1979. – 263 с.
4. Будняк Д. В. Полонизмы в современном украинском литературном языке: Автореф. дис.... докт. филол. наук: 10.02.01. – К., 1991. – 55 с.

5. Заслонкіна А. В. Когнітивно-соціална парадигма словотвірної структури неологізму// Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасний соціокультурний простір 2004». Частина III. – К., 2004. – С. 43-47.
6. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 368 с.

УДК 409.35: 659 + 659

*Горская М. А.
(Киев, Украина)*

СУЧАСНІ РЕКЛАМНІ ТЕКСТИ В АСПЕКТІ МОВНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ

Статтю присвячено одній з актуальних проблем сучасного мовознавства – дослідженню особливостей реалізації в засобах масової інформації мовних засобів впливу.

Ключові слова: *реклама, маніпулювання, слоган, рекламний текст, мовне маніпулювання.*

The article is developed to the one of actual modern linguistics problems – the problem concerning peculiarities of language influence means realizations in mass media

Key words: *advertisement, manipulation, slogan, advertising text, language manipulation.*

XXI век – это эпоха технического прогресса и огромную роль в нем играет реклама, которая, как давно известно является двигателем прогресса. Современное рекламное сообщение стремительно теряет признаки информативности и становится все более прагматичным, манипулятивным и воздействующим на сознание и подсознание.

Не даром рекламу характеризуют как «профессиональное запудривание мозгов». Поэтому в центре современных лингвистических исследований находятся вопросы воздействия естественного языка на поведение и мышление человека. Ведь не случайно в настоящее время по силе воздействия на массовое сознание, рекламу уподобляют искусству и религии. Реклама представляет собой значимый и специфический феномен современности, который в своей основе имеет первоочередное и конкретное задание – побуждать человека к действиям. Для достижения данной цели реклама черпает языковые средства из жизненных ситуаций [1: 35].

Так, наиболее характерно для рекламы языковое манипулирование, проявляющееся в использовании особенностей языка и принципов его употребления с целью скрытого воздействия на адресата, в нужном, для говорящего, направлении («*Высшая ценность – вдохновение. Взгляните на мир по-новому. RANGE ROVER 2007. С высоты положения*»). Само слово «манипуляция» (от лат. manipulare), означающее в первоначальном толковании его смысла «управлять», «управлять со знанием дела», «оказывать помощь» в последнее время приобретает негативный оттенок сводящийся к трактованию «оказывать негативное воздействие», «недобросовестно использовать» и т. д.

Манипуляции действительно осуществляются скрыто, неявно, считая это определяющим их признаком и, результатом манипуляций является именно получение выгоды для себя, за счет другого, не осознающего это. Поэтому, рекламу критикуют за ослабление ее первоначальной информационной функции в пользу манипуляции.

© Горская М. А., 2008

Движущей силой рекламы выступает рекламный текст, который представляет собой функционально организованное экстралингвистическими и лингвистическими знаками обращение, направленное на формирование благоприятных и прагматических моделей поведения; воспринимаемое адресатами как самостоятельный коммуникативный акт. Значительное влияние на стратегию современного рекламного текста оказывают цели, прагматическая установка адресанта, специфика референта, этапы рекламной кампании, выбор канала сообщения и пр. [1: 102].

Языковое манипулирование проявляется в формировании положительного образа рекламируемого товара по двум направлениям: первое – это перечисление только положительных сторон товара («Только бережное очищение кожи благодаря уникальной глицериновой формуле. Без агрессивных компонентов. Без красителей. Без мыльных следов на коже. Neutrogena»); второе – это так называемый метод «от противного», когда в начале рекламного текста обрисовывается «страшная картина» (например, ломкость волос, плохое настроение, проблемы с избыточным весом, «чистота» помещений и т. п.), а в конце, Вам предложат Панацею ото всех бед (яркий пример, реклама «Фэйри», где в одной деревне после празднования свадьбы все местные жители озадачены количеством грязной посуды, которую необходимо вымыть, а в другой деревне – все жители снова празднуют, т. к., Фэйри очень быстро справляется с любым жиром).

Из-за повторяемости одинаковых сообщений, заложенных в одной и той же рекламе, последняя приобретает способность формировать общественное мнение и манипулировать им с целью приобретения товара и, следовательно, получения прибыли.

Объяснение этому одно: современный человек живет, учится, работает в условиях непрекращающегося речевого воздействия, оказываемого другими людьми и сам он является субъектом речевого воздействия.

Для оказания должного эмоционального воздействия на адресата создатели рекламного текста сознательно отбирают те языковые средства, которые способны выполнить основную задачу – расположить потенциального покупателя к рекламируемому товару или услуге («Только в ЦУМе. Первое антивозрастное психодермическое средство ухода за кожей. HYPNOTHERAPY.ORLANE; Чулки VOGUE – стиль на грани вызова»).

Можно отметить то, что каждый отдельный рекламный текст содержит побуждение к определенному действию (покупка, использование услуг и т. д.), а совокупность рекламных текстов накладывает определенный отпечаток на формирование потребностей реципиентов, их образ жизни, на их мировоззрение. Восприятие рекламного текста и его воздействие на адресата будет в том случае, если последний его воспримет и поймет. В случае построения рекламного текста только из новых данных процесс его понимания будет затруднен. Понимание текста предполагает установление определенного отношения нового к известному. Часто слово, как структурная единица предложения, не имеет в предложении смысл, с каким выступает как самостоятельная часть. Это несоответствие лежит в основе языкового манипулирования сознанием потребителя.

Языковое манипулирование представляет собой важный компонент рекламы, который часто воспринимается на интуитивном уровне, но всегда реализуется в действительности. В настоящее время установлены достаточно четкие закономерности текстообразования, среди которых выделяют: «отнесенность к внеязыковой деятельности, смысловую законченность, смысловую целостность, коммуникативную целенаправленность, языковую, структурную и композиционную оформленность, определенную жанровую принадлежность» [6: 135].

Традиционно в вербальной составляющей рекламного сообщения выделяются четыре основные части: заголовок, который формирует ценностную ориентацию, отражает отношение рекламиста к предмету речи, направлен на реализацию заключенного в нем концепта и выражает основную идею текста; объясняющий компонент – информационный блок, который развивает заключенный в заголовке концепт; регулятивный компонент (слоган), который задает алгоритм действий адресата.

Цель языкового манипулирования при скрытых истинных намерениях в рекламе – побудить другого человека к совершению определенных действий, изменению ценностных установок, представлений и мнений и т. п., одновременно сохраняя у него иллюзию независимости или самостоятельности принимаемых решений и действий, уверенности в том, что он действует по своей воле (*«Всегда узнаваемая и всегда разная. Она такая яркая и элегантная, привлекательная и стильная. Новая Nissan Micra SV5 – в нее влюбляются с первого взгляда. Это все, что вам нужно»*).

Чаще всего языковое манипулирование в рекламе направлено на составляющие внутреннего мира человека – эмоции. При этом используются следующие манипулятивные приемы: обращение к примитивным чувствам (например, страху, гневу, ненависти); запугивание, как прямое, так и имплицитное; «звуккопись»; социальные установки, где применяется разделение на «своих» и «чужих», стремление «быть как все», стремление повысить свое место в иерархии. Данные приемы выполнимы при использовании местоимения «мы» (например, «Мы уже в команде. А ты?») и путем употребления узкоспециальной терминологии для причисления к кругу «посвященных» (например, SPA отдых, Велес и т. д.).

Распространенным приемом языкового манипулирования выступает обращение к представлениям о мире посредством образ действительности (включает в себя онтологические предпосылки, категоризацию, набор деятелей, систему иерархий, систему метафор и корпус аналогий); структуры ценностей (это набор абстрактных представлений о желаемых положениях дел, достижение которых рассматривается как достойная цель человеческой деятельности); набора рецептов действительности (это стереотипные рецепты деятельности).

В рекламных текстах манипулирование затрагивает личностные и общечеловеческие слабости людей и «играет» на них, что представляет собой важную область ориентированности манипуляций. Вот почему для рекламной стратегии характерно обращение к эмоциям, чувствам человека («Галерея GAPCHINSKA. Поставщик счастья № 1; Признайтесь себе в любви. RICH»). В связи с этим, мы, можем говорить о рекламной стратегии как о манипулятивной, которая влечет за собой и соответствующую манипулятивную рекламную тактику, то есть разработку манипулятивных приемов, появляющихся с определенной частотой во всех рекламных текстах той или иной фирмы (например, «Адже, Ви цього варті. L'oreal»).

Подмена понятий значения слов – довольно распространенный прием манипулирования массовым сознанием (например, «Щаслива весна. Новый тарифный план от «КиевСтар»; Полный привод – кроссовки от COLUMBIA»).

В языковом манипулировании часто используют «приманки» высокого уровня жизни, направленные на эксплуатацию насущных потребностей людей, стремление улучшить свое материальное положение, повысить уровень потребления и уровень жизни вообще. Распространена такая «приманка», как перспектива вхождения в элиту (*BOSS- только для лидеров; Успіх там, де ти! Балтика 3; Телефони VERTU – надежная роскошь*).

Разнообразные приемы манипулирования сознанием потребителя оформляются при помощи разноуровневых языковых средств. Особое внимание уделяется лексике: как правило, в рекламном тексте используются слова, вызывающие положительные эмоции (*«эсклюзивно, убедительно, надежно, гарантированно, улучшающий настроение, восстанавливающий, безупречно, уточненно, волшебно, эффективно, изысканно»* и др.).

Многочисленное вариативное повторение ключевых слов усиливает воздействующую силу рекламы. Именно на это рассчитаны манипулятивные приемы в рекламе: товар должен быть куплен не один, а много раз (*«Вы не просто обладаете часами Patek Philippe. Вы в начале нового продолжительного романа»*).

Трудность обнаружения манипуляций в естественном языке при исследовании манипулирования, с точки зрения лингвистики, состоит в их привычности для нашего категориального мышления: качественно/некачественно, хорошо/плохо, дешево/дорого, и т. д.

Таким образом, материальными носителями рекламного сообщения, наделенными статусом языковых единиц, позволяющих объединить их в языковую парадигму рекламного манипулирования, являются квалификаторы манипулемы: оценочная лексика, глаголы, существительные, англицизмы, гендерная лексика, метафоры, слоганы, прецедентные феномены [1; 241].

Воздействие, которое осуществляется посредством оценочных слов, слоганов, прецедентных текстов (феноменов) и т. д. нельзя называть жестким волеизъявлением рекламиста. Их включение в рекламный текст является тем основным приемом, который позволяет разрешить ключевые проблемы восприятия рекламного текста: привлечение непроизвольного внимания, возбуждение интереса, формирование установки восприятия, запоминание и «ожидание встречи» с запомнившимся товаром: сохранится ли до конца положительный настрой от рекламы. «Игра» смысла с реалиями составляет саму суть языкового манипулирования (например, *ARMANI CODE – тайный код обольщения; дозволяй себе обожновати. GLAMOUR*).

Именно поэтому существует негласное наставление для создателей рекламы «помните главное: экономия языковых средств и целенаправленность воздействия на четко определенные стороны сознания Ваших будущих потребителей – неперемные условия, которых следует придерживаться при создании эффективной рекламы» [4: 17].

И действительно, хотим мы того или нет, но ежедневно осознанно или на подсознательном уровне мы десятки, сотни, тысячи раз сталкиваемся с рекламой, которая при помощи визуального ряда, звуковых средств и языка (а следовательно языкового манипулирования) доносит до нас определенного рода информацию. Как мыотреагируем на преподнесенное рекламное сообщение зависит от многих факторов (время суток, настроение, погода, сезон и т. д.) но, языковые методы воздействия играют решающую роль при выборе того или иного товара/услуги.

Многочисленные исследования рекламы в языковом аспекте дают полное право заявить о рождении нового направления в лингвистике – рекламоведения. Предметом данного направления будут выступать изучение различных моделей создания рекламных текстов, принципы отношения к ним, способы актуализации языковых единиц в тексте, определение стилевых и жанровых своеобразий рекламы и т. п. Видя актуальность перечисленных задач, следует отметить тот факт, что современная реклама стремительно трансформируется и формируется в научную отрасль, а языковое манипулирование еще более укрепит на пути достижения данной цели.

ЛИТЕРАТУРА

1. Автореферат диссертации: Мовна парадигма маніпулятивної гри в рекламі// В. В. Зірка; НАН України, інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 2005. – 469 с.
2. Викентьев И. Л. Приемы рекламы и public relations. – СПб., 1999. – 167 с.
3. Ганжа И. как научиться тому, чему научить невозможно (лекции по рекламному креативу)// Маркетинг и реклама. – 1998. – № 3. – С. 4-17
4. Павлюк О. Э. Слово не горобець, вилетить не впіймаєш! Дещо про слоганотворчість у страхуванні // Страхова справа. – 2005. – № 1 (17) // forINSURER.com
5. Уэллс У., Бернет Дж. Реклама: принципы и практика. – Спб.: Питер, 2001. – 736 с.
6. Шейнов В. П. Скрытое управление человеком. Психология манипулирования. – М., 2002.
7. VOGUE РОССИЯ' Март 2007. – 504 с.

УДК 821.161.2-1.09

Волковинський О. С.
(Кам'янець-Подільський, Україна)

АЛІТЕРАЦІЙНІ ЕПІТЕТИ В СИСТЕМІ ОЗНАЧЕНЬ МАКРООБРАЗУ САДУ
(порівняльно-типологічний аналіз українського
та російського літературно-поетичного мовлення)

В статті проводиться порівняльно-типологічний аналіз алітераційних епітетів макрообразу саду в контексті російського та українського літературно-поетичного мовлення. Удалось визначити, що алітераційні зв'язки між епітетом та означуваним ним словом суттєво впливають на якісну семантику поняття.

Ключові слова: макрообраз, сад, епітет, алітерація.

In the article the comparative analysis of alliteration epithets garden's macroimage is carried out in the context of the literary-poetic broadcasting Russian and Ukrainian. It is set, that alliteration's copulas between an epithet and designated word underline high-quality semantics of notion.

Key words: macroimage, garden, epithet, alliteration.

Теорія епітета, аналіз його стильових і функціональних особливостей в літературно-художніх текстах є привабливим об'єктом та предметом сучасної філологічної науки. Серед праць, присвячених епітету, переважають ті, автори яких детально розглядають конкретно-прикладну присутність епітета літературно-художніх текстах. На такому загальному тлі відчувається недостатність досліджень порівняльно-типологічного спрямування. Подібний стан речей є дещо алогічним з огляду на історію становлення й розвитку вітчизняного та слов'янського філологічного вивчення епітета.

На широкому ілюстративному матеріалі побудував доповідь Ф. Міклошич «Образотворчі засоби слов'янського епосу» (1889). В розділі «III. Постійні епітети» він порівнює приклади з сербського, хорватського, словенського, болгарського, російського, українського епосу [1: 17-27]. Ф. Міклошич виділяє постійні епітети як одну з чотирьох (поряд з «уповільненістю оповіді», «повторами», «порівняннями») диференційних ознак народної творчості у зіставленні зі «штучним епосом лише в сфері образотворчих засобів» [1: 4]. Та наведені численні приклади не отримали глибокого порівняльно-типологічного аналізу в аспекті архітектонічних і семантичних особливостей, варіативних наповнень внутрішньої форми.

О. Потебня [2] і О. Веселовський [3] дали відповідні зразки теоретичного та історичного тлумачення епітета. Обидва філологи будували загальні концепції епітета також із залученням епітетів сербського, давньоруського, українського, російського епосу і часом звертались до порівнянь з епітетами давньогрецької та західноєвропейської генези. О. Потебня розглянув проблеми щодо загальної художньої експресивності епітета, його місця в системі засобів виразності. О. Веселовського більше цікавили питання, пов'язані

© Волковинський О. С., 2008

з функціональним використанням епітета в різні історичні епохи, виразниками різних літературно-мистецьких напрямів, національних культур.

Дещо іншими тенденціями позначені праці про епітет у речників формальної школи. В. Жирмунський у роботі «До питання про епітет» [4] переважну увагу зосереджує на епітетах російського літературного походження, вдаючись лише до епізодичних порівнянь з відповідними прикладами з французької та англійської літератури. Б. Томашевський, розширюючи теоретичні уявлення про епітет, оперує виключно матеріалом з російської літератури [5]. Подібний розгляд епітета знебарвлює уявлення про його формально-експресивні особливості, зумовлені функціонуванням в різних національних літературах.

Оскільки епітет є придатним до експресивно-атрибутивного позначення головної властивості поняття в конкретній текстовій ситуації, то ця якість епітета уможливує визначення стильових подібностей та відмінностей тотального й окремого характеру. Тропи взагалі, а епітети зокрема стають первинними імпульсами до створення макрообразів, їхніми мікрочастками.

Різнібічна епітетна характеристика макрообразу призводить до створення оригінального пластичного зображення, в якому «елементи цілого у разі потреби можуть виступати метонімічними заміниками цілого» [6: 81]. Зрозуміло, що адекватним позначенням макрообразу стає опорне слово – найближчий семантичний відповідник певного поняття. Тому словники епітетів можна вважати своєрідними каталогами макрообразів з детальною характеристикою прикмет, рис, властивостей тощо. «Словники епітетів дають можливість звернути увагу на інший аспект в характеристиці слова – його текстове, мовленнєве функціонування. Ці словники варто розглядати як ідеографічні словники особливого різновиду, оскільки в них відображені зв'язки реалій як об'єктивні, понятійно-логічні, так й ті, що сприймаються суб'єктивно, асоціативно-образно» [7: 4]. Проте, створення штучного кола епітетів не обов'язково призводить до продукування макрообразів. Потрібно визнати недостатню розробленість теорії макрообразів через брак конкретних досліджень, присвячених детальному розгляду загально-абстрактних картин та їхніх складових елементів.

Одним з найстійкіших і семантично-глибоких макрообразів, що впродовж тисячоліть функціонують у світовому мистецтві, є сад. Тотальне символічне значення цього поняття кожного разу повертає до витоків загальнолюдської культури, оскільки образ саду є обов'язковим компонентом в міфах численних народів. Детальний аналіз витоків чарівної казки дав підстави В. Проппу стверджувати, що сприйняття саду пов'язувалося з мріями про країну статку та добробуту. «Відомо, що найбільш рання форма землеробського виробництва – розведення садів. З появою садівництва і в іншому світі з'являються сади та дерева, й ці дерева вже забезпечують споживання без застосування праці. Таку форму іншого світу знають тільки народи, які дійсно розводять сади. Ця форма є відсутньою, наприклад, на півночі Америки, у сибірських народів» [8: 269]. В російській та українській культурах сад стає обов'язковою прикметою матеріального й духовного існування етносу.

З часом семантична амплітуда тлумачення саду надзвичайно розширилась, що й призвело до перетворення цього поняття в макрообраз, вбираючий в себе різні смислові нюанси і відтінки. Сад стає «поліморфним символом», емблематичним позначенням «обробленої свідомості», «пишності та порядку», «довершеності», «задоволення», «відродження», «безсмертя», «посвяти», «прагнення до знань», «містичного досвіду»,

«уважності», «природності», «перемоги над природою», «панування та тиранії», «особливої чуттєвості», «світобудови, в якій повинні бути присутніми всі елементи природи в поєднанні з діяльністю людини» [9: 436-438]. В монографії Д. Лихачова «Поезія садів: до семантики садово-паркових стилів; сад як текст» чітко визначено домінуючий зміст, що закріпився в світовій культурі за макрообразом саду: «сад – це спроба створення ідеального світу взаємостосунків людини з природою. Тому сад уявляється як в християнському світу, так і в мусульманському раєм на землі, Едемом. ... Сад – це подібність Всесвіту, книга, за якою можна «прочитати» Всесвіт. ... Всесвіт свого роду текст, за яким читається божественна воля. Але сад – книга особлива: вона відображає світ тільки в його добрій та ідеальній сутності» [10: 8, 19]. Завдяки епітетам митці слова отримують можливість визначати суб'єктивовані риси загального поняття, звертаючись до одного й того ж самого макрообразу. Порівняльно-типологічний розгляд епітетної системи певного макрообразу дозволить встановити, яким саме якісним прикметам віддано перевагу в тій чи іншій національно-мовній традиції.

Серед прикметних характеристик саду часто зустрічаємо алітераційні епітети [11], що організуються фонетичним рядом, в якому співпадають приголосні звуки в епітеті та в означуваному ним слові. Суголосся приголосних в епітетах та відповідних поняттях наближують одне до одного словесні одиниці, поєднання яких отримує додаткові формально-сміслові зв'язки між поняттям та його епітетом. Звукові ланки інтегрують епітет і означуване слово в цілісну семантичну конструкцію за законом тріади: новий зміст виникає через смислове поглиблення епітета й означуваного слова, що взаємозбагачуються в неподільній фонічній структурі.

Звуковий діапазон алітерацій до макрообразу саду є суттєво обмеженим – лише два приголосних «д» і «с», та це не стає суттєвою перешкодою в розширенні епітетних характеристик саду в російській та українській мовах. Словники епітетів фіксують досить довгі ряди прикметних позначень саду, серед яких вагоме місце займають алітераційні епітети, що мають монофонічне співзвуччя на зазначені приголосні. В найстарішому словнику епітетів російського мовлення О. Зеленецького (1913) зібрано двадцять три епітети до образу саду [12: 132], що зустрічались в російській літературі на початку ХХ ст. З них одинадцять епітетів мають у своєму складі приголосні «д» чи «с» (це майже 48% від загальної кількості). Три епітети з'єднані з поняттям «сад» через приголосний «д»: *Задумчивый* (Башкин, Льдов, К. Р., Ратгауз), *Задремавший* (Фруг), *Прохладный* (Мельн. – Печерський, Сологуб) [12: 132]. Це складає 13% від загальної кількості епітетів саду, та – 27% від кількості алітераційних епітетів. На повтор приголосного «с» припадає сім епітетів: *Атласный* (Брюсов), *Испуганный* (Бальмонт), *Беспомощно-зыбкий* (Бунин), *Развесистый* (Величко), *Росистый* (Верховский), *Сонный* (Гофман), *Тенистый* (Греков, Сологуб) [12: 132]. Відповідні показники становлять 30% і 64%. Варто звернути увагу на те, що в епітетах «развесистый» та «росистый» приголосний «с» повторюється двічі, посилюючи алітераційний зв'язок з позначенням саду. Ще один епітет утворює алітераційний ряд зі словом «сад» завдяки повтору «д» і «с»: *Душистый* (Ратгауз) [12: 132] – 4% і 9%. Наведені показники можуть бути своєрідними орієнтирами для подальших зіставлень.

«Словник епітетів російської літературної мови» (1979) до основної епітетної характеристики саду залучає шістьдесят вісім прикметних позначень [13: 390-391]. З них – сорок алітераційних епітетів (59%). Як бачимо, частка алітераційних епітетів збільшується на 11%. Можемо говорити про тенденцію до зростання ваги алітераційних епітетів в системі прикметних позначень макрообразу «сад». Кількісне збагачення алітераційних епі-

тетів відбувається за рахунок розширення всіх трьох відмічених рядів. Алітераційних епітетів на приголосний «д» фіксуємо одинадцять (16%; 27,5%), на «с» – двадцять п'ять (37%; 62,5%), на «д» і «с» – чотири (6%; 10%). У загальній динаміці росту помітним є зменшення відсоткової частки алітераційних епітетів саду на приголосний «с». Однак це не впливає на домінуючі позиції таких алітераційних епітетів.

Динаміка якісних змін виглядає так. Епітети «*задумчивий*» та «*прохладний*» зберігаються, до них додаються «*душний*», «*жидкий*», «*кудрявий*», «*молодой*», «*одичалый*», «*раздетый*», «*редкий*», «*увядший*» [13: 390]. Вилучається з цього ряду епітет «*задремавший*», існування якого в російському поетичному мовленні не можливо спростувати. Наприклад, цей епітет також зустрічаємо в поезії К. Фофанова (1862 – 1911): «*Я сидел у окна, я смотрел в полутьму / В задремавший, рососо обрызганный сад*» [14: 143]. Ймовірно, що автори «Словника епітетів російської літературної мови» демонструють у цьому випадку неухважність чи помилку.

Одразу три алітераційних епітети на приголосний «с» втрачаються: «*атласный*», «*испуганный*», «*развесистый*». Один епітет («*беспомощно-зыбкий*») переходить до рубрики рідкісних епітетів [13: 390]. Три епітети зберігаються («*росистый*», «*сонный*», «*тенистый*»). До них додаються: «*веселый*», «*весенний*», «*ветвистый*», «*густой*», «*густолиственный*», «*заросший*», «*засохший*», «*опустелый*», «*осенний*», «*просторный*», «*разросшийся*», «*роскошный*», «*росный*», «*сказочный*», «*сквозной*», «*соловьиный*», «*спящий*», «*старинный*», «*старый*», «*сумрачный*», «*таинственный*», «*тесный*» [13: 390]. Замість алітераційного епітета з подвоєним «с» («*развесистый*») з'являється означення «*густолиственный*» [13: 390], що також має подвоєння на «с».

До алітераційно збагаченого епітета «*душистый*» додаються ще три: «*плодоносный*», «*худосочный*», «*чудесный*» [13: 390]. В конкретних ужиткових випадках ці епітети утворюють зі словом «*сад*» звукові поєднання на зразок хіазму: в епітетах порядок приголосних встановлюється зворотній до того, що фіксується в понятті («*дс*» – «*сд*»).

Під рубрикою «Рідкісні епітети» вміщено шість словесних одиниць, з них три – алітераційних епітети: «*добрый*», «*задохнувшийся*», «*солнечный*» [13: 390]. По одному з них можемо приєднати до відповідних трьох рядів в залежності від приголосних, що зв'язують означення з поняттям «*сад*».

В оновленій редакції «Словника епітетів російської літературної мови» до характеристики макрообразу саду залучаються ще п'ять епітетів, з них лише один – алітераційний: «*изумрудный*» [15: 160]. Він збільшує ряд епітетів, зв'язок яких з означуванним словом посилюється завдяки приголосному «д».

У рубриці «Логічні означення» вміщено 11 прикметників «побутового та термінологічного характеру», що «розширюють уявлення про коло типових сполучень» [15: 7-8]. Серед них є два означення, які додатково поєднуються з поняттям «*сад*» завдяки приголосним «д» («*плодовый*») та «с» («*совхозный*»). Відсоткова частка алітераційних означень помітно зменшена – 18% від кількості наведених прикметників. Цей факт наглядно демонструє положення про те, що алітераційний епітет є важливим складовим елементом саме художнього осмислення та сприйняття макрообразу «*сад*».

Зазначимо, що серед російськомовних алітераційних епітетів саду домінують сполуки на «с» (60% від загальної кількості алітераційних епітетів), стабільними з певними тенденціями росту виглядають показники алітераційних епітетів на «д» (29%), стрімко зростає частка алітераційних епітетів, в яких одночасно задіяними є приголосні «д» і «с» (п'ять проти одного – 11%).

«Словник епітетів української мови» подає дев'яносто два художні означення саду [16: 299], сорок вісім з яких є алітераційними епітетами (52%). Серед алітераційних епітетів, так само як і в російській мові, лідирують сполуки з приголосним «с»: тридцять два епітета – 34% від загальної кількості прикметних означень і 66% від кількості алітераційних епітетів. Через приголосний «д» з означуваним словом посилюється єдність п'ятнадцяти епітетів (відповідно 16% і 32%). Лише один епітет, що характеризує сад, отримує одразу в своєму звуковому арсеналі два приголосних «с» і «д»: «сонцерадісний» [16: 299]. Зустрічається епітет у віршах В. Сосюри: «Садом сонцерадісним, як коханий край, / ти цвіти, омріяна, і не одцвітай» [16: 300]. Відсоткова частка цього епітета – 1% і 2%.

Автори словника епітетів української мови не виокремлюють групу рідкісних чи оригінальних епітетів до макрообразу саду. Натомість наводиться ряд з 12 «епітетів термінологічного характеру та означень розмовно-побутового стилю» [16: 6]. Цікаво, що п'ять з таких означень (42%) мають приголосний «с», одне – приголосний «д» (8%), і ще одне – обидва приголосні «с» і «д» (8%). «Сусідній сад» в звуковій організації схожий на конструкцію паралелізму з подвоєним звучанням «с». Як не дивно, саме це означення в звуковому вираженні є одним з найбагатших серед зафіксованих у словнику епітетів української мови. Російськомовний еквівалент такого означення («соседний») відсутній у словниках епітетів російської літературної мови. Цей факт не означає, що поєднання «соседний сад» є неможливим в російській мові. Радше за цією ілюстрацією криється абстрактно-асоціативний зміст, керований спостереженнями стосовно відмінностей між українською та російською ментальністю.

За семантикою в українському і російському поетичному мовленні є наближеними такі алітераційні епітети саду: «веселий» – «весельй», «весняний» – «весенний», «густий» – «густой», «духмяний» – «душистый», «задуманий» – «задумчивый», «зарослий» – «заросший», «засохлий» – «засохший», «просторий» – «просторный», «рідкий» – «жидкий», «роздягнутий» – «раздетый», «росистий» – «росистый» та ін. У такому ряду зустрічаються означення експресивного забарвлення, хоча переважають зображувальні епітети.

В українському поетичному мовленні (на відміну від російського) підкреслюються такі ознаки саду: «заснулий», «пустий», «пустинний», «родючий», «розхристаний» тощо. Натомість лише в російському мовленні зустрічаємо «беспомощно-зыбкий», «задохнувшийся», «плодоносный», «прохладный», «сквозной», «увядший», «худосочный» та ін. Російськомовним епітетам часто важко знайти відповідники в українському мовленні через граматичні особливості. Однак дивує, що деякі цілком вірогідні якості саду («добрий», «райський») не зафіксовано в словниках епітетів російської мови.

За рівнями звучності в українському і російському мовленні першість утримують семантично однакові алітераційні епітети саду. Свого часу С. Бурого запропонував числові еквіваленти визначення звучності [17: 48], що роблять спостереження над словесним матеріалом предметними та конкретними. Так, алітераційні епітети саду «сонний» і «сонный» «молодий» і «молодой» мають однакові числові позначення рівнів звучності. Для першої пари цей рівень визначається цифрою 5,2, для другої – 5,4. Звертаємо увагу, що алітераційні епітети, в яких означення саду відбувається через алітерацію на «с», поступаються за рівнем звучності тим, що мають алітерацію на «д». Звукове багатство епітетів «молодий» – «молодой» підкреслює та посилює такі загально символічні ознаки саду як безсмертя, особлива чуттєвість, пишність, прагнення до знань та порядку. Фоніч-

не лідерство епітетів «*молодій*» – «*молодой*» підкреслює оптимістичність національного світосприйняття.

Проведені зіставлення алітераційних епітетів саду в українському і російському поетичному мовленні дозволяють стверджувати, що в сприйнятті саду синтезуються загальнокультурні, національні та індивідуально-авторські якості.

Відсотковий показник алітераційних епітетів в українському мовленні є дещо меншим у порівнянні з російськомовною характеристикою саду. Та ця обставина не заперечує те, що в ході літературно-поетичної еволюції актуалізуються зовнішні та внутрішні зв'язки між епітетом та означуваним словом завдяки алітерації. Основні тенденції в організації алітераційно-епітетних парадигм саду в українському і російському поетичному мовленні мають більше спільних, ніж диференційних ознак.

Детальне порівняльно-типологічне вивчення та теоретичне осмислення макрообразу саду вимагає досліджень алітераційних епітетів в окремих творах поетів і письменників. Це уможливить використання багатого ілюстративного матеріалу та створить міцний ґрунт для узагальнень теоретичного й компаративістичного характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Миклошич Фр. Изобразительные средства славянского эпоса. – М.: Т-ия Э. Лиснера и Ю. Романа, 1895. – 34 с.
2. Потебня А. Синекдоха и эпитет // Потебня А. А. Теоретическая поэтика. – М.: Высшая школа, 1990. – 164-182.
3. Веселовский А. Из истории эпитета // Веселовский А. Н. Историческая поэтика. – М.: Высш. шк., 1989. – С. 59-75.
4. Жирмунский В. К вопросу об эпитете // Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л.: Наука, 1977. – С. 355-361.
5. Томашевский Б. Эпитет // Томашевский Б.В. Стилистика. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. – С. 195-204.
6. Григорьева А.Д., Иванова Н.Н. Язык поэзии XIX – XX вв. Фет. Современная лирика. – М.: Наука, 1985. – 231 с.
7. Клименко Т.И. Виды семантических отношений в системе имен прилагательных (на материале «Русского семантического словаря» и словарей эпитетов). – Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 1995. – 18 с.
8. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: ЛГУ, 1946. – 340 с.
9. Энциклопедия. Символы, знаки, эмблемы. – М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 556 с.
10. Лихачев Д.С. Поэзия садов: к семантике садово-парковых стилей; сад как текст. – СПб., 1991. – 370 с.
11. Волковинський О.С. Алітераційний епітет (із поетики символізму) // Слово і час. – 2006. – № 12. – С. 28-34.
12. Зеленецкий Ал. Эпитеты литературной русской речи. – Часть 1. – М.: т-во скоропечатни А. А. Левенсон, 1913. – 200 с.
13. Горбачевич К. С., Хабло Е. П. Словарь эпитетов русского литературного языка. – М.: Наука, 1979. – 568 с.
14. Фофанов К. М. Стихотворения и поэмы. – М. –Л.: Советский писатель, 1962. – 334 с.

15. Горбачевич К. С. Словарь эпитетов русского литературного языка. – СПб.: Норинт, 2001. – 224 с.
16. Бибик 1998: Бибик С. П. та ін. Словник епітетів української мови. – К.: Довіра, 1998. – 431 с.
17. Бурого С. Б. Музыка поэтической речи. – К.: Дніпро, 1986. – 181 с.

УДК 821.161.1-1.09»19»

Пирошенко С. Ю.
(Хмельницький, Україна)

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В ИЗУЧЕНИИ ТВОРЧЕСТВА И. АННЕНСКОГО

В статье характеризуется развитие литературоведческой мысли в исследовании творчества И. Анненского. Среди основных направлений анненковедения выделяются: проблема художественного метода поэта; система лирических мотивов; исследование философско-эстетической специфики творчества Анненского.

Ключевые слова: символизм, художественный метод, направления, мотив.

В статті характеризується розвиток літературознавчої думки у дослідженні спадщини І. Анненського. Серед основних напрямків анненськознавства виділяються: проблема художнього методу поета; система ліричних мотивів; дослідження філософсько-естетичних основ творчості Анненського.

Ключові слова: символізм, художній метод, напрямки, мотив.

The development of literary-studying thought in the investigation of I. Annens'kyi's heritage is characterized in the article. Among the main trends of Annens'kyi studies the problem of the artistic method of the poet; the system of lyric motives; the investigation of philosophic – aesthetic basis of Annens'kyi's creative work are outshined.

Key-words: symbolism, artistic method, trends, motive.

Творчество Иннокентия Анненского до сих пор остается одним из самых загадочных явлений в русской литературе рубежа XIX–XX веков. Исследователи находят этому множество причин. По мнению Г. Петровой, «загадка» Анненского, как и его «непонятость» эпохой, во многом предопределены уникальностью творческой биографии поэта. Анненский родился 20 августа 1855 года и фактом своего рождения принадлежит второй половине XIX века. С одной стороны, он является современником А. П. Чехова, В. Г. Короленко, В. М. Гаршина, С. Я. Надсона.

Творческое наследие Анненского в настоящее время стало объектом пристального интереса со стороны литературоведения. Но в целом приходится констатировать, что общий объем работ разных жанров об Анненском пока ни в коей мере не соответствует ни богатству идейно-художественного содержания его творчества, ни тому значению, которое оно имело и продолжает сохранять для новейшей русской литературы. Характеризуя ниже этапы и направления в изучении наследия Анненского, мы будем оперировать выражением «анненковедение», отдавая вместе с тем себе отчет в том, что таковая отрасль литературоведческих знаний еще только формируется, очерчивает основные ориентиры и проблематику.

Совершенно естественным представляется тот факт, что начало изучению творчества

Анненского было положено его собратьями по поэтическому цеху еще при жизни автора «Тихих песен» и сразу после его смерти на рубеже 1900-1910-х годов, хотя, конечно, оно не отличалось академизмом и в значительной степени определялось субъективно-корпоративными интересами и позициями участников тогдашнего литературного процесса. О поэзии Анненского писали Вяч. Иванов и А. Блок, В. Ходасевич и М. Волошин, Андрей Белый и В. Брюсов, Н. Гумилев и О. Мандельштам. Наиболее точными и глубокими среди разнообразия высказанных мнений являются оценки Вяч. Иванова. В статье «О поэзии Иннокентия Анненского», написанной в 1910 году, он признает оригинальность Анненского, но относится к ней весьма критически. Подчеркивая отличие символизма в варианте Анненского от того символистского направления, к которому Вяч. Иванов относит самого себя и своих сторонников, он называет направление Анненского «ассоциативным символизмом», исходящим из периферийной «детали», которая не обозначается открыто, но должна быть реконструирована из предложенного ряда ассоциаций.

Очевидным пристрастием и субъективизмом отличается и статья В. Ходасевича «Об Анненском (к двадцатипятилетию со дня кончины)», в которой он объясняет природу трагического таланта автора «Кипарисового ларца» его страхом смерти. Об односторонности такого взгляда и сложности решения «мотива смерти» в поэзии Анненского неоднократно говорили современные исследователи его творчества [1: 45].

К первым собственно научным, методологически выверенным и строгим в смысле концептуальности подхода и аргументации положений принадлежит работа Б. Ларина «О «Кипарисовом ларце»» (1923) [2]. Ларин исследует особенности поэтики Анненского и ставит во угла такие ее черты, как «взаимодействие семантических образов и ходов с принципами композиции», «символичность, порождающая представления зыбкие, ускользающие и эмоционально абстрактные», трагедийная напряженность тона, отражающаяся в экспрессивном и часто усложненном синтаксисе, музыкальное варьирование сквозных образов, олицетворение неодушевленных имен во взаимодействии с овеществляющими метафорами и т. д. [2: 151].

Новый подъем интереса к творчеству Анненского наблюдается в середине и в конце 1990-х годов. Одной из причин этого стали результаты успешно прошедшей в 1994 году в Санкт-Петербурге конференции, посвященной Анненскому (по итогам конференции была выпущена книга «Иннокентий Анненский и русская культура XX века» (1996)).

Следует отметить и значительный вклад зарубежных ученых в развитие анненковедения. Это – В. Сечкарев («Studies in the life and works of Innokentij Annenskij» (The Hague, 1963)), Б. Конрад («Поэтические размышления Анненского» (1976)), А. Хансен-Лёве и др.

Таким образом, к началу XXI века в осмыслении художественного феномена Анненского сложилось несколько основных направлений.

1. Центральным вопросом, решение которого предопределяло различие подходов к изучению творческого наследия автора «Кипарисового ларца», был и остается до настоящего времени вопрос о сущности художественного метода поэта. В связи с решением этого вопроса характеризуются и особенности поэтики Анненского.

Исследователи по-разному определяют поэтический метод автора «Тихих песен» и «Кипарисового ларца», не признавая, как правило, эволюции лирической системы Анненского. Самое первое и авторитетное мнение о поэтике Анненского было высказано его младшим современником и творческим оппонентом Вяч. Ивановым, который писал: «И. Ф. Анненский-лирик – является в большей части своих оригинальных и

трогательных... созданий символистом того направления, которое можно было бы назвать символизмом *ассоциативным*» [3: 170]. Кроме того, Вяч. Иванов определил и главную задачу этого метода – как задачу изобразительную, которая решается с помощью импрессионистических стимулов.

Отдельные грани художественного мифологизма Анненского прослежены в богатой по содержанию статье Г. П. Козубовской [4]. Сделав акцент на исключительной значимости мифа об Одиссее в художественном мире Анненского, исследовательница отмечает: «В «Тихих песнях» и «Кипарисовом ларце» Одиссеев миф раскрывается через взаимодействие мифологем – своеобразных «шифров» архетипических ситуаций, в которых оказывается лирический герой Анненского. Этот миф задан антиномией «Ужас–Сострадание» и существует в ассоциативных сцеплениях. В параллелизме планов реализуется идея двойничества: две судьбы идут рядом, почти не пересекаясь; Одиссей – неназванный двойник и лирического героя, и автора, их недооволащенное «я», лучшая часть души, мир высокой поэзии. Удвоение бытия – конструктивный принцип композиции (скуке жизни противопоставлена мечта, прозаической повести – волшебная сказка). Оно мотивировано раздвоенностью души» [4: 74].

Те или иные аспекты поэтики Анненского в их значимых функциональных качествах отмечают разные исследователи. Так, Л. Колобаева считает иронию центральной категорией, всепроникающей и «спасительной» в трагически-непостижимом мире Анненского: «Ирония Анненского, всеохватывающая и трагическая, становится универсальным способом его поэтического видения. Она – не частный вид эмоциональной оценки, а отношение к миру, способ мышления и, больше того (как говорят философы применительно к экзистенциалистской философии), сам «способ существования»» [5: 25]. Именно эта особенность художественного сознания Анненского актуализирует такие черты его поэтики, как маскарадность, двойничество, пародирование, гипертрофированную масштабность «конечных» измерений человеческой жизни – в свете бесконечности мироздания и вечности времени.

2. Обращенность к исследованию системы поэтических мотивов в лирике Анненского формирует второе направление в изучении его творческого наследия. Помимо собственно экзистенциальных мотивов тоски, скуки, смерти, особое значение в художественно-философской системе поэта имеет мотив красоты. По мнению голландского ученого Кейса Верхейла, этот мотив неразрывно связан с мотивами жалости, сострадания. Справедливо отмечая, что «музыка, поэзия, красота для Анненского – смысл нашего экзистенциального несчастья и утешение за него», исследователь добавляет, что красота у автора «Кипарисового ларца» «немыслима без аристотелевского элеоса – без элемента жалости и родственного ему элемента совести и ощущения вины. Любование красотой, будь оно вызвано людской фигурой или неодушевленным предметом, в лирике Анненского всегда смешано с тем, что в «Поэтике» Аристотеля названо «то филантропон» – человеколюбивое, гуманное» [6: 213].

В связи с общей мотивикой русского символизма говорит о системе поэтических мотивов Анненского известный австрийский славист А. Ханзен-Лёве. В двух своих фундаментальных исследованиях о поэтической системе русского символизма он на основе типологического анализа художественной реализации множества разнообразных мотивов говорит о поэзии Анненского как «своеобразной конвергенции между символизмом и акмеизмом» [7: 18].

3. К исследованиям по поэтике Анненского примыкают работы многих лингвистов,

основной интерес которых лежит в выявлении особенностей идиостиля поэта, соотносении его с другими типологическими системами в русской поэтической речи. Здесь нужно назвать прежде всего работы Е. Некрасовой, Н. Кожевниковой, Н. Николиной, А. Елисеевой, А. Хохулиной. Так, Е. Некрасова в монографии, описывающей типологические аспекты поэтики Анненского и Фета, анализирует языковой механизм создания символа, сущность которого заключается в том, что определенное слово вводится в разные семантические ряды, связывается с разноплановыми реалиями. Кроме того, в системе творчества одного автора может использоваться принцип кодовых значений (Л. Гинзбург), когда благодаря помещению одного и того же слова в схожие, однотипные контексты оно приобретает некий особый смысл, отличный от общепринятого. Символизация в лирике Анненского углубляется и усиливается за счет предметной ассоциативности, которая нередко предельно расширяет смысл контекста и за счет этого образ насыщается предельной многозначностью.

4. Проблема художественного метода Анненского и принципиальных особенностей его поэтики, очевидно, не может быть решена вне исследования мировоззренческих и философско-эстетических оснований его творчества. Так определяется следующее из важнейших направлений анненковедения. Хотя эта проблема так или иначе присутствует в книгах упоминавшихся выше исследователей, исповедующих широкий, многоаспектный подход к изучению наследия Анненского (А. Федоров, П. Громов, Д. Максимов, Л. Кихней, В. Мусатов, Н. Богомолов, И. Гарин), монографически она ставилась всего в нескольких исследованиях, в частности у Г. Пономаревой, И. Корецкой, И. Бернштейна.

Общим в их оценках философии и эстетики Анненского является мысль об адогматичности его мировоззрения. Он не принимал ни одну философскую доктрину полностью, а трансформировал в своей творческой системе те идеи, которые были ему близки. Весьма существенно также и то, что вопрос об «авторстве» этих идей оставался для него второстепенным. Т. Богданович, близкая знакомая Анненского, в своих воспоминаниях передает мысли Анненского об «анонимности» идеи: «Не имеет никакого значения, кем рождена идея. Важно одно, что она родилась. Пусть ее воспримет и понесет дальше тот, кого она заразила. Он понесет ее в мир и будет развивать сам. Дальнейшая ее эволюция зависит от того, насколько идея жизнеспособна» [8: 82]. И, тем не менее, как отмечает Г. Пономарева, мировоззрение Анненского довольно последовательно опирается на определенный круг общефилософских представлений. Ближе всего ему те философские системы, в которых идеалистическая картина мира связывается, однако, с неприятием субъективизма. Интерес к античной культуре выдвигает здесь на первое место учение Платона.

Важнейшим эстетическим критерием творчества для Анненского является выстраданность своего видения жизни и рожденных им художественных форм. И в литературно-критических работах, и во многих стихотворениях, ставящих проблему поэзии и творчества, он выражает взгляд на поэта как на страдающую личность, а в творчестве видит прежде всего реальность и неподдельность переживания. Так, в поэтическом обращении к сыну, В. Кривичу, тоже поэту, в стихотворении «Любовь к прошлому» Анненский настаивает: «Ты не придашь *мечтой* красоты воспоминаньям. Их надо *выстрадать* и дать им отойти» [9: 84]. Этот принцип «выстраданности» становится для Анненского критерием самого поэтического слова. Потому столь строгим оказывается оценка Анненским поэзии Блока (важно, что она дается самим поэтическим словом, в стихотворении «Надпись к портрету Блока»): «Слова его горят – на солнце георгина. Горят, но холодом невыстраданных слез» [9: 205].

В свете философско-эстетических идей Анненского становятся понятными его представления о сущности поэта и назначении поэзии. Здесь его позиция принципиально отлична от теургических концепций символистов. Для него роль поэта заключается в эстетизации стиха (языка), в поднятии народного, стихийно-данного на новую ступень – эстетического, «изысканного», связанного с культурой. Никаких мистических задач художник решить не в силах. «Стих не есть создание поэта, он даже, если хотите, не принадлежит поэту. Стих неотделим от лирического я, это его связь с миром, его место в природе, может быть, его оправдание. Я поэта проявило себя при этом лишь тем, что сделало стих *изысканно-красивым*» [8: 99]. Но эта красота не лежит на поверхности, потому что, по Анненскому, «стих не только ничего нам не навязывает, но и ничего не дает, потому что красоту его, как клад, надо открыть, отыскать» [8: 100]. Отысканной красотой стиха нельзя наслаждаться пассивно. Напротив, ее «надо взять ею же возбужденным и настроенным вниманием» [8: 99]. Читатель, возбужденный музыкальностью стиха, становится соавтором поэта и с помощью своего душевного опыта и опыта критика, явившего ему «типическое» в произведении, восполняет недоговоренное.

5. Решая вопросы специфики миропонимания, эстетики и поэтики Анненского, исследователи его творчества неминуемо попадали и в круг проблем, связанных с определением места и роли Анненского в литературном процессе начала XX века. Особенно существенными здесь становятся выявляемые типологические параллели, связи и отталкивания художественного мира автора «Кипарисового ларца» и таких его поэтов-современников, как А. Блок, Вяч. Иванов, К. Бальмонт, М. Цветаева, В. Маяковский, А. Ахматова, Н. Гумилев, О. Мандельштам, Б. Пастернак .

Объективная сложность обозначенной проблемы заключается в том, что «прописанность» Анненского в литературном процессе начала XX века фактически не внятна была современникам поэта, но очень скоро стала осознаваться после его смерти. Уже в 1910 году Вяч. Иванов писал: «магический пленяет изысканный стиль и стих Анненского, тонкий и надламывающийся, своенравно сотканный из сложных, отреченных гармоний и загадочных антиномических намеков...» [3: 179].

Несмотря на то, что до сих пор слышны голоса в пользу Анненского-символиста и его поэтика трактуется как разновидность символистской, вопрос о том, что он стоит особняком в этой системе, очень четко был поставлен еще в статье З. Минц 1975 года: «Такой крупный художник, как Инн. Анненский, не может быть понят ни как «старший» (отсутствие «апологии зла»), ни как «младший» символист (чуждость мистической вере в «Красоту, спасающую мир»)...». Вместе с тем исследовательница указывает на фундаментальное влияние Анненского на акмеизм.

При всей справедливости мысли о чуждости Анненского многим постулатам символистской теории и практики закономерно, что его творчество, тем не менее, постоянно рассматривают рядом (нередко даже вместе) с символистами, хотя и подчеркивают его отличие его художественной системы от символистской.

Еще больше, чем о месте Анненского в литературном процессе современной ему эпохи, пишут об Анненском-вдохновителе следующих поэтических поколений. Хорошо известно, что значимость его творческого опыта для поэтов-акмеистов неоднократно отмечали сами представители этого течения. Концептуальные положения, сближающие Анненского с акмеистами, раскрыла Л. Гинзбург.

Типологические связи творчества Анненского со многими зарубежными философами и поэтами зафиксированы в работах О. Кустова (Анненский – Хайдеггер), К. Вер-

хейла (Анненский – Элиот, Анненский – Рильке), А. Барзаха (Анненский – Хайдеггер, Анненский – Гегель, Анненский – Уланд).

Как видим, в поле зрения исследователей попадает и художественно-экзистенциальная проблематика, доминирующая в настоящей диссертации. Однако очевидность типологических параллелей творчества Анненского и различных экзистенциально ориентированных художественно-философских систем до сих пор не вызвала к жизни системных исследований на эту тему. Как правило, высказывания по этому поводу фрагментарны, оценки и характеристики декларативны, не подкреплены достаточно убедительным анализом художественного материала. Исключение составляют работы А. Барзаха, хотя приходится признать неоднозначную манеру изложения автора, который определяет свой метод как «поэтическое литературоведение» и свою задачу видит в анализе собственных переживаний при восприятии литературного произведения.

6. Отдельным направлением анненсковедения является изучение литературно-критического наследия поэта. О своеобразии литературно-критического наследия Анненского писали Г. Пономарева, И. Подольская, Н. Ашимбаева и др. Г. Пономарева, характеризуя понятие «симпатического символа» как основы литературно-критического метода Анненского, утверждает: «Для критика читательское понимание связано с «симпатией», т. е. с со-чувствием, со-переживанием, поэтому оно постоянно изменяется. Внутренний мир писателя «симпатически» живет в его произведении и – на основе той же «симпатии», сопереживания – может войти в мир читателя...» [10: 135]. В связи с такой характеристикой понятие становится обобщение Анненского: «Поэтическое произведение есть символ симпатического общения с людьми ему современными и грядущими» [10: 135]. В целом можно сказать, что и поэтическое творчество Анненского организуется по принципу симпатического отношения лирического субъекта к любому объекту окружающей его действительности, а такое отношение и есть важнейшая предпосылка экзистенциального мировосприятия.

Нельзя обойти вниманием и такой аспект изучения наследия Анненского, как попытки вписать его в контекст проблемы традиций и новаторства в историко-литературном процессе. Особенно много пишут о пушкинской традиции у Анненского. При этом отмечается то, что Анненский ориентируется в основном на позднего Пушкина, идет вслед за Пушкиным в трактовке таких тем, как тема пути, забвения, сна, бессонницы и др. Важно также, что он выбирает те пушкинские образы, которые отмечены печатью трагизма, и делает их еще более трагическими. Для формирования экзистенциальной проблематики творчества Анненского исключительную роль сыграл художественный опыт Тютчева.

Как видим, анализ основных направлений изучения творчества Анненского свидетельствует об устойчивом росте интереса к нему и расширении спектра исследований.

ЛИТЕРАТУРА

1. Богомолов Н. А. «Кипарисовый ларец и его автор // Богомолов Н. А. Русская литература первой трети XX века. Портреты. Проблемы. Разыскания. – Томск: Издательство «Водолей», 1999. – С. 33-51.
2. Ларин Б. О «Кипарисовом ларце» // Литературная мысль. II. – Пг., 1923. – С. 149-159.
3. Иванов Вяч. Ив. О поэзии Иннокентия Анненского // Иванов Вяч. Родное и вселенское. – М: Республика, 1994. – С. 170-179.

4. Козубовская Г. П. Лирический мир И. Анненского: Поэтика отражений и сцеплений // Русская литература. – 1995. – № 2. – С. 82-86.
5. Колобаева Л. Феномен Анненского // Русская словесность. – М., 1996. – № 2. – С. 35-40.
6. Верхейл К. Трагизм в лирике Анненского // Звезда. – СПб., 1995. – № 9. – С. 208-216.
7. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге. – М.: Высш. школа, 1991. – 192 с.
8. Анненский И. Ф. Книги образов. – М.: Наука, 1979. – 680 с.
9. Анненский И. Ф. Стихотворения и трагедии. – Л.: Сов. писатель, 1990. – 640 с.
10. Пономарева Г. М. Понятие предмета и метода литературной критики в критической прозе Иннокентия Анненского // Блоковский сборник, 1986. – С. 124-136.

УДК 821.161.1'09

Базина Е. С.
(Одесса, Украина)

МОТИВНЫЙ АНАЛИЗ В РАССКАЗАХ С. Н. СЕРГЕЕВА-ЦЕНСКОГО 1910-Х гг.

У статті розглядається проблема мотивного аналізу у творчості раннього С. Н. Сергеева-Ценського. Актуалізується зв'язок мотиву й сюжету, мотиву й оповідання. Робиться акцент на екзистенціальному світосприйманні автора, що відображає кризу свідомості людини кінця XIX початку XX століть.

The article deals with the problem of the motive analysis in stories of S.N.Sergeev-Tsensky of 1910th. It is stated that the communication of motive and plot, motive and story. The accent is made on existential outlook of the author that displays crisis of consciousness of the person of the end XIX the beginnings of XX centuries.

XX век отличается интенсивной разработкой теории мотива. В этом плане особый интерес представляют работы Е. Мелетинского, В. Топорова, Ю. Лотмана, В. Силантьева и др. Вместе с тем, заметим, что мотивный анализ творчества ряда художников до сегодняшнего времени не изучен. К таким писателям можно отнести С. Н. Сергеева-Ценского.

Целью данной статьи является осмысление мотивов в рассказах С. Н. Сергеева-Ценского 1910-ых годов. Для анализа избраны рассказы «Дифтерит» и «Счастье», объединенные временем создания и экзистенциальным сознанием автора.

Заметим, что ранний период творчества С. Н. Сергеева-Ценского практически не изучен в литературоведении. Как известно, С. Н. Сергеев-Ценский является писателем, в творчестве которого, очевидно влияние различных литературных направлений. Этот факт весьма характерен для художников переходного времени, о чем неоднократно писали Л. Колобаева, В. Заманская, А. Мережинская.

Исследователи считают, что начало XX века характеризуется становлением нового типа сознания: «Экзистенциальное мышление начала столетия вступает в особые отношения с художественным сознанием предшествующего века. Оно одновременно продолжает и отвергает классическую традицию по принципу антидиалога, естественного для спокойного течения литературного процесса, в котором сосуществуют элементы эво-

© Базина Е. С., 2008

люционного и революционного развития» [3: 108]. Таким образом, экзистенциальная традиция XX века трансформирует классическую традицию, что не могло не сказаться на творчестве С. Н. Сергеева-Ценского.

Избрав объектом исследования мотивы отметим, что разработкой таких категорий как «сюжет», «мотив» занимались такие известные ученые как А. Н. Веселовский, В. Б. Томашевский, Б. В. Шкловский, В. Я. Пропп, А. Л. Бем, О. М. Фрейденоберг, И. В. Силантьев, В. И. Тюпа и другие. Весьма любопытна концепция А. Слюсаря, утверждавшего, что: «Сюжет – это система, состоящая из таких элементов, как отношения персонажей, принимающие большею частью противоречивый характер. Ведь в них проявляется противоречивость самого мира, и это качество отражено в идейно-тематической, и в образной сфере произведения. Затем, это развитие, движение, действие, направленное на преодоление конфликта, смена ситуаций, обусловленная этим движением и передающая его. Повторяющиеся ситуации, обладающие особым смыслом, очевидно, могут рассматриваться как сюжетные мотивы...» [6: 281]. Они заключают в себе обобщение, закрепление традицией. Следовательно, действие обобщает, оно состоит из повторяющихся ситуаций, универсальных по своему значению. В связи с этим интерес представляет идея о сюжетообразующем потенциале мотива, развитая на основе дихотомического подхода Г. А. Левинтоном. Понятие мотива у него соответствует инвариантному началу в дихотомической теории мотивики, а сюжет трактуется как «реализация» мотива. «Сюжет как таковой есть событийное развертывание инвариантного мотива – мотива ведущего, ключевого для сюжета и произведения в целом» [5: 55]. Данное суждение оказывается близким и литературоведу Б. Н. Путилову: «Мотив есть не просто элемент, слагаемое, конструирующее сюжет. В известном смысле эпический мотив программирует и обуславливает сюжетное развитие. В мотиве так или иначе задано это развитие» [5: 56].

В рассказе «Дифтерит» сюжет обусловлен конфликтом, в основе которого столкновение мнений, позиций двух братьев (Модеста Гавриловича и Ульяна Ивановича). Рассказ начинается с их встречи. У одного, Модеста Гавриловича, богатого помещика, сыновья заболели дифтеритом, а лекарства хватило лишь одному из них: «только вот тут уж и нехорошо вышло, такое вышло, прямо страсти божие! Прививки-то этой всего и было на одного, а у нас-то их двое...» [1: 17]. Перед нами трагическая ситуация нравственного выбора: «...барин-то, нравный он у нас барин, бывало, кричит, все командует, – а тут и барин прижук... Барыня плачет навзрыд, никак от нее ничего добиться нельзя, а барин говорит: «Прививайте Колюшке, а Петя, может, и так выходится»» [1: 17]. Данное решение усиливает ужас и страх, давно поселившихся в доме. Через несколько дней Петя умирает.

Автор описывает Модеста Гавриловича как нечто неживое или, по крайней мере, неестественное для живого человека: «Хозяин лежал в тени, и тело его черной тяжелой массой вдавилось в мягкое тело дивана. У него была угловатая голова с резко очерченным лицом...» [1: 14]. Символично изображение персонажа и окружающего интерьера. Метафорическое изображение неживых предметов как живых («мягкое тело дивана»; «овальный лист фикуса был похож на чей-то немигающий глаз»; «железо хрипело и жалобно визжало») и неестественное изображение живых людей как вещей («огромный и неподвижный Модест Гаврилович, тяжело лежавший на диване»; «тяжелая масса») указывает на очевидную дисгармоничность мира и людей, его представляющих. Писатель воссоздает окружающий быт более живым, чем персонаж, ибо Модест Гаврилович – личность, несущая в себе разрушение.

Совсем иной человек его брат, Ульян Иванович, «...человек без определенных занятий, семейный, пришибленный и пугливый...» [1: 13]. Он живет в постоянном страхе перед будущим, перед братом: «Модест Гаврилович всегда пугал робкого Ульяна Иваныча» [1: 20]. Говорил он невнятно, «точно во рту его было два мешающих друг другу языка» и всегда робко, от него так и веет страхом: «Дым, который он выпускал изо рта, синеватый и тощий, был тоже какой-то робкий, запуганный и не поднимался красивыми кольцами, а свертывался клочьями и падал вниз» [1: 13]. Страх у него на подсознательном уровне, о чем свидетельствуют бессознательные поступки и ощущения: «Какие были у него побуждения для того, чтобы приехать, он и сам точно не знал, как не знал точно ничего за всю жизнь» [1: 14].

Встреча этих разных людей является столкновением, вследствие чего развивается конфликт двух разных типов личностей. С одной стороны – неудачник, забитый человек, который живет в постоянном страхе, а с другой – жестокий, суровый человек, для которого важны, в первую очередь, деньги. Этот конфликт проявляется в отношении братьев к таким понятиям как судьба, случай, рок. Например, Ульян Иванович считает, что вся сила в случае: «На все свой случай.... Уж где-нибудь оно там предназначено, значит, и придет...». [1: 19]. Совсем другой точки зрения придерживается Модест Гаврилович, считая, что «не должно быть ни судьбы, ни случая, никакой этой ерунды не должно быть – все должно быть ясно! Есть следствие – значит должна быть причина, и больше ничего... Должен быть виноватый...» [1: 20].

Так, например, в рассуждениях о положении крестьян Модест Гаврилович сводит все к субъективным причинам, обвиняя в дикости, косности и нищете тех самых мужиков, которых он, образованный помещик, постепенно и ловко прибрал к рукам: «...Вы спросите у меня, у хозяина, что такое мужик, – я вам скажу. С тридцати пяти лет, как стал арендатором, я с ним войну веду, войну, прямо-таки войну, и беспощадную!.... Я их победил все-таки и заставил относиться к себе не как к беспомощному дураку, а как к известной умственной, нравственной и даже физической силе... Ненавижу я их, откровенно говоря, всей душой ненавижу! И за то, что нет у них никаких стремлений, и за то, что они не желают ничего знать, и за то, что самые талантливые из них, которые остаются в деревне, – кулаки или конокрады, и за то, что они, как мертвое тело, которым, как черви, питаются интеллигенты!...». [1: 21].

В тексте приводится мнение доктора, Ивана Степановича. По его мнению, виноваты не мужики, а так называемые «просветители»: «Сидят там в разных комитетах да рядочки дают... Нет, вы сюда пожалуйте, к этой публике ближе, в землю носом, в грязь... В облаках-то не парите, а вот прямо сюда, носом в грязь, да покажите на деле, куда вы их хотите вести, назад или вперед...». [1: 18]. Очевидно, что автора интересуют разные типы сознания, их столкновения и конфликты.

В связи с этим определяется кульминационный момент и развязка рассказа. Модест Гаврилович получает письмо «коротенькое, но содержательное»: «Коля вчера умер. Елена страшно потрясена. Доктор не ручается за благополучный исход» [1: 22]. Ситуация меняется и изменяется точка зрения Модеста Гавриловича. Если раньше он переживал, что потратил большие деньги на лечение: «А что, Иван Степаныч, Коля-таки действительно поправится в Кане? <...>По-моему, он мог бы поправиться и здесь, дома... Ведь один этот переезд чего стоит!» [1: 19]. Теперь же Модест Гаврилович начинает осознать, что случилось непоправимое, и он теряет нечто большее, чем деньги: «В первое время Модест Гаврилович никак не мог понять, что случилось; он только почувствовал, как

около него будто что-то высоко подскочило, оглушительно разорвалось и осыпало его снопом ярких брызг и тупыми осколками. Руки у него задрожали так, что Ульянов Иванович заметил это из соседней комнаты» [1: 20]. Модест Гаврилович жаждет найти виновного. Оправдания доктора в том, что медицина здесь бессильна, неубедительны. «Массивное тело в высокой меховой шапке надвинулось на доктора: «Бессильна? Мне какое дело до того, что бессильна... Ты его в Кану послал!.. В Кану... в Галилейскую... на смерть!.. Все умерли... все с ума сошли!.. Целую жизнь для того и работал, чтобы все умерли... Степаныч!..» [1: 28]. Даже в припадке бешенства он думает о том, что всю жизнь зарабатывал деньги и вкладывал в семью. Теперь же его труд оказался бесполезным и напрасным. Модест Гаврилович решает на страшный поступок – убийство. Данное действие он рассматривает как наказание за преступление доктора, который разрушил его мир и должен быть наказан. И только после убийства доктора бессознательный страх потерять семью замещает сознательный страх потерять деньги. Модест Гаврилович «представлял себе маленький гроб с металлическими ручками, такой, какой был и у Пети, а в гробу желто-восковое, худенькое личико с тонкими бровями и прямым, острым носом. За гробом, приплясывая и подпевая, шла его жена Елена Михайловна, с распущенными русыми косами, с безумными, широкими зрачками глаз, а около нее шариком катался маленький круглый Петя и, растягивая слова, говорил: «Вы меня схоронили, а я – вот он, живой!»» [1: 32]. Модест Гаврилович понимает, что все кончено, все пропало, смысл его жизни уничтожен: «Со dna его души поднялись плотные серые жужжащие мысли, похожие на рой пчел, сбитых ливнем. И в душе его заколыхался животный страх перед чем-то большим и всемогущим, имя которому на человеческом языке – «Жестокость». Оно встало перед ним, ледяное и гладкое, и погребло под собою то, что он называл раньше «справедливостью», «причиной», «долгом» и другими, теперь лишенными значения словами» [1: 32].

Весь сюжет рассказа связан с мотивом страха, тоски и смерти. Думается, что перед нами текст, пронизанный экзистенциальным сознанием автора, реализуемое в системе персонажей. Экзистенциальные мотивы тоски, ужаса, страха переключаются с реальной трагедией персонажей, отображая внутренний трагизм душевного состояния человека начала XX века.

Мотив страха явно проявляется в поведении Ульяна Ивановича (он все время ощущает страх). Мотив тоски приобретает символическую окраску. Тоска отождествляется с черной ночью, зловещим ветром и метелью, которые предвещают и сопровождают все трагические события. Ночь, ветер, метель предстают перед нами как персонифицированные образы. Интересно отметить кольцевую композицию рассказа. В начале тоска подкрадывается к дому, к героям (в конце же полностью овладевает ими): «В большие окна барского дома глядела зимняя ночь. Ветер раскачивал ее, налетая с размаху, но она не уходила от окон. Она смотрела в их впадины тусклым взглядом, и в бездонных глазах ее виднелась тоска» [1: 13]. Тоска везде, она обволакивает героев, весь дом: «Тоска переливалась сквозь стекла окон, в гостиную и застывала там под лепным потолком, под карнизами, по дальним углам; опускалась на мягкую мебель, обвивала дорогие растения, как тонкая паутина ложилась на вычурные занавеси. Тоски этой было слишком много...» [1: 13]. На протяжении всего рассказа «черная ночь» все время смотрела в окна и «точила безысходную тоску из бездонных глаз». В данном контексте интересен образ вьюги, метели. Метель кружит над героями, словно коршун в предчувствии беды: «Из конца в конец по огромному пустырю выла метель. Полновластной хозяйкой носилась

она по его земле, купленной трудами целой жизни. Она издевалась и над его буланями, и над медвежьей полостью его саней, и над ним самим. Она хохотала прямо ему в уши дребезжащим, подлым смехом... После убийства доктора: «...черная тоска и шумно и страшно дышала ему <Модесту Гавриловичу> в лицо белой метелью» [1: 32], «застыла дорогу мягким, пушистым ковром, в котором вязли полозья» [1: 32]. Он ощущает, что так же вязнет его дальнейшая жизнь.

Значима цветовая гамма произведения. Преобладают темные, мрачные цвета. Например, дом освещает неестественный зеленовато-желтый свет: «От большой висячей лампы с зеленоватым абажуром по комнате разливался колыхавшийся свет, похожий на лунный» [1: 13]. Автор даже не противопоставляет этот свет дневному свету, свету жизни, радости. Складывается такое ощущение, что в этом мире возможен только такой свет ночи, тоски и страха (что символизирует ущербность, несостоятельность этого мира). Свет тоже изображен метафорически и персонифицировано: «Ульяну Иванычу было жутко в этом доме, где ползал по чехлам мебели зеленоватый свет» [1: 19]. Именно такой мрачный, искусственный свет освещает все трагические события в произведении.

В рассказе «Счастье» перед нами иной вариант мотива страха, судьбы, смерти. Мы видим мужа и жену, Фому и Федосью: «он – богатырски сложенный старик, с русыми не седеющими волосами, она – толстая, крупнолицая баба из тех, которым износа нет» [2: 64]. Фома – старый лесник и рыбак: «Жил он в лесу лет пятнадцать, привык к нему...» [2: 63]. Этой паре противопоставлен сын Федосьи – Никишка: «Темный и тонкий силуэт его, с широко расставленными ногами, напоминал сажень, воткнутую в землю. Глаза у него были впалые, лицо бескровное и точно стянутое в нескольких местах узлами; по щекам и подбородку кустилась тощая белесая растительность. Было ему лет двадцать семь – двадцать восемь на вид» [2: 63]. У него вид неестественного, негармоничного с этим миром человека: «Изба подходила к лесу, старики – и к лесу и к избе, только худой, узкий парень с напряженно-усталым лицом не шел ни к старикам, ни к избе, ни к лесу, казался здесь странным, нелепым и ненужным» [2: 64]. Никишка не может нигде найти себе места, с детства болеет, работать не может, при малейшем недомогании собирается умирать. Ему всегда было тяжело жить. Считает, что жизнь его бессмысленна и подходит к концу, вследствие чего сильно завидует всем тем, кто будет жить (и молодым, и старым). Из людей он любит только фельдшера, который рассказал ему, что в Ялте он может вылечиться. У Никишки появляется надежда на жизнь, на счастье: «Никишка был взволнован и обрадован открывшейся перспективой здоровья... он повеселел и ожил...» [2: 70]. Зависть и злоба проходят, он даже ушел в Ялту, но «пришел он обратно через четыре дня, синий, страшный, худой... заболел лихорадкой, схватил кашель... думал, что теперь ему не жить...» [2: 71]. При виде своей здоровой и молодой сестры зависть и злоба съедают его изнутри: «Она была вся свежая, молодая, красивая и гибкая... Это была уже родная дочь Фомы от Федосьи. Вышла она вся в него, веселая, живая, краснощекая, с серыми задорными глазами, рыжеватыми волосами и прямым носом» [2: 71]. Никишка никак не может понять почему он умрет, а они будут жить? «Никишка почувствовал, что он один, что он никому и никуда не нужен и что он неминуемо скоро умрет. Это было прежде всего непонятно и обидно, и от обиды в Никишке подымалась сдавленная бес- сильная злость» [2: 73]. Узнав о помолвке сестры, он уходит подальше от всех, так как не может радоваться чужому счастью, чувствует себя лишним и обиженным. Вернувшись поздно домой, он становится невольным свидетелем трагической картины. Мотя (сестра Никишки) решила поужинать на другом берегу реки и тут «...случилось что-то непо-

нятное, страшное, жестокое и совершенно ненужное...» [2: 75]. Из-за баловства Моти, лодка и все сидящие в ней (Фома, Федосья, Мотя и ее жених) начали тонуть. «Никишка, испуганно расширив глаза и застыв на берегу от ужаса, смотрел, как они тонули» [2: 75]. Ему было страшно жаль их, но помочь он им не мог. Он смотрел, как сначала утонула его мать, затем отчим, который показался ему теперь таким родным, затем уже мертвая сестра потянула за собой на дно жениха.

Интересна дальнейшая реакция Никишки. Если Модест Гаврилович («Дифтерит») после смерти своей семьи понимает, что всю жизнь зря работал и в будущем его ничего не ждет, то Никишкой овладевают иные мысли. Если сначала он думает: «почему погибли такие здоровые, как отчим с матерью, такие цветущие, как сестра с женихом, а он, никому и ни на что не нужный, давно обреченный на смерть, остался?» [2: 77]. Всю жизнь ему казалось несправедливым то, что он урод, однако он остался жить. И так было неоднократно. Как-то в детстве он чуть не утонул в болоте и в этом спасении видит знак судьбы. «И вдруг ему стало ясно: он остался в живых, чтобы жить... Не умея плавать, он мог утонуть еще тогда, лет пятнадцать назад, но не утонул; мог утонуть и теперь, но тоже не утонул – значит, его кто-то берег затем, чтобы он, отстрадав сколько нужно, потом жил» [2: 78]. Эти мысли утешают его и дают надежду на счастливую жизнь. Найдя немалую сумму денег, которую собирала его мать, он полностью погружается в свои мечты: «Он не дошел до Ялты, потому что далеко, потому что ему трудно, но доехать до нее легко, были бы деньги... На бескровных сухих губах Никишки застыла улыбка...» [2: 79]. В данном рассказе трагедия помогает понять персонажу, что гибель семьи – это вознаграждение за все его мучения и что судьба, несмотря на испытания, уготовила ему счастливую жизнь. Таким образом, сюжетный мотив смерти реализуется автором по-разному в системе взаимоотношений персонажей и их судьбе. В первом случае персонаж (Модест Гаврилович) понимает всю нелепость своей жизни и в итоге сходит с ума, а в другом случае, персонаж (Никишка) ощущает иллюзию своей избранности, однако в будущем, иллюзия разрушается и приводит к сумасшествию.

Раскрытие душевного состояния способствует авторская идея пантеизма. Скажем, лес в рассказе «Счастье» всегда спокоен и невозмутим, даже когда все тонут. Даже река, в которой тонут люди, лишь спокойно и насмешливо улыбается: «...от беспорядочной возни их на поверхности в разные стороны тихо покатались грядками мелкие круглые волны: точно улыбнулась насмешливо река» [2: 75].

Названия рассказов – «Дифтерит» и «Счастье» символичны. Дифтерит – это символ болезни души, человечества, мира. Эта болезнь пронизывает все и всех: «казалось, что воздух здесь насыщен дифтеритом, что все, что он ест и пьет, это дифтерит, что сигара, которую он курит, из дифтерита» [1: 27]. Искаженное понимание счастья тоже болезнь души. И эти души принадлежат дисгармоничным, неестественным людям, внутренний мир которых ограничен. Вместе с тем, сосредоточение писателя на познании сущностей бытия – смерти и жизни, судьбы человека приводит С. Н. Сергеева-Ценского к ощущению, что в трагической судьбе человека виноваты «трагическое состояние мира», с одной стороны, неустроенность человека, неразвитость нравственных начал – с другой. В обществе отсутствуют человеческие отношения, понимание того, что есть добро, а что зло. Неслучайно С. Н. Сергеев-Ценский называл своих персонажей – «обреченные на гибель», так как исчерпанность внутреннего мира ведет к смерти. Очевидно, что писатель искал пути избавления человека от страданий, но не находил их.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сергеев-Ценский С. Н. Дифтерит // Сергеев-Ценский С. Н. Собр. соч. в 12-ти т. – М.: Правда, 1967. – Т. 1. – С. 10-32.
2. Сергеев-Ценский С. Н. Счастье // Сергеев-Ценский С. Н. Собр. соч. в 12-ти т. – М.: Правда, 1967. – Т. 1. – С. 63-79.
3. Заманская В. В. Экзистенциальная традиция в русской литературе XX века. Диалоги на границах столетий. – М.: Флинта, Наука, 2002. – 303 с.
4. Мережинская А. Ю. Художественная парадигма переходной культурной эпохи. – К.: Киевский национальный университет, 2001. – 433 с.
5. Силантьев И. В. Поэтика мотива. – М.: Язык славянской культуры, 2004. – 296 с.
6. Слюсарь А. А. О соотношении фабулы, сюжета и композиции художественного произведения. // Проблемы сучасного літературознавства. – Одесса: Маяк, 2001. – № 9. – С. 275-284.

УДК 821.161.1'373.23

Яцура А. П.
(Киев, Украина)

ПРЕЦЕДЕНТНЫЕ АНТРОПОНИМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЕВГЕНИЯ ЕВТУШЕНКО (на примере повести «Ардабиола»)

Лингвисты уже неоднократно отмечали, что антропонимикон художественной литературы являются частью историко-культурной жизни общества, а его интеллектуально-духовная и социальная жизнь, культурный опыт, запас знаний и навыков, круг ассоциаций находит выражение в языке и антропонимии. Как отмечает К. А. Ниетбайтеги, «субъективность номинации в антропонимии отражает менталитет народа, особенности его мировосприятия в разные времена. А изучение антропонимов с позиции когнитивной лингвистики позволяет систематизировать в памяти множество знаний для расширения семантического объёма языковой картины мира данного этнокультурного коллектива» [9: 231].

Основными компонентами общего для всех членов лингво-культурного сообщества ядра знаний и представлений современной лингвистикой признаются прецедентные феномены, а именно: 1) хорошо известные всем представителям национально-лингвокультурного сообщества (имеющие сверхличностный характер); 2) актуальные в когнитивном (познавательном и эмоциональном) плане; 3) обращение (апелляция), к которым постоянно возобновляется в речи представителей того или иного национально-лингвокультурного сообщества [6]. По мнению Е. А. Гончаровой и Э. Г. Тена, среди них выделяются собственно вербальные: прецедентное имя и прецедентное высказывание – и вербализуемые: прецедентный текст и прецедентная ситуация.

Говоря о прецедентом имени, Е. А. Гончарова и Э. Г. Тен дают следующее определение: «прецедентное имя – индивидуальное имя, связанное или с широко известным текстом, относящимся, как правило, к числу прецедентных, или с ситуацией, широко известной носителям языка и выступающей как прецедентная» [4].

© Яцура А. П., 2008

Денотатом прецедентного имени признается представление об именуемом им «культурном предмете». В индивидуальном когнитивном пространстве языковой личности имя может быть связано с двумя денотатами: личным представлением и общенациональным инвариантом, хранящимся в когнитивной базе лингво-культурного сообщества в максимально редуцированном виде. Наличие такого инварианта является доказательством прецедентности имени. Возможность употребления не только экстенционально (для именованного), но и интенционально (для характеристики), а также аксиологичность подтверждают наличие коннотации. Исходя из этого, прецедентное имя можно определить как лингво-культурологическую единицу, обладающую экспрессивной, символической, коннотативной функциями и способную передавать культурную информацию [4].

Анализируя антропонимикон в повести Евгения Евтушенко «Ардабиола», отметим, что в указанном тексте автор использует 22 прецедентных имени. Среди них наиболее широко представлены такие группы имен и фамилий:

- 1) певцов и композиторов (*Бетховен, Моцарт, Чайковский, Иосиф Кобзон, Лев Леиценко, Муслим Магомаев* – всего 6);
- 2) русских писателей (*Пушкин, Светлов, Есенин, Булгаков, Маяковский* – всего 5);
- 3) военных деятелей (*Гитлер, Наполеон, Рихард Зорге* – всего 3);
- 4) политических (*Герберт Гувер, Ленин* – всего 2) и научных (*Ландау, Мичурин, Циолковский* – всего 3) деятелей.

По одному антропониму представляют группы художников (*Модильяни*), библейских персонажей (*Христос*) и героев художественных произведений (*Мэри-Джейн Хэкетт*).

В повести автор использует две антропомодели:

– только фамилию при упоминании известных деятелей культуры, науки, литературы, исторических деятелей (*Пушкин, Светлов, Есенин, Маяковский, Булгаков, Моцарт, Бетховен, Чайковский, Наполеон, Гитлер, Мичурин, Циолковский, Ландау, Ленин, Модильяни, Христос*);

– имя + фамилия для указания менее известных рядовому читателю личностей (*Рихард Зорге, Герберт Гувер*), героев художественных произведений (*Мэри-Джейн Хэкетт*) и тех, кто формирует современный культурный фон (*Муслим Магомаев, Иосиф Кобзон, Лев Леиценко*).

Необходимо отметить, что среди онимов в группе писателей Е. Евтушенко упоминает исключительно русских писателей (*Пушкин, Светлов, Есенин, Булгаков, Маяковский*). Говоря о «духовном пантеоне российского национального проекта», А. К. Шевченко выделяет из незначительного количества знаковых имен те, которые для массового сознания олицетворяют русскость: «среди писателей такими являются Пушкин и Толстой, – пишет автор, – ...эти имена могут составить культ замкнутых групп, т. е. быть «прецедентными» не для масштабного идеологического проекта, а для представителей субкультуры» [14]. Но взгляды А. К. Шевченко не совпадают с мнениями других исследователей, ведь он сужает понятие прецедентности в антропонимии к нескольким именам собственным, которые, по его мнению, знает абсолютно каждый гражданин России. Таким образом, это не соотносительно, например, с определением прецедентности О. И. Соколовой, как отдельного вида социумно-прецедентного феномена.

Согласно классификации О. И. Соколовой, антропонимы *Пушкин, Булгаков, Маяковский* можно отнести к «универсально-прецедентным – феноменам, которые известны среднему современному homo sapiens и входят в «универсальное» когнитивное пространство» [11].

Используя терминологию Д. Б. Гудкова, интересно отметить, что 4 из 5 антропонимов из группы писателей функционируют денотативно, т. е. именуют предмет, указывая непосредственно на денотат (**Светлов, Есенин, Маяковский, Булгаков**):

*«А то рак у меня уже есть – только пива не хватает, как сказал **Светлов**, – и засмеялся, но только не глазами».*

*– А теперь к **Есенину** еду, – сказал слесарь. – К какому **Есенину**? – не понял Ардабьев. – К тому самому.*

*«Тогда я беру **Маяковского** и читаю. В глазах – морды пьяные, а я **Маяковского** читаю..».*

*«**Булгаков** сказал, что рукописи не горят».*

Последний из этой группы антропоним **Пушкин** согласно концепции Д. Б. Гудкова, функционирует в тексте как денотативно (экстенционально), т. е. именуют предмет, указывая непосредственно на денотат, так и коннотативно (интенционально), т. е. используются для характеристики объекта [5: 148]:

*«Как было бы страшно, если бы в пушкинские времена были джинсы и такие же подонки выбили из **Пушкина** память. За какие-то жалкие джинсы.*

*– Но я не **Пушкин**, – мрачно отшутился Ардабьев.*

*– Каждый – **Пушкин**, – не сдавалась она».*

Как видим, в первом случае антропоним **Пушкин** выполняет функцию денотата, но в двух последующих его можно заменить словом «гений», т. е. здесь антропоним превращается в «имя-символ, указывающее на некоторую эталонную совокупность определенных качеств» [5: 149].

Что касается антропонимов из группы певцов и композиторов, то все они сосредоточены в одном предложении: *«Легкая музыка на ардабиолу не действовала: в отличие от парниковых огурцов, которые хорошо созревали под песни **Муслима Магомаева, Иосифа Кобзона и Льва Лещенко, Ардабиола** любила **Моцарта, Бетховена, Чайковского**».* На первый взгляд, все эти антропонимы функционируют только денотативно, но в самом предложении заложено противопоставление: парниковые огурцы (что-то обыденное, приземленное, выросшее в неприродных условиях) ↔ **Муслим Магомаев, Иосиф Кобзон, Лев Лещенко** и **Ардабиола** (возвышенное) ↔ **Моцарт, Бетховен, Чайковский**. Примечательно, что в данном случае название растения автор пишет с прописной буквы, в то время как во всех остальных примерах соблюдены правила русского правописания, и название «ардабиола» написано со строчной буквы.

Согласно вышеупомянутой классификации О. И. Соколовой антропонимы **Муслим Магомаев, Иосиф Кобзон, Лев Лещенко** можно отнести к национально-прецедентным – феноменам, известным любому среднему представителю того или иного национально-лингво-культурного сообщества [11].

В «Словаре коннотативных собственных имен» Е. С. Отина антропоним **Моцарт** определен как узуальный коннотативный антропоним с интерлингвальной коннотацией. Его денотативное значение: «Выдающееся дарование, яркость, мелодичность, изящество музыки»; коннотативное: «Яркий талант, выдающаяся личность» [1: 245]. Двум другим антропонимам, которые употребляются вместе с антропонимом **Моцарт**, – **Бетховен** и **Чайковский** можно присвоить то же коннотативное значение.

Таким образом, вышеизложенное дает основание нам говорить, что национально-прецедентные феномены этой группы (которые мы можем делить по таким признакам: яркий талант, выдающаяся личность в истории музыки и культуры (**Моцарт, Бетховен,**

Чайковский) и популярный современный певец, композитор (**Муслим Магомаев, Иосиф Кобзон, Лев Лещенко**), известные любому среднему представителю лингво-культурного сообщества, входят в когнитивную базу этого сообщества, стали частью национальной культуры и в определенной мере сами развивают ее.

Прецедентные имена, как отмечают О. А. Ворожцова и А. Б. Зайцева, участвуют в выражении не рациональной, а эмоциональной оценки, т. е. претендуют не столько на выражение объективных свойств того или иного феномена, сколько на выражение субъективного отношения автора к указанному свойству (комплексу свойств). Таким образом, оценка, выраженная с помощью прецедентного имени, не может быть нейтральной, она подчеркнута эмотивна и субъективна [3: 227]. Если реальное лицо обозначается прецедентным именем, то ему не только приписывается определенный комплекс характеристик, но с помощью этого имени данное лицо включается в определенный сюжет, находящийся свое воплощение в прецедентном тексте и/или в прецедентной ситуации. Именно таким образом Е. Евтушенко и вводит в текст имена политических деятелей Герберта Гувера и Ленина. Здесь оба антропонима функционируют только денотативно и не используются для характеристики:

«– В двадцать восьмом году, в честь избрания президентом Герберта Гувера, – не задуываясь ответил тот».

«Ардабьев шел мимо громады депо, в которое вползали притихшие, наработавшиеся электровазы, чтобы подлечься, мимо посеребренного еще не высохшей краской Ленина со вскинутой над станционной площадью рукой».

Вышеупомянутые онимы указывают на «действия, заданные той позицией, которая представлена в сюжете... Причем нет необходимости представлять эти сюжеты эксплицитно, они могут быть выведены практически любым представителем определенного лингвокультурного сообщества» [3: 227].

Следует отметить, что антропоним **Герберт Гувер** – имя Президента США 1923–1933 годов, может и не быть знакомо стандартной языковой личности, а знакомо скорее специалистам в области политики, истории и жителям данного государства. Поэтому, на наш взгляд, его можно отнести к социумно-прецедентным – феноменам, известным любому среднему представителю того или иного (т. е. конкретного) социума.

Следовательно, прецедентные имена являются еще частью национальной языковой культуры, национального языкового пространства. Как указывал Ю. Е. Прохоров, «апеллирование к феноменам такого рода помогает ориентироваться в ситуации общения, проводя идентификацию по шкале «свой/чужой» [13: 155-156].

Группа военных деятелей и разведчиков представлена в повести тремя антропонимами: **Рихард Зорге, Наполеон, Гитлер**. Вслед за А. К. Шевченко отметим, что в данных прецедентных именах с особой очевидностью присутствует технология минимизации, с помощью которой в сознании читателя актуализируется минимальный набор признаков (нередко один признак), с помощью которого происходит моментальное соотнесение имени с «качеством» или «свойством» [14]:

«На воротах была надпись: «Швейная фабрика имени Рихарда Зорге».

«Гитлер не успел засунуть всех евреев в газовые камеры».

– Дело не в самих джинсах... – оборвал его Философ. – Наполеон джинсов не носил, но был Наполеоном... Пеструшка не все понял насчет Наполеона, но вздохнул.

В этих случаях критериями прецедентности является наличие национально детерминированного минимизированного представления, включающего дифференциальные

признаки денотата имени, его атрибуты и оценку. Антропонимы *Рихард Зорге* и *Гитлер* имеют здесь только денотативное значение, а антропоним *Наполеон* употребляется как экстенционально (*Наполеон* джинсов не носил... *Пеструшка* не все понял насчет *Наполеона*), так и интенционально (*был Наполеоном*, т. е. выдающейся личностью).

Коннотативное значение антропонима *Наполеон* упоминается и в «Словаре...». Е. С. Отина: «**Наполеон** – узуальный коннотативный антропоним с интерлингвальной коннотацией: 1. Единоличный властитель, диктатор; начальник, распорядитель с диктаторскими замашками. 2. Выдающаяся личность; человек, замечательно проявивший себя в какой-то сфере деятельности. 3. Надменный, самоуверенный человек; амбициозный выскочка. 4. Полководец; выдающийся военачальник. 5. Сумасшедший, умалишенный» [1: 248–249].

Как известно, феномен прецедентности основывается на общности социальных, культурных или языковых – фоновых знаний адресата и адресанта. Иными словами, прибегая к концепту прецедентного текста, отправитель речи осознает это сам и рассчитывает на то, что это будет понято получателем речи [10: 28], что мы и наблюдаем при анализе антропонимов *Мичурин*, *Циолковский*, *Ландау*:

«Как говорил Мичурин, не надо ждать джинсов от природы, а надо их взять».

«И человек с помпонами вынул из коробка с портретом Циолковского спичку с обгоревшей головкой... Но до того, как нырнуть в подъезд, он вынул из спичечного коробка с портретом Циолковского гвоздь ...».

Как видим, социумно-прецедентные имена *Мичурин* и *Циолковский*, употребляются в своем прямом значении.

Антропоним *Ландау* Е. Евтушенко актуализирует через прецедентную ситуацию: *«Так было с Ландау после автомобильной катастрофы: он еще мыслил, но перестал быть гением».*¹ Четкое осмысление цитаты, стоящее за прецедентным именем как единицей языка и культуры, имеет прямое отношение к уровню понимания соответствующего прецедентного текста.

Денотативно функционируют в повести и антропонимы, представляющие группы художников (*Модильяни*), библейских персонажей (*Христос*) и героев художественных произведений (*Мэри-Джейн Хэккет*):

«Что у нее лицо такое, как будто его растягивали? – заинтересовался доброволец с помпонами репродукцией женского портрета Модильяни на стене».

«Не успел Христос, чтобы все люди стали братьями».

«Да, я намерена торговать своим телом. И заявляю об этом во всеуслышание! – сказала Мэри-Джейн Хэккет, приехавшая из штата Кентукки».

Внутритекстовой маркер *Модильяни* в анализируемом тексте представляет собой «нераспознанную интертекстуальную ссылку и создает информативную пустоту речи» [12: 14]. Несмотря на то, что Амедео Клементе Модильяни (1884–1920) – один из известнейших художников конца XIX–начала XX века, яркий представитель экспрессионизма, – его произведения непонятны *добровольцу с помпонами*, типичному представителю социума. Как указывает Проскурина, «если читатель не может распознать содержательно-контекстную информацию и тем самым распознать код, содержащийся в тексте, со-

¹ Лев Давидович Ландау (1908–1968) – советский физик, академик АН СССР, Лауреат Нобелевской премии – после аварии практически перестал заниматься научной деятельностью. По мнению некоторых физиков, в результате аварии он утратил свои умственные способности.

общение представляется для него как неполное, содержащее информационную лакуну» [12: 14]. Именно такой прием и использует в данном случае Е.Евтушенко. Но здесь автор дает оценку скорее не самому художнику, а именно непрошенному гостю, тем самым относя его к типу нестандартной языковой личности с низким уровнем речевой культуры и фоновых знаний – «сведений, безусловно, известных всем членам национальной общности, являющихся элементом массовой культуры общества» [2: 218]. Подтверждением этому может служить и отсутствие имени у человека с помпонами.

Отсутствие связи с текстом-источником не лишает упомянутого в повести имени *Мэри-Джейн Хэкет* статуса прецедентного феномена. В данной ситуации оказывает влияние не только авторское слово, заключенное в тексте-источнике, но и ряд факторов, связанных с существованием этого текста как примера культуры.

Отметим, что не только совокупность дифференциальных признаков и атрибутов, а также общепринятой в лингво-культурном сообществе (пусть даже эксплицитно не выраженной) оценки делает имя *Христос* прецедентным [4]. Статус прецедентности в данном случае обусловлен еще и тем, насколько данное имя акцентирует на жизненную мораль и идеологию данного социума.

Проанализировав ряд прецедентных антропонимов в повести Евгения Евтушенко «Ардабиола» мы видим, что эти имена отражают не только языковую, но и фоновую (национальную, культурную, историческую и др.) информацию, необходимую среднему носителю данной культуры для адекватного общения в ее рамках, а тексты автора рассчитаны преимущественно на языковую личность с высоким уровнем речевой культуры. Прецедентные феномены являются существенным элементом культурной грамотности, а их знание, как отмечал Ю. Н. Караулов, – «показатель принадлежности к данной эпохе и ее культуре, тогда как их незнание, наоборот, есть предпосылка отторженности от соответствующей культуры» [7: 105-106].

ЛИТЕРАТУРА

1. Отин Е. С. Словарь коннотативных собственных имен. – Донецк: Юго-Восток, 2004. – 412 с.
2. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Лингвострановедческая теория слова. – М.: Русский язык, 1985. – 243 с.
3. Ворожцова О. А., Зайцева А. Б. Прецедентные имена в российской и американской печати // Известия Уральского государственного университета. – 2006. – № 45. – С. 222–229.
4. Гончарова Е. А., Тен Э. Г. Понятие прецедентности и его национально-лингво-культурная специфика // <http://pn.pglu.ru>.
5. Гудков Д. Б. Прецедентное имя в когнитивной базе современного русского языка // Язык, сознание, коммуникация. – Серия 4. Филология. – 1998. – № 6. – С. 34–39.
6. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 261 с.
7. Караулов Ю. Н. Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности // Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы. – М.: Русский язык, 1986. – С. 105–126.
8. Красных В. В. Система прецедентных феноменов в контексте современных исследований // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. – Вып. 2. – М.: Филология, 1997. – С. 5–12.

9. Ниейтбайтеги К. А. Когнитивный подход к изучению антропонимов // Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы: Международная научная конференция, посвященная 200-летию Казанского университета (Казань, 4-6 октября 2004 г.): Труды и материалы / Под общ. ред. К. Р. Галиуллина. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2004. – С. 231.
10. Слышкин Г. Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. – М.: Academia, 2000. – 128 с.
11. Соколова О. И. Использование прецедентных текстов в газетных заголовках // Международный научно-практический (электронный) журнал «inter-cultur@l-net». – 2005. – Вып. 4.
12. Проскурина А. А. Прецедентные тексты в англоязычном юмористическом дискурсе: Автореф. дис. канд. филол. наук / 10.02.04. – Самара, 2004. – 20 с.
13. Прохоров Ю. Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. – М., 1996.
14. Шевченко А. К. Знаково-символические аспекты «национального проекта» РФ и возможности их использования при формировании новой украинской идентичности // <http://dialogs.org.ua>.

УДК 811.111

Стешин І.О.
(Тернопіль, Україна)

ФЕМІНІСТИЧНИЙ РУХ КРАЇН ЗАХОДУ ТА ЖІНОЧИЙ РУХ В УКРАЇНІ: ЕКСКУРС В МИНУЛЕ

Дана стаття є спробою порівняльного аналізу розвитку феміністичного руху в західноєвропейських країнах та розвою жіночого руху в Україні. На підставі аналізу теоретичних праць, історичних джерел, публікацій та критичних статей прослідковується еволюція феміністичного руху країн Заходу та США у порівнянні з жіночим рухом в Україні.

Ключові слова: фемінізм, теорія фемінізму, гендер, жіночий рух.

The article is devoted to the comparative analysis of woman Ukrainian movement and feminist movements in western European countries and the USA. Theoretical works, historical sources and research papers were analyzed in comparison.

Key words: feminism, feminist movement, women movement.

1.1. Феміністичний рух країн заходу та основні напрямки феміністичної теорії

Теорія фемінізму – це загальна назва цілої серії досліджень, які теоретично обґрунтовують феміністичну практику, тобто рух за рівні права жінок і чоловіків (це твердження є досить узагальненим). Сучасні теоретики фемінізму вважають за необхідне розрізняти біологічну стать (sex) та соціальну стать (gender). Поняття гендер означає соціокультурний конструкт, що детермінує не лише стиль одягу та поведінки чоловіка чи жінки, а й формує відповідні психологічні якості, здібності та різновиди діяльності (гендер «означає соціальні очікування від представників кожної статі») [1: 79]. В цьому

плані бути чоловіком чи жінкою означає виконувати ту або іншу соціальну роль, яка вже попередньо продиктована залежно від статі людини. Таким чином, «основною ціллю феміністичної теорії є [...] аналіз гендерних стосунків: як гендерні стосунки будуються та пізнаються, і як ми думаємо, або ж, що теж є важливим, не думаємо про них. Вивчення гендерних стосунків включає [...] вивчення жіночого становища та аналіз чоловічого домінування» [6,40]. На різноманітності підходів до проблеми гендеру наголосила український критик, яка займається теорією фемінізму Наталія Чухим у статті «Гендер та гендерні дослідження в ХХ ст.»; вона ж зауважила, що гендерна теорія – «це не просто нова теорія, а теорія, прийняття якої передбачає зміну ціннісних орієнтирів і перегляд багатьох усталених уявлень» [2: 29].

З'явившись у другій половині ХІХ століття в Англії, а згодом і в інших країнах Європи і Америки, феміністичний рух ставив за мету надання жінкам виборчих прав і отримав назву «suffrage» – суфражизм (з англ. – право голосу). Ця боротьба ознаменувалась успіхом і в першій половині ХХ століття жінкам більшості європейських країн, США та Канади було надано право голосу, хоча одним з найважливіших понять цієї доби вважають поняття «емансипації» – здобуття рівноправності жінок у сфері освіти, праці, громадянських прав.

Нова хвиля починається в 60-х роках ХХ століття. Значною мірою поштовхом цьому слугувала книга американської письменниці–феміністки Бетті Фрідан «Містичне жіноче», вперше видана в 1963 році. В ній авторка обнародує той факт, що в такій цивілізованій і демократичній країні, як Америка, приблизно 50% громадян піддаються жорсткій сегрегації і дискримінації, що жінкам відмовлено в праві на повноцінне людське життя, що їх використовують як споживачів і сімейну прислугу. Бетті Фрідан уперше привернула загальну увагу до жінки спершу як до людської істоти, а тільки потім як до дружини і матері. Книга Бетті Фрідан викликала широкий резонанс в американському суспільстві і вплинула на розвиток жіночого самоусвідомлення. Створення в 1966 році Національної Організації Жінок в США на чолі з Б.Фрідан спричинило розвиток масового жіночого феміністичного руху, представниці якого боролись проти чоловічого домінування в сім'ї, за право на повноцінну професійну працю.

Перша фаза руху за визволення жінок в середині 60-х років характеризувалась усвідомленням жіночої проблеми як проблеми соціальної, тобто гендерної. Головними подіями цього періоду було виникнення Національної Організації Жінок, Жіночої Ліги за рівну заробітну плату, прийняття Конгресом США Акту про рівну оплату чоловікам і жінкам за рівноцінну працю (1963), прийняття Закону про громадянські права, одна з статей якого забороняла дискримінацію за статевою ознакою (1964). Спочатку рух за визволення носив помірковано-ліберальне забарвлення, але з кінця 60-х років він стає більш радикальним, що було пов'язано з радикалізацією всього політичного клімату на Заході.

У Великобританії жіночий визвольний рух мав політичну природу, він виражався в кампаніях за ядерне роззброєння, у відродженні марксизму, у розвитку профспілкового руху. У 1968 році було сформовано кілька жіночих соціалістичних груп, біля сімдесяти таких підгруп налічувалось у Лондоні. Рух був тісно пов'язаний з роботою конференцій та з'їздів. Перша конференція відбулась в Оксфорді у 1970 році й висунула наступні вимоги: відповідність заробітної плати виконаній роботі; рівноправні з чоловіками можливості в освіті та працевлаштуванні; вільна контрацепція та свобода абортів.

Але, на відміну від американських, британські феміністки були соціалістами, а не

радикалами. В обох країнах соціально-політичні інтереси жінок відобразились у ранніх феміністичних антологіях: «Сестринство – потужна сила: Антологія письменства від жіночого визвольного руху», 1970; «Жіноче визволення: програма на майбутнє», 1970, де мова йшла про жіночий опір та протест, про зміни у свідомості жінок, про виникнення феміністичної ідеології.

Відповідно до того, що вважалось причинами дискримінації жінок у суспільстві і якими бачились перспективи їх подолання, в фемінізмі сформувалось кілька основних напрямків. Ліберальний фемінізм, «...найстаріший фемінізм, що піддається розпізнанню» [7: 169-70] ґрунтується на ідеях економічної і соціальної справедливості. Провідними темами ліберального фемінізму були право на освіту і працю, право на власність, участь у політичному житті, тобто встановлення юридичної рівності чоловіків та жінок; право жінок на власну індивідуальність, її розвиток і самовираження (праці Сімони де Бовуар, Бетті Фрідан); також, боротьба проти відтворення й поширення «сексистських» образів жінки в діяльності засобів масової інформації. Найбільш популярним ліберальний фемінізм був у Швеції та Англії.

Марксистський фемінізм зосереджує увагу на проблемах жіночої праці, виявлення причин недооцінки домашньої праці жінок, зосередження жінок у низькооплачуваних галузях виробництва, ставлення інституту сім'ї до капіталізму. Головна теза марксистського фемінізму – це думка про те, що, залучившись до боротьби пролетаріату, жінка зможе звільнити й себе.

Соціалістичний фемінізм виникає як відгалуження від марксистського напрямку і доповнює його критичним аналізом патріархату (праці Х. Хартманна, Е. Оуклі, Дж. Мітчелл). Він доводить, що жіноче гноблення зумовлене не лише економічною залежністю, а й такими чинниками, як поділ праці в домашньому господарстві, а також специфічними відносинами, коли жінки надають чоловікам більшу емоційну підтримку, ніж чоловіки їм.

Головною ідеєю радикального фемінізму є те, що гноблення жінок – це фундаментальна форма гноблення як такого і його концепція – це цілковитий і радикальний перегляд усієї існуючої системи аж до остаточного руйнування патріархального суспільства. Радикальний фемінізм фокусує свою увагу на таких темах, як материнство, репродукція (С. Файерстоун, Е. Голдман, М. О'Браєн), сексуальність і критика порнографії (А. Дворкін та К. МакКіннон), які розглядаються як підґрунтя експлуатації. Представниці радикального фемінізму в крайніх своїх проявах проголошують знищення чоловіків як класу та створення феміноцентричного суспільства. Тут варто згадати Валері Соланас та її «Маніфест товариства за знищення чоловіків», в якому авторка виступає за фізичну ліквідацію чоловіків. Мужчина, на її думку, це «винятковий егоцентрик, зосереджений лише на собі, не здатний перейнятися проблемами іншої істоти, або ідентифікувати себе з кимось іншим, не здатний на любов, дружбу, прихильність або ніжність» [5: 74]. Радикальний фемінізм набув найбільшого поширення в США, Франції та Німеччині.

Психоаналітичний фемінізм зосереджує увагу на внутрішніх психічних механізмах як ключових у розумінні того, яким чином констатуються сексуальність і гендер, і чому це приводить до чоловічого домінування (праці К. Хорні «Жіноча психологія» і Н. Ходороу «Відтворення материнства: психоаналіз і соціологія гендеру»).

До недавнього часу постмодерністський фемінізм називали «французьким» через близький зв'язок з французькою філософією. В центрі уваги цього напрямку перебувають питання співвідношення мови і влади, дії немовних реальностей, таких як тіло, політика, проблеми текстового аналізу і письма. Постмодерністський фемінізм більшою мірою, ніж інші течії, тяжіє до філософського обґрунтування.

Кожен з феміністичних напрямків має свої особливості, але основним питанням, що їх єднає, є питання гендерної нерівності, є визнання того, що жіноче пригноблення є первинне з огляду нерівності в суспільстві. Представники всіх шкіл, течій, організацій акцентують на самоцінності особистості жінки, її праві на розвиток, творчість, свободу, проявлення себе, а не визнання себе «іншою», адже: «Від Ніцше до Гассана та Лакана термін «фемінність» означав «іншість», який ефективно асоціювався з руйнуванням законного (тобто всього, що розглядалося з логіки Закону Батька – психоаналітична версія Бога – до Логоцентризму). Ця «іншість» виражалась по-різному: як репресована, як істеричне тіло, як категорія семіотична, до-едипівська, несамовита, мінлива, як материнське тіло» [8,3]. Критика традиційної патріархальної культури, основаної на засадах влади, домінування чоловіка над жінкою, на ототожненні людських якостей з чоловічими – це ще один момент, який ріднить феміністок всіх напрямків.

1.2. Жіночий рух в Україні

При розгляді жіночого і феміністичного руху слід розмежувати ці поняття. Феміністичний рух означає швидше наявність теоретичного підґрунтя або ідеології, жіночий рух тяжіє до реалізації діяльності, практичних дій по втіленню ідей в життя. «Рух може орієнтуватися на зміну структури гендерних відносин, а може діяти, виходячи з існуючих гендерних ролей. В першому випадку він буде названий феміністичним, в другому – просто жіночим» [16: 12].

Звичайно ж, на Україні жіночий рух розвивався здебільшого під впливом західноєвропейського, але мав свої особливості. Якщо згадати історію, то стає помітним той факт, що, крім берегині домашнього вогнища, жінка була вірним і надійним спільником свого чоловіка і приймала участь у політичному, дипломатичному та культурному житті, тому і українська феміністична традиція має свої особливості, відмінні від, приміром, британської чи китайської. «Її (жінки) роль не зводилася до виховання дітей, бо вона мусила займатися також усіма фільварковими жінками і дітьми, запасами харчів, лікаренькою, школою...» [17: 41-42]. Як зазначала Соломія Павличко, коли перша фаза сексуальної революції на заході припадає на 30-і роки XIX –початок XX століття, то українська ситуація починає змінюватися лише в останні десятиліття віку [18: 78]. Перша хвиля жіночого руху, яка охопила кінець XIX-го – початок XX-го століть не могла не вплинути на українське жіноцтво і певною мірою розбудила жіночий духовний неспокій. Ідея емансипації жінок стала розвиватись в Україні ще в середині XIX-го століття. Організаційно український жіночий рух з'явився у 80-х роках, з часу заснування першого жіночого товариства у Станіславі, згодом жіночого товариства О. Доброграсової у Києві, і зв'язаний із поступовим збільшенням числа жіночих організацій по всій Україні. У 80-і роки XIX-го століття було організовано «Товариство руських жінок» Наталією Кобринською – жінкою, яку справедливо вважають засновницею українського жіночого руху: «Ідеї, що їх кинула Кобринська, впали на врожайну почву. Хоч довго прозябали вони в сучасному їй поколінні, зате глибоко пустили коріння в ґрунт і розрослися буйно після її смерті. Вони привели за собою сильний розвиток українського жіночого руху» [19: 298].

За допомогою Олени Пчілки був виданий художньо-публіцистичний альманах «Перший вінок» (1887), а пізніше збірники «Жіноча доля», часопис «Мета». «Початком становлення української жіночої періодики в Галичині дослідники вважають видання часопису «Мета». Ця думка лишається слушною з огляду на те, що саме «Мета» стала першим українським за мовою і спрямованістю виданням, призначеним для жіночої аудиторії» [20: 53]. Часопис «Мета» друкував статті зарубіжних дослідників, у ньому

висвітлювалась діяльність галицьких жіночих товариств і організацій, поміщались твори українських письменниць та письменників, які торкалися питань рівноправності жінки з чоловіком. Далі з'явився додаток до газети «Діло» – «Жіноче діло» (1912), орган Українського жіночого союзу – часопис «Жіночий вісник» (1917). Всі ці видання сприяли поширенню феміністичних ідей серед жіноцтва, засвідчили високий рівень освіченості та свідомості українського жіноцтва та значні інтелектуальні потенції українського фемінізму на початок ХХ століття. Жіночі організації, осередки, товариства виникали не стільки для того, щоб виправити другорядне становище жінки, скільки для того, щоб виконати цілком конкретні завдання: допомогти дітям-сиротам, вибороти право на доступ у вищі навчальні заклади, домогтися впровадження української мови у школах і т. д., в той час, як жінки заходу боролись за право на освіту, право на користування власним майном, право голосу, рівні права перед законом. Таким чином, «українські жінки продовжували заперечувати важливість фемінізму, а рівночасно підтримували жіночу справу. Це ж і є найважливіша прикмета українського жіночого руху – діяльність жінок та заперечення фемінізму» [21, 7].

Однією з найбільш масових жіночих організацій став «Союз Українок», створений у 1917 році. На початках члени організації займались просвітницькою працею, створенням жіночих осередків. Пізніше поле діяльності розширилося до «вирішення проблем, від яких залежав добробут і зміцнення суспільно-політичних підстав нації» [20: 64]. Двадцять років ХХ ст. позначаються і появою жінок-політиків: у 1928 р. Мілена Рудницька стає депутатом Сейму в Галичині, Олена Левганівська – депутатом до Сенату на Волині [22,23]. Імена представниць освіченого жіноцтва з'являються і серед членів Центральної Ради: М. Грушевська, С. Русова, В. О'Коннор-Вілінська, Л. Старицька-Черняхівська, Л. Яновська, М. Лисиченко, О. Андрієвська та інші. На початку 30-х років «Союз Українок» став найвпливовішою громадською організацією Галичини. З 1928 року його головою стає Мілена Рудницька.

З іменем Мілени Рудницької пов'язаний не лише жіночий рух на Україні, але й створення світової організації українського жіноцтва поза її межами, зростом «Союзу Українок» на Галичині. Мілена Рудницька написала цілий ряд статей, які підтверджують **«наявність української феміністичної традиції»** [23: 23]. Вони стосувалися проблем українського жіноцтва, а також порушували основоположні аспекти фемінізму. На противагу західному жіночому руху, який акцентував на рівноправності в політиці та освіті, українські жіночі організації відстоювали рівність у праці та громадському житті. Велику роль у цьому, на думку Рудницької відіграла українська мати («мати Батьківщини, мати свого Народу» [26: 204]), яка була не тільки берегинею сім'ї, але й творцем національної культури: «В основу українського жіночого руху лягло переконання, що українська жінка в рівній мірі відповідальна за сучасність і майбутність України, що і чоловік. Лягла віра, жінка має не тільки в родині, але і в суспільності, в житті свого народу і цілого людства дуже важні, специфічні завдання» [24: 14]. Таким чином, «модерний фемінізм М.Рудницької, виходячи з особливої природи жіночої духовності, акцентував (на відміну від першого загальноєвропейського етапу феміністичного руху) **не права жінок**, а їх **обов'язки**, добровільно взяту на себе велику відповідальність за долю нації» [23: 27].

Радянська влада надала жінці Східної України низку формальних прав і свобод, але глибинні проблеми у становищі жінки в сім'ї, в суспільстві залишилися. Софія Русова так охарактеризувала становище української жінки при Радянській владі: «З більшовицькою окупацією становище жінки цілком змінилося. Не то, щоб її права від неї взято,

навіпаки, у промовах комуністів їй пропонується ще й нове право, право на вільне кохання, на розпусту, але це не привабило наших жінок, і в сучасних обставинах жінка на Україні терпить найбільше» [27: 40]. Більше того, усі надбання та засадничі ідеї українського фемінізму, започаткованого О. Пчілкою, Н. Кобринською, Л. Яновською та ін. були викинуті на маргінес завдяки комуністичній ідеології.

Завдяки теоретикам українського жіночого руху – Наталі Кобринській, Софії Русовій, Христі Алчевській, Ользі Кобилянській, Мілені Рудницькій – «була створена концепція, яка у пізніших дослідженнях утвердилася під назвою прагматичний (практичний) фемінізм [...]. Прагматичний фемінізм став типологічно спільним явищем у практиці жіночого руху тих народів, що перебували на етапі передіндустріального суспільства і головним завданням мали реалізацію національно – визвольних прагнень» [20: 84]. Марта Богачевська-Хом'як, вказуючи на відсутність бодай часткових феміністичних підвалів у найпоширеніших жіночих об'єднаннях, зазначала, що «жодне з визначень фемінізму – від найліберальнішого до найрадикальнішого – не можна прикласти до українського жіночого руху тому, що воно одне з перших застосувало в повсякденному житті прагматичний фемінізм» [28: 19]. До речі, подібні думки висловлювала і Олена Теліга. В статті «Якими нас прагнете?» авторка, прагнучи «відшукати тип жінки, найбільш відповідний [...] добі» [29: 32], аналізує тип жінки-рабині та жінки-вамп в українській літературі, зокрема поезії. Вона приходить до висновку, що українська жінка «хоче бути Жінкою. Лише такою жінкою, що є відмінним, але рівновартісним і вірним союзником мужчин в боротьбі за життя, а головне – за **націю**» [29: 38]. Таким чином, український фемінізм черпав свої сили з національної ідеї та був практичним за своєю суттю.

Початок феміністичного дискурсу у літературній критиці дала Леся Українка. У статті «Нові перспективи і старі тіні» письменниці розглядає формування жіночого образу у різних народів, «прагне зазирнути у майбутнє «боротьби за визволення», збагнути сутність позиції непокороної феміністки, яка здатна все покласти на олтар власної незалежності, таким чином перетворюючись на якусь нереальну «третю статтю» [20: 23].

Отже, маючи ряд своїх особливостей та прикмет, український фемінізм кінця ХІХ-го – початку ХХ-го століття спричинив зміни у духовному, громадському житті українського суспільства, створив новий тип жінки-громадянки, яка «хоче перш усього зрости власної індивідуальності» [24: 110].

У Радянській Україні вирішення жіночих питань було пов'язано зі зміною політичної й суспільної систем та у запровадженні комуністичної влади. «Фемінізм разом зі всіма проявами націоналізму почав вважатись ворожим явищем» [30: 67], а «жінка на Україні стала жертвою модерного тоталітаризму. Не визволення чи виявлення прав людини було гаслом Союзу, а служба партії, теорії комунізму, чийсь дефініції щастя» [30: 72].

Ось на такому підґрунті формується сучасний жіночий та феміністичний рух на Україні. Наталя Шумило, аналізуючи його, виділяє особливості українського жіночого руху: «усвідомлене прагнення позбутися потворних психологічних нашарувань минулого [...]. Друга [особливість] полягає в тому, що він [рух] розвивався паралельно з процесом національного відродження, а точніше в контексті національного» [31: 33].

Таким чином, якщо порівнювати генезу, розвиток, форми жіночого і феміністичного рухів в нашій країні та на Заході, то можна зробити певні висновки. Перш за все, історичне становище жінки в Україні докорінно відрізнялось від становища західноєвропейської жінки. Як вже зазначалось, українська жінка користувалась «значно більшою матеріальною та моральною незалежністю, ніж у Західній Європі» [32: 88], а за часів Київської Русі вона була високоосвіченою і культурною. Але історична доля української

нації, бездержавність визначали особливу місію українській жінці: «вона єдина не воювала за рівні права з чоловіком, бо в неї була вища місія: усі століття вона виборювала долю України» [33: 0]. Отже, український фемінізм характеризувався «загальнонаціональною соборною концепцією. «Не було і нема другого жіночого руху, який би мав такий суто національний характер, як український жіночий рух», – відповідала Рудницька своїм опонентам» [23: 24]. В статті «Новий етап жіночого руху» (1925) Мілена Рудницька виділяє дві стадії розвитку українського жіночого руху – минулу, коли «головним двигарем жіночого руху було прямування до рівноправності з мущиною» [24: 112], і модерну, коли ідеалом для жінки «не є дорівняти мушині, лише бути собою» [24: 113]. Перша стадія, тобто «минула» за М. Рудницькою, за своїми цілями і завданнями була подібною до західноєвропейського жіночого руху першої хвилі, головною ціллю якого було досягнення виборчого права, але на зміну гендерної системи він направлений не був: «В розвитку жіночого руху різних країн існувала подібність і головним питанням цієї хвилі стало питання освіти жінок та законодавчих реформ» [16,9-10]. Пізніше цей рух був названий фемінізмом ривності.

Як вже зазначалось, український феміністичний рух, а точніше жіночий рух носив більш дієвий, ніж ідеологічний характер, який був притаманний західноєвропейському фемінізму. Марта Богачевська-Хом'як назвала український фемінізм «фемінізмом не ідеології, а фемінізмом дії» [23: 21]. А ті теоретичні праці, які були написані українськими ідеологами, теж мали на собі вітчизняний відбиток соборності національного духу та особливого призначення української жінки, а не «сліпого наслідування чужих зразків» [23: 7]. Крім того, 60-ті роки ХХ-го століття стали початком другої хвилі жіночого руху на Заході та США. В рамках цього руху особливого впливу набув радикальний напрямок, ціллю якого було переосмислити жіночу сутність, а не адаптувати жінку до чоловічих цінностей. Україна ж не пережила піднесення цієї хвилі, очевидно, в силу панування комуністичної ідеології. Український фемінізм не був також представлений таким різноманіттям напрямків, яке спостерігаємо в інших країнах.

Особливості національної ментальності, культури, історичного розвитку, політичних систем свідчать про відмінності у формуванні й розвитку українського жіночого руху і української ідеології фемінізму у порівнянні із західними моделями. Тому сьогодні одним з найголовніших завдань, які стоять перед теоретиками феміністичного руху є розробка системи феміністичних поглядів, оцінка сучасної ідеології жіночого руху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Івашенко О. Гендерна наукова перспектива: від світогляду до політики// оцінологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6.
2. Чухим Н. Гендер та гендерні дослідження в ХХ ст.//Незалежний культурологічний часопис «І». – 2000. – № 17. – Львів: «Місіонер».
3. Вайнгартен С., Веллерсгофф М. Фемінізм без жіночого руху//Незалежний культурологічний часопис «І». – 2000. – № 17. – Львів: «Місіонер».
4. Емдін Д. Французький фемінізм у ХХ столітті //Незалежний культурологічний часопис «І». – 2000. – № 17. – Львів: «Місіонер».
5. Соланас В. Маніфест товариства за знищення чоловіків//Незалежний культурологічний часопис «І». – 2000. – № 17. – Львів: «Місіонер».
6. Flax J. Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory // Feminism / Postmodernism / Ed. by Linda J.Nicholson. – Routledge, New York, London, 1990.

7. The Columbia Dictionary of Modern Literary and Cultural Criticism / Ed. by Childers, J. And Hentzi G. – New York: Columbia University Press, 1995.
8. <http://www.mindspring.com/toones/nonfiction/carter2.html>
9. Brach-Czaina J. Szczeliny istnienia. – Krakow: w-wo EFKA, 1999.
10. Borkowska G., Czerminska M., Philips U. Pisarki Polskie od Sredniowiecza do Wspolczesnosci. Przewodnik. – Gdansk: Wydawnictwo Slowo/Obraz Terytoria, 2000.
11. Walczewska S. Damy, rycerze i feministki. – Krakow: Wydawnictwo EFKA, 1999. 12. Вальчевська С. Особиста свобода. Домашній матриархат // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2000. – № 17. – Львів: «Місіонер».
12. Klosinska K. Cialo. Pozadanie. Ubranie. – Krakow: Wydawnictwo EFKA, 1999.
13. Dunin K. Karoca z dypni. – Warszawa: wyd-wo Sici, 2000.
14. Антология гендерной теории./Сост. и ком. Е.И.Гаповой и А.Р.Усмановой. – Минск: ПроPILEI, 2000.
15. Смоляр Л.О. Минуте заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX століть. Сторінки історії. – Одеса: Астропринт, 1998.
16. Новий фемінізм очима католиків. Круглий стіл журналу «Венз» // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2000. – № 17. – Львів: «Місіонер».
17. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – К.: Либідь, 1999.
18. Книш І. Смолоскип у темряві. Наталія Кобринська й український жіночий рух. – Вінніпег: «Новий шлях», 1957.
19. Передирій В. А., Сидоренко Н. М., Старченко Т. В. Жіноча доля на тлі доби: (Літопис жіночого руху у світлі українських видань). – К.: Дослідницький центр історії української преси, 1998.
20. Богачевська М. Дума України – жіночого роду.– К.: вид-во «Воскресіння», 1993.
21. Чухим Н. Гендер та гендерні дослідження в XX ст. // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2000. – № 17. – Львів: «Місіонер».
22. Зборовська Н. «Мілена Рудницька...» у ситуації сучасного українського неофемінізму // Феміністичні роздуми на карнавалі мертвих поцілунків. – Львів: Центр гуманітарних досліджень ЛНУ ім.І.Франка, 1999.
23. Рудницька Мілена. Статті. Листи. Документи. / Передм. М. Богачевської-Хом'як. – Львів: Місіонер, 1998.
24. Рудницька Мілена. Трагічний конфлікт // Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи. / Упоряд. Мирослава Дядюк. – Львів: «Місіонер», 1998.
25. Рудницька Мілена. Українська дійсність і завдання жінки // Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи. / Упоряд. Мирослава Дядюк. – Львів: «Місіонер», 1998.
26. Слово Софії Русової // Слово і час. – 1996. – № 8-9.
27. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884-1939. – К.: Либідь, 1995.
28. Теліга О. Якими нас прагнете? // Слово і час. – 1991. – № 6.
29. Богачевська-Хом'як М. Жінки в Радянській Україні // Україна. Наука і культура. – К.: т-во «Знання» АН України, 1991. – Вип. 25.
30. Шумило Н. Сучасні голоси минулого // Слово і час. – 1996. – № 8-9.
31. Українка Л. Новые перспективы и старые тени// Українка Леся. Збір. творів: У 12 т. – Т. 8. – К.: «Дніпро», 1965.
32. Жертовність – рушій духовної революції: інтерв'ю з письменницею Катериною Мотрич // Родослав. – 1992. – № 7-8.

ВНУТРІШНЯ МЕНТАЛЬНА ОПОЗИЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ТИПУ В КОМЕДІЯХ І. КАРПЕНКА-КАРОГО

У статті мова йде про психологічно-ментальний тип образів, характерних для сатиричних комедій І. Карпенка-Карого. Розглядаються різні аспекти внутрішнього та зовнішнього змістових та сюжетних планів, які розкривають площину ментальної опозиції національного типу українця у п'єсах письменника; з'ясовується суть певних поведінкових інваріантів у комедіях «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн».

Ключові слова: ментальність, опозиція, інваріант, сатира, комедія.

В статтє рєчє идєт о психолого-ментальном типє образєв, присуицєх сатиричєским комєдиям И. Карпенка-Карого. Рассматриваются проблемы внутреннего и внешнего смысловых и сюжетных планов, которые раскрывают картину ментальной опозиции национального типа украинца в пьесах писателя; определяется суть некоторых инвариантов поведения героев комедий «Мартын Боруля», «Сто тысяч», «Хазяин».

Ключевые слова: ментальность, оппозиция, инвариант, сатира, комедия.

This work is devoted to the psychological and mental type of images which characterize the satirical comedies by I. Karpenko-Kary. The different aspects of internal and external substantial and subject plans, which open the area of the mental opposition of national type of Ukrainian in the author's plays, are researched; the sense of several behavioral invariants in comedies «Martyн Borulyа», «Sto tysyach (100 000)», «Hazyain (The owner)» are enlightened.

Key words: mentality, opposition, behavioral invariant, satirical comedy.

Поняття «ментальність» сьогодні є об'єктом досліджень як культурологів, так і літературознавців. Специфічні рівні індивідуальної та колективної свідомості, що лежать у межах ментального поля будь-якої нації визначають її особливі типи мислення, форми соціальної поведінки, суспільні настрої, пристрасності, колективні емоційні шаблони, ціннісні орієнтації та ідеології, що є джерелом розвитку духовної культури, а звідси, і літератури. Проте, ментальність не вичерпується цими складовими, вона оперує більш глибоким рівнем – психологічним, тому її важко виразити словесно. Причина цього криється у внутрішній ментальній опозиції – протистояння емоційного та логічного, ірраціонального та раціонального, природного і культурного, індивідуального та суспільного. Проблемами певних поведінкових інваріантів, що реалізуються на спільній мовній, культурній та морально-етичній основі займалися О. Шпенглер, М. О. Бердяєв, В. І. Козлов, В. Ф. Генінг, Ю. В. Бромлей, Л. М. Гумільов, Ю. В. Павленко, Л. Храмова. В україністичі національну ментальність досліджували М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький, Т. Шевченко, Д. Чижевський, О. Кульчицький, Б. Цимбалістий, В. Русанівський, М. Холодний та ін. Інтегрування свідомості у певне світобачення спричиняється «психологічним оснащенням» [1: 194] представників певної культури. Український індивідуалізм та прагнення свободи, терпимість до іноземців, високий суспільний статус української жінки, вищий рівень духовної культури, емоційність, сентименталізм, чутливість та ліризм, тенденція до протиборства, руйнування і вод-

ночас заглиблення у себе – все це має своє «генетичне пояснення», свою історичну обумовленість. Складники ж духовної культури народу: мова, фольклор, звичаї, традиції, література, мистецтво, релігія, філософія є основою національної ментальності. Тому й літературознавство та критична думка сьогодні намагаються не просто розглядати окремі літературні трафарети, але й розкрити душевний склад різних типів спільнот, образів, ставити особистість автора в ситуацію діалогу з персонажами, історичним фоном, читачем, самим собою, культурологічним контекстом.

Безсумнівно, привабливими з цієї точки зору є реалістичні твори українських письменників. Саме тут знаходимо достатню кількість прикладів національних типів для аналітичних досліджень активно-рефлексивної настанови української душі. Прекрасну галерею таких образів дає нам український драматург І. Карпенко-Карий. У його реалістичних творах нова, зовсім інша, не така, як у попередників, поетика, інша природа конфліктної ситуації, з якої забраний провідний драматичний персонаж попередніх комедій – позитивний герой як втілення реального авторського ідеалу. Натомість виокремлюється сатиричний образ-втілення певного психологічно-ментального типу, який характеризується високим ступенем узагальнення, глибокою символічністю, складною внутрішньою структурою. Його комедія не просто викриває і засуджує, вона показує неможливість подальшого існування безглуздої, нікчемної первісної ситуації, заперечуючи її, розкриває і пояснює «живу» цілісність образу та соціально-культурну, «антропологічну» складову ментальності українця. Це сатира критичного реалізму, і повний розвій комічного, яке виступає як неповноцінне, внутрішньо суперечливі явища, що не відповідають тому, на що претендують, визначає її модифікацію. Сатиричне жало спрямоване на викриття «звуженого стану» ментальної свідомості, «обмеженості психологічного простору» [3: 48], в якому «задиhaється» суспільство, підкреслює їх, гіперболізує, дає відчуття реальної конкретики. Проте, автор не відмовляється від гумористичних, іронічних образів та ситуацій, комічність яких також творилася на основах внутрішньої суперечливості українського національного типу. З одного боку тут постає глибока жага правди, справедливості, пошана до мудрості, сили, відваги, відчайдушності, а з другого – всім відома властивість українця залишитися осторонь важливих подій («Моя хата скраю, я нічого не знаю»), намагання втекти у себе, зануритися у внутрішній світ, закритися від оточуючої дійсності хитрістю, приховуванням, грою в «наївного дурня». Але й ці дійові особи ні в якому разі не зраджують психологічного типу поведінки, вони залишаються вірними самим собі.

Однією з найдовершеніших сатиричних п'єс драматурга є трагікомедія «Мартин Боруля». Написана вона, правда, не в гостро сатиричному тоні, а скоріше в іронічно-гумористичному. Сміх тут не руйнівний, не знищувальний, а більше тонко іронічний. На перший погляд – ця комедія є своєрідною ремінісценцією п'єси Мольєра «Міщанин-шляхтич». Але соціально-ментальний аспект створення нового сюжету та суто українських образів у п'єсі Карпенка-Карого надає право вважати її справжньою, цілком оригінальною, «найвеселішою» [5: 18] комедією характерів драматурга. Твір до того ж можна вважати біографічним. Батько письменника намагався колись повернути родині втрачені права на дворянство. Неймовірно зусилля, аби досягнути своєї мрії виявилися марними. Відмінність у написанні всього однієї літери (Тобелевич – Тобілевич, порівняймо Боруля – Боруля) перекреслила всі намагання. А образ молодого канцеляриста Степана автор «списав» із самого себе.

Майстерність драматурга чітко проявляється у комічному змалюванні ситуацій, у бездоганній композиційній стрункості твору. Тут немає довгих монологів з властивою

їм прямолінійністю та прозорими намірами героїв. П'єса позбавлена затертості драматичних прийомів. Динамічна жива дія тримає увагу глядача у міцному полоні вже з перших хвилин вистави. Одразу ж розкриваються основні сюжетні лінії твору: Мартин Боруля хоче повернути дворянство, намагається помститися Красовському за образу, мріє про успішну кар'єру сина, свою дочку хоче віддати заміж за чиновника з міста. Але всі дії головного героя безальтернативно рухають його до краху мрій, надій, сподівань та ілюзій.

Автор змальовує чесну, заможну, селянську сім'ю. Господар зник ціле життя працювати, він далекий від бажань зажерливої наживи. Але страшні жорна соціальних обставин, що зіграли на ментальній амбіційності героя, не обминають його. Сама мрія Борулі про дворянство зовсім не смішна. Стати заможним і поважним чоловіком – це взагалі «природне» бажання більшості українців. Він прагне вивести своїх дітей в люди. І ця мрія не викликає сміху. Адже, ніхто не буде заперечувати, що «білий хліб краший чорного, а пан краще хама» [2: 61]. Ця аксіома не потребує доведення. І цілком природно виглядає бажання батька захистити гідність своїх дітей – «... і батькове око, як прийдеться умирать, закритється спокійно, бо душа моя знатиме, що мої онуки – дворяни, не хлопи, що не всякий на них крикне: бидло! теля!» [2: 61]. Ідея повернути дворянство не химерна, вона розкриває зрозумілі кожному мотиви: «не треба буде усіх боятися, усіх лічить вищими від себе» [2: 62]. Цей поведінковий тип цілком відповідає стану «задивленості у себе», «закритості» від світу, українському індивідуалізму. Українець завжди перебуває у творенні свого гнізда, не шкодує себе, працює до сьомого поту, аби лиш його дім виглядав гідно, щоб там був достаток, щоб «жити по-людськи», «не соромитись людей». Він постійно прагне матеріальної насолоди життям, хоч поряд з цим неодмінно існує потреба у самовдосконаленні – у своїй душі він шукає інше багатство, компенсуючи тим самим його відсутність у реальності. Крім того, суто ментальним є для українця перевага особистої волі, яка виключала підкорення комусь, чиновницьке, неможливість самовиявлення і самореалізації на основі трудової етики. Отже, перед глядачем постають звичайні, реальні обставини та ситуації. Як же досягає автор комічного ефекту? Справа в тому, що герой вибрав непевний шлях для досягнення своєї мети. Передчасне намагання Мартина перевести життя на дворянську лінію виглядає комічно. Боруля вже як «уродзний» шляхтич не може дозволити своїм дітям звертатися до нього по-мужицьки «тату», хоч модне, змішане російсько-французьке, перекручене «папінька» ніяк не вписується у звичну домашню атмосферу. Комічно виглядає бажання героя долучитися до панського етикету, до вживання «панського» напою – кави. Ледве стримує він себе при намаганні вилежуватися до полудня. І саме тут проявляються особливості сатиричної п'єси. Бо, якщо гумористичний образ заперечує індивідуальне, то сатира викриває загальне. Буває, що вона узагальнює, перебільшує, веде до умовності, до гротеску, щоб розкрити алогічність певних явищ. Тут її вістря спрямоване проти паразитизму і чванства – найгірших рис дворянства, з яких починає гнути Мартин «дворянську лінію», а також проти надмірної емоційності та некерованості українського розуму, де логіка постійно розпоршується під впливом емоційних чинників. Достатньо подразнити амбіції, щоб українець «під впливом цього дрібного подразнення забув про ідеали та хотіння, вирішальні іноді для буття нації» [3: 57]. Боруля – соціальний тип, породження «вимог часу», він смішний, його вчинки не більше, ніж пародія на справжнє панство, яке в сприйманні героя постає міщанським болотом, із отупінням, буденністю та убогою мораллю. Повною мірою розкривається тут вираз «пнутися в пани». Пусте чиновницьке життя викликає не лише

глузування, але й обурення: зрада рідного народу, денационалізація перероджується у деморалізацію, у цілковиту моральну деградацію. Молодий канцелярист Степан найбільш точно розкриває суть цих явищ, висловлюючись макаронічним суржиком: «умственная работа – высшего порядка предмет» [2: 37]. Саме завдяки вмільм прийомам сатиричного та гумористичного мистецтва драматург створив одну з найяскравіших комедій, яка не втратила своєї актуальності і сьогодні. Дуже вдало автор використав зіставлення вдачі господаря і слуги. Імпульсивний, наполегливий, рішучо-фанатичний Мартин смішить вайлуватого і незворушного Омелька. І, справді, на перший погляд не розбереш, чи він «нарошне дражнить», а чи «таки дурний трошки». Але ця властивість характеру якраз притаманна українцям. Варто поглянути на дотепні народні переслів'я і стане зрозуміло, звідки така незворушна, насмішлива поведінка Омелька. Його перепалки з Мартином надають творові особливої гостроти, комедійної виразності та художньої завершеності. Адже на фоні цих зіткнень найяскравіше розкривається образ Борулі.

Не менш яскраві образи другого плану. Досить виразно у гумористичному ключі змальовані Матвій Дульський та Протасій Пеньонжка. Ця «хочацкова шляхта» – практично прості селяни, з їх зукраїнізованою польською ментальністю, злегка пихатою, нестримною, недалекою балакучістю становлять «золотий» фонд гумористичних образів української комедії.

Але попри все у п'єсі чітко проступає трагічне начало. Воно змістовно і психологічно вмотивоване. Саме тому жанр можна визначити як трагікомедію. Втеча жениха Марисі, неприйняття «дворянської поведінки», втрата посади сином Степаном, та й, врешті, відмова у дворянстві призводить до рушення усіх надій Мартина. Герой викликає навіть співчуття – його можна зрозуміти. Як тепер йому, простому чоловікові, вижити у світі безправності, зверхності, пихатості? Виходу, здається просто немає. Але вогонь, у якому згорають папери на дворянство «очищає» Борулю. Твердість характеру та життєвий досвід виживання перекреслюють всі страждання через втрату ілюзій. Ось він, сміх крізь сльози. Автор не відходить від зображення суто українського, ментального стоїцизму. Справжній українець, хоч і може довго побиватися за втраченим, все ж таки генетично запрограмований на виживання у критичних ситуаціях.

Якщо дану п'єсу відносимо до соціально-етичної, іронічної комедії, то твір «Гроші» (відомий під назвою «Сто тисяч») – це цілком соціально сатирична комедія. Вона породжена самою дійсністю та капіталістичними реаліями доби. Якщо Мартин Боруля – це простий селянин, який не встиг ще адаптуватися до обивательщини, то тут з'являються типи більш схильні до такої адаптації, одержимі інстинктом нагромодження хижаків, байдужі, з тверезим розрахунком, які надіються вчасно нагріти руки, піднятися на гребені цієї хвилі, об'єгорити когось і, добре було б, якби по-крупному, а не вдасться, то хоч в дрібниціях. Образ глитая у літературі досить «популярний». Зустрічаємо його і в комедіях Шекспіра («Венеціанський купець»), і в творах Бальзака («Гобсек»), і в п'єсах Островського («Свої люди – сочтёмся!», «Гроза»). У цих творах відкривається палітра відразливої хвороби на гроші, на психологічне самодурство, на бажання самоутвердитися через приниження інших. Дії героїв прості і зрозумілі. Але вони, звісно, взяті із самого життя і нові у своїй типовості. При всій примітивності душевних імпульсів Гобсека, Большова, Подхалюзіна, Дікого, Кабаніхи, знаходимо у них точні психологічні повороти і реакції, характерні саме для такого ментального типу. «Герої наживи» [4: 109], що вибивалися з грязі в князі, ставали справжніми магнатами – явище непоодинокі і для нашого часу. Головний персонаж комедії «Сто тисяч» – Герасим Калитка – образ

досить складний і суперечливий, у певній мірі навіть еклєктичний. Захоплений жадою накопичення капіталу за будь-яку ціну, фанатично націлений на скуповування землі, «хворий на землю» настільки, що всі думки, внутрішні поривання, побут, звички – все запрограмоване на збагачення. На перший погляд звичайна заможна сім'я і традиційне сприйняття буттєвих цінностей не викликають здивування. Дружина Калитки Параска цілими днями працює, кожного ранку батько будить свого сина до роботи, працюють майже без відпочинку наймити. Сам господар не звик байдикувати і нікому не дає трити час даремно. Все у господарстві ладиться, все примножується. Прямо-таки трудова ідилія в українській сім'ї – у хорошого господаря все до ладу. Але яка жадлива суть усіх дій та думок Герасима! Експлуатуючи працю наймитів, він шкодує шматка хліба для них, відмовляє у найнеобхіднішому – не дає права на молитву. Це досить таки символічний аспект – у героя не залишилося у серці нічого святого. Навіть дружині доводиться йти кілька кілометрів пішки до церкви, бо чоловікові шкода запрягати коней. Справжнісінька жадібність з фанатичним душком є своєрідною алюзією на загальновідомі «непривабливі» сторони українського менталітету. Ось так, копійка до копійки, видерті з рук тих, хто на нього працює, сотка до сотки накопичує Калитка свою земельку. Є у нього і позитивні сторони, саме це надає образowi ознак еклєктичності. Наприклад, не може залишити байдужим ніжне ставлення героя до землі. Воно у нього опоетизоване. Це зворушливо закоханий у землю чоловік, і душевні поривання його зрозумілі тим, хто обізнаний із українською ментальністю. Для українця не було нічого святішого, ніж рідна земля. Любов до неї закладена в нас генетично. І головний герой комедії не виняток. Калитка у цьому аспекті – справжній господар із усвідомленим почуттям гідності, бо знає як працювати на землі, як дати їй лад, знає ціну праці. Він роботящий, невисипуший, дбайливий, заощадливий. Худоба у Герасима доглянута, бо вона дорожча йому за власне здоров'я. Як глибоко він відчуває любов до землі – «божкої дочечки»! Але як гірко розчарує його прагматизм: «усе то гроші, гроші, гроші...» [2: 85]. Суб'єктивна і суперечлива філософія цього образу розкриває проблему внутрішньої ментальної опозиції – протистояння ліричності та практичності, лагідності та впертості, розуму та самодурства. Основна лінія твору – викриття зажерливої суті героя. П'єса безсумнівно реалістична, адже драматург черпав ідеї з самого життя: статті про авантюристів-торговців фальшивими грошми, вірування українців у диво-скарби, проблеми занепаду дворянства та «виховання» засліплених швидкою наживою багатих селян, поява деморалізованого прошарку великих землевласників. Комедія досить складна у сюжетному плані. Вужчий його аспект розкриває перед глядачем історію з фальшивими грошми, в яку «влопався» головний герой Герасим Калитка (досить символічне прізвище). Ширший план набагато серйозніший. Драматург викриває соціальну дійсність, яка породжує таких калиток, та й сам герой, навіть після «такої потері», витягнений з петлі, навряд чи схаменеться. Швидше всього він із ще більшою фанатичністю кинеється відробляти втрачене, із всіх сил пнутися до вищої суспільної касты – нових хазяїв часу. Така онтологічна лінія поведінки зумовлена все тією ж ментальністю, яка не дозволяє українцеві існувати за законами соціопсихологічного конформізму.

У комедії «Хазяїн» (1900) образ «стяжателя»-капіталіста в сільському господарстві набув свого завершення. Твір також непростий за своєю структурою. Перед нами постає скнара, бездуховний персонаж, справжній хижак Пузир, новий «владар тисяч доль» капіталістичний туз, який нестримно рухається по драбині фінансово-економічної могутності. Герой готовий наживатися будь-яким способом. Його не короблять ні чуже

розорення, ні приречення на голод селян, ні антизаконні дії, ні злочинні шляхи нагромадження капіталу взагалі. Він неосвічений, обмежений у питаннях культури, «прибичний філософії жадності» [5: 17]. У ширшому плані автор через художнє узагальнення відтворює дух доби, де діяли закони дикого збагачення, символом якого став образ хазяйського колеса. Воно давить всіх, хто живе за старими законами, хто не встиг пристосуватися. Крутять його такі, як Пузир, Феноген та Ліхтаренко. Зламало воно і самого Хазяїна, вірніше, розтолочило його безжалісно, бо такі, як він не ламаються. Трагічний кінець твору міг би стати матеріалом для серйозної комедії або й драми. Головний герой і його оточення не викликають співчуття. Навпаки, епізоди з халатом, що аж «торохтить» «від бруду, з гусьми, які щипали одну з численних його копиць, його скнарість, що не знала межі, падіння в результаті гонитви за пернатими злодіями, бажання скористатися з дешевої фельдшерської допомоги – все це ті елементи, що надають п'єси ознак сатиричної комедії. Досить символічним є епізод із носилками для гною, на яких несли Пузиря. Моральна гниль, обивательська тупість та неосвіченість підприємця, безкультур'я героя та всіх, хто працює за його законами, а то й вже за своїми, ще більш жорстокішими, градація хижості, істина нецивілізованого «комерческого» суспільства винесена «носилками» сатири на суд глядача. Використання суто українського, ментального бажання збагатитися дало можливість прозирнути у нашу нову капіталістичну дійсність, коли такі ж хазяї часу розкрутили своє безжалісне колесо. У комедії показані далекі від істини спроби інтелігенції через ідеали гуманності виправити суспільство. Але воно поки що хворе на комплекс неповноцінності та «ковбасної психології». Важливо, щоб було достатньо масла і ковбаси, а все інше другорядне...

Як бачимо реалістичні, сатиричні образи І. Карпенка-Карого органічно вписуються в культурологічну, ментальну картину українського буття, що виводить комедії драматурга на вищий щабель розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончарук Т. В. Культурологія: Навчальний посібник. – Тернопіль: Карт-бланш, 2004. – 213 с.
2. Карпенко-Карий І. Твори: В 3-х т. К.: Дніпро, 1985. – Т. 1. – 439 с.
3. Культурне відродження в Україні. – Львів: Астериск, 1993. – 224 с.
4. Стеценко Л. Ф. Іван Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич) Життя і творча діяльність. К., Державне видання образотворчої і музичної літератури, 1957. – 370 с.
5. Чорновіл В. Корифей українського театру / І. Карпенко-Карий / І. К. Тобілевич П'єси. К.: Молодь, 1965. – С. 3 – 28.

УДК 821.161.2'09

*Максименко Ю. А.
(Одеса, Україна)*

СТРУКТУРНО-МЕТАФОРИЧНИЙ ТИП ЖАНРОТВОРЕННЯ В ПОЕЗИЯХ ЗБІРКИ І. ФРАНКА «ЗІВ'ЯЛЕ ЛИСТЯ»

У статті йде мова про такий чинник жанротворення, як структурно-метафоричний, без якого неможливо дати повну характеристику жанру. Розглянуто збірку

© Максименко Ю. А., 2008

І. Франка «Зів'яле листя», яка збагачена розмаїттям жанрових форм, в тому числі й структурно-метафоричних. Виділено такі жанрові різновиди поезій: вірш-алегорія, вірш-порівняння, вірш-персоніфікація, вірш-метафора.

Ключові слова: структурно-метафоричний тип жанротворення, предмет, предикат, вірш-алегорія, вірш-порівняння, вірш-персоніфікація, вірш-метафора.

In clause there is a speech about such factor of genre formation as structurally-metaphorical without which it is impossible to give the full characteristic of a genre. It is considered I. Franko's collection «Languid leaves» which is rich with a variety of genre forms including structurally-metaphorical

It is allocated such genre versions of poems: a poem-allegory, a poem-comparison, a poem-personification, a poem-metaphor.

Key words: structurally-metaphorical type of genre formation, subject, predicate, a poem-allegory, a poem-comparison, a poem-personification, a poem-metaphor

Метафоричний образ – один серед основних способів поетичного мислення. Він завжди привертав увагу теоретиків мистецтва.

Але й досі метафора залишається непереборним об'єктом рефлексії. Це, скоріше за все, пов'язано з тим, що методика аналізу тропових структур мало розроблялася і не ставилася як окрема проблема. Дослідження стосувалися питань мовно-образного рівня поетичних творів. До них слід віднести праці О. Потебні [1] і Ю. Лотмана [2]. Сучасні методики дещо розширено, вони включають і жанрові тропові структури (Б. Іванюк; Ю. Клим'юк), але й досі поетична спадщина І. Я. Франка окремо в такому аспекті не розглядалась.

Метафора органічно пов'язана з поетичним баченням світу. Саме визначення поезії інколи подається крізь апеляцію до метафори. Тяжіння поезії до метафори, на думку Н. Арутюнової [5], пов'язано, передусім, з тим, що поет відштовхується від буденного погляду на світ, він не мислить у термінах широких класів. Читаємо у Гарсія Лорка: «Все, що завгодно, – лише б не дивитись нерухомо в одне й те ж вікно на одну й ту ж картину. Світоч поета – протиборство» [6: 412].

Метафоричність в поезіях І. Я. Франка викликана, скоріше за все, не лише відходженням від буденного погляду на світ, а й бажанням змінити дійсність, та, взагалі, «метафора набагато розумніша, ніж її творець, і такими є багато з речей. Все має свої глибини» [7: 120].

Михайлина Коцюбинська називає метафору маленькою лаконічною картинкою природи, відображенням почуття, характеру. Вона слушно відзначає: «Метафора – це вияв тонкої спостережливості автора і його вміння розкривати ті зв'язки та аналогії, що існують в дійсності між різними явищами, матеріальними і духовними» [8: 23].

Поетичні словесні образи є наслідком певного художнього узагальнення, вони виникають в складних процесах художнього мислення. Проблема природи тропу, психології його творення зазнавала різних, часто суперечливих тлумачень в процесі розвитку теоретико-літературної думки, але всі найвидатніші теоретики визначали троп як елемент образного мислення.

Навіть у античних теоретиків, що їх прийнято вважати родоначальниками формалістичного розуміння тропу, зокрема метафори, як прийому, прикраси, знаходимо в зародку думки про те, що метафоризація – органічна властивість людської психіки взагалі і художнього мислення зокрема (наприклад, у Аристотеля). Так, у Аристотеля намічається

трактування метафори як певної художньої необхідності. Він підкреслює значення метафори для наочності, конкретності зображення, відзначає, що створення вправних метафор – ознака таланту. Оскільки майстерним метафорам «не можна навчитися в інших», а треба самому вміти підмічати «подібність в природі». За Аристотелем, метафора – душа будь-якого образу: і порівняння, і гіперболи і т. ін. З цією думкою ми цілком згодні, бо нею пронизане наше дослідження.

Вичерпала себе думка про те, що жанр походить з метафори. Якщо ж говорити про їх цілісність, слід зазначити, що жанрові комплекси складаються в результаті того, що один з видів тропів відіграє в ньому [жанрі] будівельну роль, тоді як інші тропи займають підпорядковане становище і, відповідно цьому, жанр визначається за видом домінуючого виду тропу. В цьому випадку принцип метафоризації розглядається на рівні макроструктури твору.

На думку Ю. Клим'юка [4: 302], у ліриці І. Франка виділяються пісенні, традиційні і нетрадиційні жанрові групи.

Говорячи про нетрадиційні жанри лірики, наголосимо, що вони відбивають внутрішні процеси літературного розвитку. Нетрадиційні жанри (за визначенням Ю. Клим'юка) осмислюються і стають предметом дослідження з кінця XIX ст. Насамперед, до них належать вірші-тропи, вірші-стилістичні фігури. У поетичній спадщині І. Франка Ю. Клим'юк виділяє серед нетрадиційних жанрів лише вірш-алегорію («Наймит», «Не алегорія» та ін.).

Якщо розглядати нетрадиційні жанри лірики І. Франка, то цікавою в цьому плані є збірка «Зів'яле листя». Серед них можна виділити, звертаючи увагу на структурно-метафоричний принцип жанротворення (застосований Б. Іванюком до аналізу ліричних структур), такі жанрові різновиди поезій, які на перший погляд являли собою, наприклад, наслідування народної пісні («Червона калино, чого в лузі гнешся?»), або за стильовою спрямованістю – філософську лірику (поезія «В вагоні»), або інтимну лірику («Епілог», «Червона калино, чого в лузі гнешся?»):

– вірш-порівняння. Такий вид метафори, як порівняння, має композиційною властивістю наявність текстуально виражених «предмета» і «предиката». Одну групу поезій-порівнянь складають такі, в яких «предмет» передує «предикату», що зумовлює асоціативний характер їхньої схожості, а іншу – ті, в яких прямуючий за «предикатом» «предмет» уподібнюється до нього в змістовному відношенні.

Візьмемо для прикладу поезію з першого «жмутку» «По довгім, важкім отупінню...»:

*По довгім, важкім отупінню
Знов тріскає хвиля пісень,
Неначе з-під попелу разом
Язиками блимне огонь.
Що щастям, спокоєм здавалосьь,
Те попелу тепла верства;
Під нею жаги і любові
Не згасла ще іскра жива.
Не згасла ще, тіла, ятрилась
Помимо сліз моїх роси;
Та вітер повів і попіл розвіяв –*

*Тепер ти огонь той згаси!
Ні, годі! Не буду гасити!
Най бухає грішний огонь!
І серце най рветься, та вільно най леться
Бурхлива хвиля пісень! [9: 5]*

«Предметом» є «хвиля пісень», талант, який важко згасити; «предикатом» – «огонь». Як бачимо, обидва компоненти наявні. «Предмет» передує «предикату», тоді можна говорити про асоціативний характер схожості між ними. «Предмет» одразу був оголошений, чим, з одного боку, послаблюється композиційна необхідність «предиката», але, з іншого боку, саме «предикат» сприяє розтлумаченню, поясненню «предмета»: абстрактне, не всім зрозуміле поняття (талант) набуває рис більш зрозумілого.

Помітні такі художні засоби, як епітети «бурхлива хвиля», «жива іскра», анафора «ні». Жанроутворюючою одиницею стало порівняння.

Розглянемо іншу поезію.

*Як віл в ярмі, так я день за днем
Свій плуг тяжкий до краю дотягаю;
Немов повільним спалююсь огнем,
Та ярко бурхнуть сили вже не маю.

Замерли в серці мрії молодечі,
Глюзії криниця пересохла;
Різкі, сухі мої зробились речі, -
Пора художого жнивна надійшла.

Худеє живо! Сіялось, мабуть,
Замало й ненайкращої пшениці.
А час не ждає! Холодні зливи йдуть, -
Важку ворожать осінь нам зірніці [9: 57].*

Ця поезія різниться від попередньої місцерозташуванням складників порівняння: «предикат» передує «предмету». Уподібнення виводить «предмет» із стану змістовної самодостатності, призводить до відчуження його від самого себе і, лише трохи позначивши його віртуальний горизонт, закріплює за ним новий, «предикатний» зміст, тим самим обмежує його функціональність роллю прикладного, залежного члена метафоричної структури. Бачимо, що в даній поезії «предикатом» виступає «віл в ярмі», а «предметом» – важка праця людини, можливо, творчої людини. Композиційно-мовленнєва організація подібності між зближуваними явищами розподіляється між структурними складниками порівняння; «предмет» і «предикат» знаходяться в змістовній рівновазі. «Предмет» не має строфічної самостійності («поезія еліптичного типу» [3: 167]), тому ця поезія призводить до ефекту неочікуваного зіставлення явищ, причому, саме з «предметом» пов'язане основне зусилля у створенні цього ефекту, внаслідок чого різко посилюється композиційна виокремленість «предмета», яка вимірюється з часом композиційно-мовленнєвого існування «предиката». Ефект неочікуваності співставлення залежить від ступеня текстового відбиття «предмета» та від того, наскільки порівнювані об'єкти віддалені один від одного в реальності звичної, не насиченої метафоричним досвідом свідомості. Основне призначення «предиката» – виробити у мисленні реципієнта настанову на «предмет», і тим самим, здається, він сприяє не створенню ефекту неочікуваного співставлення явищ, а його руйнуванню. Як бачимо, «предикат» не створює «предмет»

в його пластичному вигляді, який легко впізнати, але вся його композиційно-мовленнєва увага сфокусована на створенні змістовного ядра, який випереджає у часі сприйняття сам «предмет» і забезпечує рецептивний перехід до нього. Це змістовне ядро є таким і для образу «предикатного» об'єкта, в якому воно реалізується як його атрибуція, чого не можна сказати по відношенню до «предметного» об'єкта. Він даний у своєму номінальному позначенні і не має власного змістовного ядра, яке отримує він лише у контексті «предикатного» змісту, який здійснює акцентоване бачення цього об'єкта як одного з варіантів його віртуального буття. Тому ефект метафоростворення базується в основному на співставленні «предмета» і його змістовного ядра.

Для того, щоб відбулося змістовне перенесення, необхідна аргументація подібності зближуваних явищ, присутність ознаки, яка їх поєднує. Вона часто закріплюється в ключовому слові або словосполученні, які є композиційно розгорнутими і одержують змістовну конкретність традиційного тематичного мотиву. В даній поезії ключовим словом є «ярмо», семантичне навантаження якого вказує на важкість, невпинність, пригноблення. Ключовим слово стає незалежно від кратності повторення. Слово «ярмо» використано один раз. Маркированість того чи іншого слова, яке отримує значення ключового, обумовлена змістовним контекстом, хоча в цілому неможливо упевнено стверджувати пряму, причинно-наслідкову залежність одного з них – ключового слова чи контексту – від іншого.

В ключовому слові отримує завершальне вираження весь процес метафоризації рефлексованого об'єкта – від акцентуації його якої-небудь ознаки до образної інтерпретації останнього. В цьому плані ключове слово відіграє ту ж саму функціональну роль, що й асоціація у поезії-порівнянні з відповідним типом зв'язку між «предметом» і «предикатом», і його можна вважати «матеріальним» аналогом асоціації, що сприяє більш глибокому розумінню відмінності між двома видами поезії-порівняння, рівно як і їхньою системою взаємодоповнення. Крім того, на думку Б. Іванюка [3: 177], не можна ігнорувати співвіднесення ключового слова і асоціації з основними іпостасями структурної організації поетичного тексту, відповідно з «зовнішньою» і «внутрішньою», тобто з словесними носієм структурної цілісності твору, який виражає предметно-називний зміст, і з позасловесними, контекстуальними, створюваними між елементами відношеннями, виражає ідеально-невимовний зміст останнього;

– вірш-персоніфікація. Прикладом може послугувати поезія «Червона калино, чого в лузі гнешся?», в якій створено персоніфіковані образи (в образі червоної калини уособлено вродливу дівчину, жіночість, слабкість, а в образі дуба – молодого парубка та силу; символом безсилля, глибокого смутку виступають опущені донизу плоди калини). Ці образи між собою взаємодіють, творячи поезія-персоніфікація.

Червона калино, чого в лузі гнешся?

Чого в лузі гнешся?

Чи світла не любиш, до сонця не пнешся? До сонця не пнешся?

Чи жаль тобі цвіту на радощі світу?

На радощі світу?

Чи бурі бойся, чи грому з блакиту? Чи грому з блакиту?

Не жаль мені цвіту, не страшно і грому,

Не страшно і грому.

І світло люблю я, купаюся в ньому,

Купаюся в ньому.

*Та вгору не пнуся, бо сили не маю,
Бо сили не маю. Червоні ягідки додолу схиляю, додолу схиляю.
Я вгору не пнуся, я дубам не пара,
Я дубам не пара; Та ти мене, дубе, отінив, як хмара,
Отінив, як хмара [9: 37-39]/*

В образотворенні переважає персоніфікація і алегоричне мислення. Носіями семантичних значень образів, а відтак і жанрів є такі засоби, як епітети і персоніфікації, що підсилюють символічне звучання образу «червоної калини», а також діалогічно-монологічні форми, підсилені риторичними формами мовлення (звертанням, повторами);

– вірш-метафора, який базується на алегорії, вираженій персоніфікованими формами мислення. Це поезія «Епілог». «Предмет» чітко визначити важко, він багатозначний. Це і втрачене кохання, невисловлені думки, завершений етап творчості.

Майбутнє – складний шлях, треба осмислити ранню творчість і йти далі. Метафорична персоніфікована форма базується на риторичності, в ній відчувається сила, бажання працювати.

*Розвійтеся з вітром, листочки зів'ялі,
Розвійтеся, як тихе зітхання!
Незгоєні рани, невтишені жалі,
Завмерлеє в серці кохання.
В зів'ялих листочках хто може вгадати
Красу всю зеленого гаю?
Хто знає, який я чуття скарб багатий
В ті вбогії вірші вкладаю?
Ті скарби найкращі душі молодії
Розтративши марно, без тямі,
Жебрак одинокий, назустріч недоли
Піду я сумними стежками. [9: 29]*

Номінальна відсутність «предмета», його імпліцитний характер обумовлює зміну функціонує ролі «предиката». Закріплений за «предикатом» образ володіє семантичним полем, у межах якого формується змістовний «предмет». «Предикат» тим самим виявляється виразною іпостасю всієї структурно-змістовної єдності вірша, в процесі його композиційно-мовленнєвого розгортання відбувається становлення його єдності. Функціональне призначення суб'єкта метафоризації («зів'ялі листочки») міститься в аргументації – за допомогою семантичного об'єкта рефлексії і похідного від нього – змісту, маючого в структурі метафори значення «предмета». Можливість рецептивного здійснення єдності предметного образу і створеного ним семантичного контексту закладена в образі, в його достатньо вираженій роздвоєності на об'єктну основу і суб'єктний зміст, тобто в самому образі наче проглядається початкова ситуація алегоричного прочитання суб'єктом рефлексії її об'єкта. Треба зазначити, що під час рецептивного переходу від образу до значення, а від нього до змісту з являються «перерыви в поступальності» [3: 217], і це дозволяє говорити про градаційний характер становлення структурної цілісності алегоричного твору.

Ще одним прикладом може слугувати поезія «Отсей маленький інструмент...», де приховується реальний предмет. Образотворчу роль відіграли епітет «безсильний шепт» і літота «легенький гук». Структурно-метафоричний принцип є одним із чинників жан-

ротворення, без якого неможливо дати повну характеристику жанру. Структурно-метафоричний тип жанротворення, безперечно, встановлюється за видом тропу, який відіграє «будівничу» роль в творі, тоді як інші тропи підпорядковуються йому. Так, наприклад, порівняння в поезії «По довгім, важкім отупінню...» відіграє визначальну роль у творі, оскільки є домінуючим в його структурі і саме це визначає його жанрову характеристику. Первинними і водночас визначальними в жанровій характеристиці лірики І.Франка є тропові структури на рівні образотворення і композиції. Вони часто виносяться у заголовки, або ж є ключовими, наскрізними мотивами, мікрообразами- деталями. Саме в них проглядається структура (суб'єкт-предикат), механізм взаємозв'язків за видом тропового мислення (порівняння, метафора, персоніфікація, алегорія тощо) між основними компонентами: калина – дівчина, дуб – парубок («Червона калино, чого в лузі гнешся?..»), віл – праця («Як віл в ярмі...»), зів'яле листя – завершений етап творчості («Епілог»). Якщо ці компоненти метафоричної структури є водночас наявними в творі, то маємо вірш-порівняння, якщо ж це однокленна структура з текстуально вираженим предикатом, і, в залежності від того чи завершується етап повного перейменування предмета, чи ні, виділяємо відповідно – вірш- алегорію і вірш-персоніфікацію. Про власне вірш-метафору можемо говорити, у тому разі, коли текстуально наявний предикат, не набуваючи ознак діючої особи, на відміну від алегорії, виражає досить суб'єктивно ознаки, властивості, відношення тощо. Традиційна класифікація жанрів збагачується чинниками структурного рівня творів, тобто до тематичного, стилістичного, сюжетно-композиційного чинників творення жанрів додається ще й структурно-метафоричний. Так, за традиційною класифікацією поезія «Червона калино, чого в лузі гнешся?..» є наслідуванням народної пісні, що постає з відповідної ритміко-мелодійної організації, а за тематичною спрямованістю – її слід віднести до інтимної лірики. Аналіз метафоричної структури визначає цю поезію як вірш-персоніфікацію. Власне такий підхід осучаснює і доповнює жанрову модифікацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Потебня А. Теоретическая поэтика. – М, 1900. – 344 с.
2. Лотман Ю. В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь: Книга для учителей. – М., 1988. – 352 с.
3. Иванюк Б. Метафора и литературное произведение. – Черновцы: Рута, 1998. – 252 с.
4. Клим'юк Ю. Жанрова система лірики Івана Франка // Матеріали наукової конференції. – Львів, 1996. – 300-305.
5. Арутюнова Н. Метафора и дискурс.// Теория метафоры. Сб.: общ. ред. Н. Арутюновой, М.Журина. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5-33.
6. Гарсиа Лорка Ф. Избр. произв. в 2-х тт., т. 1. – М., 1986, с. 412.
7. Лихтенберг Г. К. Афоризмы. – М., 1964. – С. 120.
8. Коцюбинська М. Відтворення чи перетворення: до генези метафоричного образу. // Мої обрії. В 2 т., Т. 1. – К.: Дух і літера, 2004. – 336 с.
9. Франко І. Зів'яле листя: Лірична драма / Пер. на груз. П. Ш. Чілачави; Післямова Д. В. Павличка. – Львів ; Тбілісі, 1988. – 196 с.

*Осадча О. В.
(Київ, Україна)*

ЛЕКТУРА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті порушується питання про обізнаність Шевченка з літературними та культурними надбаннями XIX ст.; прослідковується вплив європейської літератури на його творчість.

В статті піднімається вопрос об осведомленности Шевченко относительно творчества европейских писателей, как они влияли на его творчество.

The article deals with the problem of Shevchenko's knowledge of the literary and the cultural heritage of the nineteenth century; an influence of the European literature on his works is determined.

Джерелами інформації про лектуру Шевченка є його Автобіографія, Щоденник, поезія, проза, листування та спогади сучасників, опис його бібліотеки.

Багато читаючи, цікавлячись новинками історичними, літературними, мистецькими і з природничих дисциплін, Шевченко був досить обізнаним у багатьох тогочасних питаннях. Про це свідчать спогади його сучасників. «Позбавлений в дитинстві елементарної освіти, яка полегшує важкий шлях до серйозного навчання, поет-самоук з величезним зусиллям засвоював науковий матеріал без системи і порядку, але він долав ці труднощі, поставлені йому на шляху до розвитку попереднім навчанням за мідний гріш у дячка-спартанця, і сила-силенна набуваних відомостей не задавила його здібностей: ясний природний розум систематизував ці знання, відділяючи в ньому важливе від другорядного, не переобтяжуючи пам'ять усіялим непотребом», – таку оцінку дав Шевченкові М. К. Чалий [1: 53]. Вивчаючи документальні свідчення про життя митця, науковці не лише припускають, а й у більшості випадків стверджують, що Шевченко мав досить високий рівень освіченості, хоча й не завжди достоту розбирався у певних питаннях. Так, М. Драгоманов стверджував, що Шевченкові бракувало фактичного матеріалу для висвітлення в поезії історичних подій: «Знов скажемо, що перша доба писательства Шевченка нам доволі темна, а далеко від Росії ми не можемо перебрати навіть печатні матеріали до того, наприклад, тодішні журнали» або: «Хоч би нам хто сказав, які книги, в якій час найбільше читав Шевченко тоді, як складався у нього письменник і громадянин, коли вже про те, з ким, про що розмовляв і листувався, – то все-таки можна було б судити хоч скільки-небудь певно про школу Шевченка в молодший вік і в середній» [2: 34–50]. У противагу йому П. Куліш зазначає: «Об'їздив Шевченко всю Україну, переговорив з тисячами всякого люду, то се хіба не наука, не бібліотека життя людського?» [3: 183]. Афанасьєв-Чужбинський у свою чергу згадує: «Тарас Григорович з іноземних мов знав лише польську і перечитав на ній багато творів <...> Шевченко розповідав мені, що прочитав про гуситів та епоху, що їм передувала, усі джерела, які тільки можна було дістати...» [4: 92–93].

Все прочитане протягом життя, накладаючись на враження від побаченого й пережитого, знаходило вихід у працях Шевченка, як поетичних і прозових, так і в малярських.

Навчаючись в Академії мистецтв, він слухав курси загальноосвітніх та спеціальних

дисциплін: з фізики, анатомії, зоології й теорії естетики. Саме після зустрічі з І. Сошенком і за його рекомендації відбулось знайомство Шевченка зі світовою літературою. Найбільше враження на нього справили «Історія античної Греції» Дж. Гілліса, «Подорож Анахарсиса» Бартелемі, праці Плутарха, «Історія хрестових походів» Мішо. Цілковито захоплений мистецтвом, Шевченко прочитав твори Вазарі про митців епохи Відродження, критичні трактати з теорії й історії мистецтва. Користуючись академічною бібліотекою та приватними зібраннями друзів і знайомих, Шевченко мав змогу ознайомитись з творами Данте, Голдсмита, Байрона, Річардсона, Макферсона, Шекспіра, Дефо, Скотта, Діккенса, Руссо, Шатобріана, Гюго, Сю, Гете, Шіллера, Гейне, Кернера, читав описи подорожей Араго, Дюмон-Дюрвіля, Ірвінга в російських перекладах, а володіючи польською мовою, в оригіналі читав А. Міцкевича, З. Красінського, М. Чайковського, Й.-Б. Залеського, Р. Гоцинського. блискуче знав російську літературу від Ломоносова й Державіна до сучасних йому поетів і прозаїків [5: 73], з текстами яких Шевченко ознайомився, читаючи журнали «Современник» (друкувались Тургенєв, Герцен), «Отечественные записки» (друкувались Достоевський, Салтиков-Щедрін), «Северная пчела», «Русский инвалид». Навколо «Современника», одним з видавців і фактичним редактором якого був М. Некрасов, групувалися передові літературні сили, що високо підносили традиції натуральної школи М. Гоголя. На сторінках журналу відверто проголошувалася вірність принципам реалізму. У Шевченка при обшуку 1850 р. було відібрано «Евгения Онегина» Пушкіна, два томи творів Лермонтова, дві книжки творів Шекспіра, Біблію та книжку Фоми Кемпійського «О подражании Христу» [6: 253–254], знайомий був Шевченко і з позацензурною російською поезією. Це «Собачий пир» В. Бенедиктова, «Кающаяся Россия» Хомякова, «Губернские очерки» М. Салтикова-Щедріна. На літературних вечорах слухав уривки поем «Наливайко» і «Войнаровский» [7 (5: 102)]. Ознайомився він і з працею М. Костомарова «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России» (вона була надрукована в «Отечественных записках», 1857, № 1–8): «Поучительная, назидательная книга! Историческая литература сильно двинулась вперед в продолжение последнего десятилетия. Она осветила подробности, закопченные дымом фимиама, усердно кадимого перед порфирородными идолами» [8: 109].

У Москві, яка приваблювала його як центр науки і культури, М. Максимович подарував йому своє історичне дослідження «Сказание о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном». У пошуках цікавих книжок Шевченко часто відвідував книжкову крамницю Миколи Щепкіна. А прибувши до Петербурга, виявляв постійне зацікавлення російськими поетами й письменниками М. Щербиною, Л. Меєм, Ю. Жадовською та В. Й. Курчюкніми.

Додаткові знання зі стародавньої літератури почерпнув Шевченко з праці М. Благосвещенського «Ювенал: Две публичные лекции» (СПб., 1860), подарованої йому самим автором [9: 412].

З новинками вітчизняної літератури він знайомився через журнали, але були в його бібліотеці й книги, які йому дарували друзі. Так, наприклад, Шевченко щиро захоплювався «Народними оповіданнями» Марка Вовчка, які надіслав йому П. Куліш. А читаючи «Записки о Южной Руси» останнього, зацікавився творчістю російського художника й етнографа Л. Жемчужникова.

Така кількість матеріалу не лише відшліфовувала естетичні вподобання Шевченка, поглиблювала його знання з історії, літератури й мистецтва, а й мала вплив на його

творчість. Так, будучи ще кріпаком Енгельгардта і відвідуючи скульптурний клас Товариства заохочення художників, він створив картини на сюжети з античної та української історії: «Смерть Олега, князя древлянського», «Смерть Богдана Хмельницького». «Александр Македонський виявляє довір'я своєму лікареві Філіппу», «Смерть Лукреції», «Смерть Віргінії», «Смерть Сократа». На Мангшляці Шевченко виконав малюнки за грецькими міфами «Нарцис та німфа Ехо», «Мілон Кротонський», «Діоген». Варто зазначити, що Шевченко виконав малюнки до ряду творів європейських письменників, які полишили слід у його душі. Це рисунок «Король Лір» до однойменної трагедії Шекспіра, картина «Телемак на острові Каліпсо» за сюжетом роману Ф. Фенелона «Пригоди Телемака», малюнок «Робінзон Крузо» до одноіменного роману Данієля Дефо. Виконав він і ряд малюнків за християнськими сюжетами: «Благословіння дітей», «Самаритянка», «Святий Себастьян».

Вплив західноєвропейської літератури на Шевченка найбільше помітний у його повістях, де він намагався розкрити загальнолюдські проблеми, переносячи їх на тло царської Росії. Так, у 40-х роках XIX століття ще були популярними твори французьких матеріалістів та енциклопедистів XVIII віку. Твердження Руссо, який у трактаті «Про основи й причини нерівності людей» відстоював думку про те, що людина від природи є доброю, а життя у розбещеному суспільстві робить її злою, яскраво відбилася в повістях «Близнець» і «Музыкант». Розвиваючи тему виховання в цих творах, Шевченко використовує прийом полярності, щоб акцентувати увагу на результатах різних форм впливу на дитину. Так, у повісті «Близнець» перед тим, як подати розповідь про долю немовлят, всиновлених родиною Сокир, оповідач попереджає читача: «Пословица справедливо гласит: «Каков из колыбельки, таков в могилку». А вот мы и увидим, в какой степени эта пословица справедлива» [11 (4: 16)]. Її ж можна було б використати епіграфом і до повісті «Музыкант». В обох випадках дітей, Зосима та Саватія і Наташу та Лізу, виховують в родинах опікунів. Ставлення до дітей однакове, хіба що Зосиму Прасковія Тарасівна приділяла трохи більше уваги, ніж його братові, через меланхолійну вдачу хлопчика. Але, потрапивши з родинного кола «у люди», поведінка й вчинки Зосима й Лізи змінюються під впливом суспільного середовища. «З-поміж багатьох можливостей, що їх надає <...> двійникова іпостась, – зазначає Е. Соловей, – тут використано суто дидактичні та виховні аспекти. При чому причиною полярності натури і, відповідно, долі <...> є як закладені від природи нахили, так і соціум: призначивши їм різні соціальні ролі, названі батьки тим самим уможливили розвиток тих чи інших глибоко захованих схильностей» [12: 174].

Також вплив поглядів Руссо на те, що людина повинна жити за етнічними звичаями свого народу, керуючись його знаннями й критеріями добropорядності, простежується в зображенні стилю життя українських родин, де виховуються діти. Шевченко показує розподілення виховних обов'язків між батьком та матір'ю, причому в такому вигляді, як вони існували в українському етносі з незапам'ятних часів і які, на думку автора, є вірцевими, ідеальними. В обов'язки матері входило навчити дитину молитов, народних пісень, хатньому господарству, якщо це дівчинка, батько ж повинен був навчити грамоті, історії за переказами або за книжними відомостями, якщо мав їх, та ремеслу, якщо це був хлопчик. Саме на такому укладі наголошує Шевченко: «Я-то буду учить его письма, сколько сам, грешный, разумею. А вот чтобы ты его сначала научила! <...> всему доброму! Вот что! Ты теперь у него мать, так что учи его, когда он, даст Бог, заговорит, молиться Богу. А я, посмотревши, как он будет молиться, и Письма Святого выучу. И Псалтырь ему

свою святую, умираючи, передам» («Наймичка») [13 (3: 72)]. Варто відзначити, що дітей в повістях Шевченка опікуни виховують за українськими звичаями. В. Бельченко зазначає: «Важливим виховним чинником, на думку Шевченка, є кращі зразки народної творчості, які прищеплюють здорову народну мораль, дають знання рідної мови, культури, історії» [14: 12]. Саме тому до свого «Букваря южнорусского» він включив народні думи «Про Марусю Богуславку» і «Про Олексія Поповича» та низку прислів'їв і приказок.

Знайомство Шевченка з англійською літературою відбулося ще тоді, коли він читав уголос твори Вальтера Скотта і Чарльза Дікенса Карлу Брюллову, який любив слухати книжкові тексти, працюючи над черговим полотном. Вплив Дікенса на творчість Шевченка яскраво простежується при зображенні сирітських доль у повістях «Несчастный», «Музыкант» і «Варнак». В повісті «Близнецы» у пані Калитихи на столі лежить томик «Отечественных записок», розкритий на «Девіді Копперфілді» [15 (4: 115)]. І це не випадково. Свої враження від роману Шевченко втілює у змалюванні образів дітей-сиріт. Схожу вдачу з Шевченковими Лізою і Наташею та їхніми опікунами («Музыкант») мають Хем та Емлі, опікуном яких є містер Пегготі – їхній дядько: «Мене дуже здивувало, що містер Пегготі не є батьком Хэма, і у мене промайнула думка, чи не помиляюсь я стосовно родинних стосунків між ним і іншими членами родини» [16: 35]. В особі моряка Хем та Емлі знайшли любов і турботу. Вони зовсім не відчували свого сирітства. А ось головний герой роману Девід нагадує Шевченкових і Кирила («Варнак»), і юного малярчука («Художник»), і Саватія («Близнецы»). З першим його поєднує прагнення до навчання, бажання стати кимось в житті. Девід так само, як і Кирило, легко й швидко всьому навчався в школі Крікла, де учнів пороли не лише за провину, а й просто так, «для виховання». Як і Шевченків Саватій, Девід любив читати й увяляти себе героєм улюблених книг. У своєму юному віці Шевченкові й Діккенсові герої мають досвід самостійного життя, але, не дивлячись на все, що випало на їхню долю – жорстокість Девідового вітчима і його сестри, жажливе ставлення Марії Федорівни до Лізи й Колі («Несчастный»), знущання директора школи Крікла, чорна робота Девіда на фірмі «Мердстон і Грінбі», втеча з неї та подорож до бабусі з ночівлею просто неба голодним та обірваним, навчання малярчука у дяків і втечі від них («Художник»), поневіряння й тяжка праця Кирила («Варнак»), бродяжництво Тараса («Музыкант»), вони залишилися вірними моральним людським настановам. Кирило єдиний з них, хто переступив межу і став розбійником, не втримавшись від покарання пана, який спокусив його наречену – дочку подруги дитинства, й став ватажком розбійницької ватаги. Різнить персонажі Шевченка і Дікенса те, що герої першого широкі розповідають про своє минуле, каючись у богопротивних вчинках (Варнак), а Девіда хвилює, щоб ніхто з друзів не дізнався про його минуле: «Я прекрасно понимал, что перенес такие испытания, о каких они не могут иметь ни малейшего понятия, и приобрел опыт, не свойственный ни моему возрасту, ни внешнему виду, ни положению моему среди учеников, а потому готов был почитать себя чуть ли не самозванцем, явившимся сюда в обличии заурядного маленького школяра» [17: 214]. В обох авторів у кінці повістей присутній happy end, врешті-решт герої знаходять своє щастя. Цікавим є те, що щасливою долею письменники наділили лише тих персонажів, котрі пережили випробовування долі й гідно витримали їх.

Тема знущання над дітьми, їх непосильна робота й покарання за найменшу провину, а то й без неї, широко представлена в романах Дікенса «Олівер Твіст», «Життя й пригоди Ніколаса Нікльбі» та в Шевченкових повістях «Варнак», «Музыкант», «Несчастный». Об'єднує ці твори тема сирітського дитинства, а різнить лише одне: Діккенсових героїв

опікуни відправляють до найгірших сиротинців або на роботу, а Шевченкових гноблять мачуха («Несчастный») та хазяї («Варнак», «Музыкант»).

Англійські автори передромантичного періоду найбільше цікавились національною історією, відкриттями археологічними та етнографічними, антикварною діяльністю. Серед них були й відомі Шевченкові В. Скотт і Д. Макферсон. Всі відкриття в науці, мистецтві, архітектурі, як європейських країн, так і царської Росії, були поштовхом для позитивного мислення, певного способу життя. Можливо, саме тому Шевченкові розповідачі в повістях – це або працівник археологічної комісії, який подорожує Україною, або антикварій. У будь-якому випадку ця людина несе в собі інформацію про історично сформовані національні погляди на життя, котрі з розвитком суспільства забуваються і витісняються суворою правдою життя і прагматизмом. Шевченко не лише поділяв погляди англійських письменників, а й сам цікавився історією України-Русі. У записках до С. Бурачека він просить: «Дайте мені, будьте ласкаві, коли маєте дома, «Історію» Маркевича [«Історію Малороссии»]. <...> А коли нема «Історії», то дайте «Маяка», бо я його ще і в вічі не бачив з Нового року» [18 (5: 26)], у листі до В. Рєпніної просив про «Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских» за редакцією О. Бодяньського; відомо, що Шевченкові передавали на заслання й «Русскую историю» М. Устрялова, «Літопис Самовидця», історичні праці А. Рігельмана та П. Симовського.

І. Дзюба стверджує, що Шевченко «був доволі обізнаний з німецьким мистецтвом (насамперед живописом і музикою), літературою і почасті філософією. У його текстах знайдено десятки посилань на явища німецької культури, а часом і конкретні професійні міркування щодо творів малярства і архітектури» [19: 161]. Вплив німецької літератури, а саме Шіллерових «Розбійників», на Шевченка яскраво представлений у повісті «Варнак». Кирило, як і Карл Моор, не бажає миритись з діючими антигуманними, антилюдськими законами, які стоять на сторожі захисту лише привілейованого кола. Обидва персонажі йдуть у ліс, набирають ватаги сміливців і стають розбійниками. Спочатку їхні помисли були благородними: вони хотіли відвоювати справедливість для простого люду, сподіваючись на те, що суспільство зміниться. Однак через деякий час члени їхніх ватаг забувають про ідеали, заради яких вони колись зібрались, стають грабіжниками та вбивцями. І Карл Моор, і Кирило, не бажаючи керувати людьми, котрі перетворились на злочинців, «відходять від справ». Кирило у пам'ять про свої тяжкі прогрішення навіть збирає варнацькі кандали.

Тема розбійника, що покаявся, присутня також у романі Віктора Гюго «Знедолені». Його Жан Вальжан перероджується з каторжанина, якого зробило жорстоким життя, у високоморальну людину. Цікавим є факт, що в обох випадках, і у Шевченка, і у Гюго, герої стають на шлях істини й добра завдяки релігії: Кирилові панна Магдалена подарувала Біблію, котра стала на все життя єдиним його читвом, а на Жана справили велике враження бесіди з єпископом, який вчив його бачити світ по-іншому.

В Європі не менш гостро, ніж в царській Росії, і зокрема в Україні, літератори піднімали питання жіночої долі, долі покритки. Ця тема розкрита в творах Голдсмита (роман «Векфільдський священник») й Річардсона (роман «Кларисса Гарлоу, або Історія молодої леді»), у Шевченка – в поезії і в прозі (поєми «Наймичка» й «Катерина», повісті «Наймичка» «Близнець та ін.). Різняться вони тим, що у англійських письменників зведені дівчата є представницями середнього класу, а у Шевченка це простолюдинки, але спокусників всі троє змальовують однаково: молоді аристократи або військові, чарівливі, легковажні, котрі в змозі запаморочити голову юній дівчині. Цікавим було те, що у євро-

пейських читачок такі образи викликали захоплення, після чого Річардсон, наприклад, вирішив написати роман «Історія сера Чарльза Грандисона», в якому головний герой був змальований лише з позитивної точки зору. Вивчаючи життя і творчість Шевченка, Ю. Бойко, у свою чергу, стверджував, що «Шевченко під оглядом обізнаности в літературі був людиною висококультурною і, зокрема, добре орієнтувався в поточному літературному житті Європи. Більше того, літературні скарби минулого і сучасного були для нього тою підставою, на якій виростала велика культура стилю, вишуканість його естетичних критеріїв. У лабіринтах світової літератури Шевченко ходив, як майстер, що свідомими й інтуїтивними зусиллями свого творчого генія формує свій стиль» [20: 62].

Шевченка цікавили не лише гуманітарні, а й природничі науки. Підтвердженням цього є його лист до С. Гулака-Артемовського, в якому він просить через петербурзького скульптора К. Йохима надіслати пояснення з гальванопластики, щоб мати змогу механічно розмножувати невеличкі статуетки і медальйони, які він сам виліплював, захопившись скульптурою: «Я еще прошу К[арла] И[вановича], не сообщит ли он мне своих средств в отношении гальванопластики, потому что я, кроме физики Писаревского, ничего не имею, а в ней говорится о сем предмете слишком лаконически» [21 (6: 69)]. Спілкування з культурними, освіченими людьми, спільна праця з ними приносили моральне задоволення, радість відкриттів, розширювали коло його знань: «Вернер говорил о геологии и ботанике, старые моряки – о прежних плаваниях, рифах и бурях, топографы – о широтах и долготах, о нивелировке и провешивании, гидрологи – о промере моря, о его течениях и глубинах, метеорологи – о климате, о средних данных своих «кривых», о «розе ветров», об осадках, Макшеев, Бутаков и Пospelов – о прежних экспедициях, о первой русской географии – «Книге большого чертежа», о предшественниках своих – Бэре, Базинере, Гельмерсоне <...> Как ни ужасен был зной, как не пустынна пустыня, художник Шевченко должен был без конца воспринимать и восхищаться, мыслитель в нем должен был без конца познавать» [22: 193–194].

Все сучасне було осердя зацікавлень Шевченка. Він активно розшукував і буквально поглинав те значне, прогресивне, чим збагатилася за останнє десятиліття вітчизняна культура.

Великий інтерес виявляв Шевченко до питань розвитку науки, до загальних проблем світобудови та природознавства. Зацікавлено слухав лекції з геології професора В. Роде, захоплювався працею німецького природознавця А. Гумбольта «Космос».

З погляду вищесказаного, видаються дуже дивними спогади про Шевченка декого з його сучасників. Так, наприклад, І. Тургенєв писав: «Читав Шевченко, я гадаю, дуже мало (навіть Гоголь був йому відомий лише поверхово), а знав і того менше <...>, але переконання, які запали йому в душу з дитинства, були непохитно міцні» [23 (6: 336)], Я. Полонський: «Розумний від природи, він у той же час не був ні освіченим, ні начитаним...» [24: 337], М. Микешин: «Читати він, здається, при мені ніколи не читав, книжок, як і взагалі нічого, не збирав, Валялись у нього і на підлозі, і на столі пошарпані книжки «Современника» та Міцкевича – польською мовою» [25: 342]. Чому так різняться спогади про Шевченка? Можливо, ці люди його дуже мало знали, мало з ним спілкувались, а можливо, й сам Шевченко не був з ними надто відкритий, адже більшість його друзів твердили, що він був досить замкнутою людиною і більше слухав, ніж говорив.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чалий М. К. Т. Г. Шевченко на Україні в 1859 році // Спогади про Тараса Шевченка / За ред. І. О. Дзеверіна. – К.: Дніпро, 1982. – С. 299 – 305.
2. Бойко Ю. Творчість Тараса Шевченка на тлі західноєвропейської літератури. – Мюнхен: Український вільний університет, 1956.
3. Филипович П. Шевченкознавчі студії. – Черкаси: Брама, 2001.
4. Афанасьєв-Чужбинский А. Спомини про Т.Г. Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка / За ред. І. О. Дзеверіна. – К.: Дніпро, 1982. – С. 87–107.
5. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. – К.: Обереги, 2004. – 477 с.
6. Тургенєв І. С. Спогади про Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка / За ред. І. О. Дзеверіна. – К.: Дніпро, 1982. – С. 334 – 336.
7. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т.– К.: Наук. думка, 2002–2004. – Т. 5. – 496 с.
8. Там само.
9. Тарас Шевченко: Біографія. – К.: Наук. думка, 1984. – 560 с.
10. Филипович П. Шевченкознавчі студії. – Черкаси: Брама, 2001. – 220 с.
11. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т.– К.: Наук. думка, 2002–2004. – Т. 4. – 600 с.
12. Соловей Е. Особливості дидактизму у творчості Шевченка // Тарас Шевченко і народна культура / Зб. праць. міжнар. (35-ї) наук. шевченківської конф. – Черкаси: Брама, 2004. – С. 170–175.
13. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т.– К.: Наук. думка, 2002–2004. – Т. 3. – 592 с.
14. Бельченко В. П. Т. Шевченко як педагог і дитячий письменник // Т.Г. Шевченко і загальнолюдські ідеали: Тез. доп. та повідомл. на обл. міжвуз. наук.-теорет. конф. / Одес. держ. ун-т ім. І.І. Мечнікова – О., 1989. – Ч. 1. – С. 12–14.
15. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т.– К.: Наук. думка, 2002–2004. – Т. 4. – 600 с.
16. Диккенс Ч. Жизнь Девида Копперфилда, рассказанная им самим. – Х.: Прапор, 1986. – 823 с.
17. Там само.
18. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т.– К.: Наук. думка, 2002–2004. – Т. 5. – 496 с.
19. Дзюба І. Шевченко і Шіллер: Візія ідеального стану суспільства // Тарас Шевченко і європейська культура / Зб. праць міжнар. (33-ї) наук. шевченківської конф. – Черкаси: Брама, 2000. – С. 161–172.
20. Бойко Ю. Творчість Тараса Шевченка на тлі західноєвропейської літератури. – Мюнхен: Український вільний ун-т, 1956. – 79 с.
21. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т.– К.: Наук. думка, 2002–2004. – Т. 6. – 632 с.
22. Шагінян М. Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1970. – 253 с.
23. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т.– К.: Наук. думка, 2002–2004. – Т. 6. – 632 с.
24. Полонський Я. П. Спогади про Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка / За ред. І. О. Дзеверіна. – К.: Дніпро, 1982. – С. 337–339.
25. Микешин М. Й. Спогади про Шевченка // Там само. – С. 339–343.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОРТРЕТІВ-ХАРАКТЕРІВ У РОМАНІ ЛЕОНІДА ПЕРВОМАЙСЬКОГО «ДИКИЙ МЕД»

У статті досліджуються особливості функціонування та творення портретів-характерів, портрета-імпресії, біографічного та ретроспективного портрета, динамічного та акцентуованого портрета у романі Леоніда Первомайського «Дикий мед».

Ключові слова: тип героя, акцентуація характеру, портретотворення.

The core of the author's investigation in the article constitute function and creation peculiarities of character-portrait, portrait-impression, portrait-biography or portrait-retrospection, dynamic and accentuated portraits in L. Pervomaisky's novel «Dykyi Med».

Key words: the type of the character, character-accentuation, portrait-creation.

Основним об'єктом художнього пізнання в літературі споконвіку є людина, її характер, внутрішній світ, а психологізм, як здатність літератури говорити з кожним читачем мовою його душі, є однією з найпривабливіших її рис [3: 3]. Творення характеру персонажа в літературі залежить від якості психологізму, тобто психологічного аналізу як певного поєднання художніх прийомів та засобів, котрі використовує письменник для розкриття внутрішнього світу своїх героїв [9: 46].

Портрет як один із засобів характеротворення, є невід'ємною частиною психологічного аналізу. Активне освоєння письменниками XIX-XX ст. художніх законів «фізіогномічного мистецтва» [17: 36], де найменша форма мимічної експресії – жест, усмішка, погляд – відтворює глибинні психічні процеси, позначає емотивну настроєвість, динаміку почуттів, сприяло тому, що узагальнений та живописний портрет з часом поступається місцем динамічному, штриховому або психологічному портрету [18: 209]. Саме тому дослідження особливостей психологічного портретування передбачає використання поняття «**видима мова душі**» [19: 86], що вимагає аналізу зовнішності героїв через жести, рухи (антирухи), міміку та фізіогноміку персонажа, які передано через авторський коментар або через суб'єктивний погляд героя тощо.

Роман Леоніда Первомайського «Дикий мед» (1962) неодноразово привертав увагу дослідників глибиною психологічного аналізу та високою культурою внутрішнього мовлення. Проте, особливості творення портретування як одного з компонентів психологізації [19: 103] рідко ставали предметом літературознавчих досліджень.

У цьому романі зустрічаємо цілу галерею ґрунтовно виписаних і достовірних портретів-характерів, адже твір є «густо населений персонажами» [14: 96]. Йдеться не тільки про героїв першого плану (Варвара Княжич, Павло Берестовський, Родіон Костецький), а й про героїв другого та більш загального планів, що постають у цілком конкретизованих візуальних образах.

Саме концепція персонажа (його фізіогномічна ідея) і визначає основні принципи характеротворення у романі, адже, як помітив В.Гейдеко, в романі Л. Первомайського «немає персонажів, які цікаві «самі по собі», – за кожним людським характером стоїть

певний соціальний тип, риси котрого окреслені чітко та виразно» [2: 36]. Майже всі персонажі відрізняються винятковими психічними ознаками, тому маємо підстави говорити про певний рівень **акцентуації** (термін К. Леонгарда) характерів персонажів. За словами німецького психолога, акцентуація – це посилення ступеня певних рис характеру, які, таким чином, стають акцентуованими, «мають тенденцію до переходу в патологічний стан», проте «акцентуовані – це не патологічні особистості» [10: 15-16].

На основі принципу психологічної акцентуації Л. Первомайський створює своєрідний **каркас** характеру, від якого відштовхується читач у своїх суб'єктивних характеристиках. Прослідкуємо, як відбувається акцентуація характеру Варвари у романі «Дикий мед».

Щоб окреслити сутнісні риси характеру та темпераменту Варвари, Л. Первомайський використовує декілька форм психологічного аналізу: **авторське спостереження (авторський психологічний опис), самоаналіз героїні, характеристики інших героїв, а також психологічний аналіз героїні через діяльність**.

Головним мотивом діяльності Варвари є прагнення до **афіліації** [1: 17] – її бажання завжди бути поруч з людьми, ділити їхні біди і тривоги, приносити користь людям. Таким чином, провідними рисами її характеру стають відкритість, спонтанність та емоційність (тобто маскуліність).

Щоб показати, як ці стійкі риси характеру Варвари стають провідними, Л. Первомайський створює **портрет-біографію героїні у авторському описі**: «З першого дня війни, де б вона не була, скрізь її супроводило відчуття власної причетності не тільки до страждань мільйонів людей, втягнутих у незмовчну водовіртю подій і катастроф, що зветься війною, але й до страждань усього світу речей, рослин і тварин, що оточують людину, живуть і страждають, борються і перемагають або ж гинуть разом з людьми» [15: 108]. Велич Варвари – це велич землі, її неосаянність і внутрішня сила, благородство і, водночас, ніжність, краса і жіночність, беззахисність перед безглуздою людською жорстокістю.

Варвара постає перед читачем як людина міцної сили волі, що проявляється у **швидкості вольової регуляції** її поведінки. Короткий шлях від споглядання до дії спостерігаємо в епізоді розгрому танкової дивізії підполковника Кустова, коли під впливом сильного емоційного враження від побаченого у бінокль, Варвару миттю «кинуло» у небезпеку бою. Ретроспекція цього моменту у свідомості героїні лише підсилює враження від поведінки героїні як стихійної та неусвідомленої сили, котра однак не переростає у безглузду метушню, не виходить за межі тверезого розуму – героїня усвідомлює, що вона повинна допомогти. Саме швидкість вольової регуляції поведінки Варвари дала підстави дослідникам стверджувати, що «у розкритті характеру героїні немає суперечностей між «бути» і «здаватися» [6: 98].

Якщо ситуації з фотографуванням танка, рятуванням поранених, допомога Гуляюну тощо, – вияви **надситуативної активності** [16], коли воля спонукає героїню до неусвідомленої дії-вчинку (подвигу), то в іншому випадку – воля героїні виконує гальмівну функцію, утримуючи її від здійснення бажаної дії [13: 384]. Передусім це стосується почуття кохання Варвари до Лажечникова. У цьому разі вольова регуляція поведінки героїні виявляється розбалансованою через боротьбу різних внутрішніх мотивів: «Варвари здавалося, що вона торжествує й оплакує перемогу над самою собою. Щастя самозречення, яке так нелегко дається людині, щастя відмови від скарбу, який міг би збагатити серце ціною занепаду власної гідності, сповнювало Варвару гордістю і жалем» [15: 502].

Зображуючи амбівалентний психічний стан Варвари, Л. Первомайський використовує набори, за теоретичним формулюванням І. Страхова, «**ситуативних портретних рис**» [17: 58], котрі передають ізохроматизм антиномічних психічних станів героїні через авторську **сумарно-позначувальну форму** [12: 41].

Отже, йдеться про акцентуацію автором **сутнісних, системотворчих** [7: 52] психологічних характеристик героїні, що поєднують у собі дві контрверсійні стихії – **маскулінність** (що проявляється в екстремальності – її спрямованості на зовнішній світ, стихійності та внутрішній незалежності) та **фемінності** (як прояву інтроверсійності, спрямованій на внутрішній світ героїні та підкріпленій рефлексивним аналізом, за котрим стоїть боротьба внутрішніх мотивів та досить стійка регуляція сумління). Як зазначає Н. Зборовська, співвідношення маскулінності та фемінності у характері героя свідчить не про його чоловічі чи жіночі якості і «не пов'язуються з біологічною статтю, а трактуються як вияв відмінних психологічних характеристик» [5: 389].

У психологічній портретній характеристиці Варвари ця амбівалентність проявилась у невідповідності зовнішньої безпорадності та рішучості в екстремальних ситуаціях, що маємо змогу побачити у портретних характеристиках, поданих через призму інших героїв [15: 66].

Портретні характеристики Варвари, подані через сприйняття інших героїв, є різними за ступенем і глибиною проникнення у внутрішній стан героїні. Проникливий Берестовський бачить те, в чому Варвара боялася признатися навіть собі, наївно думаючи, що ретельно приховує своє почуття. Це є вагомою характеристикою героїні, що пізніше підтвердить і погляд полковника Повха, коли він віддасть Варварі повідомлення про смерть Лажечникова – Варвара не вміє приховувати свої почуття до людей, особливо якщо ці почуття є такими сильними, як те почуття кохання, «властивістю якого було освітлювати все» [15: 603].

Менш проникливі ніж Берестовський герої, такі, як шофер Васьков чи лейтенант Зубченко, характеризують людину лише за зовнішніми проявами, не вдаючись до інтеріоризації: «Васьков, задоволений новим знайомством, довго дивився вслід Варварі і по тому, як легко вона несла свою велику постать, як впевнено й сміливо, високо піднімаючи голову, ступала в незграбних своїх чоботях, прийшов до висновку, що, звичайно ж, не тисячу карбованців знайшла Варвара в господарстві у Костецького...» [15: 383].

Щоб відтворити процес перцепції Варвари, Л. Первомайський використовує принцип **емоційної (мотиваційної) фіксації** [4: 242] першого враження, що спирається на зорові образи-пам'яті. Саме через призму Варвариного сприйняття подано автором більшість психологічних портретів – генерала Савичева, Володі Савичева, ад'ютанта Петриченка, генерала Костецького, Берестовського, Сербіна тощо. Через перцепцію Варвари автор створює портрети ускладненої структури, де вплетено різні характеристики, враження, оцінки та переоцінки героїв, котрі постають перед героїнею у новому ракурсі.

Зображуючи Петриченка, Л. Первомайський створює **динамічний колористичний портрет**, поданий через «призму» іншого персонажа. Скоріше навіть цілу серію динамічних колористичних портретів, адже внутрішня еволюція героя триває. Перша зустріч з ад'ютантом Петриченком справила на Варвару негативне враження, але вже наступного дня, знову зустрівшись з Петриченком, вона повністю змінила своє упереджене ставлення до нього – цей процес розкрито у **короткому портретному описі (мініатюрі)** Петриченка, де вплетено **ретроспективний момент**. Використавши резерви психологічного портрета, Л. Первомайський створив спектр інтенсивних психопочуттів героя, що

постав перед читачем у динамічному розвитку, як довготривалий і болісний психічний процес внутрішньої еволюції героя. Отже, портрет Петриченка набуває ознак як ретроспективності, так і динамічності, тобто **«плинності виразу»** [19: 90].

Ретроспекція думок Варвари допомагає письменнику увиразнити внутрішню зміну, що сталася в душі героя. Специфіка цього портрета – підпорядкування усіх засобів психологічної характеристики одній меті (зведення їх в один «фокус») – зобразити зовнішню «обезбарвленість» героя як результат сильних внутрішніх переживань. Навіть гарне обличчя юнака, яке запам'яталось Варварі в перший раз, виглядає спотворено і неприродно: «Жваві очі Петриченка вже не грали, вони стали зовсім безбарвними, немовби колір їх вицвів чи вигорів, чорний шнурочок його брів, здавалося, був наліплений на обличчя невмілим гримером» [15: 398].

Отже, через співставлення зовнішності Петриченка, Варвара знаходить кольоровий еквівалент для визначення психічного стану юнака: «Сірий...Він же зовсім сірий!» [15: 399]. Особливістю цього портрета є використання кольору в якості психологічного інструментарію, завдяки чому відбувається психологізація цього **портрета-замальовки**.

Портрет генерала Савичева є проміжним типом між **мініатюрами** та **цілісними синтетичними портретами**, так як «характеризує героя більш детально, в порівнянні з портретними замальовками, але йому не властива та багатоплановість зображення особистості, що характерна для портретних полотен» [17: 12]. Він має тричленну побудову. Спочатку окреслені специфічні риси зовнішності героя («зведені брови», «примружені очі»), потім акцентовано стійку **портретно-жестову характеристику героя** – «повільне ворухіння пальців за спиною» під час розмови (характерний індивідуалізований жест, за котрим пізніше Петриченко впізнає сина генерала – Володю Савичева). І.Страхов називає такі особливості портретування фіксацією **«стійких групових портретних рис як деталей портрета»** [17: 42]. Потім акцентовано реакцію генерала на появу жінки-фотокореспондента, що відобразилась на його фізіогноміці – «він незадоволено підкинув брови» [15: 32], коли побачив перед собою жінку-фотокореспондента. Перехід власне до психологічного портрета відбувається шляхом вказівки на реакцію генерала, котрій автор дає розгорнуте пояснення, чим значно розширює психологічну характеристику героя: «Генерал Савичев звик до жінок в армії і мирився з їхньою присутністю в таких місцях, де, на його думку, їм не слід було б бути, але фотокореспондент..». [15: 32].

Складнішу структуру мають детально розроблені психологічні портрети героїв, за допомогою котрих письменник глибоко проникає у внутрішній світ героя. У формі таких **масштабних синтетичних портретів** (за І. Страховим) Л. Первомайський представив характери Костецького, Савичева, Сербіна, Берестовського. Як правило, характеристика героїв в цих портретах є багатогранною, цілісною, психологізованою за усіма складовими.

Прикладом такого портрета є характеристика Савичева, що найкращим чином розкривається у ретроспекції самого героя, коли він згадує про свою молодість, про дружбу з Костецьким та кохання до Каті, що проклало нездоланну стіну непорозуміння у відносинах Савичева та Костецького. Через суб'єктивний погляд Савичева у ретроспекції увиразнюються сутнісні системотворчі психологічні характеристики іншого героя – Родіона Костецького, стосунки з котрим аналізує генерал. В процесі рефлексивного осмислення свого життя та життя Костецького Олексій Савичев, зовні благополучний і авторитетний генерал, досить щасливий у сімейному житті, відчуває, що заздрить Костецькому і заздрив йому завжди. Але це була «не злісна заздрість, яка отрує життя людини і перетворює його на вічну муку». Савичев заздрив «злитості Родіона зі світом, тій цілності, якої йому са-

тому так бракувало», його «нешадній правдивості» та «вмінню бачити в людині її сховану сутність» [15: 46-50]. Таким чином, це почуття заздрості у Савичева схоже на неусвідомлене бажання компенсувати відсутні у себе якості характеру, наявні у Костецького.

Виокремлені сутнісні якості Костецького протягом роману Л. Первомайський поглиблює і доповнює. Такі риси його характеру, як твердість, що межує з упертістю, прямолінійність, надзвичайна відповідальність інтенсифікуються у характеристиці Лажечников уособив в одному реченні-характеристиці: «Міг би фронтом командувати. З ним не пропадеш!». Людина міцної волі, навіть безнадійно хворий, він не хоче залишати поле бою, тому в його портретних характеристиках виникають такі дивні штучні пози і рухи, що стають **ситуативними портретними характеристиками** героя.

У формі **цілісного синтетичного портрета** представлено характеристику майора Сербіна, що є достатньо індивідуалізованою і об'ємною завдяки ретроспективному (через спогоди Варвари) та інтроспективному (через рефлексивний самоаналіз, авторський коментар) ракурсам зображення. Найвизірніше психологічний портрет героя постає у бінарних відносинах Сербін–Варвара та Сербін–Федяк, котрі поєднують минуле і майбутнє героя з презенсним романним часом.

Зустріч з Варварою на передовій стає для Сербіна «останньою краплею» інтенсифікації того болісного катарсисного процесу, котрий почався у душі героя ще до війни. Варвара не одразу впізнає Сербіна, адже болючі спогади про арешт чоловіка були витіснені у її підсвідомість. Спогади про Сербіна випірили з підсвідомості жінки у відповідь на **емоційну хвилю**, що охопила героїню. В цьому випадку Первомайський відтворив процес роботи довготривалої пам'яті, коли події закарбовуються в пам'яті разом з емотивним наповненням як асоціативний ланцюг – спочатку виникає емотивне враження, а потім йде когнітивне узагальнення: «Майор повернув до Варвари обличчя. Міцні, стиснуті щільно губи, туго напнута шкіра щік, лінія прямого товстуватого носа й уважний погляд темних, майже чорних очей – все це було таке знайоме й здіймало в душі таку несамовиту бурю, що Варвара мимоволі одсахнулася од майора, беспомічним рухом руки, наче кладучи межу між ним і собою, і тільки по хвилі тяжкого мовчання промовила: – Здається, впізнала» [15: 113].

Особливістю цієї портретної характеристики є фіксація автором суто фізичних рис, що передають психічний стан внутрішньої напруги героя: важлива портретна деталь – «уважний погляд темних, майже чорних очей» розкриває психологічний стан надзвичайної настороженості героя. Цей портретний опис є комплікованим за своєю структурою, адже в ньому переплітаються як елементи **паспортного, емоційно-нейтрального** портретного опису, так і елементи **психологічного портрета** – через суб'єктивну рецепцію Варвари. Таким чином, емотивно нейтральні характеристики героя трансформуються у психологічні. Так відбувається процес емотивного насичення абстрактного образу глибоким психологічним змістом, підтекстом.

Психологічні характеристики Сербіна увиразнюються в **ретроспективному портреті** героя через призму Варвариного сприйняття. Варвара закарбувала в пам'яті очі Сербіна, що «наповнились якоюсь чорною рідиною» [15: 123] в ніч арешту. Напевно, вже тоді в душі героя зачався сумнів щодо правильності своїх дій (настільки вразило його тоді відкрите і чесне обличчя чоловіка Варвари).

Інший тип портретування використовує Л. Первомайський у характеристиці Іустина Уповайченкова. Його портретна характеристика повністю психологізована та має яскраво

виражене **сатиричне спрямування**, орієнтоване в плані морального викриття героя. Комічний ефект досягається накладанням суб'єктивних вражень дійових осіб від зовнішності персонажа: «бляшаний капітан», котрий вирядився як на «маскарад», з очима, «немов каламутний холодець». Всі портретні характеристики героя свідчать про відсутність духовності у зовнішності героя та надзвичайну самовпевненість і зверхність людини, враженої «зірковою хворобою». В процесі розгортання сюжету виявиться, що ці риси героя є лише «зовнішньою бутафорією», вони позбавлені будь-якого реального ґрунту, адже Уповайченков не має реального кореспондентського досвіду, не володіє необхідними професійними якостями, завдяки чому у нього б сформувалась така висока самооцінка.

В образі Уповайченкова автор втілює «демонстративний тип» особистості [10: 32] з яскраво вираженими егоїстичними інтересами, спрямованого на швидке досягнення результату за будь-яку ціну. Підтвердження цьому знаходимо в мотивах роботи героя, котра цілком скерована лише на демонстрацію результату без вникнення у суть справи – «він був переконаний, що, підправляючи правду, робить її ще правдивішою» [15: 424]. Саме тому його кореспонденція вирізнялась сухістю і безбарвністю, певною обезкровленістю, адже самого Уповайченкова характеризує емоційна бідність та ригоризм, що так яскраво позначилось на його зовнішності та поведінці – він не розумів жартів, «скупю» реагував на події, а на його обличчі постійно присутній вираз «похмурості».

Штриховий портрет в романі «Дикий мед» має здатність опромінювати цілий домінантний комплекс рис характеру персонажа. Так, наприклад, **примітивність асоціативно-інтелектуальної сфери** особистості Уповайченкова розкривається через **бінарні відносини**-характеристики інших персонажів (Берестовського – Уповайченкова, Жука – Уповайченкова, Курлова – Уповайченкова), через характеристики другорядних героїв, таких як шофер Васьков, в яких підкреслюється тугодумство героя, що проявляється у зниженій психомоториці, повній безпорадності та незнанні законів і складності людських взаємин, невмінні розмірковувати над життям і вагатися від сумнівів, тому спілкування з ним продукує негативні враження. «Погано, коли людина – дурень», – промовляє до себе Берестовський. «Такий розумний чоловік, а такий дурень», – робить висновок підполковник Жук [15: 422].

Уповайченков є яскравим прикладом «роботи» тієї тоталітарної системи, котра позбавляла людей навіть права на сумнів. Саме «дієвість» героя є найнебезпечнішою з його психологічних характеристик, тому що вона розкриває примітивний погляд героя на людей «як на функції» [11: 438]. Небезпека криється в агресивності героя – його бажанні впливати на долі людей нищими методами (скаргами, погрозами, доносами і т.ін.). Тут мусимо погодитись з дослідником, що образ Уповайченкова був необхідний авторові як «той нуль, з котрого можна розпочинати відлік людського в людях» [11: 439]. Уповайченков як емоційно та розумово нелабільна особистість є своєрідною **статичною крапкою, аутсайдером в динаміці життя**, котре він не розуміє. «Все було не так» як уявляв собі Уповайченков, і він так і загинув з виразом здивування на обличчі, здивування самовпевненої, байдужої та недовідченої людини.

Через **бінарні характеристики** Сербіна та Федяка висвітлюються біографії героїв, створюються їхні **портрети-біографії**, де увиразнюється особиста життєва драма Сербіна у контрасті з досить щасливим сімейним життям бронебійника Федяка. Відбувається психологічна заміна ролей судді і підсудного – усвідомлення Сербінін внутрішньої сили Федяка, його людяності. Саме тому до всіх ран його сумління приєдналася ще одна – усвідомлення своєї внутрішньої невідповідності до місії судді [15: 585].

Для кожного почуття, емоції чи психічного стану героя Л. Первомайський намагається дібрати відповідну форму художнього зображення. На думку І. Страхова, ці «експресивні знаки мають складний психологічний зміст, стають своєрідною мовою почуттів, котра відображає тонкі нюанси психічних станів» [17: 60-61]. Найбільш сильні за емоційною шкалою почуття та афектовані психічні стани героїв Л. Первомайський зображує у формі **портретів-емоцій**.

Афектований стан Сербіна, викликаний болючими спогадами про арешт чоловіка Варвари, Л. Первомайський передає у формі **портрета-емоції** з колористичним увиразненням, підсилений описом атрофії моторики: «Варвара глянула на Сербіна, – в сирій сутні бліндажика обличчя його, скам'яніле й нерухоме, видалося їй неживим: воскова блідість повзла по обличчю Сербіна, поширюючись від запалих скронь на лобі. Сербін дивився в стіну бліндажика просто перед собою і нічого не бачив, погляд його був порожній і мертвий» [15: 124].

Депресивний внутрішній стан Сербіна – «майора з емблемою справедливості на погонах» [15: 119] – породжує дисбаланс психіки, «заважає» герою виконувати свої обов'язки, змушує сумніватися у кожному своєму кроці. Цей внутрішній стан неспокою, невпевненості виявляється у зовнішній зосередженості та настороженості, що бачимо у портретному описі Сербіна очима Лажечникова: «Лажечников знав майора Миколу Йосиповича Сербіна ще менше, ніж Федяка, йому не подобалась обережна замкненість голови трибуналу, постійна настороженість, з якою він, здавалося, вслухався в усе, що діялось навколо» [15: 92].

Ворожість та надмірна підозрілість Сербіна пов'язана із внутрішнім картанням сумління людини «ананкастичного характеру», яка, «визнавши свою суб'єктивну провину за об'єктивних обставин, доходить, звинувачуючи себе, до самозневаги та самопобиття» [10: 292].

Отже, **динаміка психічного катарсисного процесу** розкриває болісний психологічний процес очищення, своєрідного «катарсису», що відбувається у душі героя під впливом почуття важкої особистої вини, проте не знаходить нового екзистенційного наповнення, окрім смерті. Смерть для Сербіна стає позбавленням від картань совісті й страждань на землі, хоча смертю свого героя автор «обминув деякі труднощі у подальшому висвітленні життя Сербіна» [15: 107].

У підсумку зазначимо, що розкриття характерів персонажів роману є основним об'єктом психологічного аналізу, якому підпорядкована уся система психологічних прийомів і засобів. Щоб показати характер героя у русі, у динаміці змін, що викликані різними обставинами, Л. Первомайський вдається до різних принципів портретування.

По-перше, цілісність портретів героїв протягом усього твору досягається фіксацією за героєм певних сталих «лейтмотивних» портретних характеристик, «стійких портретних рис, що фіксують головним чином сформовані та стійкі властивості особистості» [17: 55]. Виокремлення цих властивостей обумовлено особливостями перцепції [1: 13] того з героїв, через сприйняття котрого він представлений. Отже, Л. Первомайський використовує **селективний принцип** виокремлення певних портретних рис. На основі цього принципу ґрунтується поділ портретів залежно від шляху подання інформації про зовнішність персонажа: **поданий через авторське психологічне зображення; через самоспостереження героя; поданий через сприйняття іншим персонажем**, а також поділ портретів відповідно до їхньої структури – **цілісний або штриховий**.

По-друге, особливістю авторського наративу є включеність героїв у міжособистісні

зв'язки-пари, амбівалентні відносини, що допомагають психологічному і багатогранному насиченню портретів героїв протягом усієї оповіді. Таке багатовимірне формування портрета сприяє поглибленню психологічних характеристик персонажів та створює необхідне «психологічне поле» його особистості [4: 294] та передбачає «каксеологічну переакцентацію» героя [8: 72]. Поділ портретів відповідно до принципу стабільності (за І. В. Страховим) чи варіативності передбачає виокремлення **статичних (константних)** портретів та **портретів динамічних (ситуативних)**.

По-третє, творенню реалістичного портрета-характеру Л. Первوماйському допомагає так званий **прийом зміненої свідомості**, тобто відчужений погляд на себе зі сторони, коли події близького і далекого минулого огортаються відстороненим поглядом рефлексії. Основним типом портрета тут є **ретроспективний портрет** та його різновид – **портрет-біографія**.

Проте основним типом портретування у романі Л. Первوماйського «Дикий мед» є детально розроблені, багатокомпонентні та багатожарові портрети, різні як за побудовою, так і за глибиною психологічного зображення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бродовська В. Й., Патрик І. П., Яблонко В. Я. Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові: Словник. – К.: ВД «Професіонал», 2005. – 224 с.
2. Гейдеко В. Правда времени // Литературная Россия. – 1963. – 5 июля.
3. Есин А. Б. Психологизм русской классической литературы. Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1988. – 174 с.
4. Занюк С. С. Психологія мотивації: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2002. – 304 с.
5. Зборовська Н. В. Психоаналіз та літературознавство: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – 392 с.
6. Каниболоцька Л. С. Ідейно-художні особливості прози Леоніда Первوماйського. Дис. канд. філ. наук: 10.01.03. – Дніпропетровськ, 1975. – 193 с.
7. Клочек Г. Д. У світлі вічних критеріїв (Про систему критеріїв оцінки літературного твору). – К.: Дніпро, 1989. – 221 с.
8. Ковальчук О. Г. Український повоєнний роман: Проблеми жанрового розвитку: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1992. – 174 с.
9. Компанец В. В. Художественный психологизм как проблема исследования // Русская литература. – 1974. – № 1. – С. 46-60.
10. Леонгард К. Акцентированные личности. – К.: Вища школа, 1981. – 392 с.
11. Мальгин А. Логика правды / Первوماйский Л. Дикий мед: Современная баллада / Пер. с укр. автора и А. Громовой. – М.: Худ. лит., 1988. – С. 438-446.
12. Мацапура В. І. Літературний психологізм та його роль у художньому творі. Основні форми і прийоми // Всесвітня література та культура в навчальних закладах України. – 2000. – № 1. – С. 41-43.
13. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1998. – 479 с.
14. Параскевич П. П. Героїка Великої Вітчизняної війни в українському романі 60-х рр. Дис. канд. філ. наук: 10.01.02. – К., 1973. – 183 с.
15. Первوماйський Л. Твори в 7-ми т. – Т. 4. – К.: Дніпро, 1969. – 629 с.
16. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности. – М.: ТОО «Горбунок», 1992. – 224 с.

17. Страхов И. В. Методика психологического анализа характеров в художественном произведении (Психологический анализ портретов-характеров в романе Л. Н. Толстого «Война и мир»). Учеб. пос. для студ. пед. ин-тов. – Саратов, 1977. – 84 с.
18. Фашенко В. В. Відкриття нового і діалектика почуттів (Роздуми про зображення людини в сучасній радянській прозі). – К.: Дніпро, 1977. – 250 с.
19. Фашенко В. В. У глибинах людського буття: Етюди про психологізм літератури – К.: Дніпро, 1981. – 279 с.

УДК 821.161.2-31 Шевчук

*Борисенко Н. М.
(Одеса, Україна)*

**ЧАСОПРОСТІР В СИСТЕМІ ПОЕТИКИ ПОВІСТІ «ІЛЛЯ ТУРЧИНОВСЬКИЙ»
(першого листка роману-триптиха «Три листки за вікном...»)
ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА**

Зміст та предмет статті складає спеціальне вивчення особливостей хронотопу в першому листку (частині першій, поіменованій «Ілля Турчиновський», роману-триптиха) Валерія Шевчука.

Ключові слова: роман-триптих, час, простір та їх художнє призначення.

Содержание и предмет статьи составляет специальное изучение особенностей хронотопа в первом листке (части первой, названной «Илья Турчиновский», романа-триптиха) Валерия Шевчука.

Ключевые слова: роман-триптих, время, пространство, их художественные функции.

The content and object of the article is the investigation of hronotop peculiarities in «Per-shyі Lystok» («The First Page») (the first part of the novel, called «Illya Turchynovsky») by Valeriy Shevchuk.

Key-words: a novel, time, space and their functions.

Перша частина роману-триптиха, поіменована «Ілля Турчиновський», на рівні поетики тяжіє до художньої системи бароко, сформованої у свою чергу під впливом давньоруської культури. Це виявляється, по-перше, у звертанні Валерія Шевчука до оригінального тексту тієї доби: твір представлено як художнє опрацювання автобіографії реальної історичної особистості, яскравого представника мандрівних дяків Іллі Турчиновського (1695 – рік см. невід.), із творчості якого до нашого часу дійшли лише уривки автобіографічних записок [1: 94]. По-друге, це відверті і приховані відсилання до жанротворчих чинників тогочасної системи і взагалі до системи жанрів бароко, зокрема до жанру «житій» та «ходінь». Твір має виразні риси «роману шляху», причому шлях не в буденному розумінні – шлях життя, а за асоціаціями з релігійними традиціями: шлях – духовне зростання, спасіння, спокута, «Шлях приходу до себе» (М. Мамардашвілі). Твір представлено як книгу героя, в якій описано його мандри і духовні пошуки [1: 94]. Герой – Ілля Турчиновський – типова людина бароко, що вирушає у світ для того, щоб пізнати його устрій і своє місце та призначення у ньому. Шевчук реконструює складну систему самосвідомості і світовідчуття тогочасної людини культури з проекцією на сучасність:

© Борисенко Н. М., 2008

герой прагне виявити корені добра і зла, їх ув'язаність у бутті духу та межу між ними, намагається визначити для себе, як протистояти злу, не зруйнувавши при цьому частки своєї душі.

У чому ж виявляється вплив давніх естетичних структур на текст Шевчука на рівні його поетики? Як відомо, єдність мотиву подорожі та етичного формування особистості є характерною рисою давньоруської, а потім і барокової літератури: «У давньоруській культурі простір сприймався у ціннісних категоріях: ті чи інші землі розглядалися як чисті і нечисті, праведні і грішні» [3: 381]; «Будь-яке переміщення у географічному просторі стає позначеним в релігійно-моральному відношенні» [4: 211]; «Рух у просторі ... супроводжується внутрішньою еволюцією персонажа... Переміщення у просторі є зовнішнім виявом духовного життя» [5: 77]. Більше того, різні аспекти морально-етичної та релігійної проблематики – протистояння добра і зла, святості і гріха, стосунки між Богом і людиною, людиною і дияволом – закріплені за окремими жанрами. Так, наприклад, агіографія (життєпис святих та оповіді про їх подвиги) і ходіння (оповідання про паломництво у Святу землю) акцентують увагу на стосунках Бога і людини, а системоутворюючу роль у них виконує простір [5: 73]. З іншого боку, на сьогоднішній день відомо, що найважливішими жанроутворюючими чинниками визнані часопросторові форми, «хронотоп як «ворота» у ціннісно-смысловий світ твору» [6: 30]. Отже, розглянемо, який зв'язок з давніми бароковими структурами простежується на рівні хронотопу твору.

У першій повісті чергуються, змінюють один одного два часопростори: герой старим і немичним описує свої мандри замолоду, таким чином, розімкнений світ подорожуваль юного героя протиставляється замкненому світу старого, його фізичній прив'язаності до однієї точки (процес написання книги героєм відбувається у замкненому просторі, вирватися за межі якого через старість і хворобливість він може лише подумки). Це яскравий приклад структури, побудованої за типом «тексту в тексті»: автор перемежує оповідь зовнішнього тексту з внутрішнім текстом книги героя, що досягається за допомогою монтажу, а на формальному рівні – чергуванням розділів або міжрядковим інтервалом між частинами тексту, що відокремлює одне структурне вкраплення від іншого в межах одного розділу. Наприклад:

«...Терплю нестерпні тортури і не знаю, чи буде їм кінець.

Ніч. Пострілюють свічки. Всі сплять, тільки я, вже зовсім старий чоловік, позбувшись сну, сиджу, переповнений спогадами, і намагаюся вловити ту думку, яка може мені все вяснити...

Мене поставлено перед очі отамана, і той, пильно придивившись до мене, мовив...» [7: 43].

У тексті твору можна вичленити (виокремити) ще й третє оповідне нашарування – це умовно-алегоричний простір притч, що, за сюжетом, складаються героєм у мандрах і у вигляді вставних конструкцій вводяться у внутрішній текст (своєрідний приклад «тексту в тексті» у квадраті). Відомо, що уявлення про бароковий твір базується на тому, що він має бути компендіумом усіх знань про світ, тогочасною енциклопедією, структурним відтворенням уявлень людини про складність і різноманітність світу.

З іншого боку, у розімкненому просторі мандрів виразно прочитуються вертикальний і горизонтальний зрізи. Так, вертикальний просторовий зріз знову відсилає реципієнта до поетики давніх ходінь, оскільки «рух у горизонтальному просторі постає переміщенням по вертикальній шкалі релігійно-моральних цінностей, верхня сходинка якої знаходиться на небі, а нижня – у печлі» [4: 212]. Небо і сонце – найвищі просторові точки

твору, що уособлюють для героя звільнення, духовне зростання й одвічне прагнення людини до вишчності. Недарма у моменти скрути, страждань чи поневірянь герой завжди подумки звертається до неба: «Вдивлявся у небо так, аж очі мліло, хотів розчинитись у ньому і просив звільнення від смерті та мук, що готували їх мені розбишаки» [7: 24]. І, на відміну від земного світу, часто ворожого геросеві, воно не лишається байдужим, символізуючи порятунок героя, зміни у його внутрішньому та зовнішньому світах. Як наприклад, епізод звільнення героя описується так: «У цей момент визирнуло з-за хмари сонце і освітло все таким чистим і яскравим сяйвом, що презирнулися мої кати. Я уздрів на їхніх обличчях страх...» [7: 25].

Загалом же структура вертикального зрізу простору даного тексту має бароківі координати: угорі – небо, чистий дух, Бог; внизу – земля, тілесність, тлінність; між ними – людина, яка одночасно поєднує риси обох субстанцій, не належачи повністю до жодної. Людині лишається тільки дорога між ними – яскравий образ барокової літератури, що засвідчує проміжне становище людської душі. У цьому плані цікаво звернутися до епіграфу твору:

Світ неситий, коли не задовольняє.

Вічність несита, коли не завдає жалю...

А я, як був, так і тепер – подорожній!.. [7: 17].

Ці рядки Григорія Сковороди – не лише яскравий приклад барокового мислення, але концептуальний аспект барокової та необарокової культурної свідомості, без розуміння якого важко усвідомити філософсько-естетичну цінність твору Валерія Шевчука. Дорога – це проміжна точка письменникової картини світу (барокової за своєю сутністю), що символізує не лише життєвий шлях особи, а й внутрішнє становлення особистості, рух у бік духовних цінностей чи навпаки – принад тлінного світу: «Над головою вигнулася голуба вгорі і блакитна по боках миса неба, унизу світила притьмареним зелом так само простора миса землі. Її перерізала бита тисячами людських та кінських ніг дорога, а по одній із її відрогів тихо шаруділи й наші кроки» [7: 27]. Від того, куди приведе вона героя, залежить його духовний розвиток, і навпаки – від рівня людини залежить «пункт прибуття»: на ній можливе спитування і на ній врешті-решт визначається, хто є хто. Так, сонце і небо є ціннісними орієнтирами героя, мірилом на шляху духовного зростання: «Я йшов разом зі своїми подорожаними назустріч червоному сонцю, міцно стискаючи уста, за спиною плив мій біль, а попереду, між сонцем і мною, котилася довга і, здавалося, жива дорога» [7: 27]. Герой усвідомлює знаки неба як знаки Бога: «Я побачив тоді на небокраї хмарину, що нагадувала перст. Я сприйняв його за знак Божий – на мене зійшов мир, а серце заспокоїлось у тривогах своїх» [7: 29].

Мандри героя – це його духовні пошуки межі між добром і злом. Він прагне виявити її, щоб самовизначитися: чи спроба покарати зло не буде ще більшим злом і чи не зробить він ще більшого переступу, вчинивши опір злу; чи не краще не противитися злу, щоб не примножувати його у світі. Проте теоретичні потуги героя, його роздуми над ідеальним добром і злом (тобто над цими субстанціями в їх, так би мовити, «чистому» вигляді розбиваються об змодельовані автором ситуації, об необхідність зробити вибір – захищати добро чи відійти, лишивши зло непокараним і поступившись тим самим на користь зла. Кожне твердження героя у творі позбавлене однозначності, кожна думка полемічно забарвлена, усі внутрішні сумніви і конфлікти героя персоналізовані рядом двійників, що приводить до висновку про розгалужену систему двійництва у творах Шевчука.

Художня система двійництва у Шевчука схематизована у барокових знаках і ґрунтується на бароковій антиномічності ідей та їх персоналіфікації, але водночас тут спостері-

гаємо вкраплення іншої художньої системи, тої, що в подальшій творчості письменника дістане назву «поетики жаху», тобто готичних тем, мотивів та образів. Так, образ Страху реалізується у творі рядом персоніфікацій: це і співдорожжани-здириці героя Іван та Семен, від яких він неодноразово зазнавав наруги під час подорожі, це і його ідейні та ідеологічні супротивники – регент та органіст, – з якими постійно відбувалися зіткнення, це і вершник без обличчя, з яким герой з'єднується в одну особу у часопросторі свого сну, це і незнайомий, але якимось надмістичним чином упізнаваний героєм чоловік у шинку. Прикметно, що чоловік у шинку як уособлення страху нагадує вертепних персонажів, які висловлюють задалегідь призначені їм думки, символізуючи певну ідею у її загальному вигляді. Наприклад, постійно з'являючись у підкреслено театралізованому просторі шинку, між пияками, музикантами і танцюристами, він озвучує думки-концепти, що мали б характеризувати суть страху як явища: «Бо я і є отой Страх. Щодня і щогодини змінюю свою подобу, але завжди незмінний я і один!». [7: 37].

Здириці Іван та Семен уособлюють початок роздвоєння героя, його невизначеність щодо добра і зла: чи спроба покарати зло не буде ще більшим злом для світу. Таким чином, персонажі зовнішнього світу моделюють внутрішнє роздвоєння героя, його сумніви і невпевненість. Порівняймо: «Так, я його [Страх-Н.Б.] зустрічав уже раніше; здається, він почав зустрічатися на моєму шляху відтоді, відколи вселилось у моєму серці щось клубасте й чорне. Відтепер, скажу тобі наперед, любий читальниче, він не покидатиме мене – той, котрим дітей лякають...» [7: 36]. Отже, страх героя – це внутрішнє протистояння добра і зла, світлого і темного, Бога і диявола в людині, а всі зустрічі героя з його супротивцями на життєвому шляху покликані відтворювати внутрішню боротьбу – боротьбу всередині особистості. У цьому плані показовий такий діалог зі Страхом:

– Людина найбільше саме себе страшисться, – відповів Страх, іронічно всміхаючись.

– Навіщо людині страшитися себе? – спитав я. – З собою порозумітися легко.

– Це вже як сказати, – смикнув себе за вуса Страх... [7: 125].

Відтак, усі конфлікти героя моделюють його суперечності в собі, зіткнення різних часток його «я», що символізують амбівалентність його емоцій та антинормативності ідей, а кульмінацією виступає епізод побиття органіста: «...я відкинув здерту з лиця органіста маску. Відчув, що в мене дерев'яніє на голові волосся.

– Ну, звичайно, – пробурмотів, – треба було раніше здогадатися.

– На підлозі, розпластавши руки, лежав ніхто інший, як я, тобто Ілля

Турчиновський...» [7: 126].

Цей епізод втілює найвищу напругу всередині героя і змушує його по-новому усвідомити морально-етичні принципи і цінності: ударивши свого супротивника, – знищуєш частку себе, а отже, руйнуєш в собі непохитні основи душі, відступаючи тим самим від добра. Порівняймо: «А думка в мене така: коли зневажаш ближнього, навіть ворога свого, себе зневажаш; коли б'єш ближнього, навіть у помсту, – себе убиваш» [7: 127].

На початку шляху герой прагне провести чітку межу між добром і злом, наприкінці – усвідомлює значно глибший зв'язок усього сущого, про що свідчить амбівалентність знаків неба: «Над головою крякнула ворона. Летіла вслід за іншою, а та, перша, несла у дзьобі курча. Велика срібна хмара охоплювала півнеба, а сонце, яке майже спустилося до заходу, червоно оббарвило їй живіт. Крапля з вербового листка впала мені на лоба, навіки вибивши на ньому знак неба. «Знак неба, – подумалося мені, – це знак нашої тлінності, а водночас це наші пошуки вивишеного у світі. Це нагад, що людська метушня

марна й дочасна, але є в ній і висока позначеність» [7: 105]. Цитата цікава з погляду своєї емблематики: і сонце (незмінний орієнтир) здатне заходити; і ворона з курчам у дзьобі, яке збирається пожерти, здатна піднятися у небо; і знак неба може бути одночасно і знаком тлінності – все це свідчить про те, що героєві відкривається усвідомлення значно складнішої призначеності усього суцього, значно глибших буттєвих зв'язків.

Перш ніж розглянути горизонтальний просторовий зріз твору, стисло зупинимось на часі. У Шевчука наявні два різні часи: зовнішній час, тобто час як послідовність, і внутрішній час, тобто час місяця (за М.Мамардашвілі), – «мить, в якій уміщується цілий світ» [2: 92]. Письменник майже не користується зовнішнім історичними часом – у нього немає реконструкції історичних подій доби, відсутній зовнішній колорит, а видатні історичні постаті того часу часто окреслюються як епізодичні. Зовнішній час тут констатується лише побічно: за подіями внутрішнього життя героя дізнаємося, що минуло кілька днів, місяців чи років. Це дозволяє зробити висновок про суб'єктивність часопростору твору: час, як і простір, подається виключно з точки зору героя. Вони пропущені через його внутрішній світ. Відповідно, дія твору відбувається лише у точках внутрішніх криз героя, у точках зламів, тобто у часі, який фіксується духовним досвідом героя. Причому слід зазначити, що внутрішній час героя характеризує як розімкнений світ його мандрів замолоду, так і замкнутий світ його старості. Більше того, суб'єктивність часу відсилає нас до поезії барокових житій: Ілля Турчиновський описує власне життя, прагнучи завдяки чину писання вивищитися до життєтворчості. І хоча герой адресує свій твір прийдешнім поколінням (це швидше бароковий прийом звертання до читача), він йому потрібен у першу чергу самому для фіксування й усвідомлення власного досвіду. Барокове уявлення про творчість як причетність до вічності дозволяє йому подолати свою фізичну причетність на смерть.

З цього погляду цікавить текстовий епізод, коли героя відвідує смерть: єдине, що його лякає – це недописаний рукопис. Він просить часу на закінчення роботи і закінчує її. Пригадаймо, суть життя святого – у духовному подолання смерті [5: 73]. Таким чином, обігрується фундаментальна барокова ідея: не будучи в змозі змінити зовнішній часоплин, людина може протистояти тлінності і марності світу своєю творчістю, стати причетною до вічності роботою свого духу. Яскрава деталь: у життєписі, що має форму щоденника, кінцівка оповіді виконує важливу моделюючу функцію: потенційно завершення можливе лише зі смертю героя-оповідача (кінець оповіді – кінець життя). Посиланням на житіє Шевчук уникає традиційної однозначності: герой силою свого духу долає смерть, що дозволяє йому в кінці твору поставити три крапки, які символізують принципову незавершеність у сфері роботи духу.

Водночас для визначення жанрової специфіки твору і художніх особливостей його хронотопу, а також щоб зайвий раз переконатися у не випадковості звертання автора до даних естетичних систем, і зокрема, до барокової поезії житій та ходінь, необхідно розглянути горизонтальний зріз простору повісті «Ілля Турчиновський». Іншими словами, аналізуючи психологічну та філософську «топологію шляху» (за М.Мамардашвілі) даного твору, простежимо, яку роль відіграє географія подорожі героя у художньому просторі Шевчука.

Ілля Турчиновський вирушає у мандри з Березані, залишаючи там батьків і рідну домівку. Серед міст і містечок, через які лежить його шлях, такі географічні назви, як Попова Гора, Могилів, Шклов, Лоїв. Письменник зберігає схему оригінального твору Турчиновського і взагалі сам принцип схематизації жанру ходінь, адже, як відомо, прийом

переліку географічних назв (із вказівкою на відстань та час шляху) широко розповсюджений у паломницькій літературі, де він виконує роль максимально схематизованого замітника динамічної оповіді про подорожі [8: 450]. Водночас Шевчук цілком оригінально використовує цей прийом, переосмислюючи його у постмодерному ключі, він здійснює у своєму тексті синтез двох різних (можна навіть сказати, абсолютно протилежних) типів паломництв – паломництва у святу землю і в поганську. Причому робить це з метою художнього втілення двійництва, а саме – змалювання з психологічною достовірністю внутрішньої роздвоєності людини, амбівалентності її суті, і відтворення антиномічності ідей як їх невід’ємної властивості.

Так, перший тип ходінь – паломництво у святу землю – передбачає гармонію зовнішнього і внутрішнього світів, тобто єднання думок і почуттів паломника з навколишнім середовищем: зовнішня обстановка святої землі діє на його внутрішній світ як потужний резонатор, підвищуючи інтенсивність усіх його переживань, думок і почуттів, – у навколишньому середовищі він бачить те, що є у ньому самому, і навпаки – вкладає власні релігійні переживання в усе побачене і почуте [8: 451].

У другому випадку все навпаки: подорожуючого оточує чужа, ворожа стихія – він щомиті відчуває духовну самотність, відірваність і протиставленість зовнішньому світові: перманентне відчуття внутрішньої ізоляваності вимагало від нього напруження усіх духовних сил для протистояння навколишньому середовищу (пригадаймо, для випробування своєї духовної міцї християнські відлюдники усамітнювалися в лісові хащі або пустелю, тобто простір, який вважався середовищем диявола).

У цьому аспекті маємо надзвичайну ідейну насиченість просторової структури Шевчука. Так, вирушивши з рідної домівки, герой одразу ж зазнає поневірянь: ще перебуваючи у «своєму» просторі, він стає жертвою побиття і пограбування, потерпаючи від власних супутників, які, як пізніше виявиться, персоніфікуватимуть частку його єства, втілюючи страхи та сумніви. У цьому епізоді Шевчук акцентує увагу на важливому психологічному моменті: на початку оповіді «свій» простір постає для героя чужим через внутрішній конфлікт, тобто через загострення протиріч у ньому самому, що, власне, й виявляється поштовхом до мандрів. Надалі у тексті це увиразнюється цікаво детально: перша зупинка героя відбувається у маєстності Києво-Печерського монастиря Попова Гора. Автор дає необхідну «підказку»: Попова Гора – це монастир на польському кордоні – де підказкою виступає вказівка на кордон, адже будь-який кордон розділяє простір на свій і чужий, святий і поганський: за межею православних монастирських земель знаходяться землі нечестиві і гріховні, куди йдуть для подолання спокус і вивищеності у душі, тобто для утвердження власної праведності, бо такі подорожі збільшують святість людини. Ходіння у чужу землю завжди сприймалися як страждання, що укріплює дух (порівняймо – у назву оригіналу винесено «Моє життє і страждання...») (Курсив мій. – Н. Б.), хоча й надалі герой зупинятиметься по церквах і монастирях, але лихі пригоди, побиття і наклепи не оминатимуть його, що свідчить про загострення внутрішнього конфлікту, а всі його зовнішні вороги виявлятимуться частками його «Я» і вестимуть у просторі його уяви запеклі дискусії на морально-етичні та філософські проблеми.

Так, у Могилеві герой зупиняється в єзуїтській школі (підкреслено інша релігійна стихія), де зовнішній опонент – регент церковного хору – перетворюється на внутрішнього, уособлюючи всі спокуси (пництво, лихослів’я, жорстокість), які герой вважав для себе неприйнятними.

У Шклові дисгармонія внутрішнього і зовнішнього світів постає особливо виразно,

оскільки саме на цю географічну точку припадає кульмінаційне загострення внутрішнього конфлікту героя: він болісно усвідомлює антагонізм власних думок та переконань, роздвоєність своєї суті і, прагнучи досягти миру у собі й зі світом, готує виставу, скомпоновану із притч. Перше, чим характеризується простір глядацької зали, – це неоднорідність і підкреслена у тексті різноманітність: «Зала була забита людьми, бо такого не бачив у Шклові ще ніхто, прийшли благочестиві і римляни, тобто єзуїти й домініканці. Я дивився крізь шпарку на цих різноманітних людей і в мене боязко замирала душа. Мав відбутися урочистий момент у моєму житті – на нього покладав я багато» [7: 109-110]. Герой відчуває острах, бо, крім благочестивих, є ще й інші – єзуїти і домініканці – представники іншого світу і світогляду, його непокоїть, чи можливе у цьому випадку порозуміння. Відповідь Шевчука, як завжди, позбавлена однозначності: успіх вистави знову обертається для героя побиттям, та цього разу він намагається чинити опір злу, але – о, жак! – у поверженому супротивнику бачить себе.

Таким чином, лише пізнавши усі суперечності в собі та світоустрої, зазнавши наруги і страждань, Ілля Турчиновський уперше задумується, що варто завершити мандрівки і повернутися додому. Цікавий момент: герой покладається на долю у вирішенні остаточного пункту прибуття: якщо дорога буде сприятливою – то вирушить до Києва, якщо ні – додому. У цьому випадку ні в якому разі не можна однозначно тлумачити катастрофу з човном як факт, що героєві не дано потрапити до сакрального центру православної землі – Києва, оскільки «наслідок подорожі (пункт прибуття) визначається не географічними (у нашому розумінні) обставинами і не намірами мандрівника, а його моральним достоїнством [4: 116]. Нам видається, що у даному разі дорога до Києва і дорога додому у сакральній топографії твору рівноцінні, бо і Березань, і Київ виступають для оновленого героя рівнозначними сакральними центрами, тобто багьківська домівка у Березані після довгих подорожей усвідомлюється ним приблизно так, як і люба Київська альма-матір, а Березань – як його духовний Київ. На підтвердження своїх слів додамо той факт, що лише по дорозі додому герой уперше відчуває цілісність у собі і гармонію зі світом, тобто єднання внутрішнього і зовнішнього світів, якого, за жанром ходінь, може досягти паломник, лише у святій землі: «...звучу не було, бо лежала навколо свята тиша. Тільки музика, яку почув раніше, звучала і звучала, заповнюючи не тільки простір, але й усього мене. По-справжньому живими у цій тиші були лише сонце й мої очі, котрі пожадливо приймали світ...» [7: 134].

Таким чином, складна система вертикальних і горизонтальних просторових зрізів з численними бароковими і давньоруськими алюзіями потрібна Шевчукові для актуалізації не просторових понять – це система духовних координат героя як людини культури. Звертання до жанрових систем давньої літератури (житій і ходінь) свідчить про виразне тяжіння автора до естетики Бароко, що виявляється також у його інтерпретації буття людини та її творчого акту як рівноцінних понять, тобто життя як життєтворчості, а крім того – свідчить про поліструктурність самого жанрового утворення Шевчука.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городнюк Н. А. Знаки необарокової культури Валерія Шевчука: компаративні аспекти. – К.: Твім інтер, 2006. – 216 с.
2. Мамардашвили М. К. Психологическая топология пути. Марсель Пруст. В поисках утраченного времени. – Спб., 1997.

3. Успенский Б. А. Избранные труды. Т.1. Семиотика истории. Семиотика культуры. – М.: Гнозис, 1996. – 429 с.
4. Лотман Ю. М. О понятии географического пространства в русских средневековых текстах // Труды по знаковым системам. 2. – Тарту, 1965. – Вып. 181. – С. 210-216.
5. Александров О.В. Структура образної системи старокиївської літератури XI-XII ст. // Проблеми сучасного літературознавства: Збірник наукових праць. – Одеса: Маяк, 1997. – С. 72-84.
6. Шляхова Н. М. Жанрова самосвідомість роману // Проблеми сучасного літературознавства. Збірник наукових праць. – Одеса: Маяк, 1997. – С. 27-36.
7. Шевчук В. О. Три листки за вікном. – К.: Радянський письменник, 1986. – 587 с.
8. Трубецкой Н. С. «Хождение за три моря» Афанасия Никитина как литературный памятник // Семиотика /под ред. Ю. С. Степанова. – М.: Радуга, 1983. – С. 437-461.

УДК 821.161.2-2.09

Атаманчук В. П.

(Кам'янець-Подільський, Україна)

ХУДОЖНЄ ОСМИСЛЕННЯ МОТИВІВ ЗРАДИ ЮДИ У ДРАМІ С. ЧЕРКАСЕНКА «ЦІНА КРОВІ»

У статті аналізуються ідейно-художні особливості твору С. Черкасенка «Ціна крові» у трагедійному аспекті. Досліджено, що мотив визволення іудейського народу, який Юда найчастіше проголошує, переплітається з його особистими прагненнями помсти, здобуття влади і матеріальних благ, завоювання Марії Магдалини. Причини самогубства Юди пояснюються цілковитим крахом його намірів та усвідомленням даємості його зради.

Ключові слова: *конфлікт, трагедійність, проблема зради.*

В статье анализируются идейно-художественные особенности драматического произведения С. Черкасенка «Цена крови» в трагедийном аспекте. Исследовано, что мотив освобождения иудейского народа, который Юда чаще всего озвучивает, тесно переплетается с его личными желаниями мести, обретения власти и материальных благ, завоевания Марии Магдалины.

Ключевые слова: *конфликт, трагедийность, проблема предательства.*

Aesthetical peculiarities of S. Cherkasenko's dramatic work «Price of Blood» are analyzed in the article in tragical aspect. It is investigated that Juda proclaims motive of liberation most frequently, but this one is connected with his personal desires of revenge, of seizing power and earthly blessings, of gaining Maria Magdalyna's affection. Juda committed suicide when he understood that his plans were completely destroyed and he shouldn't have betrayed.

Key words: *conflict, tragicalness, problem of treason.*

Драма С. Черкасенка «Ціна крові» присвячена художньому осмисленню мотивів зради Юди. У творі С. Черкасенка ці мотиви є складним і часом неоднозначним сплавом прагнень головного персонажа. Першу появу Юди у Пролозі С. Черкасенко змальовує так: постать «виснажена, обірвана, з палаючими гарячково очима» [1: 759]. Його захоплення ідеєю визволення Ізраїлю межує з фанатизмом: він пройшов великий шлях від

© Атаманчук В. П., 2008

Йордану, щоб знайти і використати Ісуса, який здатний словом впливати на людей і творити чудеса, для помсти римлянам, що придушили повстання Юди Голопіта.

Ісус відповідає йому короткими репліками, з яких випливає, що підвалини його вчення базуються на ідеях миру і духовної свободи. Зате Юда докладно викладає свої переконання: він вірить у все матеріальне. Юда вважає, що люди не здатні думати самостійно, а спокосивши їх земними благами, можна використати їх як знаряддя для досягнення влади.

Юда йде від Ісуса «з палаючим од гніву обличчям» [1: 763], що знову підкреслює його зосередження тільки на власних прагненнях, яке супроводжується абсолютним неприйняттям аргументів Ісуса та цинічним їх висміюванням. «Глибока задума» Ісуса свідчить про те, що поява Юди і його слова – це лише незначні поверхневі подразники для Ісуса, який поринув у внутрішнє споглядання. Їхня перша зустріч у п'єсі, за словами А. Нямцу, позначає «онтологічні і аксіологічні аспекти майбутнього трагічного протистояння» [2: 30].

Різний масштаб образів дає Юді відчуття моральної переваги над оточенням равві, і панування в дійсності, яку він намагається підпорядкувати собі. До деякої міри це йому вдається завдяки тому, що він бере на себе роль співучасника чудес Ісуса (у С. Черкасенка він виявляє кмітливість, щоб нагодувати багатотисячний натовп людей, підлаштовує зцілення Лазаря, зустріч народу в Єрусалимі) і цинічного тлумача його проповідей, смисл яких не піддається буквальному сприйняттю.

С. Черкасенко з самого початку вмотивовує ідейне розходження Ісуса і Юди несумісністю цілей – врятувати світ від зла і запанувати в світі, що у процесі розвитку подій химерно співіснують завдяки намаганням Юди. Не досягнувши ще ніяких результатів у визвольній боротьбі, він приписує собі роль визволителя: «...засіб мій спасти людей від рабства / Певніший... Мало, мало! – він – єдиний!» [1: 762-763]. В усіх своїх промовах про визволення Юда не забуває і про власну помсту, а з огляду на те, що для нього немає цінні кров рабів, яких він зібрався визволяти, вони для нього «натовп дикий, озвірілий» [1: 792], «безглузда, дика череда» [1: 793], – він бореться не за свободу, а хоче використати народ як знаряддя відплати за власні приниження. Мотив особистої помсти є основним у діях Юди, що тільки збільшує його провини як зрадника, тому аргументованим є твердження В. Антофійчука: «Насправді ж, як показує розвиток драматичної дії, євангельський персонаж намагається використати Месію для реалізації своїх егоїстичних задумів» [3: 171]. Мотив визволення, який Юда постійно озвучує, у нього нерозривно пов'язаний з утвердженням земного царства, асоціюється з ним, отже, визвольна боротьба Юди, крім особистої помсти мотивується користолобством. Він запевняє оточення Ісуса, що у майбутньому царстві він ні на що не претендує, хоче бути рабом равві, але «раб» прагне підкорити собі равві, отже, і те царство, яке йому готує. Ролі, які він береться виконувати – роль визволителя, роль наближеного Ісуса, який нібито знає більше про задуми Ісуса, ніж Його учні, – лише маскують його сутність, яку він виявляє до тієї міри, до якої йому потрібно, щоб досягнути мети: він повсякчас демонструє властивий йому прагматизм і цинізм, чим обеззброює учнів Месії, які не можуть йому морально протистояти. Дії Юди, апофеозом яких стає зрада, для нього самого є доказом його сили і здатності протистояти долі, чим він вихваляється перед Йоаном: «О, злодієм таким тобі не бути / Ніколи, ні!». [1: 820]. Тому складно погодитись, наприклад з таким твердженням О. Олійник: «Помилка Юди якраз у тому, що він хоче стерти останню межу між ідеалом і дійсністю, так, щоб ідеальне стало дійсним» [4: 108], оскільки ідеальне



у нього асоціюється з особистими прагненнями, які він намагається нав'язати іншим шляхом підпорядкування їхньої волі.

Юда не вірить у добро, проповідуване Ісусом, а вірить у силу зброї і грошей, тому він хоче використати слово правди, яке Ісус несе всьому світові, у власних цілях. Нездатний зрозуміти духовну велич, Юда намагається звести її до свого рівня, або, залишаючись людиною, що з-поміж інших може виділитися тільки своїм злим розумом, він наважується порівнювати себе з Богом: «Он глянь, – / Збираються вже птахи, що не жнуть, / Не сіють і в засіки не збирають, / А Юда...ні, не Юда, а отець / Небесний їх годує...» [1: 771]. Юда також вірить у те, що саме він може визначити майбутнє: «Я підйму народ, я знищу римлян, / Равві зроблю царем...» [1: 798], але насправді він нічого зробити не може. Без равві, з проповіді якого він насміхався, він не зміг би навіть помислити про свій задум, – те, що Юда вважає своєю мудрістю, насправді виявляється паразитуванням на духовній силі Ісуса. Можна не погодитись з твердженням В. Школи про самостійність Юди: «У духовній активності Юди виявляються риси неоромантичного героя – непримусового, стійкого, самостійного» [5: 7].

Юда відверто знушається з простодушних учнів Ісуса, дражнить їх, і бачачи, як вони легко піддаються його провокаціям, тішиться з власної всемогутності. Він говорить їм про свою мету, яка, на його думку значно поважніша, ніж у них: учні Ісуса живуть химерами, а у нього – «реальні», земні цілі.

Зате поява Магдалини, її слова відданості равві збивають з нього пиху. Юда відчуває, що у боротьбі за прихильність Магдалини він аж ніяк не може змагатися з Ісусом. Проте його думки одразу ж набувають іншого напрямку: якби у нього були гроші, то він мав би силу більшу, ніж в Ісуса. Якраз як відповідь на його думки з'являється Йоанна з коштовностями для пожертви. Подібний збіг думок Юди і реальних подій повторюється і тоді, коли життя Ісуса опиняється у небезпеці. Юда думає про те, що первосвященики напевно хочуть вбити Ісуса за проповіді, і тут же з'являється слуга Ганана із запрошенням на розмову. Відповідь Юди: «Перекажи їди, що поміркую, / Можливо, що прийду, а може й ні» [1: 811] є вказівкою і на Юдин остаточний вибір. Цинічний розрахунок Юди лякає навіть його самого.

Юда намагається обплутати брехнею Ісуса і Його учнів, щоб зробити їх маріонетками для власних задумів. Проте Ісуса він не може підкорити собі: його друга спроба зробити Ісуса царем не вдається. Коли ж Юда приймає рішення боротися далі, і заради помсти використати Ісуса, то він вже остаточно засліплений власними прагненнями. Заради помсти він готовий пожертвувати всім, а для завоювання свободи прагне великого кровопролиття. Все має бути, думає Юда, тільки так, як хоче він сам. Він приймає рішення і за себе, і за учнів Ісуса, і за народ. Про Ісуса він говорить: «Але питать його ніхто не буде! Він мусить – розумієте?! Він мусить!». [1: 817].

У п'єсі С. Черкасенка співіснують різні світогляди: учні Ісуса не розуміють суті Його намірів і пророцтв, але хочуть вберегти Його від смерті (принаймні висловлюють такі наміри); Юда не сприймає серйозно вчення, хочє лише використати Ісуса, піддаючи Його великій небезпеці. Учні Ісуса доволі безпомічні і недалекоглядні. На противагу їм, Юда намагається прораховувати наперед свої дії, проте його злий розум безсилий перед неочікуваними наслідками його дій.

Визвольний мотив зради Юди, осмислений С. Черкасенком, розглядався і Х. Л. Борхесом у новелі «Три версії зради Іуди», зокрема у першій версії зради, яка полягала у тому, щоб поставити Ісуса Христа перед необхідністю виявлення своєї божественної



суті для організації повстання проти римських завойовників. З багатьох творів, в яких образ Юди ставав предметом художнього осмислення, варто згадати драматичну поему Лесі Українки «На полі крові» (1910). На відміну від С. Черкасенка, який вводить мотив визвольної боротьби, що дає підстави деяким дослідникам вбачати у ньому певне виправдання вчинку Юди, Леся Українка дає однозначне тлумачення зрадника як недостойної людини, обмеженої її власними нищими помислами, що зазіхнула на Царство Боже, і навіть після вчиненого злочину не розкаюється. Обидва автори сходяться у розумінні зради як злочину не тільки проти людини, а й проти гуманізму, проповідованого Вчителем усьому людству.

Заслугує уваги розмова Юди з Магдалиною, коли він каже їй: «...бо й роблю все лише / Для тебе...» [1: 828]. Цю фразу він міг сказати для того, щоб підкреслити її важливість для нього. Але якщо відкинути подібний підтекст, ці слова тільки підсилять цинізм його розрахунку: він використовує життя Ісуса для завоювання жінки (раніше він, як уже зазначалось, виправдовував свій замисел боротьбою за свободу іудеїв, відплатою за власні приниження, отриманням матеріальних благ).

У творі С. Черкасенка важливим є мотив боротьби за владу. Юда і Ганан прагнуть здобути владу для помсти римлянам, для утвердження іудейського панування. Перший хоче використати Ісуса, а другий – знищити, заради власних цілей. Їхні прагнення є мізерними порівняно з постаттю самого Ісуса та Його місією, адже проповіді Ісуса – це зразок того, яким би людство могло стати, якби люди звільнили власні серця для добра. Завданням Ісуса було показати шлях до духовного очищення, але щоб люди цей шлях побачили, Ісуса повинні були розіп'яти.

У творі С. Черкасенка Юді цей смисл постаті Ісуса був невідомий. Крах його грандіозних за цинічністю задумів – це доказ неможливості змінити життєві закономірності. Він зазнає поразки двічі, коли усвідомлює хибність своїх планів, зумовлену непередбачуваністю натовпу, і коли він, прагматик, розуміє, що його злочин виявився марним, адже його все ж лякала думка про зраду, тому у фіналі п'єси він закінчує життя самогубством. Проте Юда підготувався не тільки до власної зради, яка все-таки передбачала порятунок равві народом, але й до загибелі равві: «Або він цар, а римляни загинуть, / І пісню волі заспіва Ізраїль, – / Або – най гине все із ним» [1: 817], тому початково закладена ідеологією Юди формула «зло в ім'я блага» [6: 210] перетворюється у зло заради зла.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Черкасенко С. Ціна крові / Черкасенко С. Ф. Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – С. 758-868.
2. Нямцу А. Е. Иуда Искариот и другие... Учеб. пособ. – Черновцы: Рута, 2004. – 88 с.
3. Антофійчук В. І. Своєрідність трансформації євангельського сюжетно-образного матеріалу в українській літературі. Дис. ...докт. філол. наук. – К., 2002. – 385 с.
4. Олійник О. І. Початки символізму в українській драмі (На матеріалі творчості О. Олеся та С. Черкасенка). Дис. ...канд. філол. наук. – К., 1994. – 182 с.
5. Школа В. Образ Юди в драмі С. Черкасенка «Ціна крові» // Українська мова і література – 1997. – Чис. 40. – С. 7-8.
6. Кудрявцев М. Г. Драма ідей в українській новітній літературі ХХ ст. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1997. – 272 с.

УДК 811.111'255

Михайленко В. В.
(Черновцы, Украина)

ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ БЫТИЙНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ПЕРЕВОДЕ

Structural semantic and pragmatic types of equivalence of existential sentences in the source text (English) and the target text (Russian) are in the focus of the investigation. The models of equivalence are specified.

Key words: *existential sentences, pragmatics, semantics, translation.*

Проблема эквивалентности бытийного предложения в первичном тексте (английской художественной прозы – «Прощай оружие» Э. Хемингуэя) и вторичном тексте (его русском переводе Е. Калашниковой) рассматривается с точки зрения

а) выработки алгоритма перевода бытийного предложения с ВЕ-предикатом [см.: 20: 81-90; 21: 49-55], и б) с THERE + BE структурой для создания типологии алгоритмов сохранения функционально-семантического ядра предложения. Особое внимание уделяется переводу неопределенно-личных конструкций английского языка на русский язык [3; 4; 5; 6; 7; 11]. Безусловно, можно говорить только об относительной эквивалентности объекта исследования исходного текста и текста перевода. В нашей работе мы исходим из представления, что главное в любом переводе – это передача смысловой информации текста [10: 4; 2]. Все остальные ее виды и характеристики, функциональные, стилистические, эмоциональные, не могут быть переданы без воспроизведения смысловой информации, так как все остальное содержание компонентов сообщения наслаивается на смысловую информацию.

Мы рассматриваем английское предложения с ВЕ-предикатом как основное средства выражения концепта бытия в английском языке.

Многообразие возможных аспектов рассмотрения концепта в современном языковедении обуславливают появление новых исследований, уточняющих наши представления о концепте. Все чаще предпринимаются попытки установить специфику подходов к описанию данного явления [Залевская 2001, 2002; Попова, Стернин 2000, 2002; Лукашевич 2002; Колодкина 2003 и др.]. Внимание исследователей привлекают следующие моменты:

а) аспекты исследования концептов (ср.: различные подходы к изучению концептов внутри одного аспекта);

б) проблематика исследования концептов:

– уточнение понятия концепта,

– соотношение понятий концепт – смысл – значение;

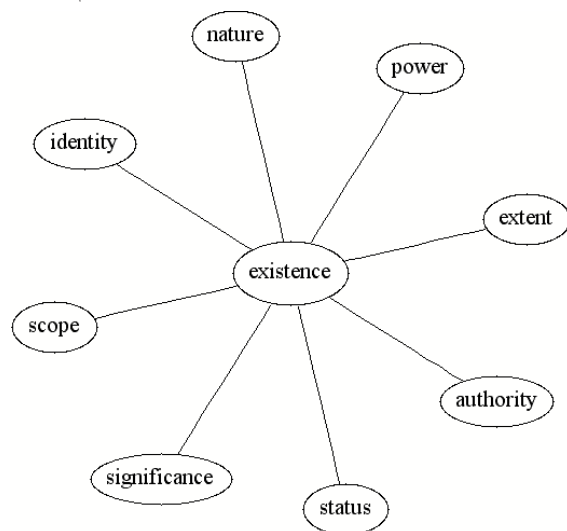
– место концепта в ряду других ментальных / когнитивных / концептуальных структур репрезентации знаний о мире;

– способы языковой репрезентации концептов; – структура концепта;

© Михайленко В. В., 2008

- методы (методика) исследования концептов;
- разработка общей типологии концептов (культурные концепты, базовые и т. д.);
- национально-культурная специфика концептов [см.: 8; 9].

Мы определяем концепт [см.: графическое представление составляющих концепт «бытие»] как динамическую когнитивную модель, отображающую структуру смысла в сознании индивида, а смысл – как соотносимое с определенной реальией ментальное содержание, связывающее когнитивное и языковое сознание.



Мы рассматриваем представленную блок-схему как понятийное поле бытия, которое находит своё выражение при помощи семантического поля бытия, где Ве-глагол выступает ядерным или доминантным составным, например:

(1) *It was really very large and beautiful and there were fine trees in the grounds.*
(E. Hemingway. A Farewell to Arms, p. 47).

It соотносится с *villa* в предыдущем предложении:

At dinner I ate very quickly and left for the villa where the British had their hospital.
(E. Hemingway. A Farewell to Arms, p. 47).

Ве-глагол, на наш взгляд, в первом случае и во втором случае является предикатом бытия, хотя во втором случае он является знаменательным и может быть заменен глаголом *exist*. В первом случае он может быть заменен глаголом *seem*, который включает в себя компонент *exist*. Ср. русский перевод:

«За обедом я ел очень быстро и сейчас же снова отправился на виллу, где помещался английский госпиталь. Вилла была очень большая и красивая, и перед домом росли прекрасные деревья».

Лексема *villa* повторяется в переводе, чтобы избежать корреляции с лексемой *hospital*, ве-глагол сохраняется и актуализирует компонент *exist*, а во втором случае ве-глагол заменен глаголом *расти*, что указывает также на *exist* как доминантный компонент [14; 22].

С нашей точки зрения, переводчик вербализует авторскую интенцию, используя лексему *расти*, он пытается таким образом подчеркнуть возраст *деревьев и виллы* [см.: 23]. В современной лингвистической литературе нет единого термина для обозначения данного компонента значения, так же как нет единства в понимании его. Это связано с тем, что данный аспект значения стал объектом внимания лингвистов сравнительно недавно в связи с общей переориентацией лингвистических исследований – с изучения языка как статической системы знаков к анализу функционирования данной системы в дискурсе [12, 331]. Бытийные предложения, согласно Н. Д. Арутюновой, «сообщают о том, что в мире или некотором его фрагменте имеются (или не имеются) объекты определенного класса» [1, 229], например:

We had a fine life. We lived through the months of January and February and the winter was very fine and we were happy. There had been short thaws when the wind blew warm... (E. Hemingway. A Farewell to Arms, p. 265).

Нам чудесно жилось. Мы прожили январь и февраль, и зима была чудесная, и мы были очень счастливы. Были недолгие оттепели, когда дул теплый ветер...

Здесь необходимо остановиться также на этнокогнитивном аспекте русских предложений обладания. В русском языке практически все семантические типы сообщений, касающиеся личной сферы, могут получить форму так называемых бытийных предложений. Расширяя семантический репертуар существительных, входящих в такие предложения, русский язык получает возможность при помощи одной синтаксической структуры передавать самые разнообразные сообщения о человеческой жизни [см.: 1, 229-238].

Сравним предложения с Ве-глаголом в английском тексте и его русском переводе, например:

The doctor was a thin quiet little man who seemed disturbed by the war. (E. Hemingway. A Farewell to Arms, p. 100-1)

«Доктор был тихий, худенький человечек, которого война, казалось, выбила из колеи».

The anaesthetized area was clearly defined by the patient and after the doctor's fragiled delicacy was exhausted and he said it would be better to have an X-ray. (E. Hemingway. A Farewell to Arms, p. 100-1)

«Можно было точно определить, где этот слой кончается, и вскоре деликатность доктора истощилась, и он сказал, что лучше прибегнуть к рентгену».

The probing was unsatisfactory, he said. (E. Hemingway. A Farewell to Arms, p. 100-1)

«Зондирование ничего не дает, сказал он».

The X-ray was taken at the Ospedale Maggiore and the doctor who did it was excitable, efficient, and cheerful. (E. Hemingway. A Farewell to Arms, p. 100-1)

«Рентгеновский кабинет был при Ospedale Maggiore, и доктор, который делал просвечивание, был шумный, ловкий и веселый».

Эта особенность русского языка отличает его от романских и германских языков, в которых сообщения о макромире, взятом в его предметном аспекте, моделируются по бытийному типу, представленному синтаксически четкой конструкцией (ср.: англ. *there is*), например:

There were trees along both sides of the road and through the right line of trees I saw the river, the water clear, fast and shallow. The river was low and there were stretches of sand and pebbles with a narrow channel of water and sometimes the water spread like a sheen over the pebbly bed. (E. Hemingway. A Farewell to Arms, p. 63)

Сочетание Ве-глагола с квантором экзистенциальности *there* указывают на обязательный полнозначный глагол бытия. В случае его употребления после существительного или местоимения 3-го лица ед.ч. среднего (общего) рода компонент *exist* становится периферийным или «фоновым». Сравним трансформации данного глагола в тексте перевода:

«Здесь дорога **была** обсажена деревьями, и за правой шпалерой деревьев я увидел реку, неглубокую, прозрачную и быструю. Река обмелела и текла узкими протоками среди полос песка и гальки, а иногда, как сияние, разливалась по устланному галькой дну».

В этом случае автор использует пассивную форму глагола *обсаживать*, где компонент *exist* выступает доминантой. Второй Ве-глагол пропущен, и использована парафраза, третий Ве-глагол опущен переводчиком, так как бытие служит фоном описанного пейзажа.

Классические бытийные предложения состоят из трех компонентов: один из них фиксирует область бытия или пребывания, другой указывает на бытующий в этой области объект или класс объектов, третий на факт бытия, пребывания, наличия [см.: 15; 17].

При трансформации односоставных предложений в двусоставные появляется компонент, который указывает на идею существования. Объективное типовое содержание, заключенное в односоставных экзистенциальных предложениях, может быть передано двусоставными конструкциями, в которые необходимо ввести сказуемое. Оно может быть выражено глаголом групп бытия, наличия, существования. Например, для английского языка: *to be, there are, it is, there is*; для русского языка: *стоять, лежать, идти, наступать, видеть, слушать*. Рассмотрим следующий отрывок из текста оригинала, где отмечено большое количество употреблений ВЕ-глагола:

«*Oh, yes*», *she said*. (1) «*That's the end of it*».

«*What (2) is her name?*»

«*Ferguson. Helen Ferguson. Your friend (3) is a doctor, (4) isn't he?*»

«*Yes. (1) He's very good*».

(5) «*That's splendid. You rarely find any one good this close to the front. (6) This is close to the front, (7) isn't it?*»

«*Quite*»

(8) «*It's a silly front*», *she said*. (9) «*But it's very beautiful. Are they going to have an offensive?*»

«*Yes*»

«*Then we'll have to work. (10) There's no work now*». (E. Hemingway. *A Farewell to Arms*, p. 43)

Теперь проанализируем действия переводчика по переводу ВЕ-глагола в русском тексте:

« – Да, да, – сказала она. – Теперь все (1) кончено.

– Как (2) ее зовут?

– Фергюсон. Эллен Фергюсон. Ваш друг, (3) кажется, врач?

– Да. Он (4) очень хороший врач.

– ак это (5) приятно. Так редко встречаешь хорошего врача в прифронтовой полосе.

Ведь это (6) прифронтовая полоса, (7) правда?

– Конечно.

– (8) Дурацкий фронт, – сказала она. – Но здесь (9) очень красиво. Что, наступление будет?

– Да.

– Тогда у нас будет работа. Сейчас (10) никакой работы нет».

Контрастивный анализ употребления глагола в тексте оригинала и тексте перевода установил трансформацию елиминизации в 9-и случаях и только в одном случае (3) BE-глагол на глагол *казаться* вероятно по функциональному признаку – оба глагола являются связующими. К тому же, английские двусоставные предложения заменены на безглагольные предложения. Вероятно, компонент бытийности автор растворил в ситуации, где происходит данный разговор. Хотя автор оригинала постоянно подчеркивал локативно-темпоральный фон, на котором разворачиваются события.

Приведём ещё примеры бытийных предложений со структурой *There + Be-Verb* в английском языке и их перевод на русский:

The road was crowded and there were screens of cornstock and straw matting on both sides and matting over the top so that it was like the entrance at a circus or a native village. (E. Hemingway. A Farewell to Arms, p.62)

В первом случае BE-глагол вспомогательный пассивного залога, во втором случае он передаёт значение существования в данном месте и в данный отрезок времени. В третьем случае он связывает описанную картину, представленную *it*, с её характеристиками, однако компонент *exist* сохраняется в значении BE-глагола. *There* коррелирует с лексемой *road* и одновременно вводит знаменательное подлежащее. Значение BE-глагола и его функции в тексте перевода претерпевает некоторые трансформации в процессе перевода:

«Дорога была запружена транспортом и людьми; по обе стороны ее тянулись щиты из рогожи и соломенных циновок, и циновки перекрывали ее сверху, делая похожей на вход в цирк или селение дикарей».

Переводчик использует эквивалент в первом случае, во втором случае подчеркивает протяжённость щитов и употребляет глагол *тянулись*, в лексическом значении которого компонент *exist* занимает доминантную позицию. В третьем случае глагол пропущен для того, чтобы подчеркнуть сравнение *похожей на...* Взаимные отношения смысловой и формально-грамматической структур текста при переводе свидетельствуют об универсальности правил построения смысловой структуры являются. Такой вывод, подтвержденный экспериментально, еще раз доказал актуальность положения о том, что семантическое программирование носит универсальный, супраязыковой характер. Тогда перевод как вид речевой деятельности – частный случай проявления языковой способности человека как совокупности психологических и физиологических условий, обеспечивающих интериоризацию и восприятие языковых знаков членами определенного социума. Идео-этнические особенности языков проявляются только на этапе лексико-грамматического структурирования. Отсюда легко заключить, что возможно выделение инвариантных семантических структур, специфически реализуемых при переводе в конкретных языках на этапе лексико-грамматического структурирования.

В результате контрастивного анализа доказано, что при переводе изменяется только формально-грамматическая структура, а содержание смысловой остается константным. Если это верно, то утверждение о начале трансформаций текста при переводе на этапе лексико-грамматического и синтаксического структурирования может быть чрезвычайно продуктивным и при построении психолингвистической модели перевода. Она основывается на теории функциональных (синергетических) систем и структурировании порождаемого реципиентом текста на основе выявленного доминантного личностного смысла и «резонансного» его понимания.

В русском языке активно протекают два процесса, идущие навстречу друг другу: с одной стороны, бытийные предложения обнаруживают тенденцию к преобразованию в субъектно-предикатные структуры, а с другой стороны, эти последние приобретают сходство с бытийной моделью [см.: 15]. Сочетаемостью слова, его синтагматикой называют способность конкретного слова соединяться с другими словами при образовании предложений в связной речи. Сочетаемость, как и значение, является неотъемлемой стороной слова. Вместе со значением и звуковой оболочкой она придает слову качественную определенность, входит как составная часть в его характеристику.

Термин «валентность» обычно употребляется для обозначения потенциальной сочетаемости слов, заложенной в языковой системе и определяемой категориальной принадлежностью слова. Тогда между валентностью и сочетаемостью устанавливается такое же отношение, как между возможностью и действительностью. Понятие дистрибуции, как явствует из словарного определения [2, с. 137.], шире понятия валентности, так как оно включает в себя все элементы актуализации слова в речевом окружении. Сочетаемость слова, следовательно, определяется, с одной стороны, его принадлежностью к определенной части речи, а с другой – лексическим значением слова, его семантикой. При этом семантика слова уточняет, конкретизирует валентностные свойства слова как части речи. Выделяются два типа сочетаемости лексем – семантическая (на уровне семантического поля) и лексическая (на уровне лексического значения). С точки зрения перевода, семантическая сочетаемость не представляет существенного интереса, так как предсказывается значением слова. Так, составляющие семантического поля «бытия» могут предсказать употребление субститута. Совершенно другая ситуация с лексической сочетаемостью. Она не выводится из значения поля и поэтому оказывается уникальной для каждого языка. Для научного описания лексической сочетаемости в 1960-х годах в отечественной лингвистике был разработан аппарат так называемых лексических функций. Типичным примером лексической сочетаемости являются коллокации – устойчивые идиоматические выражения типа *to be present, to be a party to, to be alike, to be afraid of* [см.: 19] и т. п. Выбор глагола переводчиком зависит от семантической, синтагматической и прагматической характеристик в языке оригинала и языке перевода. Отсюда переводчик обязан просто знать соответствующие правила сочетаемости. Для лингвистов и просто носителей языка, значением любого лингвистического знака является его перевод в другой знак, особенно в такой, в котором «оно более полно развернуто». За словами Р.Якобсона, различают три способа интерпретации вербального знака: он может быть переведен в другие знаки того же языка, на другой язык, или же в другую, невербальную систему символов [118, с. 16-24]. Этим трем видам перевода можно дать следующие названия:

- 1) Внутряязыковой перевод, или переименование – интерпретация вербальных знаков с помощью других знаков того же языка.
- 2) Межязыковой перевод, или собственно перевод, – интерпретация вербальных знаков посредством какого-либо другого языка.
- 3) Межсемiotический перевод, или трансмутация, – интерпретация вербальных знаков посредством невербальных знаковых систем.

При внутряязыковом переводе слова используется либо другое слово, более или менее синонимичное первому, либо парафраза. Однако синонимы, как правило, не обладают полной эквивалентностью.

Наше исследование посвящено выявлению всех возможных типов структурных

знаков, передающих сходные значения, и их детальной категоризации. Развиваемые языковые представления основаны на функционально-семантических характеристиках, близких современным направлениям исследований в функциональной грамматике.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Бытийные предложения в русском языке // Изв. Академии наук СССР. Сер. Литер. И языка. – 1976. – Т. 35. – № 3. – С. 229-238.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.
3. Бреус Е. В. Основы теории и практики перевода с русского языка на английский. – М.: Изд-во УРАО, 1998.
4. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1991.
5. Зализняк Анна А., Падучева Е.В. Предикаты пропозициональной установки в модальном контексте // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. – М., 1989. – С. 92-115.
6. Золотова Г. А. К вопросу об объекте синтаксических исследований. – Изв. АН СССР. Сер. Литер. И языка. – 1979. – Т. 38. – № 1.
7. Золотова Г. А., Онипенко Н. К., Сидорова М. Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 2004.
8. Кобозева И. М., Лауфер Н. И. Семантика модальных предикатов долженствования // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М., 1991.
9. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика. – М.: Эдиториал УРСС, 2000.
10. Комиссаров В. Н. Лингвистика перевода. – М., 1980.
11. Пулькина И. М., Захава-Некрасова Е. Б. Русский язык. Практическая грамматика с упражнениями. – М.: Русский язык, 2004.
12. Степанов Ю.С. В поисках прагматики (Проблема субъекта) // Известия АН 2. СССР. Серия литературы и языка. – 1981 – Т. 40. № 4.
13. Степанов Ю.С. Имена, предикаты, предложения (семиологическая грамматика). – М.: Эдиториал УРСС, 2004.
14. Седов А. Е. Метафоры в генетике // Вестник Российской Академии Наук. – 2000. – Том 70. – № 6. – С. 526-534.
15. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 620 с.
16. Шелякин М. А. Справочник по русской грамматике. – М.: Русский язык, 2005.
17. Шмелев Д. Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. – М., 1976.
18. Якобсон Р. О лингвистических аспектах перевода // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С. 16-24.
19. Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., Finegan, E. Longman Grammar of Spoken and Written English. – London: Pearson Education Limited, 1999.
20. Knight, K. Automating knowledge acquisition for machine translation. //AI Magazine. – 1997. – 18. – Pp.81-96.
21. Kozerenko, E. V. Cognitive Approach to Language Structure Segmentation for Machine Translation Algorithms // Proceedings of the International Conference on Machine Learning, Models, Technologies and Applications, June, 23-26, 2003. – Las Vegas, USA: CSREA Press, 2003. – Pp. 49-55.
22. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: The University of Chicago Press, 1980.

23. Visson L. From Russian into English: An Introduction to Simultaneous Interpretation. – Ann Arbor, Michigan: Ardis, 1991.

УДК: 81'25: 811.111

Овсянников В. В.
(Запорожье, Украина)

АКАДЕМИЧЕСКИЙ ЖАРГОН КАК ЯВЛЕНИЕ ВНУТРИЯЗЫКОВОГО ПЕРЕВОДА

У статті розглядається академічний жаргон як явище внутрішньомовного перекладу, що не тільки зашкоджує професіональному спілкуванню, розвитку науки, але і створює умови найбільшого сприяння для підлабунництва, опортунізму та кар'єризму молоді.

Ключові слова: академічний жаргон, термін, модне слово, фатична функція, внутрішній переклад

The article elaborates on the problem of academic jargon as a phenomenon of intralingual translation. The author strongly believes that this phenomenon exercises negative influence on the development of science, professional communication and high ethical standards while aiding and abetting lip service and opportunism among the young hopefuls.

Key words: academic jargon, term, buzz word, phatic function, intralingual translation

Цель настоящей статьи – показать академический жаргон как тревожный сигнал неблагоприятия той системы, которая сложилась в науке и образовании.

О важности этой проблемы и необходимости совместных усилий в её решении говорили многие известные учёные, с которыми мне посчастливилось общаться. Псевдонимную заумь не терпел Ю. М. Скребнев. И. Р. Гальперин говорил: «Those who are learning are using much more complicated terms than those who have learnt» [1: 77]. Основатель школы стилистики декодирования И. В. Арнольд обозначала проблему так: «Учёные делятся на две категории: одни говорят новое слово, другие – новые слова». Линн Виссон, самый известный в СНГ американский учёный, переводчик и автор переводческих бестселлеров, говорит о феномене «голого короля», который часто возникает в лингвистических работах. Перечень громких имён можно продолжать до бесконечности.

В Запорожском национальном университете 11-12 апреля состоялась I Международная научно-практическая конференция «Новітні обрії розвитку германської та романської філології», на которой я обосновывал стратегию улучшения в переводе неправильным стилистическим оформлением оригинала [2].

Название конференции подвергли справедливой критике гости конференции как в кулуарах, так и на пленарном заседании. Трудно не согласиться с Л. В. Коломоец, которая на пленарном заседании выразила удивление использованием хвастливого клише для проведения серьёзного мероприятия. С учётом места проведения конференции «новые горизонты» являются примером грубой стилистической ошибки (катахрезы), которая вызвала непредусмотренный авторами комический эффект у аудитории: ЗНУ при всей моей любви к alma mater не является флагманом науки, и пресловутые горизонты будут лучше видны из Гейдельберга, Парижа или Оксфорда.

© Овсянников В. В., 2008

Прогресс науки и расширение знаний предполагает появление новых понятий и терминов. Однако, вскоре после появления нового понятия и фиксации его в виде нового слова это слово начинает использоваться не в главной функции термина (денотативной), а в контактоустанавливающей (фатической) функции, знаменуя тем самым дрейф слова из области терминологии в область профессионального жаргона и модных клише. Смысл этого дрейфа многогранен: 1) так люди сигнализируют другим людям свою причастность к академическому цеху; 2) так происходит процесс мистификации непосвящённых, в результате которого их отстраняют от знания; 3) так происходит утрата уже накопленного знания; 4) на основе профессионального жаргона формируется новая элита, а значит владение жаргоном, а не столько знаниями – пропуск в закрытый клуб; 5) осознание выгод, приобретаемых вместе с профессиональным жаргоном, развращает соискателей учёных степеней, в результате чего в науке почётные места занимают обладатели жаргона (это норма с некоторыми исключениями). При этом процессе коммуникативный статус слова усложняется, и этот процесс идёт до тех пор, пока для возвращения слову его исконного коммуникативного статуса не потребуется внутрилингвистический перевод. Возьмём, к примеру, терминологическое и жаргонное употребление слова *парадигма*.

С одной стороны, *парадигма* – полезный и уважаемый наукой термин.

Парадигма (от греч. *παράδειγμα* – пример, модель, образец – в философии науки и социологии науки исходная концептуальная схема, модель постановки проблем и их решения, методов исследования, господствующих в течение определённого исторического периода в научном сообществе. Смена парадигм представляет собой научную революцию или эволюционный переход. В лингвистике под влиянием де Соссюра термин получил значение совокупности единиц, имеющих общие признаки. В конце 1960-х термин стали использовать в этом же значении в разных отраслях науки, но при этом метафорический вектор термина оказался очень привлекательным для профессионального жаргона, и термин стали употреблять всуе, для красного словца даже в тех случаях, когда речь идёт о явлениях, смысл которых принято описывать не **моделями**, а **размытыми (нечёткими) множествами**.

Например, конференция по географическому образованию на Украине получает следующее «умное» название:

Наукова парадигма географічної освіти України в XXI столітті (Донецьк).

Конференция по гуманитарным вопросам физико-технического образования тоже получает «умное» название:

Фізико-технічна освіта у гуманістичній парадигмі (Керчь).

Признаком жаргонного употребления является возможность опущения соответствующего термина или даже фрагмента текста. Например, на III Международной научной конференции, состоявшейся 19 – 20 апреля в Днепропетровске («Лексико-грамматические инновации в современных восточнославянских языках»), в которой я принял участие с докладом на рассматриваемую здесь тему [2] и на которой большое внимание было, как обычно, уделено неоправданной неологии, название секции *«Инновационные процессы в восточнославянских языках в контексте социально-исторической и культурной парадигмы общественной жизни конца XX – начала XXI вв.»* едва ли пострадало бы, если бы звучало так: *Инновационные процессы в восточнославянских языках в контексте общественной жизни конца XX – начала XXI вв.*

В лингвистике 21 века термины *дискурс*, *когнитивный*, *концепт*, *синергетика*, *парадигма*, *континуум* и некоторые другие вошли не столько как носители новых знаний,

сколько как знаки профессионального жаргона со всеми вытекающими из этого последствиями: размытостью семантической структуры, комбинаторными приращениями смысла, контаминацией вероятностного прогнозирования, выхолащиванием терминологического инварианта. Одно из последних наиболее безвкусных новообразований украиноязычного языкознания – это *лінгвальний*. Этим словом сейчас так злоупотребляют, что непонятно, как украинское языкознание могло существовать в «долингвальную» эпоху.

В Интернете есть много материалов на рассматриваемую тему. Так, Брайан Мартин связывает профессиональный жаргон с такими вещами, как коррупция, захват в науке ключевых позиций и обретение соответствующих льгот воинствующей посредственностью [4]. С рассуждениями Мартина перекликается статья Анны Журавлёвой «Несколько реплик архаиста новаторам»: «С крушением марксизма у нас ... занялись охотой за «модными словами». В результате вместо борьбы научных школ – вульгарная борьба тусовок за рынок. Успех зависит от менеджерских качеств участников. В итоге мы наблюдаем немалое число клоунов, «снискавших общественное признание...» [5]

В заключение необходимо упомянуть, что академический жаргон всегда требует внутрilingвистического перевода, о котором писал Р. Якобсон [6]. В Интернете есть много примеров такого внутрilingвистического перевода, с помощью которого достигается вполне интерпретируемая форма. Спрашивают, например, что делать с предложением из книги «The Essentials of Statistics»: «*a set of data can be often recognized as having an approximately normal distribution if its frequency polygon is a bell-shaped curve ...*». Ответ: «*Data are normally distributed if a graph of the frequencies is bell shaped*» [7]. Прежде чем присваивать степень кандидата наук, стоило бы подобные тесты предлагать соискателям. Учёный обязан говорить просто о сложном.

ЛИТЕРАТУРА

1. Galperin I. R. Stylistics. – М.: Higher School, 1977. – 332p.
2. Овсянников В. В. Стратегия улучшения в переводе технической инструкции // *Нова філологія. Збірник наукових праць*. – Запоріжжя: ЗНУ, 2007. – № 28. – 332 с.
3. Овсянников В. В. Новообразования академического жаргона // *Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках: Материалы III Международной научной конференции 19 – 20 апреля 2007 года*. – Днепропетровск: «Пороги», 2007. – С. 373– 375.
4. Martin, Brian. Secret passwords at the gate of knowledge. *The Australian*, 23 September 1992, p. 16.
5. http://www.russ.ru/culture/teksty/neskolko_replik_arhaista_novatoram
6. Jakobson, Roman. On Linguistic Aspects of Translation // *Theories of Translation: An Anthology of Essays from Dryden to Derrida*: Ed. by Rainer Schulte and John Biguenet. – The University of Chicago Press: Chicago and London, 1992. – P. 144 – 151.
7. <http://www.csudh.edu/dearhabermas/adversar03.htm>

ВИКОРИСТАННЯ ПЕРЕКЛАДНИХ СЛОВНИКІВ-МІНІМУМІВ НА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТТЯХ З МОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ УКЛАДАННЯ

Стаття посвятається актуальним дослідженням в області спортивної термінології, в частині процесу створення професійно орієнтованих навчальних словників з метою удосконалення викладання як українського, так і іноземних мов. Підготовлені словники повинні полегшити та уніфікувати процес навчання, сприяти активізації термінологічних досліджень в області фізичного виховання та спорту. Описані принципи та критерії складання навчальних словників.

Ключевые слова: базовий термін, професійна лексика, перекладний словник-мінімум, частотність, семантична цінність.

The article deals with the actual research in the field of sports terminology besides the process of making up professionally oriented training dictionaries with the aim of teaching skills mastering both the Ukrainian and foreign languages. The made up dictionaries are to simplify and unify the teaching process and to promote the activation of terminological research in the field of physical education and sport. The principles and criteria of making up the training dictionaries are also proposed in this work. Key words: basic term, professional lexics, translated vocabulary-minimum, frequency, semantic value.

Незначна кількість навчального часу, що виділена на мовні дисципліни у ВНЗ, особливо на першому курсі, зумовлює жорстке обмеження та вимагає раціонального відбору навчального матеріалу. Термінологічні словники є частиною навчального комплексу, допоміжним засобом, що дозволяє поглибити та поширити розуміння терміна, визначити його місце в терміносистемі. Фахові словники мають відображати динамічні процеси розвитку терміносистеми [3].

Наукова і практична цінність розробки, унормування та систематизації термінології, створення різномовних словників спортивних термінів, зокрема навчальних, є очевидною. Один з аспектів такої роботи – впровадження спортивної лексики, термінології та фразеології у навчальний процес й опанування її студентами – майбутніми фахівцями, яким вона конче потрібна.

Під час підготовки навчально-методичних матеріалів, що входять до комплексу засобів навчання, особливу увагу слід приділяти систематизації і вивченню професійної лексики, її функціонуванню.

Аналіз джерел показує, що останнім часом проблемі створення термінологічних словників та використання спеціальної лексики як одного із засобів повноцінного опанування мови в навчальному процесі приділяє увагу багато українських дослідників (Баланаєва О. В., Безгодова Н., Вдовцова С., Величко Г., Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б., Карабанова Л. М., Кібенко Л. М., Колесникова Л., Моргунок В., Рицар Б., Рожанківський Р., Руденко С. та багато інших). Викладачі та науковці аналізують наявні способи розробки, унормування й укладання термінів та методичні підходи до оволодіння такою лексикою студентами під час аудиторних занять та самостійної роботи [1; 2; 4; 6; 7; 8].

Зважаючи на сказане, ми вважаємо, що першочерговим завданням удосконалення

викладання як української, так й іноземних мов у спортивному університеті є створення серії навчальних російсько-українських та українсько-іноземних професійно зорієнтованих словників, які сприяють активізації термінологічних пошуків як в галузі української, так й іноземних мов з різних видів спорту під час аудиторної та самостійної роботи студентів.

Створення таких словників є одним із кроків до укладання перекладних словників спортивних термінів для широкого загалу. Така робота вже розпочата й активно триває нині.

На основі напрацьованих раніше різних методичних рекомендацій з української та іноземних мов для студентів університету, в яких міститься значна кількість термінолексем, перегляду великих масивів спеціальних текстів з галузі фізичної культури, спорту та суміжних з ними дисциплін (анатомії, біології, спортивної медицини, реабілітації тощо), опрацювання різного роду словників, енциклопедій та довідкових матеріалів, монографій, періодичних видань створено кілька галузевих навчальних словників і розробляються нові.

Таким чином відбір здійснюється у двох сферах – фіксації та функціонування, що дає змогу відобразити галузеву термінологію на сучасному етапі розвитку. Критеріями для відбору стали: статистичні (частотність, діапазон, розподіл) і лінгво-методичні параметри (сполучуваність, словотворча активність, багатозначність, тематична обмеженість, стилістична функціональність).

Під час відбору термінологічних одиниць враховувались основні принципи сучасної термінографії. Добре відомо, що правильно відібраний базовий термінологічний матеріал спроможний відобразити поняттєву структуру всієї сукупності термінів певної галузі науки. Зважаючи на методичне призначення словника, одним з основних принципів відбору був принцип семантичної цінності й частотності.

Термінологічний словник як навчальний засіб спрямований на системне оволодіння термінологічною лексикою. Ще одним з найважливіших принципів укладання навчальних галузевих словників є принцип урахування основних валентних характеристик базового терміна. Це дає змогу виявити найтипівші дистрибуції терміна, що демонструє його синтагматику, чому в навчанні приділяється недостатньо уваги. Водночас вводяться основні словотворчі моделі термінів, визначаються провідні словотворчі механізми галузевої термінології, а практика словотвору є одним з перспективних методичних прийомів навчання професійної лексики. Знаючи найуживаніші суфікси і префікси, студент може утворювати різні частини мови, що надають слову нового значення. Зіставлення іноземних релятивних термінів з українськими є також добре апробованим прийомом навчання [5].

Рекомендується починати засвоєння термінів зі знайомства з базовими, потім перейти до їх похідних. Водночас слід вводити основні словотворчі моделі термінів. Така методика дає змогу з'ясувати семантику слова і сприяє збагаченню потенційного словника студентів.

Показ в навчальному словнику системності наукової лексики конкретної галузі, яка є відкритою та відображає активний розвиток як самої практики, так і мови загалом, дозволяє студентові опанувати систему словотвору і лексичну систему у взаємозв'язку. Як одиниця галузевого словника-мінімуму разом з окремим терміном виступає стаття-гніздо. У синхронне словотворче гніздо входять регулярні у семантичному і формальному значенні деривати (не тільки афіксальні, але й синтаксичні, утворені за продуктивними для певної субмови моделями).

Укладаючи навчальний словник і вводячи до нього певну термінологію, треба не забувати, що термін – це слово або словосполучення спеціальної сфери вживання і він має дефініцію. Це однозначне, експресивно й конотативно нейтральне слово у межах певної терміносистеми, стилістично нейтральне до контексту [9]. Теорія і практика підтверджують, що знайомство з дефініцією є важливим етапом в процесі засвоєння семантики терміна. У словнику слід репрезентувати в основному дефініції базових термінів, тих, що ґрунтуються на виділенні інтегральних та диференційованих ознак поняття.

З урахуванням особливостей термінологічної лексики в навчальному словнику понять відображено парадигматичні та синтагматичні угруповання термінів. Усе це дає змогу навчати термінологію організовано і здійснювати поточний контроль засвоєння та накопичення словникового запасу студентів. Таким чином, зважаючи на лінгво-методичні принципи навчання мовам, робота з науковою термінологією передбачає вивчення як основної загальнонаукової, так й галузевої термінології.

Підсумковою роботою студентів з термінами є укладання власного рукописного перекладного і тлумачного словника спортивних термінів. Це не бездумне списування з раніш укладених словників (тим більше, що їх обмаль), а самостійна робота, яка передбачає опрацювання літератури з фаху, якщо можливо, створення комп'ютерного банку даних, переклад, з'ясування походження слова-терміна та його тлумачення.

Отже, можна зробити висновок: ні в якому разі не піддаючи сумніву велике значення ґрунтовної наукової розробки, унормування та систематизації термінів, багатогранного дослідження усіх проблем термінології, створення різномовних словників спортивних термінів водночас не можна знижувати значення досконалої лінгвістичної підготовки майбутніх фахівців певної галузі, бо свідоме засвоєння галузевої термінології, орієнтація на власне українські терміни – це шлях до виховання висококваліфікованого спеціаліста, який глибоко знає мову. Також дуже важливо, щоб знання спеціальних понять і термінів перебувало не тільки в пасивному лексичному запасі фахівців, а використовувалось ними активно в повсякденній професійній діяльності, сприяло взаєморозумінню з колегами. Якщо грамотно науковою мовою будуть послуговуватися спеціалісти, вона функціонуватиме і розвиватиметься далі. А це і є одним з найважливіших наших завдань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баланаева О. В. Терминологический аспект профессионального языка специалиста // Лингвистические и педагогические чтения: Сборник статей межвузовской научно-методической конференции / Отв. ред. С. М. Железная. – Донецк: ДонГУ, 1999 – С. 48–50.
2. Безгодова Н., Колесникова Л. Термінологічна робота на заняттях з курсу «Ділове мовлення» у педінституті. Матеріали міжн. наук. конф. «Проблеми утвердження і функціонування державної мови в Україні» – Вид. дім «KM Academia», – 1998. – С. 178–179.
3. Величко Г. З досвіду укладання термінологічних словників та використання їх у навчальному процесі. // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. IV / Відп. ред. Л. О. Симоненко. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 337–339.
4. Д'яков. А. С. та ін. Основи термінотворення: Семант. та соціолінгвіст. аспекти / Д'яков. А. С., Княк Т. Р., Куделько З. Б. – Вид. дім «KM Academia», 2000. – 218 с.
5. Карабанова Л. М. Особливості навчання термінологічної лексики. // Актуальні про-

- блеми викладання іноземних мов у вищій школі: Зб. наук. праць. – Вип. 7 / Відп. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, – 2005 – С. 47 – 48.
6. Кібенко Л. М., Кібенко В. А. Термінологічна грамотність – складова частина професійної освіти // 5-та міжн. конф. «Стратегії та методики навчання мовам для спеціальних цілей» (науково-методичні матеріали). – К., 2001 – С. 62.
 7. Рицар Б., Рожанківський Р. Порівняльний аналіз термінів з нормативних документів і словників Вісник: Проблеми української термінології. Матеріали 6-ї Міжнар. наук. конф. – Львів, Львівська політехніка, 2000, № 402. – С. 31–39.
 8. Рицар Б., Рожанківський Р., Моргунок В. Про деяку критику щодо української науково-технічної термінології. // Вісник: Проблеми української термінології. Матеріали 6-ї Міжнар. наук. конф. – Львів, Львівська політехніка, 2000, № 402. – С. 170 – 175.
 9. Руденко С. Вивчення термінології харчової промисловості на заняттях з української мови // Матеріали міжн. наук. конф. «Проблеми утвердження і функціонування державної мови в Україні» – Вид. дім «KM Academia», – 1998. – С. 178 –179.
 10. Paul Proktor. International Dictionary of English. Bath, Cambridge University Press, 1995, – 864 s.

УДК 81'253: 371.315

*Кузьміна К. А.
(Київ, Україна)*

ТЕМА «ТРАНСФОРМАЦІЯ ВИЛУЧЕННЯ ГРАМАТИЧНИХ ОДИНИЦЬ» НА ЗАНЯТТЯХ З УКРАЇНСЬКО-АНГЛІЙСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ

У статті мова йде про проблеми викладання теми «Трансформація вилучення граматичних одиниць» на заняттях з українсько-англійського перекладу. У статті показано, що при викладанні студентам українсько-англійського перекладу викладач має звернути їхню увагу на те, що трансформація вилучення є однією з найчастотніших трансформацій, що відбуваються в українсько-англійському перекладі. Причиною такої трансформації є більша компактність англійської мови у порівнянні з українською на певних мовленнєвих ділянках.

Ключові слова: трансформація вилучення граматичних одиниць, українсько-англійський переклад, компактність.

В статті йде про проблему преподавания темы «Трансформація опушення граматических единиц» на заняттях по украинско-английскому переводу. В статті показано, что при преподавании студентам украинско-английского перевода преподаватель должен обратить их внимание на то, что трансформация опушення является одной из наиболее частых трансформаций, которые происходят в украинско-английском переводе. Причиной такой трансформации является большая компактность англійского языка по сравнению с украинским на отдельных языковых уровнях.

Ключевые слова: трансформация опушення граматических единиц, украинско-английский перевод, компактность.

The article deals with the problem of teaching the topic «Transformation of Grammatical Omissions» at Ukrainian-English translation lessons. It shows that when teaching students Ukrainian-English translation a teacher must draw their attention to the fact that the transform-

© Кузьміна К. А., 2008

mation of omission is one of the most frequent transformations occurring in Ukrainian-English translation. This transformation is primarily caused by the greater conciseness of the English language as compared to the Ukrainian one at certain speech levels.

Key words: *transformation of grammatical omissions, Ukrainian-English translation, conciseness.*

Відомо, що при здійсненні письмових й усних перекладів перекладу доводиться стикатися з різного роду граматичними і лексичними трансформаціями, які спричинені структурними, стилістичними і культурними відмінностями між лінгвокультурними просторами мови оригіналу та мови перекладу.

Так, на заняттях з теорії та практики перекладу англійською мовою українських текстів і дискурсів особливу увагу варто приділити вивченню Трансформації вилучення граматичних одиниць, яка є однією з найчастотніших трансформацій у зазначеному напрямку перекладу. Основною причиною такої трансформації є більша компактність англійської мови [6] у порівнянні з українською, де є тенденція використовувати більші за формою синтаксичні структури. Однак, студентам потрібно зазначити, що така компактність англійської мови і деталізованість української мови лише трапляються на певних мовленнєвих ділянках, тому трансформацію вилучення потрібно застосовувати лише там, де це доречно.

Основними умовами для застосування в англійському перекладі трансформації вилучення граматичних одиниць є наявність в українських оригінальних текстах особових форм дієслова, підрядних речень, предикативних прислівників, дієприкметників та віддієслівних іменників. Наведемо деякі приклади:

Я входив у ролю. Туман стояв перед очима, і я був в тім стані, який можна кваліфікувати, як надзвичайний екстаз. [7: 130] – I assumed my role. Haze was covering my eyes, and I was in a state of ecstasy [7: 130].

Тут дуже багато залежатиме від того, наскільки уважену політику проведиме нове керівництво Нацбанку. [2] – Here much will depend on the National Bank's balanced policy [9].

У першому вилучення відбувається на ділянці «я був в тім стані, який можна кваліфікувати, як надзвичайний екстаз», де нараховується одинадцять мовних елементів. Після здійснення українсько-англійського перекладу на досліджуваній ділянці залишається лише сім елементів, що зовсім не порушує смислу тексту оригіналу і цілком відповідає нормам стилістики української та англійської мов (На останній факт викладач повинен звернути особливу увагу студентів).

У другому прикладі в англійському перекладі вилучається зв'язувальні елементи «того» і «наскільки», дієслово «проводитиме», словосполучення «нове керівництво». При аналізі цього прикладу на заняттях з перекладу потрібно зазначити, що вилучення останнього спричинено не стилістично-граматичними розбіжностями між англійською та українською мовами, а суто контекстуальними.

Часто в українсько-англійському перекладі дієслівний елемент номіналізується [4], а вилучається інша частина мови, яка є зайвою з точки зору стилістики англійської мови:

Проте, для Угорщини стратегічно важливою є саме ця діаспора, тому що вона компактно проживає на кордоні з етнічною батьківщиною. [1: 14] – ...though for Hungary it is exactly this diaspora that is strategically important because of its residency on the border with its ethnic homeland.[8: 17].

Предикативні прислівники, яким відповідають англійські модальні дієслова, також часто вилучаються в англійських перекладах з української мови:

За його словами, «добре, що Україна сама себе не ізолювала», але при цьому «не повинно бути надмірних радощів, оскільки є проблема, з якою потрібно дуже серйозно працювати». [3] – *In his words, it is good that Ukraine chose not to isolate itself, but still there should be no euphoria because there are very serious problems to address 11*].

У перекладі можливість вилучення прислівника «потрібно» пояснюється тим, що він не несе в тексті перекладу основного смислового навантаження, а є лише стилістичним підсилювачем.

Вилучення в англійському перекладі дієприкметників та віддієслівних іменників пояснюється також тим, що вони не є ключовими смисловими елементами, а тільки зв'язують попереднє слово з наступними, роблячи українські речення стилістично закінченими:

Збитки, спричинені простроченням виконання, – збитки, яких зазнає банк (заставодержатель), якщо позичальник не повертає кредитні кошти у повному обсязі в обумовлений строк. [2: 45] – *Past due losses – losses incurred by the bank (pledgee) if borrower does not repay credit funds in full measure in due terms 9: 31*].

Тільки за цих умов основним результатом функціонування культури миру виявиться зміцнення основ суспільної солідарності, загальнонаціональної згуртованості. [5: 142] – *Only in these conditions, the peace culture may result in strengthening the foundations of social solidarity and national unity 10: 128–129*].

При вивченні даної теми викладач має наголосити на тому, що при здійсненні трансформації вилучення граматичних елементів, вилучаються лише ті елементи, які не несуть смислового навантаження в тексті оригіналу, а лише є зв'язувальними стилістичними одиницями. Буквальна б передача подібних зв'язок могла б порушити закони граматики і стилістики англійської мови.

У статті були розглянуті основні умови і причини здійснення трансформації вилучення граматичних елементів в українсько-англійському перекладі. Виділення зазначеної трансформації в окрему тему заняття з перекладу має сприяти кращому розумінню студентами сутності процесу перекладу та покращити їхні перекладацькі навички.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко В. Життя – п'єса, що написана господом // Президент: Міжнар. громад.-політ. жур. – К., 2002. – № 9. – С. 12-16.
2. Визначення розміру кредиту, що надається під заставу // Вісник Національного банку України. – № 1. – 2000. – С. 45 – 46.
3. Замятін В. Новий формат // День: Газета. – К., 2002. – № 216. – <http://www.day.kiev.ua/2002/216/nomer.htm>
4. Кузьміна К. А. Процес номіналізації як результат зменшення динамічної семантики в англійській та українській мовах (порівняльний аналіз англо-українських та українсько-англійських перекладацьких відповідників) // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. праць. – К.: Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2007. – Вип. 21. – Ч. 2. – С. 117 – 121.
5. Смолій В. Культура миру для сучасного світу // Політична думка – український науковий журнал. – К. – № 1-2. – 1999. – С. 141 – 144.

6. Сухенко К. М. Компрессия именных и глагольных структур при переводе с русского языка на английский: Автореф. дис.... канд. филол. наук / КГУ им. Т.Г. Шевченко. – К., 1973 – 25 с.
7. Хвильовий М. Я (Романтика) = Khvylovy M. My Being / Transl. from Ukr. by Tarnawsky G. // Modern Ukrainian Short Stories / Edited by George S. N. Luckyi. – Colorado; Englewood: Ukrainian Academic Press, 1995. – С. 114 – 145.
8. Bondarenko V. Life is a Play Composed by God // Президент = The President: Міжнародний громадсько-політичний журнал = International Social & Political Quaterly / tr. from Ukr. by V. Mylovzorov. – К. – № 9. – 2002. – P. 17 – 18.
9. Estimation of Size of Credit Extended against Pledge // Herald Digest of the National Bank of Ukraine / Transl. from Ukr. by Galina Golubeva, Hanna Kozachynska. – # 1. – 2000. – P. 31 – 32.
10. Smoli V. A Culture of Peace for the Modern World / Tr. from Ukr. by Oleh Savchyn // Political Thought: Ukrainian Political Science Journal. – К. – # 1-2. – 1999. – P. 127 – 130.
11. Zamyatin V. New Format: Tr. from Ukr. // The Day Journal. – К., 2002. – # 37. – <http://www.day.kiev.ua/2002/37/issue.htm>

УДК 808.03

Сезол Р. І.
(Київ, Україна)

**ПРОБЛЕМАТИКА АДЕКВАТНОСТІ ПЕРЕКЛАДУ ТЕКСТІВ
АНГЛІОМОВНИХ ТЕЛЕПРОГРАМ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ**
(*на прикладі перекладу «Новим каналом» серіалу «Баффі – переможниця вампірів»*)

Дослідження присвячене проблематиці перекладу українською мовою текстів англо-мовних телевізійних програм та проблемі адекватності перекладу зокрема на прикладі перекладу «Новим каналом» серіалу «Баффі – переможниця вампірів». Роботу проілюстровано прикладами, подано практичні поради для перекладачів та редакторів.

Ключові слова: адекватність, ампліфікація, відповідність перекладу, зміщення значення, невідповідність перекладу, симпліфікація.

Исследование посвящено проблематике перевода на украинский язык и текстов англоязычных телепрограмм и проблеме адекватности перевода, останавливаясь на примере перевода «Новым каналом» сериала «Баффи – победительница вампиров». Работа проиллюстрирована примерами, содержит практические советы для переводчиков и редакторов.

Ключевые слова: адекватность, амплификация, несоответствие перевода, симплификация, смещение значения, соответствие перевода.

This scientific work deals with problems and conceptions that haven't been studied before – translation of television texts from English to Ukrainian based on Ukrainian translation of Buffy the Vampire Slayer TV-Show, editor's work with such kind of texts. This work includes examples of translation and practice advises for translator and editors.

Keywords: adequacy, amplification, meaning displacement, translation conformity, translation inconformity, simplification.

© Сезол Р. І., 2008

Мова телевізійних програм, яка суттєво впливає на формування лексичного складу мови окремої людини, не досконала та потребує ретельного опрацювання фахівцями. На особливу увагу заслуговує переклад текстів телевізійних програм українською мовою, адже більшість продуктів сучасного телебачення виробляється в Сполучених Штатах Америки та потрапляє до глядачів після певної мовної обробки, яка далеко не завжди якісна та може не лише спотворити враження реципієнта від твору відеомистецтва, але й негативно вплинути на його мовний тезаурус.

Об'єктом дослідження став український переклад телекомпанією «Новий канал» одного з кращих телевізійних продуктів сучасності – серіалу-феномену американського телебачення «Баффі – переможниця вампірів» (далі – «БПВ»). Мова серіалу, який отримав велику кількість різноманітних нагород та премій, серед яких і премія за кращий сценарій, що визначають переможців за рівнем мовного наповнення текстів, була предметом дослідження багатьох фахівців провідних університетів світу і зараз має стати предметом дослідження і в Україні.

Перший переклад українською мовою створено телеканалом «Студія 1 + 1» 1998 року. Було опрацьовано перший та частину другого сезону – все, що вийшло на американському телебаченні на той момент. Переклад містив багато помилок, особливо у відтворенні реалій. Другий переклад українською мовою «БПВ» створено 2000 року телеканалом «Новий канал». Протягом чотирьох років перекладачі «Нового каналу» випускали нові серії, переклавши, таким чином, увесь серіал. Саме переклад «Нового каналу» було взято за основу даного дослідження.

У основу дослідження покладено картотеку, що налічує 530 карток. У роботу включено такі аспекти: зіставлення обсягу друготвору та першотвору і ступінь адекватності змісту друготвору та першотвору, особливості перекладу власних назв, фразеологізмів та емоційно-експресивної лексики.

Спробуємо дослідити відповідність українського перекладу оригіналу серіалу «БПВ» та зіставити першотвір і друготвір за обсягом відтворення одиниць. Особливості перекладу власних назв, фразеологічних одиниць і вигуків у «БПВ» буде подано в наступних частинах роботи, а зараз звернемо увагу на загальні тенденції.

Дослідження показало, що найбільшу складність для перекладачів становила класична англійська мова із елементами староанглійської (Руперт Джайлз), англійська з елементами «кокні» та американізмів, великою кількістю жаргонізмів та вульгаризмів (Костиль), типовий молодіжний американський жаргон, велика кількість вигуків і вокативних речень, насичення неологізмами (Зендер Харріс).

За обсягом відтворення одиниць першотвору в мові друготвору можна виділити такі різновиди:

- повна відповідність перекладу;
- неповна відповідність перекладу:
 - ампліфікація та шельмонтизація;
 - симпліфікація;
 - зміщення значення;
- повна невідповідність.

Проаналізуємо кожну групу.

Адекватний переклад, тобто переклад, що повністю відповідає оригіналу як за змістом, так і за стилістичними особливостями, становить приблизно 10% проаналізованих текстів. Наведемо декілька прикладів:

1. Оригінал: **Oh, here comes my Romeo.** – Переклад: *О, з'явився мій Ромео.*
2. Оригінал: **From the library. Where the books live.** – Переклад: *В бібліотеці. Знаєш, такий великий готель, де книжки мешкають.*

Неповна відповідність мові оригіналу складають приблизно 70% проаналізованого матеріалу.

Ампліфікація – збільшення кількості мовних знаків порівняно із оригіналом. Наприклад (підкреслено ампліфіковані елементи):

1. Оригінал: **New Girl!** – Переклад: *Новенька! Більше нічого не знаю.* (потрібно було залишити лише «Новенька!»).
2. Оригінал: **I'm weak.** – Переклад: *Я ще слабкий. Крові! Я хочу крові!* (хоча репліку говорить один із найстарших вампірів, але про кров на той момент серіалу не йдеться взагалі, він говорить про свій фізичний стан, все інше – додумано перекладачами).
3. Оригінал: **Hey, Cordelia!** – Переклад: *Корделіс! Королева спустилася на землю?* (навмисно додано образливе висловлення про героїню, якого немає в оригіналі).

Ампліфікація особливо шкодить перекладу текстів телевізійних програм – чим менша кількість знаків, що нашаровуються на оригінальний текст, тим краще сприймає реципієнт.

Шельмонтизація – перекручення авторського тексту перекладачем, велика кількість «відсебеньок». Шельмонтизацію можна розглянути як різновид ампліфікації, наведемо приклади:

1. Оригінал: **The Earth is doomed!** – Переклад: *Господи, бережи нас!* – змістовий аспект було перекладено, адже саме заклик до вищих сил з елементом зневіреності вкладено у вислів, але, водночас, для серіалу відіграє важливу роль той факт, що персонаж говорить саме про Землю як планету або вимір і про те, що вона «проклята», адже слово «прокляття» для містичного контексту є одним із основних, тому варто було подати такий варіант перекладу – *Господи, Земля таки проклята!* (збереження оціночного елемента та відтворення мовних одиниць).

2. Оригінал: **Into each generation a slayer is born, one girl in all the world, a Chosen one, one born with the straight and skills to hunt the vampires.** – Переклад: *Народилося нове покоління переможців вампірів. Одна дівчина, якій долею призначено відшукувати вампірів.* – Перекладач подав власний варіант, спотворивши думку про те, що Переможниця – «єдина у всьому світі» та відкинувши важливі аспекти опису її сили. Адекватний варіант перекладу: *У кожному поколінні народжується переможниця. Єдина у всьому світі дівчина, Обрана, що долею наділена силою та вмінням полювати на вампірів.*

3. Оригінал: **And then you have to suck their blood. It's like a whole sucking thing.** – Переклад: *Але якщо він хоче вас убити, то випиває всю вашу кров до краплини.* – Перекладач додає метафору «випити до краплини», якої не було в оригіналі, і спотворює авторський текст, який, до того ж, містить пояснення до власне міфологічного аспекту серіалу – як людина стає вампіром (спочатку людину кусає вампір, потім людина випиває кров того самого вампіра). Адекватний переклад: *А потім ти повинен випити їх кров. Виглядає так, ніби всі тільки роблять, що п'ють.*

Редактору варто звертати особливу увагу на шельмонтизацію для того, щоб запобігти спотворенню авторського тексту, особливо зі стилістичного боку, та зберегти стилістичну тотожність тексту оригіналу та тексту перекладу.

Симпліфікація – навмисне зменшення кількості мовних знаків під час перекладу. Наприклад (підкреслено частини, які було скорочено у тексті оригіналу):



1. Оригінал: **Can you help me out tonight, please, be my study buddy?** – Переклад: *Допоможеш мені?* (адекватний переклад – *Будь ласка, допоможеш мені ввечері, повчися разом зі мною?*).

2. Оригінал: **So, what do you do for fun, what do you like in a man, let's her it!** – Переклад: *Ну, розповідай, як ти любиш розважатися?* (адекватний переклад – *Ну, розповідай, як ти розважаєшся, що тобі подобається у чоловіках!*)

3. Оригінал: **Sorry, that's incorrect. But you do get this lovely watch and a year's supply of Turtle Wax.** – Переклад: *Помилочка, я хочу зовсім іншого!* (адекватний переклад – *Вибачте, помилочка! Але ви отримуєте цей чудовий годинник та річне забезпечення «Воску для черепах»*).

Зміщення значення відбувається тоді, коли перекладачами із синонімічного ряду було обрано неправильний відповідник. Така помилка міститься навіть у перекладі назви серіалу – староанглійське слово «to slay» означає «винищувати ворога, вбивати», українське дієслово «перемогати» означає «вигравати бій, долати суперника, долати перешкоди і виходити переможцем із труднощів» і не обов'язково містить відтінок значення, що вимагає повного фізичного знищення ворога, адже перемогти можна у грі в шахи. У такому випадку відповідником до дієслова «to slay» мало стати українське дієслово «винищувати», що позначає «нищити ворогів, вбивати», а назва мала перекладатися як «Баффі – винищувачка вампірів».

Повна невідповідність перекладу, тобто відсутність у друготворі певного фрагменту першотвору, становить близько 20% проаналізованого тексту. Наведемо приклади:

1. *Cordelia been really nice... to me anyway, but, um, I kinda have this burning desire not to flunk all my classes.* – речення, що залишилось неперекладеним, характеризує одразу двох персонажів – Корделію та Баффі – і є важливим для подальшого сприйняття.

2. *One girl in all world, a Chosen One...* – частина речення важлива не лише для поданого конкретного прикладу, а й для сприйняття всього твору.

3. *I'm a big reader. Did it mention in my transcripts?* – без перекладу залишилась характеристика головного персонажу серіалу.

4. *There's a traitor here beneath my breast. And it hurts me more than you've ever guess.* – неперекладеною залишилась частина пісні, що несе метафоризовану характеристику почуттів одного із персонажів.

Таким чином, переклад «Нового каналу» не можна назвати адекватним, але для того, щоб виявити причини виникнення помилок та шляхи їх усунення, потрібно детально проаналізувати ті об'єкти перекладу, які викликають найбільше проблем та суперечливих питань. У цьому розділі було подано спробу проаналізувати невідповідності в перекладі загалом та на конкретних прикладах ампліфікації, симпліфікації, шельмонтизації, зміщення значення та неперекладених одиниць оригіналу, зазначити типові помилки перекладачів і виокремити тенденції для запобігання таким помилкам у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зарицкий М. С. Переклад: створення та редагування. – К. : Парлам. вид-во, 2004. – 120 с.
2. Чуковский К. Высокое искусство. – М. : Книга, 1988. – 400 с.
3. Влахов С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1986. – 416 с.



4. Ваксмахер М. На страже двух богатств // Редактор и перевод : Сб. статей. – М. : Книга, 1965. – С. 23–32.
5. Галь Н. Слово живое и мертвое. – М. : Книга, 1979. – 212 с.
6. Коптілов В. Теорія і практика перекладу : Навч. посіб. – К. : Юніверс, 2003. – 280 с.
7. Кундзіч О. Л. Творчі проблеми перекладу. – К. : Дніпро, 1984. – 264 с.
8. Новий англо-український словник / За ред. М. І. Балла. – К. : Чумацький шлях, 2000. – 700 с.
9. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика. – М. : Международ. отношения, 1974. – 216 с..
10. Adams M. Slayer Slang. A Buffy the Vampire Slayer Lexicon. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 310 p.
11. Concise Oxford Dictionary. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – 1728 p.

УДК 821.111-3 Лон7.07

Петренко Н. М., Світлична О. Р.
(Дніпропетровськ, Україна)

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ АНГЛОМОВНОГО ПИСЬМОВОГО ТЕКСТУ В УМОВАХ МІЖМОВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

У статті мова йде про особливості побудови письмового тексту в процесі міжмовної комунікації. Аналізуються причини двозначності письмових текстів, як продукту усних висловлювань.

Ключові слова: міжмовна комунікація, інтонація, писемна мова, висловлення.

The article deals with peculiarities of producing written text in the context of interlanguage communication. Reasons of structural ambiguity of written text presentation as a product of oral intercourse have been analysed.

Key words: language intercourse communication, intonation, written language, utterance.

У зв'язку з інтенсивним міжнародним співробітництвом увага вчених все більше повертається до проблеми мовного спілкування в умовах міжмовної комунікації. У зв'язку з низькою мовною культурою все частіше спостерігаються випадки, коли усна іншомовна інформація (наприклад, під час переговорів, конференцій, доповідей, тощо) фіксується в писемній формі, тобто в тексті, який є результатом перекодування інформації в умовах міжмовної комунікації і на письмі передається неоднозначно. Якщо брати до уваги, що письмовий текст як продукт міжмовної комунікації повинен бути комунікативно еквівалентним усному тексту оригіналу, а саме володіти потенціальним регуляторним впливом на декодуючих, аналогічним тому впливу, який має текст в усній формі презентації, то виникає проблема побудови письмового текста, який би був в першу чергу таким, що виключав би розбіжність в комунікативному сприйнятті письмової інформації декодуючим. Вивчення літератури виявило, що більшість методистів, що займаються питаннями дослідження писемної мови в умовах міжмовної комунікації, досліджують ті сторони письмових висловлень, що в однаковій мірі характерні і для монологічних висловлень в усній формі (закономірність побудови синтаксичного цілого, логічна струн-

© Петренко Н. М., Світлична О. Р., 2008

кість висловлення, композиція та ін.), або ж дослідження писемної мови цілком зводиться до дослідження визначених функціональними стилями. При цьому не враховується, що у письмових за формою висловленнях можуть використовуватися стилі «максимально наближені по використанню мовних засобів і максимальному віддалені» [1: 155].

При цьому досліджуються ті специфічні аспекти писемної мови, що мають істотне значення для будь-якого стилю. Зокрема встановлено, що при перекодуванні учасник міжмовної комунікації не завжди правильно, з багатьох причин, визначає комунікативний центр усного висловлювання, помиляючись у виборі мовних засобів побудови висловлювань на письмі, хоча усний варіант мови оригіналу був сприйнятий адекватно. У зв'язку з цим ми ставимо перед собою завдання навчити студентів в умовах міжкультурної комунікації створенню на письмі такого тексту, який буде адекватно сприйнятий декодуєчим.

Актуальною розробка цієї теми нам здається ще і тому, що, як неодноразово відзначали самі працівники перекладацького корпусу ЄС, останнім часом при збільшенні потреби в письмових текстах, що є продуктом усних виступів або висловлювань (доповідей, інтерв'ю, статей тощо), відповідно збільшилася і кількість текстів перекодованих з усних висловлювань, зміст яких може трактуватися неоднозначно. Наскільки нам відомо, труднощі сприйняття писемної мови обумовлені тим, що інтонаційні засоби оформлення цільового завдання висловлювання, які можуть бути відновлені при сприйнятті письмового тексту, не завжди знаходять належне формально-граматичне вираження, і це часто може бути однією з причин створення двозначних висловлювань на письмі.

Інтонація є не тільки засобом оформлення висловлювання як мовної одиниці, але і засобом зв'язку і членування. У багатьох випадках інтонаційне оформлення створює надмірність засобів передачі комунікативного завдання. Так, інтонаційне оформлення речення *It was he who took shrewd advantage of our race* є додатковим засобом вираження значеннєвого змісту висловлення, оскільки значеннєвий центр висловлення уже виділений за допомогою конструкції *it is (was)... that (who)*. Однак дуже часто інтонація є єдиним і основним засобом передачі комунікативного завдання. Наприклад, речення *She supports the resolution of the United Nations to impose an embargo on arms to South Africa* може, в залежності від місця логічного наголосу, мати різні комунікативні цілі: \downarrow *She supports the resolution of the United Nations to impose an embargo on arms to South Africa*; *she* \downarrow *supports the resolution of the United Nations to impose an embargo on arms to South Africa* і т. д. Відповідно у писемній формі вищезазначені висловлювання перекладаються, як: «Саме вона підтримує резолюцію ООН про впровадження ембарго щодо постачання зброї у Південну Африку», та «Вона все ж підтримує резолюцію ООН про впровадження ембарго щодо постачання зброї у Південну Африку». В умовах міжмовної комунікації необхідно знайти характерні для мови перекладу мовленнєві засоби для відтворення перш за все логічного наголосу, таким чином забезпечуючи комунікативну рівнозначність.

Перелічені вище специфічні засоби усного мовлення, за допомогою яких досягається висока ефективність обміну інформацією, у писемній мові відсутні. Однак в процесі міжмовної комунікації це не знімає з учасника цього процесу обов'язок створювати сприятливі умови для діяльності реципієнта (у даному випадку читаючого): мова кодуєчого в умовах письмової презентації повинна бути як однозначною так і легкою для читання. І, як буде показано нижче, писемна форма мови має для цього достатні можливості. Але, якщо кодуєчий не знає відповідних засобів писемного коду мови перекладу, або не вміє

користуватися ними, це часто приводить до створення двозначних висловлювань. Так, речення *Senate approved the law* можна прочитати з трьома варіантами фразового наголосу. Найбільш ймовірне прочитання даного речення – з логічним наголосом на присудку. Але якщо «новим» у дійсності є підмет *Senate* або доповнення *law*, то поза контекстом, що знімає протиріччя між граматичною і комунікативною структурою висловлення, декодууючому або прийдеться переречити речення з метою логічного аналізу мовної ситуації, або вдасться до синтаксичного аналізу відповідних сегментів тексту і знайти цей засіб. У результаті продуктивність праці декодууючого знижується, його увага відволікається від значеннєвої сторони висловлень, і, як наслідок, утруднюється адекватне сприйняття тексту.

Свідомо або інтуїтивно учасники міжмовної комунікації знають специфічні засоби писемного коду, про які йде мова. Але це ще не є гарантією того, що в письмовому тексті, що створений людиною, яка знає ці засоби, двозначні висловлення відсутні, тому що далеко не всі вміють користуватися цими засобами, а більше того знаходити еквіваленти у мові перекладу.

Труднощі використання засобів, що виключають різночитання тексту, обумовлені специфікою контексту спілкування в умовах міжмовної комунікації, що полягає в тім, що в процесі сприйняття усної інформації рецепієнт одержує інформацію йдучи від звукового оформлення думки до реалізації цієї думки засобами писемного коду мови перекладу. Оскільки той, хто пише, при перекодуванні висловлень у писемній формі йде від думки оформленої в звуковому коді до форми, йому важко оцінити ситуацію сприйняття тексту, тобто бачити текст «очима читаючого», який, як відомо, йде від форми і думки оформленої в писемному коді. Розуміння мови являє собою «аналіз і синтез елементів думки, тобто понять і суджень, фіксовані і матеріальні засоби мови, які відображають предметні відносини дійсності». Навіть при переречуванні тексту, за допомогою якого кодууючий здійснює контроль написаного, він, не вмючи дивитися на текст із позиції декодууючого, часто не бачить неоднозначності своїх висловлень і не створює досить сприятливих для сприйняття його думок умов.

Той факт, що кодууючий не помічає при переречуванні неоднозначності своїх висловлювань викладених на письмі, може бути пояснений тим, що при трансформації з одного коду в інший, не всі процеси присутні у створенні висловлювань на письмі, є однаково контрольованими. Виділення в умовах перекодування за допомогою логічного наголосу елемента, що несе найбільше комунікативне навантаження, іноді є настільки сильним, що продовжує залишатися у свідомості кодууючого письмовий текст навіть тоді, коли він переречує своє речення. У результаті процес виділення комунікативного центра висловлення за допомогою логічного наголосу і співвіднесення його з засобами писемного коду, тобто процес перекодування усного висловлювання в письмове, залишається неконтрольованим.

Труднощі створення рівнозначних письмових висловлювань обумовлюються тим фактом, що в багатьох випадках синтаксичні (у широкому змісті) засоби, що не є для усного мовлення специфічними, тобто існуючі як в усному, так і в писемному коді, використовуються в усному мовленні рідше, ніж засоби специфічні. Так, для оформлення комунікативної спрямованості усних висловлювань логічний наголос і паузи використовуються набагато частіше, ніж інші засоби (під логічним наголосом при цьому розуміється комунікативно обумовлений фонологічний сигнал реалізації предикативного зв'язку в усному закінченому повідомленні).

Думка про труднощі сприйняття писемної мови у зв'язку з її інтонаційною недостатністю не раз висловлювалась у вітчизняних і закордонних дослідженнях.

Про провідні засоби в писемній мові в зв'язку з її інтонаційною недостатністю докладно писав Л. В. Щерба. Діакритичні знаки, словопорядок і пунктуацію він кваліфікував як головні, опорні ознаки писемної мови, що визначають інтонаційне оформлення її при прочитанні.

Важливість і необхідність рішення даного питання в плані актуального синтаксису була підкреслена В. В. Виноградовим ще в 30-х роках.

Спроба знайти відповідності між інтонаційними засобами і письмовими засобами вираження думки була здійснена А. М. Пешковським, що обґрунтував важливість проблеми, яка, однак, не одержала достатнього висвітлення в його дослідженнях. Вказуючи на те, що ритмоінтонація відіграє найважливішу роль і для деяких словосполучень є єдиною формальною ознакою, А. М. Пешковський не зупиняється на розгляді мовленнєвих засобів, що могли б на письмі передати те, що однозначно передається за допомогою інтонації в усному мовленні. У цьому плані він лише вказує на роль зворотного порядку слів і на особливе значення першого й останнього місця в словосполученні.

Щодо того, які мовні засоби є головними і визначають чіткість сприйняття комунікативного завдання письмового тексту, серед вчених, що займаються даним питанням, єдиної думки немає. Одні відзначають як опорні ознаки писемної мови лексичні засоби, інші – пунктуаційні, треті – граматичні.

На наш погляд, не можна віддавати перевагу якомусь одному виду зазначених засобів, тому що семантика сприйняття письмового тексту визначається комплексом лексичних, пунктуаційних і граматичних засобів. Порожджуючи письмові висловлювання в процесі перекодування, декодує, в яких не сформовані відповідні навички й уміння писемної мови, часто оформляють свої висловлювання відповідно до норми побудови усного мовлення. Однак, щоб ціль висловлювання була адекватно реалізована на письмі, необхідно постійне порівняння засобів, що використовуються, з тим наміром, який виражається, причому таке зіставлення повинне мати місце насамперед у структурному оформленні, тому що поняття, які виражаються, будуть для усної і писемної мови однаковими.

Досить широке обговорення питання про засоби реалізації інтонації в письмовому тексті здійснювалось останнім часом в американській лінгвістиці. А. Марквардт, даючи лінгвістичну характеристику писемної мови, підкреслює, що потрібно вивчати ті засоби оформлення писемної мови, що використовуються в ній для компенсації відсутніх інтонацій, наголосу і тонального з'єднання. Дж. Лорд запровадив такий термін, як «писемний наголос» (written stress), підкреслюючи тим самим мету свого дослідження, що полягає в винаходженні відповідностей між інтонаційними засобами вираження комунікативного завдання в усному мовленні й аналогічних засобах у писемному. До писемного наголосу він відносить словесне розширення інформації (expansion), пунктуацію, порядок розташування слів і складів (contouring and syllable control).

У світлі викладеного досить актуальним представляється дослідження цієї сторони методики навчання писемної мови, що забезпечувала б тих, хто приймає участь у міжмовній комунікації, специфічними засобами писемного коду, що компенсують у ньому насамперед відсутність «акцентованості», – тобто засобами інваріантного, з погляду змісту, перекодування усних висловлювань на письмі з метою створення сприятливих умов для діяльності декодуєчого в умовах міжмовної комунікації. На жаль, проблема

навчання тим специфічним засобам писемної мови, за допомогою яких – незалежно від стилю – можна уникнути синтаксичної двозначності, що змушує читача перечитувати письмові висловлювання, надавати їх синтаксичному або значеннєвому аналізу залишається поза полем зору дослідників, що займаються методикою викладання іноземних мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Латышев Л. К., Семенов А. Л. Перевод: Теория, практика и методика преподавания: Учеб. пособие для студ. перевод. фак. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 192с.
2. Roger T. Bell. Translation and translating. London and New York, Longman, 1998

УДК 811.111

*Головенко К. В.
(Кіровоград, Україна)*

КОНЦЕПТИ ‘ЗЕМЛЯ’, ‘ШЛЯХ’ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ТА ЇХ ВІДЗЕРКАЛЕННЯ В АНГЛОМОВНОМУ СВІТОСПРИЙНЯТТІ

Стаття присвячена когнітивному аспекту мови, а саме: яким чином національно-марковані концепти української культури віддзеркалені в англомовній на основі метафори. Розглянуті питання проливають світло на специфіку та взаємодію національних мов і культур.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, концепт, національно-маркований концепт, менталітет, українська та англомовні культури.

Статья посвящена когнитивному аспекту языка, а именно: каким образом национально-маркированные концепты украинской культуры отображены в англоязычной на основе метафоры. Рассмотренные вопросы проливают свет на специфику и взаимодействие национальных языков и культур.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, национально маркированный концепт, менталитет, украинская и англоязычная культуры.

The article is dedicated to the cognitive sphere of the language, it tells about the way the national concepts of the Ukrainian culture are reflected in the English one based on metaphor. The questions touched upon throw light on the peculiarities and interconnection of the national languages and cultures.

Key words: cognitive linguistics, concept, nationally marked concept, mentality, Ukrainian and English-speaking cultures.

Зіставне вивчення мовних картин світу набуває особливої актуальності в сучасній лінгвістиці, оскільки саме такий підхід найяскравіше змальовує закономірності функціонування ментально-мовного інформаційного простору різних народів. Дослідженням особливостей людського пізнання займається, зокрема, когнітивістика.

Когнітивний підхід сформувався у західній лінгвістиці [1: 275], його представниками вважають Дж. Лакоффа, Р. Ленекера, Ч. Філлмора, Л. Талмі тощо. В Росії в руслі когні-

тивної лінгвістики працюють Н. Д. Арутюнова, А. П. Бабушкін, А. Д. Белова, С. Г. Воркачев, С. А. Жаботинська, Є. С. Кубрякова, О. А. Селіванова, Ю. С. Степанов, І. А. Стернін, А. Н. Баранов, І. М. Кобозева, Є. В. Рахіліна та інші. Активно розвивається вказана наукова парадигма у межах української лінгвістики [2; 3; 4].

Одним із важливих термінів когнітивної лінгвістики є термін *концепт*. Загалом, простежується значна кількість підходів до розуміння цього поняття. Наприклад, за О. Кубряковою, концепт – це «термін, який слугує для пояснення одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, що відображає знання та досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку (*lingua mentalis*), усієї картини світу, відображеної у людській психіці» [5: 90–93]. Таке розуміння концепту пропонується у працях В. Телія [6: 94–95], О. Селіванової [3: 77]. С. Воркачов пропонує розуміти *концепт* як одиницю колективного знання / свідомості (що скеровує до вищих духовних цінностей), має мовне вираження і відзначена етнокультурною специфікою [7: с.47]. В. Телія теж наголошує на тому, що концепт обов'язково матиме національно-культурну специфіку [6: 96]. Виявити, зокрема, специфіку концепту – мета лінгвокультурологічного зіставлення мов.

Концептуальна інформація існує в свідомості людини у вербальному і невербальному вигляді, але концепти завжди мають мовний вираз, тому аналіз мовних явищ допомагає проникнути в концептуальну систему [8]. О. Селіванова вважає, що «спільним для всіх концептуальних досліджень є пошук деякої структури, проміжної мови...» [3: 124]. Тож, існує засіб дослідження концепту: він знаходить своє вербальне відображення завдяки одиницям різних мовних рівнів: лексем, фразеологізмів, приказок, афоризмів. Одне з центральних місць при цьому належить процесам метафоризації. Метафора пронизує все наше повсякденне життя і проявляється не тільки в мові, але й в мисленні та дії. Вивчаючи метафору – вивчаємо розум (*brains come to understand themselves*) [9: 79].

Досліджуючи мовні явища, не можна не помітити впливу позамовної дійсності, яка через посередництво колективної етнічної свідомості впливає на мову, моделюючи способи осмислення етносом реального світу і визначаючи специфічні параметри позначення цього світу в певній сітці «матеріальних координат». Тож, будь-яка національна мовна картина світу містить в собі концепти, притаманні певному народу. Національно-марковані концепти виступають носіями і виразниками етнічно зумовлених нюансів світосприйняття, світоосмислення та світооцінки. Вони спроможні дати уявлення про культуру, представити найосновніші особливості даного етносу. В центрі нашої уваги – втілення українських концептів 'земля' й 'шлях' на мовному (метафоричному) рівні, та їх віддзеркалення в англійській культурі. При цьому необхідним завданням є відкрити спільні й відмінні когнітивні особливості світоглядів, розкрити механізми свідомості англійського суспільства. Результати дослідження розкриють національну своєрідність мов в реалізації аналогічних соціальних замовлень. Таке співставлення розкриває природу мови, є важливим для вивчення процесу комунікації.

Безумовно, такий важливий географічний чинник, як безмежні простори родючої землі, не міг не вплинути на формування зайнятості народу, культуру і, врешті, на ментальність. Відомі етнопсихологи неодноразово звертали увагу на прив'язаність української людини до землі. «Насамперед є виразно підкреслена хліборобність нашої вдачі, тобто її пов'язаність із землею» [10: 33]. Як стверджує В. Янів, «фактом є те, що селянську психіку ми справді зберегли, а селяни таки в основному працювита й запопадливі» [11: 16]. Однак, дослідники української психології та культури справедливо зауважують,



що «селянськість нашої вдачі – це не обмежена периферійність, а глибока почуттєвість, інтимне розуміння природи та спільність з нею» [12: 22]. Згрупувавши метафори, що виникають при описі землі, спостерігається модель живого організму – земля *родить, годує, віддає й повертає*. Людина й земля – одне ціле: вона *вростає / прикипає до неї* від своїх переживань, *видирає з-під неї*, не зважаючи на труднощі, *не чує її під собою* від щастя, *тупить в неї очі* від сорому, *провалюється крізь неї*, зникнувши, *вирастає з-під неї*, раптово з'явившись, *рівняє із землею / змітає з лица землі*, знищуючи, *втоптує в неї*, зганьбивши. *Топтати землю* означає жити, а *лягти у неї, вінчатися з нею* – померти. Український народ не сприймає землю, земельку, земельню як нейтральний об'єкт, а наділяє її власними характеристиками: *лагідна, люта, свята, грішна, вагітна, родюча, горда*. Всі ті значення, які в українській мові втілені в багатозначному слові земля, в англійській мові теж передаються багатозначними словами, але декількома: *earth, land, ground, soil*. В деяких випадках вони можуть замінити одне одного, проте, не в усіх. Земля-планета, земля-грунт позначається словом *earth*, (*soil* є синонімом до *землі-грунту*), поверхня землі, її ділянка – *ground*, а земля-суша, земля-країна, земля-власність – словом *land*. Ці слова також можуть брати участь у метафоротворенні, та їх внутрішня форма має інший відтінок. *Cost earth* (коштувати купу грошей), *burn the earth* (мчати щодуху), *gain / lose ground* (робити / втратити успіх), *stand one's ground* (відстоювати погляди), *hold ground* (утримувати позиції), *give ground* (відступати), *break fresh ground* (прокладати нові шляхи), *work into the grounds* (забагато працювати). Особливістю є широке вживання в англійській мові, особливо в американському варіанті, метафоричних сполук типу *dreamland, fairyland, never-never land, promised land, wonderland, land of milk and honey*. В такому контексті земля – це ніби територія, яку можна ділити та шукати, адже вона – це, насамперед, успіх, гроші, казка, мрія. Власне, британці інакше ставляться до землі. Це – нація, яка живе на острові, поняття *island* та *sea* у значенні домівки, широко використовуються в метафоричних сполуках: *tight little island* – тісний маленький острів, *lonely island* – одинокий острів, *desert island* – покинутий острів, *sea-born* – народжений морем, *mistress of the seas* – володарка морів, морська держава. Власний будинок британці називають фортецею і щільно його охороняють (*my home is my castle*). Подібно, в українській культурі – земля є «енергетичним квантом ментального поля нації» [13: 311], вона *сходиться клином*, до неї *прирастають, засівають слізьми, зрошують кров'ю і потом, уклоняються*, адже вона – *мати*.

Суттєву функцію в українському образі світу виконує концепт 'шляху'. Він зв'язує і опосередковує собою цілу низку символів, що виражають принципи людського буття: волю, долю, добро, зло, горе, надію, тощо. Шлях – це частина обмеженого простору, але така, що виводить людину за його межі, у простір новий, безмежний, небезпечний [14: 18]. Це – унікальна лінія руху, пов'язана з ідеєю початку і кінця, звідси – життєвий шлях. *Обираючи стежку в житті, людина виходить на самостійний шлях, пробиває його, прокладає, торує, зрошує кров'ю, стає на правильний або невірний, кривавий, слизький шлях. Мати свій шлях* означає виявляти власну особистість, тому на нього *наставляють, показують або відрізають, збивають, прибирають, перетинають, загороджують, звертають, сходять*. Подорожуючи, людина *міряє шляхи, шлях стелиться*; життєві шляхи людей або *перетинаються, не заростають*, або, навпаки, *розходяться*. Як і у відрізка прямої, у цього концепту можуть бути початкові і кінцева точки, середина і друга половина, початковий і кінцевий періоди. Уявлення про шлях як ланцюг періодів, організованих за принципом контрасту (злети, падіння, горе і радіші) відображають його



характеристики типу *простий, незвичайний, великий, звивистий, битий / уторований, утоптаний, устелений квітами, крутий, нелегкий, складний, важкий, тернистий, темний, укритий кістками*. В англійській найближчі по значенню *path* та *way*, крім головних значень руху уперед, напрямку, курсу, маршруту, мають специфічні другорядні – лінії поведінки (*follow the path of duty* – додержуватись обов'язку, *change / mend ways* – зупиняти погану поведінку), а також плану, прогресу (*career path* – кар'єрний ріст, *be in a fine way* – процвітати). Отже, в українській культурі шлях – це обране земне життя, складеність із ланцюга подій, в англійській – це кроки й дії до розвитку й успіху нового майбутнього, та в обох випадках концепт наближує до розуміння специфіки національного менталітету та вдачі.

Таким чином, когнітивна парадигма є однією з перспективних ланок та напрямків лінгвістичної науки сьогодення. Когнітивна лінгвістика оперує одиницями, до того ж особливими по своїй природі: вони є провідниками різноманітної інформації та повністю або частково матеріалізуються в мові. Для найменування цих одиниць закріпився термін концепт. Незважаючи на різні підходи до тлумачення терміну, його сутність залишається досить ясною: це – фрагмент знання, досвід особистості, що включає як мовну, так і позамовну інформацію. Нашарування національно-культурних концептів приводить до нашарування символічних рівнів менталітету, а в мові – до метафоризації символізованих одиниць. Метафори є свідками розвитку асоціативних зв'язків та художньої уяви у носіїв різних мов, а також функціонують в якості посередника між людським розумом та культурою. Концептуальна ознака метафори надала можливість провести аналіз, який мав на меті, з одного боку, дослідити національно-культурні концепти української культури (земля, шлях), з іншого – простежити чи мають вони місце в англомовному світі. В ході зіставлення ближчими по змісту для обох культур виявився концепт 'земля' (насамперед, в британському варіанті). Концепт 'шлях' має відмінне семантичне наповнення. Така різниця зумовлена власне мовними, психолінгвістичними, соціолінгвістичними чинниками.

Проведене дослідження доводить, по-перше, твердження про те, що свідомість – факт національно-культурного спадку, по друге, правомірність поняття національної самосвідомості – усвідомлення особистістю себе часткою певної національної спільноти та оцінка себе як носія національних цінностей, що склалися у процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності

Перспективним вважаємо подальше вивчення концептуальних систем та їх зіставлення на матеріалі різних мов. При цьому необхідно пам'ятати, що концептосфера представляє собою не статистичну, а динамічну, постійно змінну структуру. Зі зміною історичних, географічних, соціальних та інших умов змінюється значимість тих чи інших концептів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рахилина Е. В. Когнитивная семантика: История. Персоналии. Идеи. Результаты // Семиотика и информатика. Сб. науч. статей. Вып.36. – М., 1998. – С. 274–323.
2. Жаботинская С. А. Концептуальный анализ: Типы фреймов // Вестник Черкасского университета, 1999. – Вып. 11. – С. 3–20.
3. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология. – К., 2000. – 248 с.

4. Радзієвська Т. В. Іменники думка, гадка, ідея: до проблеми опису концептів ментального поля // Лінгвістичні дослідження. Зб. наук. праць. – Вип. 6. – Харків, 2001. – С. 33–37.
5. Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996. – 245 с.
6. Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996. – 286 с.
7. Воркачев С. Г. Концепт Счастья: понятийный и образный компоненты // ИАН. – 2001. – Т. 60. – № 6. – С. 47–58.
8. Семенкина Н. А. Концепты и их связи в тексте // Текст и дискурс: традиционный и когнитивно-функциональный аспекты исследования. Сборник науч. трудов. – Рязань, 2002. – С. 106–114.
9. Pribram K. 'Metaphors to Models: the use of analogy in neuropsychology' in *Metaphors in the History of Psychology*, edited by David E. Leary. – Cambridge University Press, 1990. – С. 79–103.
10. Янів В. До систематизації поглядів І. Мірчука на українську людину // Збірник на пошану І. Мірчука. УВУ. – Т. 8. – Мюнхен – Нью Йорк – Париж – Вінніпег, 1974. – С. 187–188.
11. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен. 1993. – 217 с.
12. Лобур Н. В. Культ землі в українській мові // Дивослово. – К., 1996. – № 3. – С. 22–23.
13. Маринюк В., Доля В. Ментальне поле національної свідомості // Науковий збірник УВУ. – Т. 16. – Мюнхен – Львів, 1993. – С. 311.
14. Радзієвська Т. В. Концепт шляху в українській мові: поєднання ідей простору і руху // Мовознавство. – 1997. – № 4/5. – С. 17–26.
15. Великий тлумачний словник сучасної української мови. / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь; ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
16. Longman Dictionary of Contemporary English. – London: Pearson Education Limited, 2003. – 1950 p.
17. Webster New Twentieth Century Dictionary of the English Language. Second Edition. – New York: The World Publishing Company, 1963. – 2129 p.

УДК [811.161.2 + 811.162.4]’373.45

Милла Любомира
(Пряшів, Словаччина)

УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКА ЛЕКСИЧНА ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ

У статті розглядаємо українсько-словацьку лексичну інтерференцію на прикладах зоологічної лексики та термінології, пов’язаної з годівлею тварин, українських говорів Східної Словаччини. У зв’язку з економічними перетвореннями в сільському господарстві зникають старовинні діалектні назви, і замість них вживається калькована чи словацька термінологія. Об’єктом нашого дослідження є живі народні назви записані в 80-ти селах Східної Словаччини.

Ключові слова: *лексика спільнослов’янського походження, проникнення, словацька термінологія.*

In the article we compare cattle-breeding and zoological vocabulary of Ukrainian dialects in Eastern Slovakia with Slovak terms. Modern forms of agriculture, using machines and modern technologies, caused many dialects to lose original cattle-breeding and zoological terms, or to replace original terms with Slovak terms. The basis of our research is lexical material from dialects of 80 Ukrainian villages in Eastern Slovakia.

Key words: *common Slavonic origin, penetration, Slovak terms.*

Українсько-словацьку лексичну інтерференцію розглянемо на прикладах тваринницької лексики, оскільки зоологічна лексика та термінологія, пов’язана з годівлею тварин, належить до найстаршої лексики українських говорів Східної Словаччини. Об’єктом нашого дослідження є живі народні назви скотарської та зоологічної лексики, вживані в наш час українцями Східної Словаччини. Обстеження було нами виконано у 80 селах, що представляє порівняно густу сітку українських чи змішаних (українсько-словацьких) сіл 15 округів Східної Словаччини.

Переважна більшість лексики є спільнослов’янського походження. Вона наявна в більшості слов’янських мов без виразних національних рис якоїсь окремої мови: *пес*, *коза*, *цап*, *баран* і т. п.

Більшість праслов’янської лексики вживається у фонетичному чи морфологічному вигляді, властивому окремим мовам. Фонетичні та морфологічні ознаки української мови наявні у лексем: *порос’а*, *порос’атко*, *собака*, *жерéбец’*, *жеребни’ца*, *кіт*, *кітка*, *кертн’ца*, *кърти’ца*, *їїжак*, *їжак* і т. д.

У лексиці українських говорів Східної Словаччини, пов’язаній з годівлею великої рогатої худоби, є ряд іншомовних запозичень. Значне місце займають мадяризми: *гул’а* «стадо», угорське *gulya* «стадо великої рогатої худоби»; *кефа* «щітка», (угорське *kefe* -іd. [7: 507]; *чінгів*, *чінгів* «дзвіночок» угорське *csengő* «дзвінок» [7: 146]; *фоїт* «невелике стадо великої рогатої худоби» (угорське *fout* «стадо овець»; *фáташ* «знак від удару» (угорське *fohász* «зітхання, стогін» [7: 342]; *бóтар*, *бýтар*, *бýнтар’* (угорське *bogár* «жук»

[7: 117]; [6 (1: 220)]; [1: 203], *váloų*, *val'ŭ* для худоби (угорське *vályú* «корито для худоби» [6 (1: 326)]).

Серед іншомовних запозичень у лексиці, пов'язаній з годівлею великої рогатої худоби, зустрічаємо східно-романські нашарування: *ruméřati*, *ruméřáni* «повторно пережовувати проковтнуту їжу» (румунське *rumega* -id. [14: 524]; [10: 327]; *царок* «загороджене місце, загородка в хліві, напр. для телят» [3 (1: 423)] (румунське *tars* «зимовий загін для телят»).

Згадані запозичення поширені і на Закарпатті вздовж карпатських хребтів і поєднані з «волоською» колонізацією Карпат.

У лексиці українських говорів Східної Словаччини, пов'язаній з годівлею великої рогатої худоби, зафіксовано декілька германізмів: *гурт* «стадо великої рогатої худоби або група свійських тварин» (німецьке *hurt* «загін з сплетеного пруття», польське *hurt* «стадо, загін для худоби»).

Серед запозичень найбільшу кількість становлять словакізми. Вплив словацької мови на лексику українських говорів Східної Словаччини проявляється тим, що для деяких лексем під впливом словацької мови відсутнє повноголосся: *крава* (Ганигівці, округ Пряшів), *прасница* (в деяких населених пунктах Старолюбовнянщини); *праш'а* – Вавринець, Матяшок, Гінківці, Удол, Малий Липник, Київ (і *праш'атко*), Ганигівці, Завада, *праш'атко* – Ряшів, Лівівська Гута, Шариський Ястреб, Завадка (округ Пряшів), *праш'атко* – Київ (і *праш'а*); *пасви'ско*, *пасви'с'ко*, *пасвіско* (Ондавка, Гельцманівці і *пасвіско*, Порач і *пасви'на*); *жербец* (Курів, Реґетівка, Лівівська Гута, Ториськи, Борів, Рокитів, на Старолюбовнянщині, Ганигівці округ Пряшів), *жер'б'я* (Гавай, Дубова округ Свидник); *жер'бл'а* (Ториськи, округ Списька Нова Весь, Сташківці, Якуб'яни), *крет* (Старолюбовнянщина). У деяких випадках зустрічаємось із збігом приголосних, який характерний для словацької мови, наприклад: *паствіско* (Гельцманівці); *крт*, *кртко*, *крток* (Сташківці – Свидниччина, Якуб'яни – Старолюбовнянщина); *жл'áb* (Ряшів, Вавринець і *валоų*, Ториськи, Вільшавиця, Гельцманівці, Словінки, Порач, Завадка (округ Гельніца), Койшів, Лімне, Київ, Тихий Потік, Ганигівці, Завадка, Гералтів (Жатківці); *вл'к* – Койшів, *вл'к* – *вл'ц'і* – Ряшів, Словінки, Порач, Ганигівці, Завадка (округ Пряшів); *вél'к* – *вél'кі* – Банське, Давидів; *пич'ур* – Камінка (і *пáткан'*).

За рахунок словацьких говорів настає пом'якшення свистячих на шиплячі. Зустрічаємось з цим явищем на Старолюбовнянщині: *праша*, *праш'атко* (Удол, Київ, Шариський Ястреб), Бардіївщині (Ряшів, Лівівська Гута), Пряшівщині (Завадка), у Воронівському окрузі (Вавринець); *з'ш'а*, *з'ш'атко*: Старолюбовнянщина, Свидниччина (Кечківці, Крижльова, Гінківці, Дубова), округ Сабинів (Баєрівці, Тихий Потік, Ганигівці), Ториськи, Вільшавиця, Койшів (округ Списька Нова Весь), *з'ш'* – Ряшів, Койшів.

Найсильніший вплив словацької мови на українські говірки Східної Словаччини є на лексичному рівні.

Під впливом радіо, телебачення, преси чи особистих контактів, словацька термінологічна лексика проникає в усі сфери української діалектної лексики Східної Словаччини.

Найбільше словакізмів помітно в мові молодшого покоління.

Наведемо деякі словацькі лексичні запозичення в тваринницькій діалектній лексиці.

Váičák, *váičák*, *váič'ak* – «жеребець» – найпоширеніша форма для некастрованого самця кобили. Поширена у лемківських говорах [1: 229], *wajczak* [18: 137]. Відмічено в ряді говірок Ужгородщини та Перечинщини [5: 150]. Лексема поширена у словацькій мові та в словацьких говорах *vajčiak* [19(5: 12)], шариське *vajčak* [11: 228], нижньотренчанське *vajčák* [17: 88], гемерське *vajšák* [16: 369], новоградське *vajčcik* [15: 112]. Номен

словацького походження, на що вказує ініціальне *v*; як і в *vajce* «яйце». Назва утворена від основи слова *vajc* + суфікс *-ak* [10: 206].

В українських говорах Східної Словаччини для лошати найчастіше вживаються назви *gáča*, *gáč'a*, *gáčátko*, *gáč'átko*, *gáčúra*, *gáčур'á*. Ізгласа цієї назви далі продовжується в українських говірках західних районів Закарпаття: *gáča*, *gáč'a* [4(3: 408)] та у північнолемківських говірках – *hácza*, *haczatko* [18: 51], у словацьких говірках – шариське *hače* [11: 153], гемерське *hača*, *hačúr* «žriebä» [16: 93], *hača*, *hačiatko* «žriebä» [20(1: 529)].

І. Панькевич українське *gáča*, *gáč'a* визначає як словакізм [8: 403; 2(5: 102-133)].

Для самця кішки найфреквентованіша назва *kočур*, *kočóур*. Назва *kočур*, *kučур* «кіт» характерна і для говірок Закарпаття [4(1: 7)]. В українських говорах – це словакізм, хоч міг мати місце і паралельний польський вплив, особливо на говірки північних лемків [5: 78-79].

Назва *státok* «худоба» поширена на переважній більшості території Словаччини (словацьке *statok* «худоба»). Старе слов'янське слово, що поєднує західнослов'янські і східнослов'янські мовні ареали. Серед українських говорів Східної Словаччини побутує в західній частині Старолубовнянського та Бардіївського округів, спорадично поширена в говірках сіл інших округів.

Добіток, *добыток* «худоба» поширені на Лабірщині, Свидничині та Бардіївщині.

Буйák «невивалашений бик – (плідник)» (словацьке *bujak* -id.); *мішкар*, *мішкар'*, *мешкір* «людина, яка каструє биків» належить до західнослов'янської лексики (словацьке *miskar* -id.; чеське *miskar* -id.; польське *miskarz* -id. та ін.). Лексема побутує майже у всіх українських говірках карпатського регіону. *Паши́нка*, *паші'énка* «пасовище» поширені на Старолубовнянщині (словацьке діалектне *pašienka* «пасовище»).

Вплив словацької мови на лексику українських говорів Східної Словаччини проявляється і з боку акцентуаційного. Для східної частини властивий вільний (окситонічний) наголос: *звірина́*, *пергáч*, *борсúк*, *гачúр*, *барáн* та інші. Для західної частини властивий стабільний або парокситонічний наголос. Наприклад: *пéргач*, *бóрсук*, *гáчур*, *бáран* та інші.

Вплив словацької мови на українські говірки Східної Словаччини у сучасному значно активніший, ніж зворотний. Він позначається на всіх мовних рівнях, а на лексичному він найпомітніший.

Найстарше покоління зберігає характерні лексичні риси своїх говірок, паралельно вживаючи і назви словацькі. Але і в них давні діалектні назви поступово переходять із активного запасу слів у пасивний.

Дослідження мовних зв'язків між обома мовами може бути використане лінгвістами, етнографами, істориками при вивченні мови, побуту і культури народів району Карпат.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верхратський І. Про говор галицьких Лемків. – ЗНТШ – Т. V. – Львів, 1902.
2. Горбач О. Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець. // Матеріали до української діалектології, в. 2. – Мюнхен: Український Вільний Університет, 1973. – С. 1-32.
3. Грінченко Б. Д. Словарь української мови: В 4 т. – К., 1907 – 1909. – Т. 1-4.
4. Дзенделівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР: В 3 т. – Ужгород, 1957 – 1993. – Т. 1-3.

5. Дзєндзелівський Й. О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. — К.: Наукова думка, 1969.
6. Етимологічний словник української мови: В 7-и т. — К.: Наукова думка, 1982 -1989. — Т. 1-3.
7. Митрак А. Мадьярско-русский словарь. — Ужгород, Уніо, 1922.
8. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. — Прага, 1938.
9. Словник української мови. В 11 т. — К.: Наукова думка, 1970 — 1980.
10. Штець М. Назви свійських тварин та частин їх тіла в говорах українців Східної Словаччини. // Jazykovedný zborník Filozofickej fa-kulty UPJŠ. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983, s. 205-226.
11. Buffa, F. Nárečie Dllhej Lьky v Bardejovskom okrese. Bratislava, SAV 1953.
12. Bunganič, P.: Slovensko-ukrajinskэ slovnнк. — Bratislava, SPN 1985.
13. Hadrovics, L., Galdi, L.: Magyar-orosz szótbr. I, II. — Budapest, 1972.
14. Machek, V.: Etymologický slovník jazyka českého. — Praha, ČAV 1968.
15. Matejčik, J.: Lexika Novohradu. Vydavateľstvo Osveta. — Vecnэ slovnнк, 1975.
16. Orlovskэ, J.: Gemerský nářečový slovník. — Martin, Vydavateľstvo Osveta 1982.
17. Ripka, I.: Vecný slovník dolnotrenčianskych nářečí. — Bratislava, Veda 1981.
18. Rieger, J.: Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie. — Warszawa, Semper 1995.
19. Slovnнк slovenskьho jazyka. I-VI. Red. Ъ. Peciar. — Bratislava, SAV 1959-1968.
20. Slovník slovenských nářečí: I. (A-K). Red. I. Ripka. — Bratislava, Veda 1994.

УДК 811.162.11'39

Барабаш-Рєвак О. В.
(Львів, Україна)

ПРОБЛЕМАТИКА МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ В ПОГЛЯДАХ СУЧАСНИХ ПОЛЬСЬКИХ ЛІНГВІСТІВ

Як складова культури і одночасно її знаряддя, мова відображає культурно-національну ментальність носіїв, своєрідно організовуючи й інтерпретуючи дійсність. Виражаючи результати такої діяльності засобами лексики і граматики, творить специфічну для кожного етносу мовну картину світу. У статті розглянуто окремі теоретичні аспекти вказаної проблематики в працях сучасних польських мовознавців.

Ключові слова: мовна картина світу, дійсність, категоризація, інтерпретація, системи мови, культура, свідомість.

As a part of culture and its instrument the language reflects cultural and national mentality of users, it organizes and interprets reality in a special way. This activity finds expression in the lexicon, in the grammar and creates the characteristic image of the world. The article considers some of theoretical aspects of indicated issue in the works of contemporary polish linguists.

Key words: linguistic image of the world, reality, categorization, interpretation, systems of the language, culture, consciousness.

Как часть культуры и ее орудие, язык отображает культурно-национальный менталитет носителей, в особый способ категоризируя и интерпретируя действительность.

© Барабаш-Рєвак О. В., 2008

Выражая результаты этой деятельности средствами лексики и грамматики, создает специфическую языковую картину мира. В статье рассмотрены некоторые теоретические аспекты указанной проблематики в трудах современных польских языковедов.

Ключевые слова: *языковая картина мира, действительность, категоризация, интерпретация, языковые системы, культура, сознание.*

В межах антропологічного підходу до дослідження мови, що панує в сучасній лінгвістиці, особливо увагою користуються питання взаємозв'язку мови і культури, мови й менталітету народу, ширше – мови і мислення [2: 9]. Для представників когнітивної лінгвістики розгляд цих взаємозв'язків становить підґрунтя мовознавчої теорії (Жайворонок В., Кісь Р., Кононенко І., Теля В., Никитина С., Толстой Н., Толстая С., Анусевич Я., Мацькевич Й., Гжегорчикова Р., Бартмінський С., Токарський Р.) [11: 11]. Відповідно до тенденцій антропоцентричного підходу мова складає основну частину культурної системи й одночасно є її головним інструментом. Згідно з Я. Анусевичем мова – скарбниця досвіду поколінь, що містить зафіксовану (в поділі дійсності на фрагменти) картину світу й нерозривно з нею пов'язану аксіологічну систему [3: 26]. Картину світу розглядають як орієнтир людської діяльності, що визначає все соціокультурне життя суспільства. Сучасних дослідників дедалі більше цікавить мовний тип соціуму, національно-мовні моделі світу. В основу етнолінгвістичних досліджень покладено ідеї В. фон Гумбольдта, О. Потебні та їхніх послідовників, які розглядали питання розвитку мови у зв'язку з «духом народу», його ментальністю, способами життєдіяльності.

Науковці виділяють наукову (концептуальну) і мовну картини світу, відносячи до першої сукупність знань про світ, а до другої – визначення головних елементів концептуальної картини світу і її експлікацію мовними засобами. Наукову картину творить передусім співвіднесеність із дійсністю [1: 36]; мовна ж картина враховує як реальні дані, так і культурні нашарування, що керують мисленням і оцінками людини, – вказує Р. Токарський [12: 339]. Під мовною картиною світу (далі – МКС) в науковій літературі найчастіше розуміють інтерпретацію дійсності у вигляді сукупності суджень про світ, закріплену мовою безпосередньо (тексти, граматична і лексична системи, мовні кліше) чи опосередковано формами, які містять мовні знаки [5: 104].

У статті розглянемо головні аспекти функціонування поняття МКС у працях сучасних польських дослідників. На ґрунті польського мовознавства опрацювання поняття МКС активно ведеться упродовж кількох останніх десятиліть (на відміну від вітчизняного), інтегроване з проблематикою відносин мови і культури, воно розглядається в різних аспектах і пов'язане з іменами Є. Бартмінського, Р. Токарського, Я. Анусевича, Й. Мацькевич, Р. Гжегорчикової, М. Пайсерт, А. Домбровської та ін. Автори – представники кількох мовознавчих осередків (Гданська, Любліна, Варшави, Вроцлава) – не творять однорідного колективу дослідників, покликаючись на різні концепції мови, оперуючи дещо відмінною термінологією.

Одна з перших і найважливіших дефініцій МКС була сформульована Є. Бартмінським і Р. Токарським (Люблін): «Мовна картина світу – певна сукупність суджень більше чи менше закріплена мовою, що міститься в значеннях слів або окреслена ними та вказує на риси й способи існування об'єктів позамовного світу» [6: 72]. Дослідник акцентує на тому, що мова інтерпретує дійсність, вказуючи, що твердження про відображення об'єктивної реальності в мові скеровує до минулого не тільки з огляду на існування в мові загальних чи абстрактних назв, або найменувань культурних явищ, але також і

через семантичні властивості лексики на позначення конкретних предметів. Слова не фотографують речі, лише ментально їх «портретують». Усталеній в мові характеристиці предмета якнайкраще відповідає термін «інтерпретація».

Є. Бартмінський вводить поняття точки зору і перспективи, акцентуючи на їх необхідності і важливій ролі в тракті дослідження МКС. Під *точкою зору* автор розуміє суб'єктивно-культурний чинник, що відіграє вирішальну роль у процесі вибору способу висловлювання про предмет [5: 105]. Певна точка зору, прийнята суб'єктом, функціонує як збір вказівок, що формують зміст і семантичну структуру слів та цілих висловлювань. *Перспективою* Є. Бартмінський вважає сукупність властивостей семантичної структури слів, що співвіднесена з точкою зору і є деякою мірою її результатом [5: 106]. Автор пов'язує поняття перспективи з експлікацією категоріального зв'язку рис і встановлення їх числа, порядку та структур в мовно-культурній картині світу. Вказуючи на залежність МКС від точки зору і перспективи, Є. Бартмінський твердить, що конкретні дослідження повинні прямувати до відкривання в мовному матеріалі концептуалізації світу та її виразників; до реконструкції на тій підставі картини світу та людини. Автор визначає поняття МКС згідно із засадами етнолінгвістики, що передбачає суб'єктивну реконструкцію культури на основі мови.

Наступний аспект, якому присвячена значна частина праць мовознавців, складає аналіз поняття категоризації та її впливу на формування МКС. Й. Мацькевич (Гданськ) приймає розрізнення «екземпляр-клас», що є елементом вступної категоризації, головне завдання якої полягає у групуванні поодиноких представників у класи. Основне завдання категоризації – спрощення складності світу: «власне через називання і класифікацію увесь багатий і змінний світ зменшується до вловимих розмірів і стає відчутний» [7: 7]. Отже, категоризація є першим кроком до перетворення хаосу досвіду в поняттєвий космос. Вона спричинюється до творення картини світу, що уможливило людині діяльність в оточуючому світі. «Спосіб поділу реальності на фрагменти залежить від непосредного оточення суб'єкта й від культури, тобто від його зацікавлень, потреб і системи цінностей» [9: 53]. Вказуючи на зв'язок категоризації і МКС, авторка акцентує на звербалізованих категоріях. Впроваджуючи розрізнення між звербалізованими і незвербалізованими категоріями, Й. Мацькевич пов'язує його з розрізненням концептуальної і мовної картин світу. Концептуальна картина є багатша від мовної, вказує авторка, бо при її творенні співдіють різні типи мислення. Натомість втілені в словах категорії співтворюють МКС, котра відрізняє одну мову від іншої. Тому питання про роль категорії в творенні мовної моделі дійсності можна переформулювати таким чином: як відмінності в моделях залежать від різниць у категоризації. Навіть тоді, коли категорії в різних мовах мають однакові межі, відмінності стосуються їхньої внутрішньої структури. Відбивається це переважно у виборі прототипу, який відзначається виразністю, найбільшою контрастністю, частотою функціонування й інформує про важливість певного об'єкта в людській свідомості.

Щоби всебічно проаналізувати явище МКС, Й. Мацькевич пропонує розглянути зокрема такі її аспекти: суб'єкт мовної картини світу; відношення між дійсністю в МКС і самою реальною дійсністю; будова МКС. Аналіз МКС у цих аспектах дав змогу конкретизувати положення дефініції таким чином: 1) МКС є стереотипним, інтерсуб'єктивним баченням світу, що функціонує як складова мовної компетенції. 2) Картина світу – це модель. Реальність – континуум, змінний і рухливий. У мові і з допомогою мови цей континуум робимо статичним і ділимо його на частини, класифікуємо, впорядковуємо

й інтерпретуємо. У такий спосіб творимо новий (мовний) світ. Інтерпретація світу не є довільна – вона залежить від самої реальності, від людської природи, від досвіду і від культурної спадщини. 3) Виходячи з наведеної вище дефініції МКС Є. Бартмінського і Р. Токарського, елементами картини світу є образи об'єктів. Під об'єктом слід розуміти певний узагальнений фрагмент, виокремлений з нескінченного континууму, яким є реальність (фізична чи психічна). Оскільки МКС не становить собою дзеркального відображення реальності, то вибрані риси об'єктів є характерними, властивими для образів-прототипів. Це можуть бути властивості, які ми сприймаємо органами чуття, або функціональні риси, що характеризують об'єкт стосовно людини (антропоцентричний характер пізнання), чи риси, пов'язані з роллю об'єкта в певній культурі. Об'єкти не існують в ізоляції, кожен з них становить собою елемент більшої цілісності, займає якусь місце поряд з іншими об'єктами. А оскільки людське бачення і переживання світу супроводжує оцінювання, образ об'єкта, відповідно, доповнюється цією оцінкою. Розгляд світу в категоріях «позитивний-негативний» становить універсальну рису людського розуму і, відповідно, функціонує як необхідний елемент МКС. Чим важливіша роль об'єкта у певній культурі, тим більш правдоподібне те, що він і номінуюче його слово будуть містити аксіологічний елемент; причому оцінка окремих об'єктів виникає з панівної у культурі ієрархії цінностей та її структури.

Детальніший аналіз елементів, що складають структуру МКС, знаходимо у Р. Гжегорчикової (Варшава). Аналізуючи МКС відносно мовної системи, авторка розуміє її як «поятійну структуру, закріплену в граматичних і лексичних властивостях певної мови, що реалізується за допомогою текстів» [8: 41]. Серед складників МКС дослідниця виокремлює різні явища. Передовсім вона зазначає відмінність між елементами МКС, закріплених граматику і лексикою. Хоча етнолінгвістичні дослідження дають багато прикладів граматичних рис, що відображають реалії суспільного життя, однак своїм постановням риси граматики завдячують минулим епохам і не відображають сьогодення. Безсумнівно найважливішим чинником МКС авторка вважає лексику – своєрідний класифікатор світу. На думку Р. Гжегорчикової, структура значень лексем і пов'язаний з нею спосіб сполучуваності слів становлять самобутню (оригінальну) класифікацію світу, характерний для певної мови спосіб сприйняття явищ. Авторка пише: «різна структура значень слів залежить від ступеня узагальнення називаного явища (...), а також від різного розчленування світу» [8: 43-44]. Найбільш типовим прикладом є відмінності назв снігу в ескімоських мовах, різні системи назв кольорів чи почуттів у мовах світу. Серед елементів МКС Р. Гжегорчикова вирізняє теж словотворчі властивості лексем, зокрема асоціативно мотивованих (типу паперівка (вид яблук), що вказують на неістотні риси предметів, натомість деривати семантично мотивовані представляють риси важливі, що стають підставою виділення класів і творення назв. Дослідниця вважає (на відміну від згаданої вище Й. Мацькевич), що про етимологію можна говорити виключно як про стан минулий – аналіз на основі даних етимології характеризує виокремлений фрагмент дійсності відповідно до МКС, панівної у момент постановня назви, а не відповідно до сучасного стану речей. Дуже важливим складником МКС, згідно з теорією Р. Гжегорчикової, є семантичні конотації – риси (оцінки, емоції), асоційовані спільнотою мовців із десигнатами назв, усталені в певних мовних фактах (метафорах, фразеологізмах) або й не виражені мовно, проявляючись лише в певній характеристичній сполучуваності.

Описуючи МКС, не можна оминати культурну теорію мови Я. Анусевича (Вроцлав). Теорія стосується можливості реконструкції системи культури, що закріплена мовою,

виходячи з аналізу мовних форм, але не навпаки [4: 3]. Мова в культурній теорії визначається як «система, що містить окреслений підхід до позамовної дійсності, зафіксована в окремих елементах мови; яка передається з покоління у покоління. Останні зберігають або змінюють цю систему, додаючи до первісного розуміння світу власне, яке становить відображення актуального рівня цивілізації, знання і культури» [3: 36]. Відповідно до такого підходу Я. Анусевич розглядає мовну інтерпретацію реальності як специфічну для щоденності, як своєрідний ключ до світу і символічний дороговказ у культурі. Мова і МКС є культурним архівом певного суспільства, оскільки давні традиції і навики в мові не змінюються так швидко, як суспільні і культурні структури. Виходячи з прийнятих підстав про статус МКС, лінгвістика культури пробує укласти семантичну дефініцію значення слів, котра повинна виявити компоненти, приписувані десигнатові і постійно поєднувані з назвою у певній культурі. Ці компоненти повинні мати характер мовних рис, тобто внормованих і усталених мовних одиниць. Підстави лінгвістики культури передбачають, що семантична дефініція має моделювати таке розуміння значення мовних висловлювань, яке здійснене з точки зору пересічного мовця. Отже, МКС трактується в лінгвістиці культури як підґрунтя для опрацювання окресленої концепції значення. При цьому, вказує Я. Анусевич, МКС повинен бути змодифікований відповідно до диференційних і конкретизуючих чинників стилю і жанру. Одним є образ предмета в фольклорі, народних віруваннях, художній літературі, а іншим у загальнонародній мові, яка містить спільне для різних суспільних груп бачення світу.

Описувана в польській лінгвістиці з різних аспектів проблематика мовної картини світу займає одне з головних місць у сучасних мовознавчих дослідженнях. Узагальнюючи, треба зауважити, що спільним моментом є розгляд МКС як поняттєвої структури, закріпленої мовною системою, а отже, її граматичними і лексичними властивостями, які реалізуються у текстах. Великий акцент ставиться на інтерпретативному характері МКС; активно розробляється питання зв'язків МКС та категоризації, що спрощує доволі багатогранний світ до вловимих розмірів й інтерпретує досвід. Достатньо опрацьоване питання елементів, складників МКС, які творять образи об'єктів. Важливу роль у їх дослідженнях відіграють поняття точки зору і перспективи, що дають можливість зрозуміти причину виокремлення таких, а не інших рис, які складають образ предмета. Притаманну для певного етносу картину світу відображає найбільшою мірою словниковий склад (значення, спосіб поєднання лексем). Власне такий погляд відповідає засадам культурної семантики, яка намагається укласти семантичну дефініцію слова, що повинна передбачати компоненти, приписувані десигнатові і постійно поєднувані з назвою в культурі певного народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голубовская И. А. Этнические особенности языковых картин мира: Монография. – К.: ИПЦ «Киевский университет», 2002.
2. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира /Отв.ред. Б. Серебренников. – М., 1988.
3. Anusiewicz J. Kulturowa teoria języka. Zarys problematyki // Język a kultura / pod red. J. Anusiewicza i J. Bartmińskiego. – Wrocław, 1988. – Т. I. – S. 21-47.
4. Anusiewicz J. Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki. – Wrocław, 1994.
5. Bartmiński J. Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata // Językowy obraz świata / pod red. J. Bartmińskiego. – Lublin, 2004. – S. 103-121.

6. Bartmiński J., Tokarski R. Jezykowy obraz świata a spójność tekstu // Teoria tekstu. Zbiór studiów / pod red. T.Dobrzyńskiej. – Wrocław, 1986.
7. Cognitive Anthropology / ed. by S. A. Tyler. – New York, 1969.
8. Grzegorzczkova R. Pojęcie jezykowego obrazu świata // Jezykowy obraz świata / pod red. J.Bartmińskiego. – Lublin, 2004. – S. 39-47.
9. Maćkiewicz J. Kategoriezyacja a jezykowy obraz świata // Jezykowy obraz świata / pod red. J.Bartmińskiego. – Lublin, 2004. – S. 47-57.
10. Maćkiewicz J. Wyspa – jezykowy obraz wycinka rzeczywistości // Jezykowy obraz świata / pod red. J.Bartmińskiego. – Lublin, 2004. – S. 193-207.
11. Sękowska E. Nurt antropologiczno-kulturowy we współczesnym polskim jezykoznawstwie // Poradnik jezykowy. – 2000. – № 6. – S. 11-21.
12. Tokarski R. Słownictwo jako interpretacja świata // Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. – Wrocław, 1993. – T. 2. – S. 335-362.

УДК 337.6: 811.161.1: 130.2

Малыхина Е. В.
(Одесса, Украина)

КОМПЛЕКСНЫЙ КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД ПРИ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКАМ В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ

В данной статье рассматривается актуальный вопрос комплексного культурологического подхода при обучении языкам в современной школе. Опираясь на целесообразность сопоставительного изучения языков, а также культур народов, использующих эти языки, автор предлагает разработать согласованные программы по русскому, украинскому и иностранному языкам. А согласование программ позволяет осуществлять параллельное изучение страноведческих и культурологических понятий всех трёх государствязыки которых изучаются. По мнению автора, это привело бы к систематизации указанных понятий, возможности заложить их в соответствующие учебники.

Ключевые слова: культурология, страноведенье, сопоставление языков и культур, согласование

У статі розглядається актуальне питання комплексного культурологічного підходу у процесі навчання мов у сучасній школі. Виходячи з доцільності порівняльного вивчення мов, а також культур народів, які ці мови використовують, автор пропонує створити узгоджені програми з російської, української та іноземної мов. Адже узгодження програм дозволяє здійснити паралельне вивчення країнознавчих і культурологічних понять усіх трьох країн, мови яких вивчаються. На думку автора, це має привести до систематизації цих понять, уможливило б відображення їх у відповідних підручниках.

Ключові слова: культурологія, країнознавство, порівняння мов і культур, узгодження.

Actual question of complex culturological approach in teaching languages at modern school is considered in the article. Proceeding from the expediency of comparative studying of languages, and also cultures of people using these languages, the author suggests to develop the coordinated programs on Russian, Ukrainian and foreign languages. And the coordination of programs allows carrying out parallel studying regional geographic and culturological concepts of all three states, which languages are studied. In the author's opinion, it would lead

© Малыхина Е. В., 2008

to ordering of the specified concepts, makes it possible to take them into account while making textbooks.

Key words: cultural science, regional geography, comparison of languages and cultures, the coordination.

Культура каждого народа несёт в себе только ей свойственную специфику – культурные особенности, которые проявляются в вербальном и невербальном поведении, быту, традициях и обычаях, ценностях, идеалах, вкусах народа. Сейчас необходимость культурологического подхода в обучении теоретически, можно сказать, не оспаривается никем. Практически же существует масса проблем, касающихся его реализации, которые часто становятся предметом обсуждения.

Одним из нерешённых вопросов в Украине, на наш взгляд, является проблема совмещения, координации всего того, что входит в понятие овладения культурными ценностями народа нашей страны. Ведь среди граждан Украины проживают не только этнические украинцы, но и те, кто составляют так называемые национальные меньшинства (более 100!), желающие сохранить культуру своего этноса (русские, болгары, поляки, венгры, татары и др.). Не менее важно и знание культурных традиций других народов, особенно тех, языки которых изучаются в школе как иностранные. Общеизвестно, что общение на иностранном языке без знания особенностей культуры народа, который пользуется этим языком, просто невозможно. Речь поэтому идёт именно о том, как практически реализовать культурологический подход при обучении языкам в школе.

В настоящее время во многих работах исследователей актуализируется роль культурологического подхода к образованию, который всю образовательную систему ориентирует на диалог с культурой. Разработка проблем культурологии во всех существующих аспектах (лингвокультурология, этнокультурная и социокультурная направленность, лингвострановедение и т. д.) особенно актуальна на всём постсоветском пространстве, а также во всех полиэтничных государствах, поскольку даёт материал для разработки проблем межкультурной коммуникации (В. В. Воробьёв, Т. Б. Жулий, Л. П. Иванова, В. А. Маслова, В. Н. Рудяков, Н. А. Туранина, В. Н. Швырка и др.). Н. А. Тураниной (Россия) разработана даже специальная программа «Этнокультурная направленность в формировании личности школьника», обеспеченная системой уроков для начальной и средней школы. Эта программа предоставляет возможности «для достижения диалога культур, усвоения основ славянской народной культуры через уроки русского языка» [1: 42]. По-прежнему актуальными остаются и работы, написанные по данной проблеме, ещё в конце 20 в. (Е. М. Верещагин, Ю. Н. Караулов, В. Г. Костомаров и др.).

Целью нашей статьи является постановка проблемы комплексного подхода к решению этого актуального вопроса.

Проблемы межкультурного общения в Украине особенно актуальны, что обусловлено языковыми ментальностями представителей многоязычного социума. Приобщение к ценности славянской культуры – это одно из важнейших направлений в формировании духовности подрастающего поколения. В последнее десятилетие приоритетным направлением в деле совершенствования обучения и воспитания в школе стал именно культурологический подход как основа этнокультурного образования.

Само понятие *культура* многозначно. Культура 1) сфера жизни общества, существующая в виде системы учреждений и организаций, которые занимаются производством и распространением духовных ценностей (организации, сообщества, клубы, театры, музеи

и т. д.); 2) совокупность ценностей, норм, установок, взглядов на жизнь, присущих большой социальной группе, народу, нации. Культура – совокупность всех форм деятельности субъектов в мире, который основывается на принятых установках, ценностях и нормах, образцах и идеалах [2: 17]; 3) культура интерпретируется как выражение высокого уровня достижения человеком в какой-либо деятельности. Иными словами, культура – это поведение индивида, отвечающее определённым нормам и ценностям, которые в свою очередь предусмотрены определёнными правилами; это – владение, интерпретация и понимание правил как своего, так и «чужого» общества [3: 467], культура – «такой набор элементов жизни нации, в котором ярко выражена особенность, непохожесть этой нации на другую [3: 470], всё, что определяет созданный веками стиль жизни и характер мышления, национальный менталитет народа, который базируется на определённых знаниях и состоит, в основном, из набора типичных реакций на ситуации повседневной жизни, привитых человеку обществом и его традициями.

Язык и культура настолько взаимосвязанные понятия, что существование одного из них оказывается невозможным без другого (это в современной науке не вызывает возражений). Язык – носитель, кладовая, зеркало культуры. В нём отражается не только реальный мир, окружающий человека, но и общественное сознание народа, его менталитет, национальный характер, система ценностей, мироощущение, мировоззрение. Таким образом, язык не может существовать вне культуры и общества. Изучение языка без изучения культуры – бесперспективное дело: оно превращается в рутинный процесс овладения мёртвым языком – прагматичными формами и лексикой. Поэтому понимание культуры не только своей, но и «чужой» является важным фактором понимания самого языка, и, соответственно, овладение данным языком является средством и основой овладения культурой. Трудно не согласиться, что «наиболее современным в определении содержания школьного курса языка, по-видимому, следует считать лингвокультурологический подход, который позволяет активизировать лингвистические знания, наиболее прочно укрепляющие «привязанность» человека к языку» [4: с.18]. Но, изучая любой другой язык, нельзя не приобщиться, по словам В. Гумбольда, к культуре и мировидению народа-носителя этого языка.

Исходя из вышесказанного следует, что при изучении любого языка следует не только предоставить учащимся необходимую информацию, раскрывающую специфику народа и его культуры, но обеспечить также овладение ими национально-культурными особенностями страны, язык которой они изучают.

Однако не трудно заметить, что культурологический подход при обучении языкам в школах Украины носит поверхностный, фрагментарный характер, в чём легко убедиться, проанализировав действующие учебники по русскому языку (как впрочем и по всем остальным – украинскому, иностранному). И виноваты здесь не авторы – они отлично понимают необходимость страноведения и лингвокультурологии в обучении русскому, украинскому и любому иностранному языкам.

На наш взгляд, существует несколько причин, не позволяющих грамотно использовать возможности лингвокультурологии при обучении языкам, в частности – русскому языку.

Во-первых, несмотря на подписание Украиной Хартии о Языках и соответствующие статьи Конституции, языки в нашем государстве нельзя назвать равноправными. Русский язык находится в самом невыгодном положении, причём, как всем понятно, по причинам чисто политическим, в которые мы не будем сейчас углубляться. Как автор одного

из учебников по русскому языку¹ могу утверждать, что культурологический материал приходится «с боя брать своей рукой», поскольку редакторы нарывают заставить его (с чьей подачи?) изъять из учебника. О какой системе здесь может идти речь?

Во-вторых, учебных часов на изучение русского языка отводится так мало, что культурология сама по себе отходит на задний план. Отсюда и фрагментарность.

В-третьих, даже опытные учителя жалуются на отсутствие культурологического материала, которым они могли бы постараться сами дополнить учебник.

В-четвёртых, культурологическими знаниями не обеспечивают будущих учителей наши высшие учебные заведения. Молодые учителя зачастую обладают весьма приблизительными знаниями по вопросам культурологии и страноведения, хотя преподавателями вузов неоднократно подчёркивали необходимость введения их в программу (Н. А. Дамьян, Л. П. Иванова, Е. В. Малыхина).

В-пятых, в школьных программах тоже слабо отражена эта актуальная проблема (в основном в темах «Введение» (1 час), а также в приложении («Примерная тематика дидактического материала»), т. е. имеется лишь перечень возможных тем.

На наш взгляд, конструктивным может стать **согласование** программ по русскому, украинскому и иностранному языкам, поскольку для того, чтобы успешно обучать родному, второму и иностранному языкам, необходимо учитывать не только специфику усвоения каждого из них, но и не забывать о главном: усвоение системы как близкородственного языка, так и иностранного базируется на системе родного [5: с. 456]. Разумеется, это предполагает большую работу по согласованию программ по языкам, которую и следует взять на себя Министерству. Но насчёт этого есть большие сомнения...

Тем более, что согласование программ по языкам позволяет осуществлять параллельное изучение страноведческих и культурологических понятий, причём всех трёх языков. Это привело бы к систематизации указанных понятий, возможности заложить их в соответствующие учебники и другие пособия (рабочую тетрадь с печатной основой, например).

Ведь идеи необходимости сопоставления языков и культур, параллельного изучения языка и культуры народа, которые общаются на этом языке, зародились давно, но остаются до сих пор актуальными (И. В. Воробьёва, В. Г. Костомаров, Ю. И. Пассов, А. Е. Супрун, Н. М. Шанский, Л. А. Шварц и др.).

Следует сказать и о том, что полноценная коммуникация на любом изучаемом языке невозможна без знания культуры этой страны, особенности её социума, владения вербальными и невербальными средствами общения. Ведь понимание только значений слов, фраз, устойчивых выражений недостаточно для адекватной коммуникации с представителями иной (пусть даже близкой) культуры и требует ещё и того, что стоит за этими значениями. Вспомним: коммуникативная компетенция большинством современных учёных понимается как система знаний о правилах языковой коммуникации, что включает в себя «знания о национально-ментальной и ритуальной специфике, социальной обусловленности речевого общения, ситуативно-тематических требованиях и стилистических нюансах, коммуникативных стратегиях и тактиках речевого поведения, намерений вступления в контакт» [6: 450]

Почему бы нам не перейти от слов к делу и не попытаться создать такие программы под эгидой Министерства? Тем более, что одному человеку это осуществить невозможно.

¹ Е. В. Малыхина – автор серии учебников по русскому языку для реально существующих 1-7 классов школ с русским языком обучения.

Таким образом, рассмотрев вопросы, связанные с культурологическим подходом к обучению языкам, мы пришли к выводу, что необходимо совмещение (на основе сопоставительного изучения языков и культур) школьных программ по русскому, украинскому и иностранному языкам. В данной статье проблема лишь обозначена, сформулирована. На наш взгляд, она нуждается в теоретическом осмыслении и практическом претворении, являясь перспективной.

ЛИТЕРАТУРА

1. Турина Н. А. Этнокультурная направленность формирования языковой личности в школе /Русс. яз. и лит.: Проблемы изучения и преподавания в школах и высш. учеб. заведениях Украины: Сб. науч. тр. – К., 2005. – С. 42-44.
2. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учебн. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001.
3. Сепир Е. Избранные труды по языкознанию и культурологии/пер. с англ., подред. А. Е. Кибрика. – М.: Прогресс, 2001.
4. Жулий Т. Б., Швырка В. Н. Лингвокраеведенье в структуре курса «Русский язык» в школах Украины: культурологический аспект/ Русс. яз. и лит.: Проблемы изучения и преподавания в школах и высш. учеб. заведениях Украины: Сб. науч. тр. – К., 2005. – С. 18-21
5. Мальхина Е. В. Обучение языкам в Украине: проблемы решаемые и нерешаемые. / Русс. яз. и лит.: Проблемы изучения и преподавания в школах и высш. учеб. заведениях Украины: Сб. науч. тр. – К., 2006. – С. 455-458.
6. Давидюк Л. В. Концептуальные основы преподавания русского языка в школах Украины / Русс. яз. и лит.: Проблемы изучения и преподавания в школах и высш. учеб. заведениях Украины: Сб. науч. тр. – К., 2006. – С. 448-452.

УДК 808.2 – 5 (075.8)

*Яковлева Т. В., Демичева В. В., Еременко О. И.
(Белгород, Россия)*

МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ РОДНОГО ЯЗЫКА (на региональном материале)

**Статья выполнена при финансовой поддержке
ГРНТИ РГНФ и администрации Белгородской области (07-06-55601 а/Ц)**

Стаття присвячена актуальній проблемі – соціокультурній спрямованості вивчання рідної мови. Автори аналізують, якими шляхами може формуватися соціокультурна компетенція учнів. У статті обоснується важність вивчання мови на регіональному матеріалі.

Ключові слова: соціокультурна спрямованість, текст, регіональний матеріал.

In the article the essence of competent approach to native language primary teaching is

© Яковлева Т. В., Демичева В. В., Еременко О. И., 2008

analysed. The peculiarities of sociocultural competence forming are viewed. Practical recommendations of ethnocultural approach realization are given.

Key words: *sociocultural competence ethno-cultural orientation, ethnic culture*

В статье анализируется сущность компетентностного подхода в обучении родному языку в начальной школе, рассматриваются особенности формирования социокультурной компетенции, приводятся практические рекомендации по реализации этнокультуроведческого подхода в обучении

Ключевые слова: *социокультурная компетенции, региональный материал, текст.*

Современный этап развития методики преподавания русского языка характеризуют новые подходы, одним из которых является этнокультуроведческий. Реализация этнокультуроведческого подхода при обучении русскому языку проявляется в вооружении школьников глубокими и прочными знаниями в области этнокультуры посредством языка, в приобщении детей к общечеловеческим ценностям. Условиями успешности реализации названного подхода являются сохранение традиций, совместное творчество учеников и учителей, бережное отношение к родному языку, желание учащихся узнать и познать национальную культуру. В связи с этим входит в обиход понятие «компетенция». Впервые понятие компетенции (языковой) было введено в научный обиход американским лингвистом Н. Хомским, предпринявшим одну из первых попыток определения понятия «владение языком».

В настоящее время специальными целями преподавания русского языка в школе признается формирование языковой, коммуникативной, лингвистической и культуроведческой компетенций учащихся.

Введение этих понятий в лингводидактику не случайно. Оно находится в русле компетентностного подхода, признанного сегодня одним из оснований модернизации российского образования. Предполагается, что в основу обновленного содержания образования будут положены «ключевые компетентности», которые рассматриваются как конкретизированные цели образования [1: 12-14].

Утверждение названных понятий обусловлено достижениями современной психологической и лингвистической науки: теории речевой деятельности, коммуникативной лингвистики, исследующей общие закономерности речевого общения и функционирования языковых средств в реальных актах общения; когнитивной лингвистики, предлагающей системное описание и объяснение механизмов усвоения языка.

Под компетенцией в современной методике понимается совокупность знаний, умений и навыков, которые формируются в процессе обучения русскому языку и служат развитию личности школьника. Исходя из такого понимания компетенций, описание их включает в себя: 1) знания, которые должны быть усвоены; 2) умения и навыки, которые должны быть сформированы. Поэтому целью становится не просто усвоение знаний и формирование умений, но и развитие личности школьника, его интеллектуальных и творческих способностей, ценностных ориентаций. Следовательно, как справедливо отмечает Е. А. Быстрова, «рассмотрение компетенций в преподавании русского языка в школе обязательно предполагает те цели, которые должны быть достигнуты в развитии личности школьника» [2: 36].

Остановимся на методических аспектах формирования социокультурной компетенции. Язык является важнейшим источником познания истории и культуры народа, он несет в себе социокультурную информацию, хранит сведения об этносе, этапах и осо-

бенностях его социального и культурного развития. Современный этап развития лингвистики характеризуется осознанием того, что язык – это зеркало культуры, и поэтому «рассматривать язык в отвлечение от культуры – значит не понимать язык. Рассматривать культуру в отвлечение от языка – значит не понимать сущности культуры» [3: 23]. В связи с вышесказанным современная лингводидактика активно развивает мысль о культурноформирующей функции лингвистического образования. Поскольку через языковую картину мира отражается мир этноса, система национальных ценностей, то можно утверждать, что язык формирует своего носителя, его менталитет. Поэтому «языковое образование школьников должно формировать культуроведческую компетенцию учащихся, конечная цель которой – осознание значимости родного языка в жизни народа, формирование национального самосознания и общероссийского гражданского сознания» [2: 32]. Воспитание языковой личности в социокультурном аспекте требует поиска новых подходов к изучению родного языка. Один из путей реализации нового подхода – включение социокультурного материала в ткань уроков родного языка, то есть такого материала, который позволит формировать русскую языковую личность. «Становление полноценной языковой личности невозможно без осознания языка как своего рода живого организма, спаянного корневыми нитями образов и ассоциаций с традициями материальной и духовной культуры нашего народа, уходящими за необозримые горизонты столетий» [4: 4]. Поэтому последние программы по русскому языку, проект Государственного образовательного стандарта предполагает включение этнокультурного (в последнем по времени издания проекте – социокультурного), а также краеведческого материала, в первую очередь – за счет региональных учебных программ и планов. Без сомнения, будущее – за программами, учебниками и учебными пособиями, созданными с учетом лингвокультурного аспекта, адаптированными к региональным условиям. **Социокультурная компетенция** предполагает:

- осознание того, что язык не только средство познания и средство общения, но и форма социальной памяти, «культурный код нации», развитое умение сопоставлять факты языка и факты действительности;

- умение видеть культурный фон, стоящий за каждой языковой единицей;
- умение обнаруживать в текстах разных стилей национально и регионально значимые лексемы и понимать их роль в тексте;

- знание принятых (в данное время, в данном социуме) форм речевого этикета, а также глубокое осмысленное понимание особенностей речевого поведения в зависимости от коммуникативной ситуации и ее слагаемых: цели, времени, места общения, возраста и социальной принадлежности собеседников.

Социокультурный аспект в преподавании родного языка может быть реализован за счет широкого и многоаспектного использования на разных этапах обучения на уроках родного языка текстов, отражающих особенности национального мышления, национального образа жизни, общественного поведения, речевого поведения и русского менталитета в целом. При этом следует отметить, что «именно текст является той структурой, той основой, которая объединяет элементы языка, все его единицы в единую стройную систему... Как дидактическая единица текст позволит слить воедино два важнейших направления в изучении русского языка в школе: познание системы языка и познание норм и правил общения, речевого поведения в различных жизненных ситуациях» [5: 14]. В современной лингводидактике текст рассматривается как основная дидактическая единица. «В познании языка необходимо идти от наблюдений за живой речью к познанию законов

языка. Следовательно, явления языка должны усваиваться *через текст, на основе текста, с помощью текста*. Только в этом случае изучаемые понятия предстанут перед учащимися в естественном окружении, в естественной речевой ситуации, что неизбежно приведет к положительной мотивации учения, к осознанию учащимися необходимости познания структуры, системы языка» [5: 164].

Нами разработана система уроков, направленных на формирование социокультурной компетенции учащихся начальных классов, цели которых:

1. Познакомить учащихся с традициями, обычаями, обрядами русского народа на материале социокультурных текстов, содержащих сведения о родном крае.

2. Расширить представление детей о тексте, его признаках (на региональном материале).

3. Научить учащихся проводить комплексный анализ текстов, содержащих сведения о традициях, обрядах, обычаях русского народа

4. Развивать интерес учеников к культуре русского народа.

Социокультурное образование предполагает прежде всего знакомство с местным материалом. В процессе экспериментальной работы мы использовали тексты, содержащие сведения об истории, традициях, культуре Белгородчины. На одном из уроков дети записывали письмо по памяти, анализировали орфограммы:

Имя «Белгород» городу дали.

Почему же его так назвали?

Видно, много в окрестностях мела,

А ведь он, точно снег, белый-белый.

Видно, люди душою чисты.

В белой пене весною сады,

Зданий новых белеют громады.

Лучшей родины нет и не надо!

Мы провели лексико-тематический урок по теме «Народные игрушки» (грамматическая тема «Главные члены предложения»). Начался урок с показа народных игрушек и записи текста:

В деревне Кутино Белгородской области мастера делают игрушки. Дети с удовольствием играют с ними. Умельцы делают игрушки из глины, расписывают их куриным перышком. Такие игрушки называются свистульками.

Учащиеся анализировали текст, обращали внимание на роль прилагательных для описания игрушки (игрушку надо было описать). Дети анализировали предложение «*Такие игрушки называются свистульками*», с помощью учителя определили грамматическую основу.

На уроках родного языка использовались самые разнообразные тексты, содержащие сведения о традициях, обычаях, истории, достопримечательностях Белгородчины. На региональном материале дети учились анализировать тексты, определять тему, идею, тип текста. Часто дети писали минисочинения на самые разнообразные социокультурные темы. Даже тексты диктантов мы старались подбирать таким образом, чтобы в них содержались этнокультуроведческие сведения. Учащиеся вели своеобразный «Этнокультуроведческий словарь», куда записывали слова, которые им встретились в текстах художественной литературы, в текстах упражнений. Старались мы использовать и занимательные задания: ребусы, кроссворды, игра «Кто больше», включающие этнокультуроведческую лексику.

Экспериментальная работа велась почти полтора года, поэтому многие задачи, стоящие перед нами, мы решили. Дети настолько увлеклись нашими уроками, что сами подсказывали тематику, например, их заинтересовало происхождение слов масленица, пасха. Большой интерес вызвали индивидуальные сообщения детей о народной культуре Белгородчины. Мы провели много внеклассных мероприятий, готовили специальные стенгазеты, все это способствовало развитию речи детей, социокультурной компетенции, росту национального самосознания. Дети стали бережнее относиться к русскому слову, меньше употреблять грубых, просторечных слов, стали проявлять интерес к русскому языку. Мы старались разнообразить нашу работу, использовали вариативные методы и приемы: слово учителя, наблюдения над языком, составление текста, использование наглядности и занимательного материала. Работа велась целенаправленная и систематическая.

По окончании опытного обучения мы пришли к следующим выводам:

1. Социокультурные знания учащихся улучшились: дети имеют представление о традициях, обычаях, обрядах Белгородчины.
2. Учащиеся гораздо лучше стали выполнять комплексный анализ текста, расширили свои знания о тексте.
3. Четвероклассники стали проявлять больше интереса к традиционной культуре русского народа.
4. Нашу работу можно считать эффективной в связи с положительными результатами и динамикой роста знаний учеников.

Учащиеся начальной школы на уроках русского языка благодаря использованию социокультурных текстов узнали о традициях, обычаях, обрядах, устном народном творчестве русского. А эти знания являются базой формирования социокультурной компетенции. Безусловно, работа в этом направлении должна быть продолжена, потому что народная культура – неисчерпаемый клад мудрости.

ЛИТЕРАТУРА

1. Концепция модернизации российского образования на период до 2010 года [Текст]: официальный текст /М-во науки и образования Рос. Федерации. – М., 2001. – 99 с.
2. Быстрова Е. А. Цели обучения русскому языку, или какую компетенцию мы формируем на уроках [Текст] /Е. А. Быстрова //Русская словесность. – 2003. – № 1. – С. 35-41.
3. Колесов В. В. Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека [Текст] /В. В. Колесов. – СПб., 2000. – 154 с.
4. Савельева Л. В. Современная русская социоречевая культура в контексте этнической ментальности [Текст] / Л. В. Савельева // Язык и этнический менталитет: сборник научных трудов. – Петрозаводск: Изд-во ПГУ, 1995 – С. 25-54.
5. Ипполитова Н. А. Текст в системе обучения русскому языку [Текст]: материалы к спецкурсу /Н. А. Ипполитова. – М.: Наука, 1998. – 176 с.

**КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ КОМПОНЕНТ ПОДГОТОВКИ
БАКАЛАВРОВ-СЛАВИСТОВ В РОССИИ:
БОГЕМИСТИКА И ЦЕНТРАЛЬНОЕВРОПЕИСТИКА**

В статье рассматривается опыт проведения реформы российского высшего образования в свете современных европейских и мировых тенденций. Обращается внимание на важность корректировки традиционного узкоспециального подхода к гуманитарному, в частности, филологическому образованию – изучение языков и литератур сегодня необходимо дополнять широкой культурологической, страноведческой и регионоведческой подготовкой. Рассказывается о разработке экспериментальной программы обучения бакалавров славистики и германистики на историко-филологическом факультете Российского государственного гуманитарного университета (Москва).

The paper overviews the experience of Russian higher education reform in the framework of modern European and world tendencies. Special attention is paid to the necessity of complementing traditional specialised approach to humanitarian education, in general, and philological education, in particular, which usually consists in the study of languages and literatures, by cultural and regional studies. The experimental programme of Slavic and German BA education at the Faculty of History and Philology of the Russian State Humanitarian University (Moscow) is presented.

Присоединение России к Болонскому процессу [1] и проводимая в настоящее время в стране реформа высшего профессионального образования [2] предполагает переосмысление и изменение не только отдельных форм, но и самого содержания обучения. В основу разрабатываемых Федеральных государственных образовательных стандартов третьего поколения (ФГОС-3) положен компетентностно-кредитно-модульный подход [3]. Это означает, что отныне при разработке образовательных программ главной становится ориентация на *компетенции*, или *результаты обучения*, – то есть на то, какие именно профессиональные действия и на каком уровне (с какой степенью мастерства) способен выполнять завершивший освоение данной программы выпускник [4].

Компетенция выступает как интегративная категория, аккумулирующая знания и умения, практический опыт, поведенческие модели профессиональной и социальной активности. Компетентностный подход ориентирован на гармонизацию обучения – подготовку выпускника, сочетающего серьезные профессиональные знания с широким кругозором, умением ориентироваться в современных политических, экономических и культурных условиях, осознающего связь собственной профессии с иными областями деятельности, способного к самообучению и изменению своих профессиональных действий. Тем самым новый подход в образовании требует *коррекции традиционной узкой специализации российских выпускников*, препятствующей их плодотворной самореализации в условиях рынка – как отечественного, так и европейского [5: 16–26].

Однако расширение специализации обусловлено отнюдь не только новейшими тенденциями в сфере высшего образования в России и Европе, но и всем ходом развития цивилизации. Современный человек вольно или невольно оказывается участником про-

цессов общемировой истории и общечеловеческой культуры. Сознательное восприятие и активное участие в этих процессах невозможны без усвоения спектра компаративистических навыков, без выработки умений *сопоставительного анализа целостных социально-культурных моделей*. Особенно важны подобные умения для выпускника-гуманитария, тем более – для специалиста в области зарубежных языков и культур. В данной статье мы покажем это на примере вузовской славистики, в частности славянской филологии.

Славистика является важной отраслью современной гуманитарной науки и имеет солидную традицию, уходящую в XVIII столетие, когда проблемами родства славян, сходства и различия их письменных памятников, менталитета, исторических судеб занимались выдающиеся ученые и просветители Й. Добровский, В. Копитар, В. Караджич, М. В. Ломоносов [6; 7]. Начавшись с филологических исследований, славяноведение в течение XIX–XX вв. превратилось в совокупность научных дисциплин, занимающихся самыми разнообразными аспектами жизни восточных, западных и южных славян: от этнографии и фольклористики до славяно-германских и иных компаративистских разработок. Ныне славистические центры существуют во многих странах; каждые пять лет проводятся Международные съезды славистов; в России активно действуют Национальный комитет славистов и Институт славяноведения РАН.

Не менее солидный исторический путь прошло преподавание славистики в России начиная с 1811 г., когда в Московском университете была учреждена кафедра славянской словесности [8]. Сегодня в целом ряде отечественных вузов имеются подразделения славистического профиля, в числе которых наиболее многочисленными и традиционными являются кафедры славянской филологии. Кроме того, существуют кафедры истории западных и южных славян; славянские языки изучают отдельные группы студентов экономических и иных факультетов [9: 211–226].

Ведущими российскими центрами подготовки славяноведов являются кафедры славянской филологии МГУ им. М. В. Ломоносова и Санкт-Петербургского государственного университета. При обучении на них студентом традиционно избирается один язык специализации, который изучается (в том числе в теоретическом и историческом аспектах) на протяжении пяти лет. Помимо этого студент знакомится с историей литературы страны изучаемого языка и осваивает общеславистический компонент образовательной программы, в который входят дисциплины «Введение в славянскую филологию», «Старославянский язык», «Второй славянский язык», «История славянских литератур» и ряд других [10: 43–54].

В течение 1990-х гг. учебные планы подготовки российских славистов подверглись частичной корректировке. В частности, в МГУ за счет исключения обязательного в эпоху социализма цикла СЭД (социально-экономических дисциплин, включающего исторический материализм, диалектический материализм и т. п.) появилась возможность чтения курсов истории и культуры страны изучаемого языка. И все же в подготовке славистов продолжает доминировать узкая специализация (ориентация на одну страну изучения) и строго филологический подход – обучение методам и приемам лингвистического и литературоведческого анализа языка и художественных произведений с преимущественной ориентацией выпускника на научную и преподавательскую деятельность.

Подобная концепция обучения славяноведов имеет проверенные временем преимущества, в числе которых важнейшим является *фундаментальность профессиональной подготовки*, присущая российской образовательной модели. Кафедрой славянской

филологии МГУ воспитано несколько поколений отечественных славистов, в том числе выдающихся ученых, авторов фундаментальных работ по теории и истории славянских языков и литератур. Теоретическую базу обучения, бесспорно, необходимо сохранить и в дальнейшем, о каких бы образовательных реформах ни шла речь.

Однако не менее важным представляется и учет требований времени. Опыт развития зарубежной славистики последних 15–20 лет показывает, что на первый план в ней выходят *интегративные междисциплинарные исследования и курсы*, обеспечивающие *комплексный подход* к изучению отдельных стран и регионов славянского мира, а также взаимоотношений этих стран и регионов с ближайшими западноевропейскими и южно-европейскими соседями. Так, на круглом столе, проведенном в рамках III Международного конгресса богемистов-литературоведов в Праге (2005) [11], при обсуждении вопроса о неотложных нуждах мировой богемистики специалисты из Болгарии, Германии, Швейцарии, США, Канады и иных стран констатировали, что в 1990-е гг. интересы руководства вузов и академического сообщества сместились от филологических аспектов славистики к экономическим, социологическим и культурологическим. Это ведет к тому, что вместо кафедр и институтов славянских языков и литератур образуются кафедры центральноевропейских исследований и иные аналогичные подразделения. Молодые ученые стремятся приобрести широкий научный кругозор, стать авторитетными специалистами сразу в нескольких областях славистики и европеистики [12: 197–206].

Данные тенденции не означают, разумеется, отказа от обучения живым славянским языками и истории создания на этих языках различных типов текстов, преимущественно художественных произведений. Речь идет о другом:

- во-первых, о *гармоничном сочетании* при подготовке славистов по крайней мере четырех аспектов: *языковедческого, литературоведческого, исторического и культурологического*;

- во-вторых, о сопряжении в учебных программах *славистических и иных междисциплинарных курсов*, отвечающих потребностям *регионоведческих* исследований.

Сказанное выше заставляет задуматься о создании программ подготовки славистов, совмещающих лучшие традиции отечественного славяноведения с мировыми тенденциями развития образования и науки. Первым опытом в данной сфере стала программа, предусматривающая *подготовку филологов-славистов с серьезной регионоведческой образовательной компонентой и дополнительным профилем обучения*. Для первого набора на программу избраны профилизации «*славистика и центральноевропеистика*», в более конкретном языковом аспекте – богемистика и германистика.

Экспериментальной площадкой для реализации новой программы стал историко-филологический факультет (ИФФ) Российского государственного гуманитарного университета (РГГУ), на котором в 2007 г. создана кафедра славистики и центральноевропейских исследований. Выбор вуза обусловлен, во-первых, тем, что РГГУ принадлежит к числу российских вузов, активно участвующих в Болонском процессе, развивающих широкое международное сотрудничество и ориентирующихся на европейские образовательные технологии. Во-вторых, само создание историко-филологического факультета РГГУ в 1991 г. представляло собой первую в практике отечественной высшей школы попытку осуществить комплексную программу обучения студентов истории, литературе, языкам и культурам на основе широко понятой компаративистики.

Учебные планы историков и филологов составлены на ИФФ с таким расчетом, чтобы каждый из студентов имел возможность одновременно специализироваться по крайней

мере в двух национально-культурных и языковых сферах. Важнейшей задачей при этом считается совмещение в учебном процессе разных историко-культурных национальных феноменов, чтобы в результате их сопоставления в сознании студентов формировалось представление об основных тенденциях мирового культурно-исторического процесса и в то же время – о национальной специфике каждой отдельной культуры. Эти задачи вполне совпадают с целями обучения по разработанной славистической программе.

Таким образом, в 2007 г. на историко-филологическом факультете РГУ открыт набор на четырехлетнюю подготовку (бакалавриат) с профилизацией «Чехия и Германия». Основания для подобного сочетания профилей очевидны: на протяжении столетий чешский народ находился в тесном политическом, экономическом и культурном взаимодействии с немецким населением Германии (Священной Римской империи) и Австрии Габсбургов; и ныне ФРГ является крупнейшим торговым партнером и одним из важнейших внешнеполитических ориентиров для образовавшейся в 1993 г. Чешской республики.

В следующем учебном году на вновь созданной кафедре предполагается открыть набор полонистов. При их подготовке возможен как польско-русский (страны специализации Польша и Россия), так и польско-восточнославянско-балтийский (Польша, Украина, Литва) и иные сопоставительные аспекты. Далее возможно расширение профилей подготовки за счет балканистики с перспективными выходами в средиземноморский (Македония и Греция, Хорватия и Италия) и малоазийский (Болгария и Турция) регионы.

По расчетам разработчиков новой программы, выпускник, завершивший ее освоение, должен:

- владеть основными изучаемыми языками в их литературной форме, иметь представление об их диалектном разнообразии и социальной стратификации;
- знать родственные связи основного славянского языка и его типологические соотношения с другими языками, его историю, современное состояние и тенденции развития;
- знать литературу и фольклор стран изучаемых языков, иных славянских и зарубежных стран в их историческом развитии и современном состоянии; понимать региональную и этнографическую специфику функционирования литературы и фольклора с учетом исторического, социально-политического и культурного контекста;
- уметь анализировать основной славянский язык в его истории и современном состоянии с использованием системы основных понятий и терминов языкознания;
- уметь определять своеобразие художественных текстов и творчества писателя в целом с использованием системы основных понятий и терминов литературоведения;
- знать основные этапы истории, понимать специфику культуры стран изучаемых языков, а также иных славянских и европейских стран (в зависимости от конкретных объектов специализации);
- знать основные разделы науки о языке и литературе, лингвистические и литературоведческие методологии и концепции, наиболее авторитетные научные школы в лингвистике, литературоведении, истории и культурологии; владеть навыками компаративистического анализа языковых, литературных и культурных феноменов;
- владеть методами и приемами устной и письменной коммуникации;
- владеть навыками устного и письменного перевода с изучаемых языков на родной и с родного на изучаемые языки;
- владеть современными методами и приемами обработки информации в области профессиональной деятельности.

В соответствии с действующим Государственным образовательным стандартом по направлению подготовки «Филология» учебный план подготовки бакалавра-слависта с дополнительной профилизацией в области германистики включает пять циклов дисциплин:

Два первых цикла – *гуманитарных и социально-экономических дисциплин (ГСЭ)* и *математических и естественнонаучных дисциплин (ЕН)* содержат общеобразовательные курсы, обеспечивающие формирование гуманитарного, социального и естественнонаучного кругозора студента (данные циклы в различном объеме содержатся в российских образовательных стандартах всех направлений подготовки).

В соответствии со специализацией в области славянской филологии (богемистики) и дополнительной специализацией в области языка, истории, культуры и литературы одной из европейских стран (Германия) в цикл ГСЭ помимо дисциплин «Отечественная история» и «Культурология» введены дисциплины «История и культура Чехии» и «Введение в историю и культуру Германии», а в число курсов по выбору студента включены: в цикле ГСЭ – «История Германии» и «История Австро-Венгрии»; в цикле ЕН – «Новые информационные технологии в славистике».

Третий цикл *общепрофессиональных дисциплин (ОПД)* обеспечивает общепилологическую и основную профессиональную (славистическую и германистическую) подготовку выпускника. В структуре цикла представлены следующие модули дисциплин:

А) дисциплины *общепилологической* подготовки (общее языкознание, включая введение в общую филологию, введение в языкознание, теорию коммуникации; латинский язык; история русской литературы; история мировой литературы; теория литературы, включая введение в литературоведение и теоретическую поэтику; современный русский язык, введение в теорию перевода; анализ художественного текста, философские и методологические основы филологии);

Б) дисциплины *общеславистической* подготовки (введение в славянскую филологию, славянский фольклор, старославянский и второй славянский язык, обзорный курс истории славянских литератур);

В) дисциплины *богемистики* (чешский язык, теоретическая фонетика, лексикология, морфология и синтаксис чешского языка, история чешского языка, методика преподавания чешского языка, история чешской литературы);

Г) дисциплины *германистики* (теория и практика немецкого языка).

Четвертый цикл *специальных дисциплин (СД)* углубляет и расширяет профессиональную подготовку выпускника. Он включает, помимо прочего, спецсеминары и практикум по переводу (основной язык).

Наконец, пятый цикл *факультативных дисциплин (Ф)* обеспечивает студенту возможность расширения подготовки за счет дисциплин «Теория литературы (историческая поэтика)», «Основы компаративистики», а также спецкурсов лингвистического, литературоведческого, исторического и культурологического характера.

Сопоставительный компонент подготовки обеспечивают курсы «Сравнительно-историческое языкознание», «Сравнительно-историческое изучение литератур», а также курсы, имеющие обзорно-составительный характер: «История славянских литератур», «История мировой литературы» и т. п.

Для студентов также предусмотрены разные виды учебных и производственных практик, в том числе в странах изучаемых языков.

Ясно, что введение подобной, в достаточной степени новаторской, программы под-

готовки требует разработки учебно-методического обеспечения, не во всем совпадающего с используемым ныне на кафедрах славянской филологии. Уже созданы программы учебных курсов «Введение в славянскую филологию», «История и культура Чехии» [13], «История литератур западных и южных славян» [14], программы практических курсов чешского и немецкого языков. По данным курсам в дальнейшем предстоит разработка учебников и учебных пособий, создание фондов контрольных (тестовых) заданий и т. п.

Помимо этого необходимо постепенно выработать «интегрированные» концепции ряда дисциплин и продумать методики их преподавания с тем расчетом, чтобы славистический и германистический компонент, а также лингвистический, литературоведческий, исторический и культурологический аспекты обучения не остались изолированными в сознании студента, но образовали единый страноведческий фундамент для формирования практических навыков работы с соответствующими языками в соответствующих государствах и шире – в сфере межкультурной коммуникации.

Все это, по мнению разработчиков программы, позволит подготовить квалифицированных специалистов, имеющих:

а) *теоретические знания* в области языка, литературы, культуры, истории, этнографии, менталитета по крайней мере двух стран и народов; а также общеславистические и общеславистические знания;

б) *практические навыки и умения* работы с иностранными языками; проведения филологических и культурологических исследований; создания, интерпретации и трансформации различных типов текстов; осуществления межкультурной коммуникации.

Сочетание фундаментальной и профильной подготовки, междисциплинарный и комплексный характер обучения позволяет прогнозировать востребованность выпускников данной кафедры и их конкурентоспособность как на отечественном, так и на зарубежных рынках труда.

Помимо непосредственной педагогической деятельности вновь созданная в РГУ кафедра призвана наладить систематическое изучение истории, литературы, языков и культур Центральной и Юго-Восточной Европы, а также славянских стран, образовавшихся после распада СССР. С этой точки зрения создание данной кафедры выступает как широкомасштабный и долгосрочный проект, позволяющий вести комплексное изучение более крупных, чем отдельные государства, геологических.

ЛИТЕРАТУРА

1. Байденко В. И. Болонский процесс: проблемы, опыт, решения. – М., 2006.
2. Концепция модернизации российского образования на период до 2010 года. – М., 2002.
3. Богословский В. А., Караваева Е. В., Максимов Н. И., Сазонов Б. А., Салецкий А. М., Тихомиров В. В. Предложения по дальнейшему развитию системы классификации и стандартизации высшего профессионального образования в России. – М., 2005.
4. «Мягкий путь» вхождения российских вузов в Болонский процесс. – М., 2005.
5. Ковтун Е. Н., Родионова С. Е. Каким быть новому стандарту? // Информационный бюллетень Совета по филологии УМО по классическому университетскому образованию. – 2005. – № 9.
6. Ягич И. В. История славянской филологии. – СПб, 1910.
7. Славяноведение в дореволюционной России. – М., 1988.

8. Филологический факультет Московского университета: Очерки истории. Часть I. – М., 2000.
9. Ковтун Е. Н. Из опыта изучения и преподавания истории славянских литератур в России (В. И. Григорович – А. Н. Пыпин) // Славянский вестник: Выпуск 1. – М., 2003.
10. Ковтун Е. Н. Изучение славянских литератур и культур в европейском контексте на филологическом факультете МГУ им. М. В. Ломоносова // Славянские культуры европейской цивилизации. – М., 2003.
11. Ковтун Е. Н. III Конгресс богемистов-литературоведов в Праге Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 2006. – № 1.
12. Otázky českého kánonu: Sborník příspěvků z III. kongresu světové literárněvědné bohemistiky. Praha 28.6–3.7.2005. Sv. 1–2.
13. Программы общин и теоретических курсов для студентов славянского отделения. Богемистика. – М.: Изд-во МГУ, 2002.
14. Ковтун Е. Н. История литератур западных и южных славян: Учебно-методический комплекс. – М., 2007.

УДК 37.01 + 378

Троцюк Т. С.
(Брест, Беларусь)

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ И РОДНАЯ КУЛЬТУРА

Стаття присвячена проблемі міжкультурної комунікації. Важливим засобом успішної життєдіяльності людини в полікультурному суспільстві виступає мова та мовленнєва освіта. Автор статті вважає, що невід'ємним компонентом процесу навчання іноземній мові, який формує культурний простір в умовах іншомовного навчального спілкування має стати культура рідної країни, тому що вивчення іноземної культури через мову стає можливим тільки за умови усвідомлення учнями своєї власної національної культури і своєї рідної мови.

Ключові слова: міжкультурна комунікація, культура, культурний простір, мовленнєва освіта.

The article is focused on the phenomenon of mutual understanding. Great changes in social and political spheres of life, development of economic, cultural and private relations between peoples have put forward the task of specific upbringing the main feature of which is human culture and personal values. In this connection a teacher of a foreign language should pay attention not only to teaching language competence and foreign country studies but also provide students with necessary knowledge of their native country which will lead to intercultural communication.

Key words: mutual understanding, human culture, personal values.

Статья посвящена проблеме межкультурной коммуникации. Важным инструментом успешной жизнедеятельности человека в поликультурном сообществе выступает язык, а следовательно, и языковое образование. Автор статьи считает, что неотъемлемым и важным компонентом процесса обучения иностранному языку, способствующим формированию культурного пространства в условиях иноязычного учебного обще-

© Троцюк Т. С., 2008

ния, должна стать и культура родной страны, ибо изучение иностранной культуры посредством языка возможно только при условии осознания учащимися своей собственной национальной культуры и своего родного языка.

Ключевые слова: *межкультурная коммуникация, культурное пространство, национальная культура.*

Глубокие изменения в общественной и политической жизни, развитие деловых, личных, экономических и культурных связей между народами выдвигают на первый план задачу воспитания человека, главным достоянием которого является общечеловеческая культура и общечеловеческие ценности. Эта задача непосредственно связана с проблемой взаимопонимания людей в поиске общих путей осуществления прогресса.

Феномен взаимопонимания многогранен. Детерминированное культурно-историческими, этническими, цивилизационными рамками взаимопонимание обычно рассматривается как проблема межкультурной коммуникации.

Расширяющиеся контакты в различных сферах показывают, что отсутствие взаимопонимания обусловлено в меньшей степени наличием ошибок лингвистического плана и в гораздо большей – стратегическими ошибками в межкультурном общении. Среди факторов, затрудняющих взаимопонимание в межкультурной коммуникации, чаще других упоминаются стереотипы и предубеждения, ошибочная интерпретация невербальных сигналов, допущение правильности только собственных ценностей и норм, недооценка языковых различий, не глубокое понимание иной ментальности, иной стратегии и тактики жизни, системы моральных ценностей.

Важным инструментом успешной жизнедеятельности человека в поликультурном и мультилингвальном сообществе выступает язык, а следовательно, и языковое образование. Особенно актуальным в связи с этим становится сегодня поиск механизма превращения языка и культуры в средство взаимного понимания и обогащения представителей разных лингвосоциумов. Именно этим объясняется тот факт, что межкультурная коммуникация является в настоящее время предметом интересов и философов, и лингвистов, и лингводидактов, и методистов.

Межкультурная составляющая есть принципиально новая онтология современной теории обучения иностранным языкам, которая диктует необходимость найти новые психолого-педагогические и методические решения, направленные на моделирование учебного процесса на основе целостного системного подхода к образованию в области иностранных языков и культуры их носителей.

Сложность и динамичность развития и функционирования современного языкового образования предъявляют всем его субъектам и, прежде всего учителю, новые требования. Учитель должен выступать не только «транслятором» нового языкового кода и «языкового» содержания, но и инициатором и организатором межкультурного взаимодействия учащегося с носителями изучаемого языка, формируя у него готовность и способность принимать участие в этом взаимодействии. Для успешного выполнения функции учитель должен не только в совершенстве владеть отдельными инновационными технологиями обучения своему предмету, но и понимать сущность закономерностей, которые лежат в их основе, видеть их истоки и перспективы развития.

Факторами, ведущими к повышению межкультурной коммуникативной компетентности (и взаимопониманию вообще) являются мотивация, знания, навыки, умения: само желание партнером прийти к взаимопониманию, взаимная симпатия, открытость,

представления об объекте и ситуации, знание сходства и различий, допущение возможности более чем одной точки зрения, знание альтернативных интерпретаций, навыки коррекции своего поведения. Для формирования этих качеств коммуникаторов учителю необходимо обладать соответствующими знаниями, навыками и умениями, позволяющими обеспечить учащимся «выход» в реальный межкультурный контекст общения.

Проблема же состоит в том, что учителя иностранного языка сами не владеют этими знаниями в нужной степени. Изменилась цель обучения иностранному языку – подготовка многоязычной поликультурной личности, способной использовать иностранный язык как средство межкультурного и межличностного общения, как инструмент приобщения к национальным и мировым культурам, но процесс обучения остался практически неизменным.

Ни у кого не вызывает сомнения тот факт, что без специальных обучающих действий ни будущий учитель, ни уже работающий учитель средней школы или преподаватель вуза вряд ли овладеют методикой организации межкультурного обмена как составной части учебно-воспитательного процесса и методикой проведения межкультурных проектов различного уровня и характера. На сегодняшний день, однако, можно констатировать лишь методический примитивизм в организации учебной деятельности школьников при работе с культуроведческим материалом и, соответственно, отсутствие каких-либо методических ориентаций на обучение технологии изучения культуры и создания дидактической основы, а также системы профессионально-методической подготовки учителей иностранного языка по этой специфической проблеме. Поэтому реальное положение дел не меняется, и лингвокультурная подготовка учащихся осуществляется фрагментарно. В большинстве случаев имеет место обучение языку на фоне культуры с использованием аутентичных видео и аудиоматериалов, неадаптированных текстов. Обучение иноязычной культуре сводится, как правило, к выявлению страноведческой информации и «снятию» культурологических трудностей путем объяснения страноведческих реалий.

Необходимо признать и тот факт, что в процессе обучения иностранному языку в средней школе и в вузе имеет место доминирование иноязычной культуры, а это приводит иногда к созданию образа идеальной беспроблемной страны изучаемого языка и к формированию ущербного образа собственной страны в результате ее бездумной критики. Более того, зачастую обучаемые могут рассказать на иностранном языке о литературе, истории, искусстве, обычаях и традициях носителей изучаемого языка больше, чем о родной стране и регионе своего проживания.

Совершенно очевидно, что в решении задачи межкультурного обучения является ошибочным ограничивать учебно-познавательную деятельность учащегося лингвокультурными границами страны изучаемого языка. Вводимые же в рамках межкультурного обучения новые культурные феномены, безусловно, не должны воспитывать с позиции норм и ценностей страны изучаемого языка, стать рекламой чужого образа жизни и основой для развития у учащихся способности смотреть на мир глазами носителя изучаемого языка.

На наш взгляд, неотъемлемым и важным компонентом процесса обучения иностранному языку, способствующим формированию культурного пространства в условиях иноязычного учебного общения, должна стать культура родной страны, ибо изучение иностранной культуры посредством языка возможно только при условии осознания учащимися своей собственной национальной культуры и своего родного языка.

Признаем еще один факт, что в условиях межкультурного общения значительно чаще

приходится представлять свою собственную культуру, нежели интерпретировать чужую. В связи с этим для изучающих язык роль исходной культуры как средства познания не только чужой, но и своей чрезвычайно высока.

Выполнение указанной выше задачи возможно только в том случае, если процесс обучения будет осуществляться в контексте диалога культур. Способность личности реализовывать себя в условиях межкультурной коммуникации называют межкультурной компетенцией, имеющей, наряду с аффективным (основные составляющие эмпатия и толерантность) и стратегическим (включает в себя вербальные, учебные и исследовательские стратегии учащегося) структурными компонентами когнитивный компонент, в основе которого лежат синтез знаний о родной культуре и культуре страны изучаемого языка, а также общие знания о культуре и коммуникации.

В ходе приобщения к чужой культуре в контексте диалога культур учащийся должен опираться на 1) познавательные средства своей культуры, способствующие осознанию чужой культуры, 2) новые знания о чужой культуре, сформированные в процессе ее познания, и 3) новые знания о своей культуре, созданные при познании чужой культуры.

Главным является формирование у учащихся готовности к осмыслению социокультурного портрета страны изучаемого языка, умения сравнивать социокультурный опыт народа, говорящего на изучаемом языке, с собственным опытом, так как адекватность взаимопонимания между носителями разных лингвокультур в условиях межкультурной коммуникации определяется степенью совпадения образов их сознания. Следовательно, в учебном процессе по иностранному языку должен отражаться наряду с фактологическим и лингвострановедческим аспектами также и ценностный аспект, а содержание обучения должно предусматривать наряду с описанием социокультурного портрета страны изучаемого языка обсуждение общих актуальных проблем (экологических, демографических и других).

Присутствие в сознании каждого участника общения своей собственной культуры и чужого мира является важным фактором развития личности, формирования у нее культуры представления родной культуры на иностранном языке и делает ее в результате способной к участию в диалоге культур.

Таким образом, неоспоримым является то, что для формирования у учащихся вторичного языкового сознания как важной составляющей его способности адекватно участвовать в межкультурном общении учитель иностранного языка должен хорошо владеть как культурой стран изучаемого языка, так и родной культурой.

Для определения стратегии профессионально-методической подготовки учителя иностранных языков следует:

- рассматривать обучение иностранному языку в связи с культурой, а не в отрыве от нее;
- определить роль и место родной культуры в процессе овладения культурой страны изучаемого языка;
- создать культуроведческую основу для организации межкультурного общения;
- определить принципы отбора элементов культуры родной страны и страны изучаемого языка, необходимых и достаточных для профессиональной подготовки учителя иностранного языка;
- разработать модели соизучения языка и культуры, в которых факторы родной социокультурной среды должны играть существенную роль в формировании представлений учащихся о культуре стран изучаемого языка;

– создать алгоритм работы с языковым материалами, выделить в них культурный компонент: лингвистические упражнения дополнить культурологическими основанными на речевой и поведенческой культуре носителей языка.

Для осознания учащимися своей принадлежности к региону своего проживания и государству в целом и формирования у них способности к межкультурной коммуникации процесс межкультурного обучения должен строиться на сравнительно-сопоставительном анализе контактирующих культур – историй, политики, национальных традиций, стиля жизни и выявлении сходств и различий в них. С этой целью следует проводить заполняющие информационный пробел разнообразные виды занятий (уроки-проекты, экскурсии, конференции, викторины, олимпиады), которые позволят познакомить обучаемых с особенностями быта, спецификой менталитета, опыта носителей изучаемого языка.

Знание интеркультурного подхода в обучении велико, так как связано, прежде всего, с решением воспитательных задач и задач успешного взаимопонимания людей, осознания свое единство и понимающих, что все люди разные, что обязывает знать иную культуру и толерантно относиться к ее представителям, но и также уметь достойно представлять собственную.

УДК 811.161.2 ‘141

Дьячук С. В.
(Київ, Україна)

ВИХОВНА РОЛЬ РІДНОЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОПЕДАГОГІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

У статті розглядається етнопедагогічний досвід використання національної мови як важливого засобу виховання національної самосвідомості, формування національного менталітету і характеру.

Ключові слова: *етнопедагогіка, національна самосвідомість, національна самоідентифікація.*

The article deals with the ethnopedagogical experience of using the national language as an important means of education of the national self-consciousness, formation of the national mentality and character.

Key words: *ethnopedagogic, national self-consciousness, national self-identification.*

Пошук оптимальних методик вивчення рідної мови, які б зробили процес її засвоєння ефективним і цікавим, – завдання не з легких. З-поміж великої кількості підходів до його вирішення, на нашу думку, недостатньо дослідженим залишається *етнопедагогічний*. Термін «етнопедагогіка» першим у науковий обіг увів російський учений Г. Волков, який визначив етнопедагогіку як науку «про досвід народних мас з виховання підрастаючого покоління, про їх педагогічні погляди, науку про педагогіку побуту, про педагогіку сім'ї, роду, племені, народності та нації» [1: 15]. Волков також звернув увагу на відмінності між поняттями «етнопедагогіка» і «народна педагогіка». Якщо народна педагогіка охоплює досвід та методи, засоби народного виховання і є скарбницею емпіричного матеріалу, то етнопедагогіка – це сфера теоретичної думки, наукове обґрунтування народного досвіду з виховання.

© Дьячук С. В., 2008

Дещо інакше визначила відмінність між цими двома термінами українська дослідниця Є. Сявакко: «Поступово у народів накопичувався емпіричний досвід у справі виховання, котрий з часом переростав у знання, що передаються з покоління у покоління певним способом, який традиційно оформився. Ці емпіричні знання народу в галузі виховання ми називаємо народною педагогікою» [2: 5]. А етнопедагогіка, за визначенням Є. Сявакко, – це «педагогіка певної етнічної спільності» [2: 5].

Такої ж думки дотримувався й один із провідних вітчизняних учених у цій галузі М. Стельмахович: «Якщо поняття «народна педагогіка» включає в себе емпіричні знання без належності до конкретної етнічної спільності, то поняття «етнопедагогіка» пов'язане з конкретною етнічною належністю педагогічних традицій» [3: 14].

Дослідження етнопедагогічного досвіду знаходимо у працях К. Ушинського. Народні виховні традиції були об'єктом уваги Г. Сковороди, І. Франка, С. Русової, Г. Ващенко, В. Сухомлинського.

Етнопедагогіка кожного народу ставить перед собою не лише завдання трансляції наступним поколінням найбільш суттєвого і важливого життєвого досвіду, її глобальна й кінцева мета – утвердження у суспільстві певного національного ідеалу людини, формування типу особистості з високим рівнем національної свідомості.

На думку словацького вченого Й.-С. Вироста, високий рівень національної самосвідомості особи як її ідентифікації самої себе з певною національною спільністю можливий за наявності у свідомості людини підстав до такої ідентифікації [4: 55]. Цими підставами є:

- а) спільність мови особи та національної спільності, з якою вона себе ідентифікує;
- б) кровна спорідненість, тобто пряма належність людини до певного народу через кровно-родинні зв'язки;
- в) спорідненість з духовною культурою, визнання особою морально–етичних та культурних цінностей, вироблених цим народом;
- г) зв'язок з історичною долею народу;
- д) спільність місця народження та проживання або ж спільність історичної батьківщини для людей цієї національності, які проживають в інших країнах.

Отже, як бачимо, Й.-С. Вирост пов'язував процес формування національної самосвідомості перш за все із засвоєнням *національної мови* як одного з найважливіших елементів національної культури. І не випадково в етнопедагогіці саме національна мова виступає найпершим і найголовнішим виховним засобом. Засвоєння національної мови, з погляду сучасної етнопедагогіки, не лише забезпечує комфортне існування індивіда в суспільстві, але й дає змогу виробити систему національно зумовлених уявлень.

В етнопедагогічній практиці національна мова представлена у найбільш досконалій, випробуваній часом формі. Це, передусім, усна народна творчість: численні приказки, прислів'я, пісні, казки, легенди, молитви, замовляння. Не тільки закладений у них зміст, але також їхня форма і властиві даній мові ритміка, мелодика формують у дитини відчуття приналежності саме до цієї етнічної спільності.

Національна мова є могутнім чинником відображення дійсності в її національному виявленні. На ґрунті національної мови створюється система понять, що визначає лінгвістичну картину світу. У процесі оволодіння національно–мовними категоріями, які відтворюють спосіб життя, світобачення даного народу, розвивається національна самосвідомість. Ще Й. Г. Гердер відзначав, що національна мова – це скарбниця, «в котрій відрізняються, зберігаються і передаються ідеї та уявлення народу» [5: 297].

Виховний потенціал мови та її необмежені можливості впливу на свідомість відзначає К. Ушинський, один із перших дослідників народнопедагогічних традицій: «Являючись... найповнішим і найточнішим літописом усього духовного багатоговікового життя народу, мова у той же час є найбільшим народним наставником, який навчав народ тоді, коли не було ще ні книг, ні шкіл, який продовжує вчити його до кінця народної історії» [6: 110]. Відзначаючи, що в мові відбилися особливості національного мислення і психіки, історія, звичаї, традиції народу, Ушинський писав: «Але цей дивний педагог – рідна мова – не тільки навчає багато чого, але й навчає напрочуд легко, за якимось недосяжно полегшуючим методом» [6: 111].

На взаємозв'язок мови і духу народу вказував В. Гумбольдт: «Мова народу є його дух, і дух народу є його мова – важко уявити собі що-небудь тождішніше» [7: 88-89]. Видатний німецький лінгвіст і філософ вважав, що всі духовні цінності, вироблені народом, впливають на індивіда саме через мову, в якій відбилася своєрідність характеру тієї чи іншої нації. У свою чергу, і «своєрідність мови впливає на сутність нації, як тієї, яка говорить на ній, так і тієї, для якої вона чужа» [8: 377]. А тому спроби нав'язати народові іноземну мову замість рідної призводять до суттєвих (і переважно негативних) змін у свідомості. На це звертав увагу відомий український письменник і мовознавець Б. Грінченко: «... загальновідомо, що словами виражаються тільки уявлення про предмети, а не самі предмети; уявлення ж ці різні у різних народів» [9: 37]. Ілюструючи свою думку, Грінченко наводить як приклад російське слово «изба» та українське «хата». В уяві росіянина сукупність звуків «изба» малює «чорні стіни, складені з ялинових або соснових колод; над дахом, що спускається лише з двох сторін, вирізаний півник або різьблення з дерева», тоді як слово «хата» в уяві українця асоціюється з «обмазаними глиною білими стінами, солом'яним дахом, що спускається на всі чотири сторони...» [9: 37]. Тобто російське та українське слово збігаються в лексичному значенні, позначаючи вид житла, але повної тотожності між ними немає: поза лексичним значенням залишаються суто національні особливості цього житла. І якщо намагатися витіснити рідну мову чужою, відбудеться плутанина, змішування уявлень, що, на думку Б. Грінченка, негативно позначиться на свідомості людини. Розвиваючи свою тезу про шкідливість заміни однієї мови іншою, письменник нагадував, що у всіх мовах є величезна кількість слів, у яких, крім звуку і значення, є ще третій елемент – спосіб зображення даного значення» [9: 38]. Цей спосіб зображення лексичного значення залежить від національного мислення, від особливостей світосприймання та світобачення кожного народу. Як приклад можна взяти слова «хлібороб» та «земледелец». Російською мовою «земледелец» – людина, яка «робить землю», а українською мовою «хлібороб» – це той, хто «робить хліб». «Для українця здається цілком природним робити хліб: його немає, і він з'являється після цілої низки дій як результат їх, але робити землю – це українцю здається повним абсурдом: адже земля є, завжди була, – як же її можна робити?» – так коментував Б. Грінченко сприйняття представником своєї нації слова, яке хоч і належить до спорідненої мови, але за способом творення не відповідає особливостям мислення українського народу.

Сучасні дослідження в галузі етнопсихології стверджують, що мова – не лише знаряддя спілкування, але й засіб пізнання світу. Завдяки мові відбувається духовне єднання нації, оскільки у взаємному розумінні того, хто говорить, і того, хто слухає, виростає усвідомлення їхньої спорідненості. При цьому свідомість індивіда виходить за власні межі і стає загальнонародною.

Являючи собою абстрагування від дійсності і створюючи умови для узагальнення,

мова дає людині змогу проникнути в цю дійсність, орієнтуватися в ній, пізнавати її. Саме мова є найважливішим чинником визначення національності людини, оскільки завдяки мові утворюється зв'язок індивіда з іншими людьми, що говорять тією ж мовою і становлять для цієї людини національне середовище.

В етнопедагогіці завжди високо цінувалася виховна роль мови. У процесі засвоєння дитиною рідної мови відбувається не лише прилучення до традицій народу, а й формування *національного менталітету* і *характеру*, тобто у дитини виробляється притаманний даній етнічній спільноті спосіб мислення, формуються певні національні психологічні особливості. Цей складний процес на різних етапах супроводжується словесною за формою, художньо-образною за стилем та виховною за змістом системою. Так, сам акт народин є цілим обрядом, тому дитина відразу потрапляє в свою генетично обґрунтовану етнічну атмосферу. Потім її супроводжують мамині коліскові, пестушки, утішки, забавлянки. Пізніше дитина входить у світ природи, і тут її супроводжують заклички, жартівливі пісні, здебільшого про світ природи, де її об'єкти виступають як одухотворені істоти. Скоромовки, приказки, прислів'я розвивають мовлення, логічне та образне мислення. Народні ігри, які мають сюжетно-рольовий характер, готують дітей до праці, вчать спілкуватися з ровесниками і старшими, демонструють певні етичні правила. Народні казки – це унікальні педагогічні енциклопедії, в яких у алегоричній формі подаються моделі людських взаємин, відтворюються різні життєві ситуації та проєктуються альтернативні варіанти виходу з них. Застосування в етнопедагогічній практиці замовлянь показує, як народ глибоко вірить у силу слова, і ця віра пояснюється явною й цілком реальною здатністю мови організувати і регулювати соціальні відносини й трудові процеси. Безперервна лінгводидактична система забезпечує реалізацію всіх етнопедагогічних принципів. Людина, яка закінчила «народний університет», назавжди залишається одиницею українського етносу. На жаль, істини, перевірені етнопедагогікою, не завжди бралися до уваги офіційною освітньо-виховною системою. Практика нав'язування російської мови в радянських освітніх закладах, витіснення національних мов призвела до сумних наслідків: як результат маємо покоління «манкуртів» і маргіналів, людей з роздвоєною, деформованою свідомістю, в якій немає місця національним почуттям.

Засвоєння основної маси етнокультурної інформації відбувається переважно в ранньому віці та проходить на підсвідомому рівні. Тому, на нашу думку, етнопедагогічний досвід використання рідної мови з метою виховання національної самосвідомості, формування національного менталітету і характеру доцільно враховувати і застосовувати саме на початкових щаблях освіти: наприклад, при розробці сучасних педагогічних стратегій і технологій для дошкільного виховання та початкової шкільної освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волков Г. Этнопедагогика. – Чебоксары: Чувашское книжное изд-во, 1974. – 345 с.
2. Сявавко Е. Украинская народная педагогика в ее историческом развитии (Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук). – К., 1974. – 30 с.
3. Стельмахович М. Народна педагогіка. – К.: Радянська школа, 1985. –198 с.
4. Вирост Й – С. Національна свідомість і проблеми визначення і аналізу //Філософська і соціологічна думка, 1996, № 7. – С. 54-67.
5. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества. – М.: Просвещение, 1997. –567 с.

6. Ушинский К. Педагогические сочинения: в 6 т. – Т. 2. – М.: Просвещение, 1968. – 345 с.
7. Гумбольдт В. О различии в строении человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода // Звегинцев В. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. – М.: Высшая школа, 1964. – 469 с.
8. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М.: Знание, 1985. – 432 с.
9. Грінченко Б. На безпросвітній путі. Про українську школу // Диво слово. – 1994. – № 1. – С. 35-39.

УДК 882. 09-07

Каншай Н. П.
(Гомель, Беларусь)

ИНТЕГРАТИВНАЯ СУЩНОСТЬ МЕТОДОЛОГИИ ЦЕЛОСТНОГО ИЗУЧЕНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

В статье доказывается мысль о продуктивности интеграционной технологии урока литературы, основывающейся на литературоведческой методологии целостного анализа текста и направленной на создание интегральной личности.

Ключевые слова: интеграционная технология, методологии целостного анализа текста, интегрирующий компонент, диалог, структура образа, комментариев.

A thesis about productivity of integration technology of literature lessons is exposed in the article. The thesis is based on methodology of integration analysis of texts and aims at the creation of integral personality.

Key words: integration technology, methodology of integration analysis of texts, dialog, character structure, comments.

Интеграционный подход в изучении художественных произведений, на наш взгляд, – одно из самых продуктивных инновационных явлений в современной методике. Ему уделяется огромное внимание в работах методистов Колокольцева Е. Н., Доманского В. А., Леонова С. А., Русовой Н. Ю. и других. Однако фундаментальная разработка и внедрение в практику технологии еще не осуществлены: не выяснены историко-методические предпосылки, научная литературоведческая обоснованность инновации и т.д. Ясно, что своими корнями она уходит в опыт методики XIX века, где всегда, начиная с работ Буслаева Ф. И., считалось необходимым проведение филологического анализа, воссоединяющего лингвистический и литературоведческий планы. В XX веке перед учителем-словесником неизменно стояла задача выполнения одного из основных образовательных требований – установления межпредметных связей. Востребованность и актуализация интеграционной методики сегодня обусловлена многими важными факторами. Один из основополагающих – интегративная сущность художественного произведения, являющегося вторичной моделью реальности, в которой отражена многогранность человеческого бытия. Тезис об интегративной сущности художественного произведения – исходный в нашем исследовании, целью которого является поиск продуктивной интеграционной технологии синтеза разнонаправленных и единых (в пространстве произведения и онтологических координатах) сфер познаний на материале романа А. С. Пушкина «Евгений Онегин».

© Каншай Н. П., 2008

Аксиоматично: работа с художественным произведением ведется с соблюдением литературоведческих законов, научно обоснованно исследующих эстетическую природу текста. Изыскания литературоведов и методистов-словесников подготовили благоприятнейшую почву для продуктивного использования интеграционной технологии. Разработанная Гуковским Г. А., Лотманом Ю. М., Гиршманом М. М., Корманом Б. И., Гаспаровым Б. М., Андреевым А. Н. и другими учеными методология целостного разбора текста направлена на получение адресатом интегральных знаний, посыл к раскодированию и получению которых заложен в самой структуре текста – прежде всего, в полисемии и ассоциативности художественных образов, реминисценциях и аллюзиях, текстовых лакунах, богатейшем подтексте, реконструируемом выходом в бесконечный контекст. Проблема заключается в том, как методически грамотно преподнести эти знания ученику, трансформируя их в жизненно важные компетенции.

Один из основополагающих принципов классического литературоведения – принцип историзма, обеспечивающий адекватное авторской концепции прочтение текста. Его реализация на уроке словесности требует реконструкции богатейшего исторического контекста, который связан с историей создания произведения и его функционированием в разные эпохи, историческим временем жизни и судеб персонажей и т. д. Перед словесником встает задача интеграции обширного исторического контекста в единое смысловое целое произведения. Вхождение в историческую эпоху начинается со вступительного слова (лекции) учителя, который событийно, фактически наглядно создает образ времени, в которое пишется роман и создается образ героя, призванного отразить «век» и «современного человека». Погружение в отдаленное историческое время требует усилий. Поэтому готовится стендовая наглядность, с помощью которой информация подается визуально и в свернутом виде: хронографы, хронология написания и издания глав, календари, схемы. Постоянный экскурс в историю осуществляется в комментированном чтении первой главы, разъясняющем смысл историзмов и непонятных слов. Исторический комментарий раскрывает семантику знаковых исторических имен: Чаадаева, Байрона, Наполеона и других. Комментарий к роману «Евгений Онегин» Ю. М. Лотмана активно используется как учителем, так и учениками, готовящими сообщения.

Роман «Евгений Онегин» органично вписывается в богатый культурный контекст, активно взаимодействует (соответственно диалоговой природе) с его явлениями и представляет с ним единое целое. Культурное пространство воссоздается на уроке литературы наглядно через «выставление» репродукций картин романтизма и реализма в картинной галерее, анализ знаковых эпохальных направлений культуры, создание видеоряда произведений мировой литературы, «В которых отразился век, / И современный человек изображен довольно верно...». Все составляющие культурологического пространства подчинены созданию целостности художественных образов и целостных представлений читателя. Они построены «на диалектическом сочетании принципов дифференциации и интеграции» [1:347].

Интеграционный процесс при работе с художественным текстом в силу его эстетической специфики выходит далеко за пределы культурологического разбора. В тексте заложены отсылки к экономической и социальной модели жизни. Онегин «читает Адама Смита» и слышет «великим экономом», пытается провести прогрессивные реформы – «Ярем он барщины старинной / Оброком легким заменил». Реконструкция экономической ситуации необходима как для характеристики исторического времени, так и мировоззрения создателя романа. Сделанное сообщение о прогрессивности взглядов

английского экономиста будущими экономистами весомо поднимает интеллектуальный статус Евгения Онегина и заставляет по достоинству оценить его отнюдь не «поверхностное» образование и результативность самообразования. Такие же специфические знания с готовностью предоставляют будущие юристы, собравшие сведения о бракоразводных процессах и законах начала XIX века.

Весьма значимо, что в ходе целостного идейно-художественного разбора системы образов естественно складывается продуктивная для интеграционного процесса ситуация. Она продиктована как содержанием образа, так и стремлением учащихся глубже и многограннее познать героя. Так, понять особенности развития пушкинского идеала Татьяны Лариной и вместе с тем объективные общечеловеческие закономерности помогает обращение к философии. Русский поэт, как и все европейские романтики, находился под сильным влиянием философии Фридриха Шеллинга. В близости любимой героини Пушкина к природе отражена натурфилософия Шеллинга, подкрепленная собственным жизненным опытом самого художника. Формирование личности Татьяны и ее непрекращающееся развитие также соответствует теории Шеллинга, который представил «само Я-сознание не как нечто готовое, а как необходимый ряд актов, как находящееся в состоянии постоянного развития...» [2: 1189]. Поэтому, можем полагать, Татьяна Ларина, вызвавшая столь бурную полемику у читателей своим отказом Онегину, так уверена в правильности выбора оттого, что прошла путь самопознания, хорошо знает себя и прочно утвердилась в моральных принципах.

Потребность в философском экскурсе логично возникает в продолжение всех уроков. Так, формула «Мы все глядим в Наполеоны;/ Двуногих тварей миллионы / Для нас орудие одно» ассоциируется сегодня с теорией сверхчеловека Ницше, которую в дидактических целях на данном этапе обучения лучше пока не раскрывать теоретически, оставив на уровне запоминания цитаты. А вот одно из положений теории Зигмунда Фрейда и его имя прочно усвоятся старшеклассниками благодаря приему инсценирования. Прочувствовать психологическую сложность ситуации выбора, позволяет комментарий, который дается учителем к последней сцене объяснения Татьяны и Онегина, составленный согласно учению Фрейда. Пушкинский текст дает послы к комментарию: «О, люди! Все похоже вы / На прародительницу Еву / Что вам дано, то не влечет...».

По Фрейду, в структуре личности существуют три основных компонента: *Оно* (Ид), *Я* (Эго) и *Сверх-я* (Супер-эго). «*Оно* – это первоначальная, центральная и вместе с тем наиболее архаичная часть личности...» [3: 577]. *Оно* является именно той ареной, где властвуют вытесненные бессознательные инстинкты, и подчиняется принципу удовольствия. «Развиваясь, *Я* постепенно обретает контроль над требованиями *Оно*... Фрейд указывает на три функции *супер-Я*: совесть, самонаблюдение, формирование идеалов» [3: 578].

Живое сопереживание психологического образа совершится через драматическое представление. Перед актерами лежит яблоко – плод с райского Древа познания, символизирующий запретный плод, запретную любовь. Жесты, движения актеров должны передать внутренние побудительные движения Онегина и Татьяны, когда они стоят перед проблемой выбора – взять или отвергнуть запретное. Ученик, играющий Онегина, сразу, не задумываясь, захватывает яблоко. По его мнению, Евгением руководит бессознательное, инстинкт удовольствия – *Оно*. Татьяна тоже сразу принимает решение – уверенно и спокойно отодвигая яблоко в сторону. Она, прислушиваясь к себе и следуя собственным жизненным принципам, выходит на уровень *Супер-Я*.

Сегодня приходится констатировать, что без психологии, элементов психологического анализа (актуализации их в контексте современных знаний) не проходят уроки в старших классах. Психология интегрирована имманентно в художественный текст, востребована учениками и должна актуализироваться при разборе психологических проблем. Интеграция психологического материала особенно продуктивна, когда предмет изучения совпадает с возрастными интересами учеников, когда в произведении на высоком художественном уровне разрешаются «психологические» вопросы, когда находят адекватные методические приемы. Продуктивны комментарии с точной отсылкой к именам известных психологов, составление психологических портретов, сравнительные характеристики, интегрированный урок.

В нашей практике используется прием синхронного цитирования. Приведем пример. Писатель: «*Острижен по последней моде, Как денди лондонский одет*». – Психолог: «Молодежь всегда хочет отличаться от старших, и легче всего сделать это с помощью внешних аксессуаров. Одна из функций молодежной моды и жаргона... в том и состоит, что с их помощью подростки и юноши маркируют, отличают «своих» и «чужих» [4: 15]. Писатель: «*Всего, что знал еще Евгений, / Пересказать мне не досуг*» – Психолог: «Склонность к абстрактному мышлению типична главным образом для юношей. ... Широта интеллектуальных интересов часто сочетается в ранней юности с разбросанностью, отсутствием системы и метода» [4: 73]. Писатель: «*Он три часа по крайней мере, / Пред зеркалами проводил...*» – Психолог: «Подростки и юноши особенно чувствительны к особенностям своего тела и внешности ... При этом юношеский эталон красоты и просто «приемлемой» внешности нередко завышен, нереалистичен [4: 97].

Обозревая бесконечно открывающиеся контексты, вливающиеся в интеграционный разбор в смысловое содержание произведения, приходится искать специальные интегрирующие компоненты, обеспечивающие целостность анализа. Один из них – введение уже на первом уроке в систему изучения «Евгения Онегина» понятия диалог, что продиктовано авторской интенцией – обращением к имплицитному читателю: «Где, может быть, родились вы, / Или блистали, мой читатель» и имманентной диалоговостью текста. Семантическое поле понятия «диалог» постоянно и целенаправленно дополняется, интегрируя новые и новые смыслы. Диалог Автора и читателя подготавливает почву для выстраивания диалогических отношений между читателем и текстом; текст вступает в полилог с другими произведениями культуры. Диалогично и отношение пушкинского «Евгения Онегина» с нашей современностью.

Активным интегрирующим компонентом являются универсалии, концепты, на основе которых организуется авторская аксиология и лично ориентированные уроки по темам: категории любви, счастья, выбора, развития личности в романе «Евгений Онегин». Каждое из понятий выступает как интегральная структура, концентрирующая «бездну смысла», продуцируемую образной системой, и органично синтезирующая индивидуально авторский, культурологический и собственно читательский опыт.

Дидактический потенциал интеграционного разбора очевиден. Разнонаправленные знания органично сведены в единой модели бытия, и их освоение направлено на укрепление интегральной целостности формирующейся личности, которой является реципиент-ученик. Успешность в приобретении жизненно важных компетенций зависит от эффективности интеграционной технологии, научность которой обеспечена, прежде всего, методологией целостного анализа текста. Подытожим:

литературоведческую основу интегрированного разбора художественного произведения составляет методология целостного анализа текста, органично объединяющая бесконечное множество контекстов;

интегрирующие компоненты имманентны поэтике художественного текста;

совершенствование интеграционной технологии идет в направлении актуализации и поиска интегрирующих методических приемов, как то: все виды комментария, выстраивание ассоциативных полей, хронографы, синхронное цитирование и т. д.

ЛИТЕРАТУРА

1. Русова Н. Ю. От филологического анализа – к культурологическому комментарию // Пушкинские чтения-2005. Материалы X международной научной конференции «Пушкинские чтения (6 июня 2005 г.)»/ Под ред. Т.В. Мальцевой. – СПб: САГА, 2005. – С. 346-353.
2. Новейший философский словарь. – Минск, Книжный дом, 2003. – 1280 с.
3. Кондращенко В. Т. Зигмунд Фрейд и психоанализ // Фрейд Зигмунд. Психоаналитические этюды. – Мн., Беларусь, 1991 –254 с.
4. Кон И. С. Психология ранней юности: Кн. Для учителя. / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.

ФІЛОСОФІЯ МОВИ І КУЛЬТУРИ

<i>Боднар І. М.</i> Асоціативно-семантичні характеристики англійських прикметників на позначення інтелектуальності.	5
<i>Марцинкевич Н. Э.</i> Место и роль культурных универсалий в системе культуры и русском символизме.	9
<i>Романовская А. А.</i> Конденсационная функция символа.	16
<i>Пустовит А. В.</i> Фрактальность в поэзии.	21

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕКСТУ

<i>Нагорная Н. М.</i> Нарратологический аспект исторической и теоретической поэтики А. А. Потебни.	28
<i>Прожогина И. М.</i> Сосуд как символическая «сверх-вещь».	33
<i>Бойко А. В.</i> Метафоризація концепту <i>осінь</i> в англійській поезії.	39
<i>Рис У. Г.</i> Інтенсивність мови/мовлення у жіночому тексті (на матеріалі роману Оксани Забужко «Польові дослідження з українського сексу»).	42
<i>Єщенко Н. О.</i> Ономазіологічна та семантична структура просторових найменувань у поемі Тараса Шевченка «Гайдамаки».	47
<i>Шопин П. Ю.</i> Прецедентные имена как символы рефлексивности творчества в пьесе Ж.-Ж. Руссо «Пигмалион».	53

НАЦІОНАЛЬНІ МОВИ І КУЛЬТУРИ В ЇХ СПЕЦИФІЦІ ТА ВЗАЄМОДІЇ

<i>Карпетова Е. Г.</i> Человек, антропоцентризм в языке и перцептивные признаки.	59
<i>Мялковська Л. М.</i> Стилістичні функції кольористичних назв у мові творів Валер'яна Підмогильного.	63
<i>Скоробагатко Н. О.</i> Соматична фразеологія: зіставний аспект.	67
<i>Коцюба З. Г.</i> <i>Пан–Lord–Gentlman</i> : до проблеми міжкультурних псевдокорелятивів (на матеріалі українських та англійських паремій).	71
<i>Шевчінська Т. Ю.</i> Когнітивний аспект фразеологічного значення порівнянь (на матеріалі англійської, української та російської мов).	78
<i>Киановський О. Ч.</i> Семантичні стратегії номінації просторово-кількісних ознак предметів у сучасних українській та перській мовах.	83

<i>Сорокін С. В.</i> Системи дієприкметників у сучасних турецькій та українській мовах.	88
<i>Берберова Р. А.</i> Модели образования парных наречий в русском и крымско-татарском языках.	96
<i>Токарев К. О.</i> Частковий збіг внутрішньої форми слова в англійській та українській мові.	101
<i>Сікач Л. М.</i> Лінгвістичні відносні лакуни при бінарному зіставленні української та англійської мови.	106
<i>Білаусова В. В.</i> Формально-семантичні типи англо-американських запозичень на <i>-ing</i> у різносистемних мовах.	109

МОВА І ЗАСОБИ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

<i>Коваленко Б. О.</i> Словотворення колоквиазмів у мові газет.	117
<i>Гуменна О. І.</i> Суфіксальний спосіб творення лексичних інновацій у словацькій мові (на матеріалі кінця ХХ – початку ХХІ ст.).	123
<i>Пономар'єв Ю. М.</i> Цитуруемая оценка в информационном сообщении.	129
<i>Мартинюк Т. В.</i> Класифікація мовних інтерференцій.	134
<i>Горська М. О.</i> Сучасні рекламні тексти в аспекті мовної маніпуляції.	137

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА У КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ

<i>Волковинський О. С.</i> Алітераційні епітети в системі означень макрообразу саду (порівняльно-типологічний аналіз українського та російського літературно-поетичного мовлення).	142
<i>Пирогенко С. Ю.</i> Основные направления в изучении творчества И. Анненского.	148
<i>Базина Е. С.</i> Мотивный анализ в рассказах С. Н. Сергеева -Ценского 1910-х гг.	154
<i>Яцура О. П.</i> Прецедентные антропонимы в произведениях Евгения Евтушенко (на примере повести «Ардабиола»).	160
<i>Стешин І. О.</i> Феміністичний рух країн Заходу та жіночий рух в Україні: екскурс в минуле.	166
<i>Павлішена Л. В.</i> Внутрішня ментальна опозиція українського національного типу в комедіях І. Карпенка-Карого.	174
<i>Максименко Ю. А.</i> Структурно-метафоричний тип жанротворення в поезіях збірки І. Франка «Зів'яле листя».	179
<i>Осадча О. В.</i> Лектура Тараса Шевченка.	186
<i>Лвицька І. А.</i> Психологічний аналіз портретів – характерів у романі Леоніда Первомайського «Дикий мед».	193

<i>Борисенко Н. М.</i> Часопростір в системі поетики повісті «Ілля Турчиновський» (першого листка роману – триптиха «Три листки за вікном...») Валерія Шевчука.	201
<i>Атаманчук В. П.</i> Художнє осмислення мотивів зради Юди у драмі С. Черкасенка «Ціна крові».	208

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПЕРЕКЛАДУ

<i>Михайленко В. В.</i> Эквивалентность бытийного предложения в переводе.	212
<i>Овсянников В. В.</i> Академический жаргон как явление внутриязыкового перевода.	219
<i>Бардіна Л. М., Назаренко Н. Г.</i> Використання перекладних словників-мінімумів на практичних заняттях з мови та особливості їх укладання.	222
<i>Кузьміна К. А.</i> Тема «трансформація вилучення граматичних одиниць» на заняттях з українсько-англійського перекладу.	225
<i>Сегол Р. І.</i> Проблематика адекватності перекладу текстів англomовних телепрограм українською мовою (на прикладі перекладу «Новим каналом» серіалу «Баффі – переможниця вампірів»).	228
<i>Петренко Н. М., Світлична О. Р.</i> Деякі особливості побудови англomовного письмового тексту в умовах міжмовної комунікації.	232
<i>Головенко К. В.</i> Концепти `ЗЕМЛЯ`, `ШЛЯХ` в українській мовній картині світу та їх відзеркалення в англomовному світосприйнятті.	236

КРУГЛИЙ СТІЛ

СЬОГОДЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО МОВНОГО СЕРЕДОВИЩА

<i>Милла Любомира</i> Українсько-словацька лексична інтерференція.	241
<i>Барабаш-Ревак О. В.</i> Проблематика мовної картини світу в поглядах сучасних польських лінгвістів.	244
<i>Мальхіна Е. В.</i> Комплексный культурологический подход при обучении языкам в современной школе.	249
<i>Яковлева Т. В., Демичева В. В., Еременко О. И.</i> Методические аспекты формирования социокультурной компетенции школьников в процессе изучения родного языка (на региональном материале).	253
<i>Ковтун Е. Н.</i> Культурологический компонент подготовки бакалавров-славистов в России: богемистика и центральноевропейистика.	258
<i>Троцюк Т. С.</i> Межкультурная коммуникация и родная культура.	264
<i>Дьячук С. В.</i> Виховна роль рідної мови в українській етнопедагогічній традиції.	268
<i>Капшай Н. П.</i> Интегративная сущность методологии целостного изучения художественного текста.	272

Наукове видання

«МОВА І КУЛЬТУРА»

Випуск 10

Том VI (106)

Відповідальний за випуск: *О. Бохан*

Технічне редагування, макет і комп'ютерне верстування: *С. Шередега*

Уточнити у Д. С.

Підписано до друку 13.01.2008 р.
Формат 60 x 84 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний. Гарнітура «Гип Таймс».
Обл.-вид. арк. 21,97. Ум.-друк. арк. 16,28. Наклад 100 прим. Зам. № 950-6.

Погоджено Світланою та Оксаною 24.10.2007

Видавничий Дім Дмитра Бураго

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.

04080, УКРАЇНА, м. Київ, вул. Костянтинівська, 59/5, оф. 23.

Тел./факс: (044) 238-64-47, 238-64-49; e-mail: conf@graffiti.kiev.ua

Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41